Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

KOLDINGS VERDENSHISTORIE

KOLDINGS VERDENSHISTORIE

Menneskeslægtens levnedsløb

ANDEN DEL

DANSKERENS FORLAG - AABENRAA

1955

Copyright 1955
by Danskerens Forlag A/S - Aabenraa
Printed in Denmark
A/S Modersmaalets Trykkeri,
Haderslev

—

RENÆSSANCEN OG HUMANISMEN

Tyrkerne indtager Konstantinopel.

Der var nu kun rester tilbage af det byzantinske rige. Tyrkerne beherskede næsten hele Lilleasien. Rumænien, Bulgarien og Serbien havde løsrevet sig og krigedes indbyrdes. I Konstantinopel krigedes kejseren med sine sønner, eller disse bekrigede hinanden. Da besluttede sultan Bajesid at erobre Konstantinopel. Men inden han nåede det, blev han slået og fanget af mongolerhøvdingen Timur Lenk (den halte).

Timur Lenk begyndte med en hær på 60 mand, men erobrede på kort tid det meste af Midt- og Vestasien og det østlige Europa. „Han var ikke et menneske, men en med liv, bevidsthed og genialitet udstyret ødelæggelsesmaskine."[1] Da beboerne i en besejret by rejste sig mod hans tøjlesløse krigere, lod han 70.000 af dem halshugge og opmurede tårne af deres hoveder. Men 1405 døde han, og hans rige opløstes i løbet af kort tid.

Efter Bajesids død stredes hans sønner om magten; men de byzantinske kejsere forpassede tiden til at stække dem, og 1453 lå tyrkerne foran Konstantinopel.

Stillingen var håbløs. Da gik kejser Konstantin XI ind i Sofiakirken, nød dødsnadveren, bad alle om tilgivelse og gik ud til den sidste kamp, hvor han faldt. Tusinder af gamle, af kvinder og børn var samlede i kirkerne og opsendte brændende bønner om stadens frelse. De ventede at se Kristus komme til hjælp; i stedet kom sultanens grusomme krigere, janitcharerne,[2] voldtog, dræbte og øvede et rædselsregimente i byen. Snart vajede halvmånen, muhammedanernes hellige tegn, over Sofiakirken. — Godt 50 år senere var tyrkerne herrer over hele Balkanhalvøen og Rumænien og i lange tider en truende fare for det øvrige Europa.

[1] J. Østrup.

[2] Grundstammen af denne elitehær bestod af tilfangetagne kristnes børn, som blev opdraget til fanatiske muhammedanere.

Tyrkerkamp (efter H. Burkmaier). Tyrker skærer næsen af fjender og bærer afhuggede hoveder på lanser.

Petrarca og Boccaccio.

Da tyrkerne truede Konstantinopel, flygtede flere videnskabsmænd, der var fortrolig med gammel græsk åndsliv, til Italien og medførte kendskabet til oldtidsgræsk og grækernes gamle kultur.

I forvejen havde digteren *Petrarca* (1304—74) vakt sansen derfor. Han levede mest ved pavehoffet i Avignon, hvorom han skrev: „Med guld kan himlen åbnes . . . sandhed er dårskab, . . . blufærdighed en stor skam; derimod er frækhed i at synde sjælsstorhed.“ Til tider søgte han ud i naturen; men han måtte atter tilbage til pavehoffet, der især

beundrede hans elskovsdigte til Laura, en smuk kvinde, til hvem han nærede en sværmerisk kærlighed.

Størst betydning fik han ved at samle alt, hvad han kunne få fat i af gamle romerske forfattere og digtere, og ved at vække sin samtids interesse derfor. Da fik han foræret Homers digte, som han lod oversætte, så han nu også fik sin samtid gjort opmærksom på den gamle græske digtning.

Sammenlignet med de gamle tider syntes hans egen tid ham fattig og ussel. Han ville nu vække sit folk ved at fæste dets blik mod de længst forgangne tider. Modsat de fleste af tidens oplyste mennesker stillede han sig på kristendommens grund og søgte at forene gammel romersk og græsk livsanskuelse med den kristne.

Boccaccio, Petrarcas samtidige, skildrer i indledningen til „Decameron", hvordan menneskene under den sorte død lå hjælpeløse og blot ventede på døden. Nogle af de raske søgte til kirken i bøn, andre kastede sig ud i de vildeste udskejelser. Da flyede 3 unge mænd og 7 unge kvinder fra de finere kredse ud af Firenze for på et landsted at tilbringe tiden med dans og spil og med at fortælle historier, der mest handlede om kvinder, som bedrog deres mænd, om snedige munke, der forførte enfoldige kvinder, nonner, der bedrev hor med havekarle o. lign. — Det er vel tonen i unge levemænds og letlevende kvinders kredse, der er anslået. Som protest mod kirkens forkyndelse af kønsforholdets syndighed hævdes der, at personligheden frigøres, ved at man lader kødet sejre over ånden.

Inden for kirken gjorde man tilsyneladende intet for at dæmme op for denne tankegang. Ved kirkemøder vrimlede det med skøger, og en bisp, der foreslog at afskaffe cølibatet, hævdede, at ikke en af tusinde præster holdt cølibatsløftet. I „Decameron" spotter en munk: „Så snart vi er færdige med at synde, kan vi angre, og så vil Gud tilgive os."

Opløsning.

Den yngre middelalder var præget af sammenslutning til gensidig hjælp. Bønderne i samme landsby dyrkede jorden i fællesskab, enedes om at snyde herskabet og hjalp hinanden under sygdom og nød. Håndværkere dannede lav til gensidig hjælp og bekæmpelse af konkurrence; købmændene, adelen og kirkens mænd sluttede sig sammen for at sikre sig og øge deres privilegier.

Men i enhver sammenslutning, der var opbygget på egennytte, fandtes opløsende tendenser. Stæderne langs Tysklands østersøkyst søgte at

holde de nederlandske byer ude fra Østersøen. Der var stadige brydninger mellem de prøjsiske og de vendiske stæder, og i de enkelte byer kæmpede håndværkere og småkøbmænd mod storhandelens overgreb. Adelsmændene fejdede indbyrdes; misundelse og splid var almindelig blandt kirkens mænd, og hos fyrsterne var blodets bånd ikke engang helligt. —

Så længe folk troede på kirkens herredømme over himmeriges nøgler, kunne den dog i nogen grad holde befolkningen i ave.

Men flere og flere begyndte at tvivle på kirken. Ofte var der samtidig valgt flere paver, som indbyrdes bandlyste hinanden; hvem af dem skulle man tro på? Mange bispers og abbeders liv var til almindelig forargelse, de fleste præster levede åbenlyst sammen med en husbestyrerinde. Kirkens gods- og pengebegærlighed vakte forbitrelse hos jævne folk.

Men især fik afladshandelen mange til at tvivle. Ifølge kirkens lære syndede menneskene ikke blot mod Gud, men samtidig mod kirken, og for denne synd idømte skriftefaderen en bod. Var det en mindre synd, kunne den sones ved at fremsige et vist antal Ave Maria eller Fadervor, give vokslys til kirken el. lign. Større synder sonedes ved helligdomsgang til et eller andet helligt sted, for særlig store til Rom, og for de allerstørste til Det hellige Land. — En rigmand kunne dog leje en anden til at gå i sit sted.

Nogle kirkelærere hævdede, at helgenerne havde øvet mange flere gode gerninger, end der var nødvendigt for deres salighed. Disse gerninger ejede kirken og kunne sælge dem til mennesker, der havde for få gode gerninger til at opveje deres synder. — De fleste jævne folk troede, at de købte sig fri fra både skærsild og helvede, og afladskræmmere skal have udråbt:

> Når pengene i kisten klinger,
> fluks sjælen ud af skærsilden springer.

Det var ikke mindst afladshandelen, som fik mange blandt tidens mest oplyste og selvstændigt tænkende til helt at tabe troen på kirken. Og nu lærte de den gamle græske og romerske kultur at kende; den var langt mere strålende end deres egen tids. I folkevisen havde Agnete forladt havmanden for at blive ved kirken. Nu vendte mange ryg til den kirke, der fornægtede menneskenaturens ret, for at følge havmanden.

Lorenzo il magnifico.

Firenze blev hovedbyen for græsk åndslivs renæssance[1], og Lorenzo af Medicis hjem blev midtpunkt deri. Hans farfar havde samlet store rigdomme, sønnen værnede om dem. Lorenzo satte dem over styr.

For ham var nydelse livets mål, men den skulle være af fineste art. En kreds af kunstnere, digtere, tænkere og videnskabsmænd samledes i hans hjem, selv skrev han digte, tit mindre anstændige. Han lod afholde store fester for folket, som nød livet i fulde drag. Men snart var slægtens rigdomme opbrugt. Så forgreb han sig på de offentlige midler; det tilgav man ham gerne. Da var han så heldig at dø, kun 44 år gammel, 1492, inden han for alvor blev stillet ansigt til ansigt med følgerne af sine handlinger.

For byens beboere stod hans tid i festglans. De gav ham tilnavnet il magnifico (den prægtige). Kun få tænkte på, at festerne kun lod sig gennemføre ved hjælp af slægtens opsparede rigdomme, og at folkets karakter udmarvedes ved, at det ville nyde uden at arbejde.

Savonarola.

Een forstod det dog, dominikanermunken Savonarola. Han var fra et fornemt hjem; men ulykkelig kærlighed og sorg over Italiens nød fik ham til at gå i kloster. To år før Lorenzos død kom han til Firenze, hvor hans omvendelsesprædikener vakte stor opsigt. Lorenzo hørte ham gerne, og flere af Lorenzos kreds sluttede sig til ham. 1494 forjog borgerne Lorenzos uduelige søn og overgav førerskabet til Savonarola.

Han ville styre byen ved bønner, især Fadervor; den skulle bygges op på næstekærlighed og ikke, som den verdslige stat, på egennytte. Han satte de mest ansete borgere til at styre, og selv styrede han dem gennem sine ord. Borgerne var betaget af ham, børnene tog penge fra terningspillere og gav dem til de fattige, de indsamlede kort, terninger, sminke, ugudelige bøger o. lign., som alt sammen blev brændt.

Da kom byen i nød, og pave Alexander VI lyste Savonarola i band. Han fortsatte dog stadig sin gerning: at prædike og uddele nadveren. Men hans modstandere fattede nu mod. 1498 greb de ham og to af hans venner. De blev forhørt under tortur og dømt til at brændes. Den ene af vennerne fandt man ganske vist ingen skyld hos; men pavens udsending trøstede: „En bitte tiggermunk mere eller mindre gør ingenting, send ham bare i døden!“

[1] Genfødelse.

Renæssancen ved pavehoffet.

Personlighedens fulde udfoldelse var for renæssancemennesket ensbetydende med hensynsløst at gøre, hvad man evnede og ville. Han kendte ingen moralsk målestok; det snedigt udførte snigmord var for ham lige så beundringsværdigt som det store kunstværk. Hans modsætger var: svag eller stærk, geni eller ubegavet!

Pave Alexander VI og hans søn Cesare Borgia var udprægede renæssancemennesker. Alexander havde børn med flere kvinder. Han blev valgt til pave ved at købe de øvrige kardinalers stemmer. Afladspenge, som var indsamlet til krig mod tyrkerne, skal han have spillet bort i kort. Cesare var om muligt endnu værre end faderen. Hans ansigt var vansiret af syfilissår. Enhver, der var i vejen for hans mål, blev udryddet, endog sin ældste broder skal han have ladet myrde. Engang havde Alexander fået en kardinal forgivet og anmodede derfor Cesare om at udrydde hele hans slægt. „Vi er gået så langt, at vi må sikre os dem alle", erklærede han. — En anden gang forgav Cesare en kardinal, hvorefter søn og fader pinte den dræbtes tjenestefolk på det grusomste til at røbe, hvor hans kostbarheder fandtes.

Pave Julius II

Alexander ville skabe sig et mellemitaliensk rige og bortgiftede, fraskilte og bortgiftede igen flere gange sin letsindige datter Lucrezia med det mål for øje. Da søgte Karl VIII af Frankrig at erobre Italien, og Alexander skaffede sig hjælp af den tyrkiske sultan mod at rydde dennes broder af vejen. Hverken Karl eller Alexander nåede dog deres mål. — Alexander døde 1503, og den ny pave, Julius II, tog Cesare til fange. Denne flygtede, men faldt kort efter i et slag, kun 31 år gammel.

Julius II var pave til 1513. Han færdedes helst ved fronten og udvidede og grundfæstede den såkaldte kirkestat, der med små afbrydelser bestod til 1870, da den lagdes ind under kongeriget Italien. Han efterfulgtes af Lorenzo Medicis søn, der tog navnet Leo X. I hans tid rejste Luther kampen mod pavedømmet.

Machiavelli: Fyrsten.

Niccolo Machiavelli er renæssancens store teoretiker. 1498 blev han sekretær i sin fødeby Firenze, der dengang førte krig med Pisa. Krigen førtes med lejetropper, om hvilke han beretter, at de havde deres aftalte krigsregler, der gik ud på, at de mest muligt skulle skåne hinanden og lade den hjælpeløse civile befolkning bære krigens rædsler. Machiavelli hævdede derfor, at hærene bør udskrives og ikke lejes.

I modsætning til de fleste renæssancemennesker elskede han sit fædreland og arbejdede for, at det måtte blive et samlet, stærkt og fast ordnet Italien. Ethvert middel, som førte til det mål, var godt i hans øjne. Af Savonarolas styre lærte han, at en stat ikke kan regeres med taler og bønner, og kampen mellem rivaliserende slægter, som skiftedes til at have magten i Firenze, medførte, at han både prøvede at være fængslet og pint og tilsidst måtte flygte fra byen, så han døde landflygtig og i dybeste nød. Alt dette satte sit præg på hans hovedværk: „Fyrsten".

Menneskene, mente han, handlede kun ret af frygt for straf, og kun frygt for sult og fattigdom gjorde dem flittige. Kristendommen var et nødvendigt middel til at holde folk i ave, men ikke en religion for fyrsten; thi den forkyndte lidelse som det højeste, og fyrsten skulle herske. Han skulle for at vinde folks tillid lade, som om han var from, pålidelig og retfærdig. Men så han sin fordel ved det, var det hans pligt at bryde sine løfter og at svigte den, der havde vist ham tillid. Bedst var det vel at bruge hæderlige midler; men verden var ond, og man måtte tage den, som den var, og handle derefter. „Gode mænd bliver altid fattige."

I Cesare Borgia så Machiavelli sit fyrsteideal virkeliggjort. Han ventede, at han skulle samle og befri Italien. Da Cesare engang fik nogle generaler, der havde sammensvoret sig mod ham, i sin vold og mod givet løfte lod dem dræbe, beundrede Machiavelli det. Men efter at Cesare var besejret, følte han ringeagt for ham.

Machiavellis teorier var ikke ny; det, han forkyndte, havde mange fyrster praktiseret. Men nu blev det almindeligt, at selv fyrster, som helst ville handle retsindigt, anså det for en nødvendighed at følge hans anvisninger; man mente, at i politik gjaldt en anden moral end i det borgerlige liv.

Kunstens genfødelse: Leonardo, Michelangelo, Rafael.

I renæssancetiden fostredes en række store kunstnere, hvoriblandt Leonardo da Vinci, Michelangelo og Rafael er særlig berømte.

Leonardo (f. 1452) var det gudbenådede menneske, smuk og „duelig til alt", som han engang selv udtalte. Han var billedhugger, digter, musiker og ledede som ingeniør bl. a. de store vandbygningsarbejder i Lombardiet. Men det var som maler, han udødeliggjorde sit navn. Da hans „Mona Lisa" i sin tid blev stjålet, — men fundet igen — vakte det opsigt over hele den civiliserede verden. Ejendommelig er kvindens svage, gådefulde smil, som store kunstkendere har søgt at tyde, men ikke kan enes om betydningen af. I meget af hans kunst findes det samme uafklarede, der virker æggende og dragende på kunstkendere. Det er især det menneskelige sjæleliv med dets mangfoldighed og ubestemmelighed, han finder udtryk for i sine kunstværker.

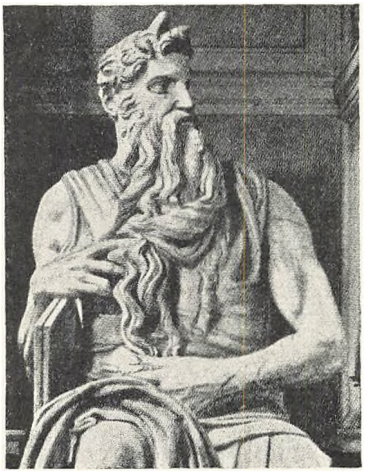

Michelangelo: Moses (Brudstykke).

Mest kendt er sikkert „Den hellige Nadver", et nu mishandlet frescobillede i et kloster i Milano: Jesus sidder ved nadverbordet sammen med de tolv apostle og har lige udtalt: „En af eder vil forråde mig!" I freden over Jesu ansigt såvel som i den bestyrtelse og uro, det fremkalder i alle apostlenes ansigter, har Leonardo nået det enestående.

Michelangelo (f. 1475) blev som ung stærkt grebet af Savonarolas bodsprædikener, og sit gennembrud fik han, da han i Firenze fik betroet den opgave af en forhugget marmorblok at skabe et kunstværk. Det blev hans pragtfulde „David", der minder om græsk oldtids højeste kunst.

Pave Julius II satte ham til at udføre et gravmæle, større og pragtfuldere end noget tilforn. Det blev aldrig færdigt; men Michelangelo skabte tre mægtige statuer til det: to bundne slaver og Moses. Den unge slave vånder sig i selvopgivende drømme om den tabte frihed, den ældre slider fortvivlet i de snærende bånd. — Det er antagelig stadier i sin egen åndelige kamp og lidelse og kampen med det genstridige stof, Michelangelo finder udtryk for i disse slaver. — Moses står, som han er kommet ned fra Gud, med lovens tavler i sin hånd og ser harm-

fuld sit folks dans om guldkalvene. Den foragt, Michelangelo følte over for den tankeløse hob i Firenze, der gav afkald på sin frihed og hyldede tyrannerne, har han lagt ind i denne kæmpeskikkelse.

Engang, da han forlangte betaling af paven, lod denne sin rideknægt jage ham ud. Så drog han til Firenze og lod paven vide, hvor han kunne finde ham. Det kom dog atter til forståelse mellem dem, og paven fik ham til at male billeder til det sixtinske kapel, som han gjorde til et af verdens berømteste steder. Her malede han en række mægtige billeder, hvor især den lidende grubler, profeten Jeremias, er mesterligt fremstillet, og selve Jahve, der skaber himmellegemerne, har Michelangelo vovet at male. Intet syntes ham umuligt. Hans sidste storværk blev tegning og plan til den mægtige kuppel, der kroner Peterskirken. — Som Leonardos kunst virker ved sin søgen og aldrig færdige higen, virker Michelangelos ved sin alle grænser sprængende storhed. Begge er udprægede renæssancemennesker trods deres store forskel.

Rafael: Madonna del Granduca.

Rafael (f. 1483) er den afklarede, harmoniske kunstner. Hans billeder er præget af hans liv, der var lyst og lykkeligt i samliv med en kreds af venner.

Han kan nok skildre sorg og medfølelse som i Kristi gravlæggelse; men selv det spejler renhed og harmoni, ikke de voldsomme lidenskaber. På bestilling af Pave Julius II dekorerede han tre værelser i Vatikanet, pavens bolig, med billeder, hvor han bl. a. malede det berømte „Disputa" med de store kirkefædre harmonisk forsamlede — hvad vanskeligt lod sig gøre andetsteds end på lærredet — og det ikke mindre berømte „Skolen i Athen", hvor det gamle Grækenlands stormænd fra forskellige tider er samlede.

Mest kendte er hans skønne madonnabilleder — især den såkaldte sixtinske Madonna, som nu findes i Dresdens galleri og anses for et af

verdens underværker. Disse billeder er vel præget af den oldgræske skønhedsglæde. Men der er en afgørende forskel på den jordiske skønhed, som præger de græske venusskikkelser, og den næsten himmelske skønhed, der er over Rafaels madonnaer. Den stille fromhed, der præger mange af hans billeder, peger hen mod den humanisme, som renæssancen omformedes til i de nordlige lande. — Rafael døde 1520, man mener af overanstrengelse.

Palestrina.

Også på kirkesangens område skete en fornyelse. Kirken havde bestemt, at kirkesangen skulle forestås af uddannede „kantores", for at Gud ikke skulle blive dyrket med dårlig udført sang, og menighedssangen var næsten forsvundet; dog fortæller Sakse, at da gejstligheden ved Absalons indvielse til ærkebisp istemte den latinske lovsang, istemte almuen en gudelig sang på modersmålet. Menighedssangen er vel blevet bevaret i landsbykirker, hvor man næppe havde uddannede kantores. Disses sang var ofte flerstemmig og så kunstfærdig, at den næsten skjulte teksten.

Palestrina (f. 1525) gav atter salmens og messens ord deres naturlige plads i sangen. Han blev som godt 25årig organist ved Peterskirken og kapelmester ved det pavelige kapel og komponerede livet igennem en mængde messer og andre kirkelige musikværker, der indeholder en sjælden skønhed og renhed.

Den følgende tids salmemelodier blev påvirket af hans toner. De skulle være let syngelige og fremhæve salmens ord. De minder derfor ikke så meget om renæssancen som om noget af det bedste ved den tyske humanisme.

Rom indtages.

Mens kunst og videnskab blomstrede i Italien, syntes land og folk at gå sin undergang i møde. Leo X døde 1521, og Hadrian VI valgtes til pave. Han holdt sit indtog i Rom barbenet og blot ledsaget af sin gamle tjener. Han søgte at vække gammeldags fromhed og retsindighed til live, men gjorde blot den erfaring, at den dag, han blev valgt til pave, var blevet den ulykkeligste i hans liv.

Dog slap han for at opleve den ulykke, som ramte Rom 1527. Den tyske kejser, Karl V, og den franske konge, Frans I, kæmpede det år om Italien. Det endte med, at de kejserlige tropper indtog Rom, som de hærgede på det grusomste: Nonner blev voldtaget, og sammen med løse kvinder drak krigerne i Peterskirken af de hellige kar og spillede ter-

ning på højaltret. Sansen for alt, hvad der ansås for helligt, syntes tabt. Pavekirken høstede nu, som den havde sået.

Humanismen i Tyskland.

Renæssancen bredte sig både mod vest og nord, men ændrede samtidig karakter og blev kaldt humanisme (af humanus = menneskelig). Humanisterne hævdede det menneskeliges ret og stod samtidig på kirkens grund.

En af de betydeligste var tyskeren *Reuchlin,* der var kyndig i hebraisk. Til ham kom 1510 en døbt jøde, Pfefferkorn, og bad ham om at finde kristendomsbespottelser i jødiske skrifter. Han blev afvist. Men bag ham stod professorerne ved Kølns universitet, og de fik kejseren til at afkræve Reuchlin en erklæring om jødernes hebraiske skrifter. I denne erklæring fandt de kætterier og truede ham med anklage. Han måtte love at tilbagekalde sine ord. Men så afkrævede de ham en erklæring, hvorefter han i et og alt var enig med den katolske kirke og fordømte jøderne og deres ugudelige bøger. Det blev ham for meget. I et skrift kaldte han dem „gale hunde, svin, helvedesfurier"; de var smedene, Pfefferkorn blot hammeren. — Universitetet klagede til paven, der ikke vovede at trodse det, selv om han i hjertet var enig med Reuchlin. Han dømte denne til evig tavshed og til at betale sagens omkostninger.

Men nu meldte nogle ungdommelige humanistiske forfattere sig. De latterliggjorde professorerne og kaldte dem både svinske, uvidende og hykleriske, og professorerne opnåede intet, da de søgte at få deres bøger forbudt.

Ulrich von Hutten var den mest bekendte af disse unge forfattere. Han var en forarmet tysk adelsmands søn, der levede et lystigt vandrerliv, spillede på luth, digtede og brugte skiftevis sværdet og pennen. Han havde engang været i Rom, hvis fordærvelse han malede i stærke farver. Som modsætning skildrede han Tyskland: Ingen steder er den kvindelige blufærdighed renere og ægteskabet helligere; her gælder sandhed, åbenhed og tillid, modsat italienernes svig og mistro. Derfor må tyskerne vågne op og ryste romeråget af sig. — Alt det nye greb ham: „Studierne blomstrer, ånderne vågner, det er en fryd at leve!"

En af hans venner, Franz von Sickingen, levede som tysk ridder i gammel stil, plyndrede rige købmænd eller lod dem slippe mod gode løsepenge, hjalp forurettede, men gjorde sig godt betalt af deres modpart. Han tilbød Reuchlin sikkerhed på sit slot, hvad denne dog ikke behøvede. Senere tilbød både han og Hutten at beskytte Luther, der tak-

kede, men tilføjede: „Jeg synes ikke om, at der bliver kæmpet med vold og mord for evangeliet. Ved ordet er verden besejret, og kirken opretholdt, ved ordet vil den også blive forbedret og renset."

Erasmus fra Rotterdam.

Erasmus fra Rotterdam (1467—1536) var den mest berømte af alle humanister. Han kom som barn i skole hos „Brødrene af Fælleslivet", en kristelig retning, der var opstået i 1300-tallets sidste halvdel. Medlemmerne levede en slags klosterliv uden at aflægge klosterløfte; de søgte at efterfølge Jesus og levede i kommunistisk fællesskab som de første kristne. Berømtest blandt dem er Thomas a Kempis, hvis opbyggelsesbog „Om Kristi efterfølgelse" er den mest læste kristelige bog næst efter bibelen. I deres lærde skoler læste man de gamle græske og romerske forfattere, så Erasmus var fortrolig med disse, da han forlod skolen. „Dette barn vil nå videnskabens højeste tinde", sagde en af lærerne om ham.

Hans formyndere satte ham i et kloster, som det lykkedes ham at slippe ud af. I stedet for kom han til at læse ved universitetet i Paris, hvor han afholdt sig fra teologien, da han ikke ville udsætte sig for at blive anklaget for kætteri. I stedet drev han humanistiske studier.

Det var nu over 50 år siden, at Johan Gutenberg havde begyndt at anvende løse typer til bogtrykning. Derved var opfundet et middel, hvorved forfattere kunne få tusinder i tale, hvor de før måtte nøjes med nogle få.

Dette middel benyttede Erasmus sig af. I „Dårskabens pris" hånede han tidens fejl. Især gik det ud over munke og landsknægte; men pavekirken gik heller ikke ram forbi. Tidens indstilling over for kirken fremgår af, at bogen i Erasmus' levetid udkom i 27 oplag.

Stor betydning fik han ved at udgive Nye Testamente i den græske grundtekst, idet man nu så, at den latinske oversættelse var fuld af fejl. Ved sin udgave ville han vise kirken tilbage til den oprindelige kristendom.

For ham betød navnet Kristus kærlighed, enfold, tålmodighed, renhed, hvorimod djævelen betød alt det modsatte. „Hvor du træffer sandheden, skal du betragte den som kristelig", skrev han. Konger kappedes om hans gunst, paven tilbød ham kardinalværdigheden, af mange ansås han for ufejlbarlig.

Da blev han stillet over for sin store prøve: Hvor ville han stå i den kamp, Luther havde begyndt mod pavekirken? Han havde

ikke vilje til martyriet og holdt sig helst tilbage fra at tage standpunkt. Under pres fra begge sider udgav han til sidst et stridsskrift mod Luther, hvis bondskhed han følte sig stødt af: „Jeg vil hellere være pavers og bispers tjener end disse kluntede tyranners". Men nu var tiden en anden: Bogtrykkerne nægtede at trykke hans skrift. „Mig, som man forhen i hundreder af breve kaldte „den tre gange store heros", „forfatternes fyrste" . . . går man nu forbi i tavshed .... Jeg savner ikke disse tomme titler, som kun trættede mig". — Bag ordene mærkes hans tørst efter hyldest. — Når katolikkerne anklagede ham for, at han ikke overholdt fasten, svarede han: „Jeg er katolik med hjertet, men lutheraner med maven". — Troen var for ham væsentlig en forstandssag, som han ikke ville vove livet for. Ved sin kritik af pavekirken banede han vej for reformationen; men han savnede mod til selv at følge denne vej.

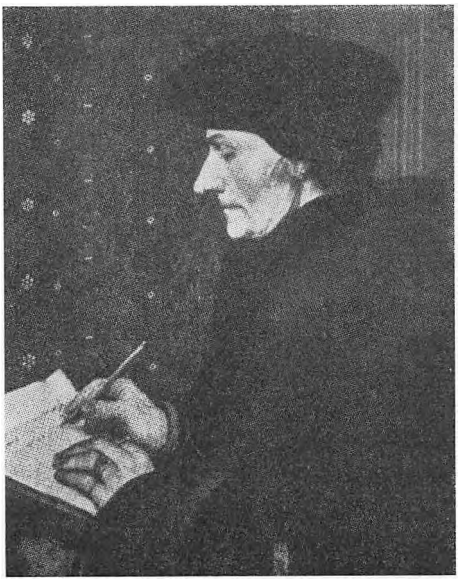

Erasmus fra Rotterdam (Maleri af Holbein)

Humanismen i Danmark. Morten Børup, Poul Helgesen, Christiern Pedersen.

Humanisten *Morten Børup* fødtes i et bondehjem nær Skanderborg lidt før 1450. Da han en dag gjorde hovarbejde på slottets enge, glemte han at slå i forundring over engens blomsterpragt. Fogden fo'r da efter ham med sin pisk, og Morten flygtede hjem, blev forsynet med det nødvendigste og stævnede mod Århus, hvor han blev optaget i domskolen, men foreløbig måtte han tage plads blandt de mindste drenge.

Ved de fleste stiftsbyers domkapitler fandtes skoler, som uddannede præster. Undervisning og bolig var gratis, kost og klæder skaffede peblingene sig ved at tigge eller arbejde for folk. Skoletiden var i reglen ca. 20 år. Undervisningen bestod væsentligt i terperi af dødt hukommelsesstof, og prygl var det mest anvendte opdragelsesmiddel. »Drengene blev ubarm-

hjertigt behandlet med store ferler[1] og tykke bøddelris", skriver Christiern Pedersen. „De pryglede de arme peblinge og smådegne, så blodet løb fra deres rygstykker og ned i deres træsko«. Og hørerne (lærerne) forsvarede metoden med: »Jeg haver sålunde købt min lærdom, jeg vil og sålunde sælge hannem".

Morten forenede stor læselyst med et godt hoved, så han blev færdig i løbet af 10 år, hvorefter han søgte videre uddannelse ved Københavns og Kølns universiteter.

Mens han læste i Århus, gik han en dag ind i domkirken, hvor han bad inderlig til Gud om, at hans arbejde måtte lykkes, så ville han vi sig til ungdommens undervisning. — Han fik efter sin uddannelse ansættelse ved Århus domskole, hvor han underviste på humanistisk vis, tog sine elever med ud i naturen, hvor de sang hans latinske majsang (på dansk „Frydelig med jubelkor"), og ved store fester lod han eleverne opføre skuespil. Skolen, „som i de dage var berømt over alt riget for sin lærdom og flittighed", havde en mængde elever, hvoraf flere siden øvede betydningsfuld gerning. Morten Børup fortsatte til sin død 1526, da var han næsten 80 år.

Poul Helgesen var Luthers samtidige. Som munk i karmeliterklosteret i Helsingør læste han skrifter af Erasmus fra Rotterdam og blev stærkt betaget af dem. Han rettede nu, allerede før Luther, skarpe angreb på afladshandelen, og da Luther trådte frem, hilste han det med glæde.

Kristian II lagde mærke dertil og gjorde ham til lærer ved Københavns universitet; men da Poul Helgesen angreb kongens kirkepolitik, blev forholdet mellem dem spændt, og da han blev anmodet om at oversætte en latinsk bog for kongen — antagelig Machiavellis „Fyrsten" — erklærede han den for en ond bog og sendte i stedet for kongen en oversættelse af Erasmus' „En kristen fyrstes undervisning og lære" med et forord, møntet på kongens selvrådige handlinger. Kort efter hentydede han i en prædiken om Herodes og Herodias så tydeligt til kongens forhold til Sigbrit, at kongen svarede med at afsætte ham. Han flygtede nu til Jylland, hvor han lånte Kristian II's fjender sin pen. I den følgende tid søgte han flere gange forgæves at ændre begivenhedernes gang.

Morten Børup skrev sin majvise på latin; Poul Helgesen så med den lærde mands foragt på menigmanden; *Christiern Pedersen* var dansk og folkelig. Man ved ikke, om han var borger eller bonde af fødsel, eller

[1] En ferle = en stok med en klump i enden.

hvor han er født. Omk. 1510 studerede han i Paris og kom lidt senere til Danmark for at søge efter et håndskrift af Sakse. Mens andre humanister søgte at finde udtryk for sand dannelse i de gamle romerske og græske skrifter, søgte Christiern Pedersen tilbage til sit eget folks fortid. Det lykkedes ham at finde et håndskrift, som han fik optrykt, hvorved han reddede Sakses danmarkshistorie fra at gå tabt.

Senere udgav han sin prædikenbog „Jærtegnspostil" på dansk. Det var en forklaring over prædikenteksterne, med tilføjede helgen- og mirakelhistorier, til brug for de præster, som ikke selv kunne lave en prædiken — og det var dengang mange. — I fortalen skriver han, at evangelisterne og Paulus skrev til folk i det sprog, disse talte, og tilføjer: „Havde nogen af dem skrevet evangelia til Danmarks rige, da havde han dem visselig skrevet på ret danske, så alle det forstandet havde; thi hvert menneske bør at kunne dem på sit eget mål. Ingen skal tro, at de ere helligere på et tungemål end på et andet."

Da Kristian II blev forjaget, fulgte Christiern Pedersen efter. Under sin landflygtighed fandt han Holger Danske-sagnet, som han lod oversætte til latin, så han derfra kunne oversætte det til dansk. Han mødtes her med den lutherske reformation, der rigeligt erstattede ham sorgen over at være borte fra Danmark, og han oversatte Nye Testamente på dansk, så danskerne kunne „høre og læse Guds ord på deres eget tungemål."

Da Kristian II blev fanget, og hans sag måtte anses for tabt, søgte Christiern Pedersen udsoning med Frederik I; men da Grevens Fejde udbrød efter dennes død, var han ivrig for at få sin elskede konge fri. Ikke desmindre betroede Kristian III ham kort efter sin sejr den opgave at oversætte hele bibelen til dansk, et kæmpearbejde, han gjorde færdigt på fire år, og som efter et grundigt gennemsyn af flere lærde udkom som „Kristian III's danske Bibel". Dermed var hans kraft i det væsentlige udtømt. Han levede endnu nogle år, men var da ikke altid „ved sin rette sind og forstand". Det var hans bibeloversættelse, der gav ham det tilnavn, han bærer med ære: „Det danske skriftsprogs fader."

DE STORE OPDAGELSER

Spanien i 1400 tallet.

Af det mauriske rige i Spanien fandtes omk. 1250 kun en smule tilbage med Granada som hovedstad. Der levede en flittig befolkning af maurer, der dyrkede jorden som en have. Resten af landet bestod af tre såkaldt kristne kongeriger. I dem var jorddyrkerne atter blevet trælle under adelen og kirken, som begge var skattefri og ejede mægtige jordegodser. Til lavadelen hørte de, der havde råd til at tjene kongen til hest og ikke plettede deres adelige navn ved at gøre nyttigt arbejde.

Der fandtes en del byer, hvis borgere dannede broderskaber med egne love og egne væbninger. Dygtige konger søgte ofte samarbejde med dem som hjælp mod de egenrådige herrestænder.

1469 giftede den 18årige kastilianske tronarving Isabella sig med den 17årige Ferdinand, tronarvingen til Aragonien. Dermed blev de to riger sluttet sammen. Han var Machiavellis lærling, hun redelig og gudfrygtig og langt klogere end han. De gav byerne doms- og politiret og inddrog det krongods, som var gået over på adelens hænder. Hvis adelsmænd klagede derover, truede Isabella med at forvise dem fra hoffet. Ville adelen beholde sin magt, måtte den blive regeringens tjener. Jorddyrkerne fik frihed; men da de ikke fik mulighed for at udnytte den, hjalp det dem kun lidet.

Cølibatsbudet havde medført, at gejstligheden fra de højeste til de laveste var berygtet for løsagtighed. Nu søgte Isabella at skabe en national kirke og at rense ud i den ved at give de højeste kirkelige embeder til alvorlige og fromme mænd. Hendes skriftefader, franciskaneren Ximenes, hjalp hende dermed. Han var streng i sine krav til sig selv, til hende og til kirker, klostre og universiteter. Med velvilje så han på humanisternes forsøg på at reformere kirken, og han lod bibelen udgive på grundsproget, men forbød at udgive den på folkets modersmål.

Kampen mod muhammedanerne havde skabt religiøs fanatisme hos

de „kristne" spaniere, og en kættermester fik Ferdinand til at forfølge kætterne; flere af disse var velhavende, især en del jøder, og da kætternes ejendom tilfaldt kongen, bugnede hans kasse snart af deres guld. Den jævne befolkning, såvel som de fleste præster var mod inkvisitionen, og det skal have knebet Ximenes at få Isabella til at godkende den. Derimod appellerede man ikke forgæves til underklassens tarveligste instinkter ved især at lade det gå ud over de velhavende, så kætterbålene blev snart en yndet folkeforlystelse, der lagde Spaniens storhed og ære i aske gennem århundreder.

Det sidste af maurerriget faldt 1492. Ximenes tvang maurerne til at forlade landet eller at lade sig døbe; thi „lydighed skal tages med vold". Ca. 200.000 jøder blev jaget ud af landet, og kongen tog deres ejendomme. Dermed mistede landet sine dygtigste indbyggere.

Portugal.

Portugal begyndte som et grevskab omkring byen Oporto. Men 1139 vandt greven en stor sejr over maurerne og lagde et stort landområde til sit grevskab, hvorefter befolkningen gjorde ham til konge. Enhver, der havde været med i slaget, og som ikke i maurisk fængsel havde frasvoret sin kristentro, blev adelsmand, men mistede igen adelskabet, hvis han mishandlede en kvinde, blev grebet i løgn eller flygtede for maurerne. Det blev derved en bedre og kraftigere adelstand end den spanske.

Kirken fik ikke så stor magt som i Spanien, flere konger foretrak at dø bandlyste fremfor at bøje sig for den; de tog sig ofte kraftigt af borgernes og bøndernes sag og var tit religiøst frisindede, så mange dygtige jøder og maurer søgte tilflugt der. Men da kong Emanuel d. Store fulgte Ferdinands og Isabellas kætterpolitik, blev resultatet det samme i Portugal som i Spanien.

Opdagelser i Asien.

Østerlide var i middelalderen drømmenes og længslernes land. Man kaldte det hele med fællesnavnet Indien og fortalte mærkelige ting derom. Der fandtes små bitte mennesker, men også 12 alen lange menneskeædere med løvehoveder og ørnefødder. Der var dyr med hoveder i begge ender, bjørne med menneskeansigt og skorpionhaler — og der var guldgravende myrer. — Her fandtes paradisets have og foryngelsens kilde. Og her fandtes et rige, som var kristnet af apostelen Thomas, og hvis konge, Johannes, ville hjælpe de kristne mod muhammedanerne.

Man vidste, at herfra kom krydderier som mandler, krydderneliker,

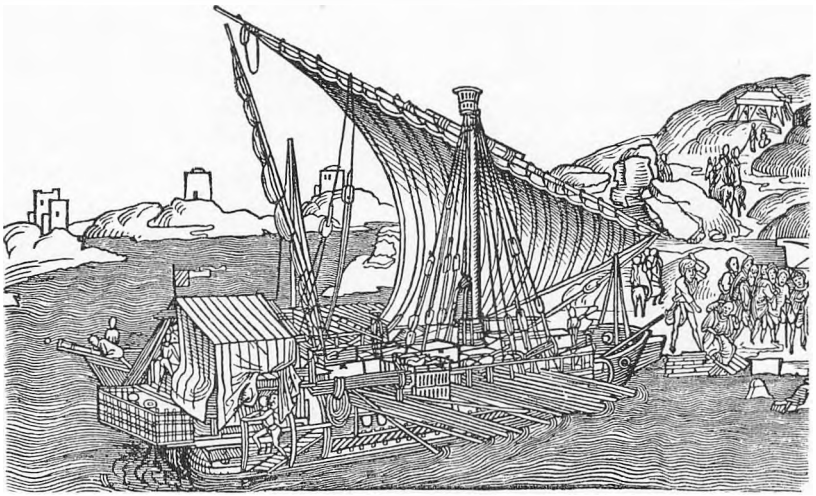

Veneziansk galej.

kamfer og peber. Her kunne man få elfenben og ibenholt, men især guld.

1259—94 havde mongolen Kublai Khan hersket over et rige, der strakte sig fra Polen i vest til Det gule Hav i øst, fra Nordindien og Den persiske Havbugt i syd til langt op i det kolde Sibirien.

Til ham kom venezianeren Marco Polo, som blev hos ham i omk. 20 år og så sig i den tid vidt omkring, så han ved sin hjemkomst kunne fortælle mange mærkelige ting. Han fortalte om byer, som var 100 mil i omkreds og havde over en million huse, om brolagte gader og silkeklædte mennesker, om korn, der gav 100 fold, om sorte sten, der brændte og varmede stærkere end træ, om læssevis af peber, silke og andre attråede varer.

Kublai Khan var buddhist, men tog venligt mod de missionærer, paven sendte til hans rige. Mange vandt de ikke for kirken; men de kunne berette adskilligt om østens lande.

Man kendte kun een vej til Indien, den over Sueztangen; for at få varer derover måtte man betale en mægtig told til Ægyptens sultan, og mellemhandlere glemte heller ikke profitten.

Da satte portugiseren, Henrik Søfareren, sine mænd til at undersøge, om der ikke skulle findes en søvej syd om Afrika eller en flodvej gennem denne verdensdel.

Han havde samlet en kreds af Europas mest søkyndige mænd om sig. Selv vidste han alt, hvad man dengang kunne vide om søfart, og lavede flere apparater til hjælp for søfarerne.

Den største vanskelighed, han havde at overvinde, var folks overtro: Kom man for langt mod syd, nåede man ind i det hede bælte, hvor solens brand afsved al plantevækst, hvor havet var kogende — eller en sejg masse, man ikke kunne slippe ud af igen. Der blev man sort som negrene; det var djævelens rige. Men Henrik befalede, at ethvert skib skulle nå længere mod syd end det foregående. Tilsidst nåede man helt ind under ækvator, og frasagnet om dens sviende brand og alle de andre farer var dermed gjort til skamme.

Sømændene søgte efter guld og slaver. Det første fandt de intet af, hvorimod de fangede en del negre, som de tog med sig. Henrik behandlede disse godt, da det var hans tanke at få dem kristnet og bruge dem som missionærer blandt deres landsmænd. Nogle steder tog de indfødte venligt mod de hvide, andre steder beskød de dem med forgiftede pile. En del af slavejægerne blev fanget og antagelig ædt af negrene. Disse slavejægere blev i hjemlandet hædret som martyrer.

Henrik Søfareren døde 1460; men kong Johan II satte atter fart i opdagelserne, og 1487 nåede Bartholomeu Dias Afrikas sydspids. Han kaldte forbjerget „det stormfulde"; men kongen gav det navnet „Kap det gode Håb"; thi nu var der godt håb om at finde søvejen til Indien.

Søvejen til Indien opdages.

1497 sendte kong Emanuel I af Portugal 3 skibe ud for at søge efter Indien. Føreren, Vasco da Gama, og hans 150 mænd modtog kirkens syndsforladelse og bispens velsignelse til færden. De sejlede syd om Afrika og fulgte derefter kysten et stykke mod nordøst. Arabiske købmænd søgte at vildlede dem; men en venligsindet fyrste gav dem en vejviser med, og i løbet af 23 dage førte sydvestmonsunen dem fra Afrika til Indien i nærheden af den store handelsby Calicut.

Søvejen til Indien var fundet (1498).

Calicut var stabelplads for alskens krydderier, for apotekervarer og ædelstene. Fyrsten, der kaldte sig Samudrin Raja (havets herre), tog venligt mod da Gama, skønt de gaver, han medbragte: kulørte glaskugler, spraglet tøj o. lign., passede for primitive folk, men ikke for en fyrste af hans art. I en skrivelse til Portugals konge meddelte han, at han ville sælge krydderier og ædelstene mod guld, sølv, koraller og skarlagen.

Men snart fik de arabiske købmænd rajaen ophidset mod portugiserne, så da Gama blev angrebet af arabiske og indiske skibe. Han slap dog helskindet fra kampen, og efter at han havde tiltusket sig en hel del

indiske varer, begyndte han hjemrejsen efter ca. 100 dages ophold. Vinden var stadig i sydvest, så sejladsen til Afrika tog næsten 3 mdr. Mandskabet led af skørbug og andre sygdomme og truede med mytteri.

Efter godt 2 års fravær kom da Gama tilbage. Af de 150 mand var kun 55 i live, og kun to skibe i behold. Men fortjenesten var rigelig, og jubelen var stor — selv om han ikke havde guld med.

Året efter sendtes Cabral til Indien med 13 skibe. De blev af stormen drevet mod vest, så han landede på en kyst, hvor han tog landet i besiddelse. Det var Brasilien. Men så vendtes stævnen mod øst. Nogle af skibene omkom, andre nåede frem til Calicut, hvor Cabral kom i krig med både indere og arabere. Andre steder på kysten lykkedes det ham at købe en hel del varer. Han nåede endelig hjem med 6 skibe i behold.

Nu truede den ægyptiske sultan med at lade alle klostre og den hellige grav i Palæstina jævne med jorden, hvis portugiserne ikke standsede handelen på Indien; men disse lagde planer om helt at fordrive araberne derfra for selv at sikre sig et monopol på handelen med Indien.

1502 udsendtes Vasco da Gama igen, og da med 20 veludrustede skibe. Han tvang først en østafrikansk sheik til at svare tribut til Portugals konge, og da pengene ikke faldt rettidigt, lod han tre rige gidsler, han havde taget, piske til blods og udsætte for den brændende sols stråler, til den ene betalte. Da han skulle sejle videre, havde 200 sorte skønheder listet sig ombord. De lovede at lade sig kristne, blot de måtte blive hos deres nye venner, men de blev ubarmhjertigt ført i land.

På vejen til Indien traf han et arabisk skib med pilgrimme, der havde besøgt deres hellige by, Mekka. Han plyndrede skibet og lod det skyde i brand, skønt kvinderne rakte deres små børn ud mod ham, bønfaldende om skånsel. Det var jo en Gud velbehagelig gerning at udrydde disse vantro.

Så sejlede han til Calicut, hvor han lod 34 hinduer, han havde fanget, hænge og ligene hugge i stykker, hvorefter han beskød byen og lagde flere bygninger i aske; derefter sejlede han hjem med en mægtig last, bl. a. så meget peber, at prisen på det faldt til det halve.

Mest berømt blandt de følgende førere blev d' Albuquerque. Han ville skabe et kolonirige og erobrede Goa (mellem Calicut og Bombay), hvor araberne blev nedhuggede, og de portugisere, som nedsatte sig der, fik de dræbtes gods og opmuntredes til at gifte sig med rige indfødte. Der byggedes her et fort og indlagdes en garnison. Senere erobrede han Malakka, der var centrum for handelen i Østasien, og byggede et fort der.

Som guvernør over de erobrede lande måtte han straffe uredelige

stormænd og deres sønner; de drog hjem til Portugal og klagede over ham, hvorefter kongen afsatte ham. Han var da døende og udbrød: „Gud, du ved, jeg var forhadt af mennesker, fordi jeg elskede kongen, og af ham, fordi jeg elskede menneskene."

Snart var det galt igen. De fleste styrende tænkte kun på at berige sig selv, og portugiserne led nederlag på nederlag. Vasco da Gama måtte endnu engang til Indien. Det lykkedes ham at bringe nogenlunde orden til veje; men kort efter døde han (1524).

Det viste sig snart, at kongen ikke forstod at finde de mænd, der kunne opretholde Portugals magt over for så forholdsvis højt kultiverede folk som inderne og araberne. Snart havde det kun Goa og Diu tilbage af det store kolonirige, d'Albuquerque havde grundet.

Columbus.

Seks år før Vasco da Gama opdagede søvejen til Indien, mente Christoffer Columbus, at han var nået dertil ved at sejle mod vest.

Man ved næsten intet om hans barndom og første ungdom ud over, at han er født i et fattigt væverhjem i Genova, antagelig 1446. Genova var dengang en mægtig søhandelsstad, og Columbus er nok tidlig faret til søs. Som ret ung kom han til Portugal, hvor han blev gift med en adelsdame. Han hørte der om mærkelige ting, der var drevet i land på øen Madeira, bl. a. to lig af en ukendt menneskerace, og folk fortalte, at de havde skimtet land langt mod vest.

Dertil kom den berømte italienske geograf Toscanellis tanke, at jorden var kuglerund, og at afstanden mod vest til Indien kun var halvt så lang som vejen mod øst.

Der skulle dengang en stærk fantasi til at tænke sig muligheden af at sejle rundt om jorden og mod til at vove sig ud på det tågede Atlanterhav, hvor ingen før havde været. Det var at vove livet som indsats for at nå sit mål. Columbus havde både den fantasi og det mod, som krævedes til foretagendet.

Han henvendte sig først til Portugals konge, men blev afvist.

Så drog han til Spanien, medtagende sin lille søn, Diego. Han fik foretræde hos Ferdinand og Isabella, som dengang var optaget af at erobre det sidste af Spanien. De lod videnskabsmænd bedømme hans plan og gav ham foreløbig ventepenge.

Efter 7 års ventetid, hvor hans broder forgæves søgte at interessere først den engelske konge så den franske regentinde for planen, drog Columbus atter mod Portugal med sønnen Diego.

Ser du hist den vandringsmand
med sin blege søn ved hånden.
Så i muldvarptid om land
med sit håb går altid ånden,
med sit himmelvendte blik
beder om en læskedrik.[1]

En aften bankede han på et klosters dør og bad om vand og brød til sønnen. Klosterforstanderen blev grebet af hans fortælling og planer; han bad ham og sønnen blive foreløbig og sendte bud til Palos efter en kyndig kosmograf[2] og en søfarer, for hvem Columbus fremlagde sin plan, og efter deres råd sendte han bud til Isabella, hvis skriftefader han havde været. Hun lovede, at så snart Granada var taget, skulle Columbus få tre skibe til forsøget.

I januar 1492 blev Granada erobret. Men da Columbus krævede at blive vicekonge over alle de øer, han opdagede, og $^1/_{10}$ af de rigdomme, som fandtes, var rejsen nær blevet opgivet. Det var vist Isabellas håb om i de ukendte egne at vinde sjæle for Kristus, der gjorde, at man gav efter for Columbus' krav.

Det kneb at få mandskab, selv om man bød fanger friheden, blot de ville følge med. Det hjalp, at en berømt sømandsslægt i Palos støttede foretagendet, og at to af dens medlemmer fulgte med og førte to af skibene, „Pinto" og „Nina". Columbus førte selv „Santa Maria".

3. august 1492 stod de tre skibe med i alt 120 md. ombord ud af Palos' havn. I begyndelsen havde skibene medbør, og mandskabet ængstedes: Hvis vinden altid var østlig, kom de jo aldrig hjem igen! Columbus førte dobbelt dagbog, hvoraf den, han viste mandskabet, angav kortere strækning, end han antog, de havde sejlet. Endelig slog vinden om i vest; det lettede sindene. Men så kom de ind i store tangmasser, og søfolkene frygtede, de skulle komme til at sidde fast deri, så de hverken kunne komme frem eller tilbage. De slap dog ud, og flere tegn, bl. a. fugleflokke, der trak mod vest, tydede på, at der måtte være land forude. Men dagene gik, mens man sejlede og sejlede, og ængstelsen voksede. Tilsidst fulgte man retningen af fugletræk, der gik mod sydvest.

Og endelig, 33 dage efter at man havde tabt land af sigte mod øst, kunne en matros den 12. oktober melde land i sigte mod vest.

Amerika var opdaget.

Det var en lille ø i Bahamagruppen, man var kommet til. Columbus

[1] Grundtvig: Christoffer Columbus.
[2] Ved kosmografi forstod man dengang jordbeskrivelse.

tog den i besiddelse for Isabella og Ferdinand og gav den navnet San Salvador (hellige frelser). Ingen ved nu med bestemthed, hvilken ø det er. Columbus troede, det var Indien, han var kommet til, og kaldte øerne de vestindiske øer og beboerne indianere.

De gik nøgne, men bar guld indstukket i næseborene, og Columbus spurgte ivrigt efter, hvor det fandtes. Det var det, han og mandskabet og de, der havde sendt ham, især spurgte efter. Ved tegn lod indbyggerne ham forstå, at det fandtes på en stor ø længere mod syd. Han søgte efter den og fandt Cuba, som han antog for at være det asiatiske fastland. Både på San Salvador og på Cuba blev han venligt modtaget. Cubanerne troede, de fremmede var kommet fra himlen og nu ville tage dem med tilbage dertil.

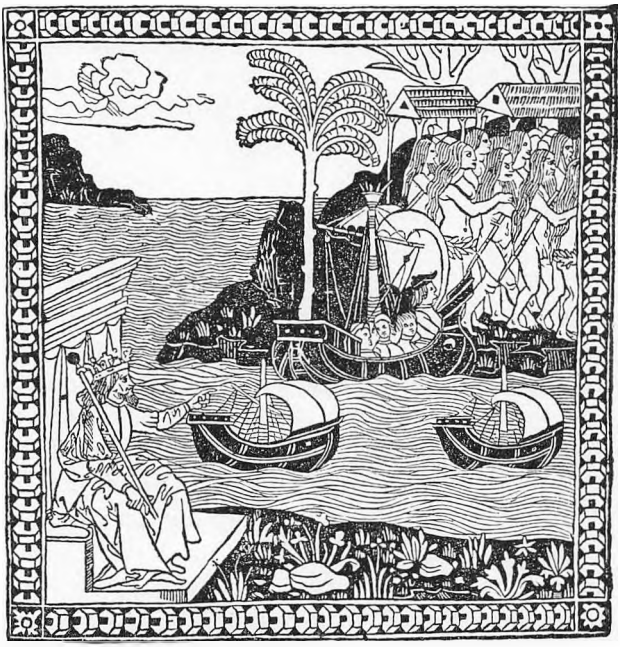

Columbus lander. (Efter et italiensk træsnit fra 1493).

Da Columbus spurgte efter guld, henviste beboerne ham til en ø mod øst, som han derfor sejlede til. Det var Haiti, som han tog i besiddelse for det spanske kongepar. Her blev han også venligt modtaget og fik lidt af det attråede guld, men hørte om en ø længere mod øst med store guldrigdomme. Det måtte være Zipangu (Japan), sluttede han. Men nu gik „Santa Maria" på grund og kunne ikke bringes flot. Af det ophuggede skib fik han af høvdingen lov til at bygge et fort, hvori han lagde 40 mand, som skulle søge at få samlet så meget guld, inden han vendte tilbage, at Jerusalem kunne befries for det.

Hjemrejsen 1493 var værre end udrejsen. De blev angrebet af de menneskeædende cariber, overfaldet af storm og fik en yderst kølig modtagelse af portugiserne, da de landede på Azorerne. Portugiserne og spanierne konkurrerede jo om handelsvældet imod syd og vest.

Men i Palos var jubelen ubeskrivelig, og Columbus' vej til hoffet var et mægtigt triumftog. Majestæterne ophøjede ham i adelstanden. Han foreviste spraglede, ukendte fugle, guldkorn, spiselige rødder o. s. v. samt nogle indfødte, han havde med — og fortalte om de opdagede landes guldrigdom.

1493 drog han atter mod de opdagede lande; da førte han en flåde på 17 skibe med 1500 soldater, håndværkere, nybyggere o. a., alle tørstende efter guld. Det var umuligt for Columbus og hans broder Diego at tøjle disse mennesker, som både plyndrede og voldtog. De indfødte gjorde oprør mod dem, men blev besejret af spaniernes bedre våben og sat til at vaske guld af flodsandet. Og da Columbus ikke kunne skaffe guld nok, sendte han „oprørske" indfødte til Spanien som slaver. 1496 kom han tilbage og blev venligt modtaget ved hoffet, men uden begejstring.

1498 drog han atter ud. Han måtte finde det guld, han havde lovet. Han nåede da at finde Sydamerikas fastland ved Orinocoflodens udløb. Dens voldsomme fart måtte skyldes et højt land, vel paradiset, tænkte han sig. da det lå så højt, at syndfloden ikke kunne nå over det. Han fandt her en velvillig befolkning, noget guld og en mængde perler.

På Haiti, hvor han havde sat broderen Bartolomeo til at styre, havde både de indfødte og spanierne gjort oprør; de sidste var for stolte til at lade sig styre af en udlænding. Forgæves søgte Columbus at mægle, både Bartolomeo og spanierne klagede til regeringen, der sendte en spansk adelsmand, som lod Columbus og hans to brødre lægge i lænker og sendte dem tilbage til Spanien.

På skibet ville man aftage hans lænker; men han forlangte, spanierne skulle se, hvordan han var blevet behandlet. Folket harmedes, da det så eller hørte det, regeringen skyndte sig at løslade ham, og Isabella skal have grædt, da hun mødtes med ham. Men vicekongeembedet fik han ikke tilbage.

Imidlertid havde Vasco da Gama opdaget søvejen til Indien. Det gjaldt nu om at nå selve hovedlandet ad den vestlige vej. 1502 måtte Columbus ud på sin fjerde rejse. Han nåede da Panamatangen og hørte om vand på den anden side. Det måtte være Det indiske Ocean. Han søgte derfor efter Malakkastrædet; men voldsomme storme tvang ham til at vende om. I Centralamerika fandt han endelig meget guld et sted. Men stadig måtte han kæmpe med uvilje både fra de indfødtes og spaniernes side. 1504 vendte han tilbage til Spanien.

Isabella døde kort efter. Ferdinand havde altid vist ham kulde. Nu

levede han næsten uænset og sygelig om end under gode økonomiske kår. Han har vistnok følt døden som en befrielse (1506).

Han havde næret sin samtids guldtørst, men ville, modsat de fleste andre, bruge guldet i kirkens og religionens tjeneste. Når han drev slavehandel, var det udelukkende for at tilfredsstille begæret hos dem, der udrustede de flåder, han brugte. Selv behandlede han de indfødte godt og trådte, i modsætning til de fleste af sit følge, i venligt forhold til dem. Han følte sig mere og mere overbevist om, at Gud havde kåret ham til opdagergerningen, og da han tilsidst fandt meget guld, udbrød han i et brev: „Den, der ejer guld, ejer alt, hvad han behover her i verden. Han kan befri sjælene fra skærsilden og skaffe dem paradisets glæder."

Cortez i Mexiko.

I det sydlige Mexiko og det nordlige Mellemamerikas urskove findes mægtige ruiner af templer og andre bygninger, prydet med relieffer, der forestiller figurer og tegn. De beretter om et folk, der med sammenbidt energi med sine stenredskaber har besejret en vanskelig natur, har gjort sig jorden underdanig og allerede på Kristi tid har udviklet en kultur, som hvad angår landbrug, håndværk, arkitektur, matematik og astronomi fuldt ud stod på højde med grækernes på samme tid. Men fundene viser tillige, at dette folk ofrede mennesker. — Det var mayafolket.

På opdagelsernes tid beherskedes landet af aztekerne, hvis kejser hed Montezuma II. De drev menneskeofring og menneskeæderi i stor stil, vistnok fordi de mente, at guderne ved at modtage ofrene fik forøget kraft, og at menneskene ved at æde ofrene fik del i denne kraft. De troede, at den store masse efter døden kom til et glædesløst sted, mens præster, konger og stormænd kom i et paradis. Det samme gjorde kvinder, som døde i barselseng, de, der faldt i statens krige, og ligeså ofrene, hvorfor mange tilbød at lade sig ofre. De undertvungne måtte dog også yde deres store tribut af mennesker dertil.

De forskellige folk havde imidlertid et sagn om en hvid, langskægget gud, som havde lært folket kultur. Han var derpå draget bort, men havde lovet at komme tilbage; da ville han støde de øvrige guder fra tronen. Selv ville han dyrkes med vellugtende planteofre.

Nu steg denne hvide, langskæggede gud i land på Campechebugtens kyst 1519.

Det var den spanske eventyrer Hernando Cortez, der med sine 500 soldater ville underlægge sig fastlandet. Han dels slog, dels vandt kystboerne, der lod sig døbe og bragte ham ofre af guld, mad og slaver. — Blandt de sidste var der en smuk og klog indianerpige, som talte både aztekernes og maya'ernes sprog. Hun blev Cortez' elskerinde, lærte snart spansk og blev både hans tolk og rådgiver, idet hun kendte de indfødtes tankegang. Ved kysten anlagde Cortez byen Villa Rica de la Vera Crux (Det sande kors' rige by), betegnende for den, der samtidig søgte guld og ville udbrede kristendom.

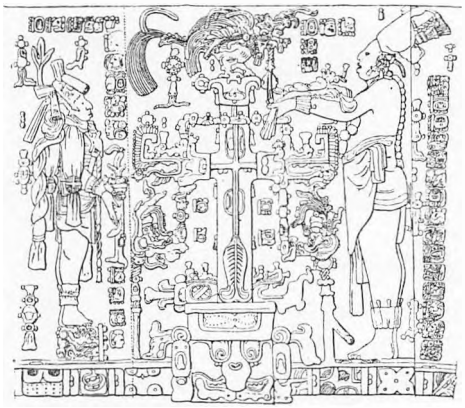

En mayapræst ofrer et barn til en guddom.

Da Montezuma kort efter Cortez' ankomst sendte 5 mænd, som krævede 20 af de undertvungne udleveret til menneskeofre, forbød Cortez høvdingene at udlevere dem og drog med sin lille hær mod Mexiko. Nogle steder mødte han modstand, som han slog ned, andre steder fik han hjælp, da aztekernes herredømme var forhadt. Snart var han herre i Mexiko. Han tvang Montezuma til at hylde den spanske konge som sin overherre og svare ham en stor tribut i guld samt at vise spanierne, hvor landets guldminer fandtes. Desuden søgte han at få dem til at opgive menneskeofringerne.

Da skete det, at en af hans befalingsmænd af frygt for overfald lod en mængde mexikanere nedhugge. De indfødte rejste sig mod tyrannerne, og Cortez måtte flygte ud af byen med resten af sine spaniere. Det lykkedes ham imidlertid at vinde mange af aztekernes fjender for sig. Han fik atter samlet en hær, belejrede og indtog tilsidst byen. Da var mange huse fulde af rådne lig af mennesker, som var døde af sult. Da den nye konge ikke ville røbe, hvor han havde gemt sit guld, blev hans og en anden fyrstes fødder overhældt med kogende olie; da den sidste klagede sig, sagde kongen blot: „Ligger *jeg* vel i bad!"

Cortez styrede nu med fast hånd, men var vellidt af de fleste indianere, sagtens fordi han afskaffede aztekernes menneskeofringer. Da han blev bagtalt for spaniernes konge, drog han hjem for at forsvare sig og blev modtaget med megen hæder — thi Mexiko var guldrigt. Men styrelsen blev givet til spanske embedsmænd, som bragte ham mange ærgrelser og plagerier. Han nåede senere ud til Stillehavet og opdagede Ca-

lifornien; men forgæves søgte han en vandvej gennem Amerika. Da han atter drog til Spanien, blev han modtaget med kulde af Karl V[1]. Her døde han 62 år gammel 1547.

Balboa når ud til Stillehavet.

Balboa, en forarmet spansk adelsmand, var kommet med et skib til Panamatangen, hvor han spurgte de indfødte om guld. En høvding svarede: „Hvor kan I kives om sådan noget juks? Seks dagsrejser herfra mod syd bor en høvding, som ejer masser deraf .... De mennesker, som bor der, spiser og drikker af guldkar".

Der måtte Balboa hen. Diego, Columbus' søn, hjalp ham. Med 190 krigere og 1000 indfødte lastdragere begyndte han den 60 km lange vej ud til Det stille Hav. De måtte over rivende strømme og dybe kløfter, hugge sig gennem urskove, hvor mægtige slyngplanter klatrede fra træ til træ, stadig plaget af det usunde klima og kæmpende mod vilde dyr og krigerske mennesker. Efter 28 dages forløb nåede de frem; da var mange af dem omkommet.

Da Balboa nåede frem til havet, gik han med fane og draget sværd ud i det og tog „alle dets kyster, havne og øer, samt alt, hvad der for øvrigt må høre dertil", i besiddelse for den spanske krone (1513).

Balboa sendte en kostbar ladning af guld og perler til Spanien. Men 1517 lykkedes det hans fjende, Pedrarias, at få ham dømt til døden og henrettet på grundlag af en falsk beskyldning. Pedrarias fik derefter styret over Panama, hvor han mishandlede indianerne så grusomt, at mange af dem omkom.

Inkariget opdages. Pizarro.

Ved stillehavskysten, omtrent fra ækvator til 32° sydlig bredde, lå Inkariget, der var større end Frankrig, Spanien, Portugal, Italien og Balkanhalvøen tilsammen. Under arbejdet med at opdyrke Andesbjergene havde man der udviklet en høj kultur, havde bygget vandledninger og broer, templer og forter og havde også opfundet en slags meddelelsesmiddel: en ring med forskelligt farvede tråde, knyttet i forskelligt formede knuder. Kongen, inkaen, havde fået gennemført soldyrkelsen. Til at holde orden havde han militærlejre rundt om i landet. Befolkningen avlede rigeligt korn, og kartoflen havde her sit hjemsted; man holdt lamaer som husdyr og brugte deres uld til tøj. — Især var landet rigt på ædle metaller.

[1] Som i Spanien kaldtes Karl I.

Inkaen betragtedes som en legemliggørelse af solguden. Han var enevældig og skulle giftes med sin søster, for at inkablodet kunne holdes rent. Han ejede jorden, som hvert år fordeltes mellem familierne efter deres medlemstal. De beholdt en del af arbejdsudbyttet, noget samledes i statslagre til anvendelse i misvækstår. Arbejdskraftige skulle arbejde, til de blev 50 år, og der sørgedes for de gamle og syge. Der var god orden overalt, men samfundet var stivnet.

Dette rige blev opdaget af Pizarro 1524.

Han var uægte søn af en spansk adelsmand og en fattig pige, skal have været svinehyrde og lejesoldat og drog derefter til Amerika, hvor Balboa hjalp ham frem. Som tak derfor hjalp han Pedrarias med at få Balboa henrettet.

1524 sluttede han forbund med en anden fattig eventyrer, Almagro. Med to små fartøjer drog de på plyndrings- og opdagelsesrejser til Inkariget. Da kaldte Pedrarias dem tilbage. Pizarro erklærede, at vejen frem førte til Peru og dets skatte, vejen tilbage til tiggerstaven. Han ville frem. 16 fulgte ham. Kort efter drog han til Spanien, hvor kongen gav ham eneret til at erobre Peru for den spanske krone og udnævnte ham til statholder over dette rige.

Pizarro sejlede derefter til Peru, drog med 177 mand ind i landet og sendte bud efter inkaen. Her gik der også sagn om, at en hvid gud skulle komme fra havet, og inkaen drog imod ham med en stor vagt. Pizarro skjulte sine mænd, og gennem en tolk fortalte en munk inkaen om kristendommen, hvorefter han rakte ham en bibel, der skulle sige ham hele sandheden. Inkaen lyttede til bogen, og da den intet sagde, kastede han den på jorden. — „På dem!" råbte munken da, „jeg tilsiger jer syndsforladelse". — Spanierne styrtede frem af deres skjulesteder, mange af inkaens livvagt blev dræbt, og han blev fanget. Da al magten lå i hans hånd, var riget nu lammet. Han lovede at fylde et værelse med guld mod at slippe fri. Men da han havde gjort det, lod Pizarro ham henrette.

I de følgende år måtte Pizarro kæmpe mod inkaernes forsøg på at forjage spanierne. Derefter kæmpede han og Almagro om magten. Almagro blev fanget og kvalt. Kort efter dræbte hans mænd Pizarro. Så greb den spanske regering ind, og efter at det var lykkedes for den at få Pizarros broder henrettet, fik inkaerne tålelige kår.

I de følgende tider bragte den spanske „sølvflåde" hvert år mægtige rigdomme fra minerne i Potosi i Inkariget til hjemlandet.

Magellan.

1510 løb to portugisiske skibe på grund ved en øgruppe sydvest for Indien. Alle officerer og adelsmænd på een nær søgte i bådene. Det var Magellan, der blev på sin post og sikrede skibe og mandskab, til der kom hjælp.

Han var overbevist om, at der måtte findes en søvej syd om Sydamerika til de indiske krydderiøer; men da han tilbød den portugisiske

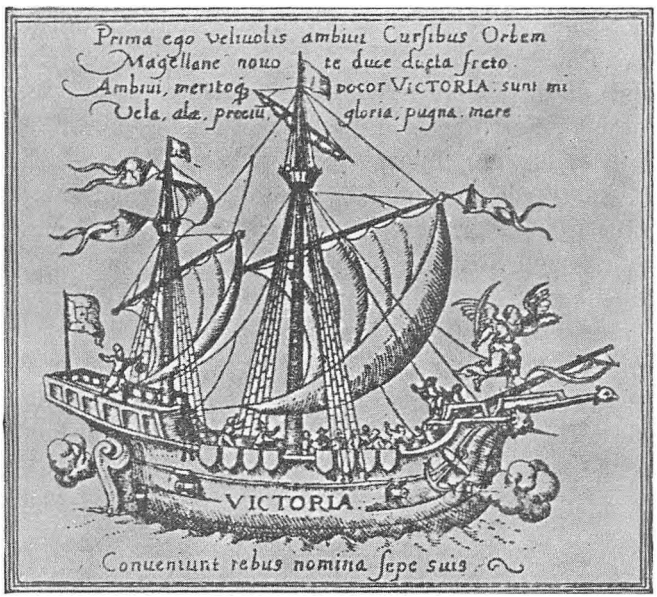

Magellans skib »Victoria«.

konge at finde denne vej, blev han afvist. Så henvendte han sig til kongen af Spanien, der 1519 overlod ham 5 skibe med en besætning på 234 mand og forsyning til 2 år. Han fik løfte om visse indtægter af de lande, han måtte opdage, og fuldmagt over hele besætningen.

Han sejlede først til Brasilien og fulgte derpå Sydamerikas kyst mod syd, stadig søgende en gennemsejling. Han måtte imidlertid overvintre på Argentinas sydlige kyst, hvor mandskabet så nogle kæmpehøje mænd, der havde benene indsvøbt i skind, hvorfor de kaldte dem patagonier (folk med poter). Fra dem fik landet navnet Patagonien.

Så snart vejret tillod det, lod Magellan skibene fortsætte mod syd, og snart nåede de det stræde, som blev opkaldt efter ham. Det var så langt som fra København til Stockholm, snart med bratte klipper, som ofte

fremkaldte hvirvelvinde, snart så smalt, at skibene vanskeligt kunne manøvrere i det. Men igennem kom de på ét skib nær, hvis officerer benyttede lejligheden til at vende om og sejle hjem til Spanien, hvor de søgte at sværte Magellan.

Et skib var gået tabt i forvejen. Nu sejlede de tre skibe mod vest i 97 dage, uden at man så andet end to ubeboede øer. Kiksene var smuldret og fulde af orm, vandet gult og stinkende. Man opblødte oksehuder og ristede dem på askegløder. Så nåede man frem til Marianerne, hvor Magellan måtte tiltvinge sig proviant, da man ikke kunne handle med de indfødte på grund af deres tyvagtighed. Magellan kaldte derfor øerne Ladronerne (Tyveøerne).

Endelig nåede de Filippinerne, som Magellan annekterede for Spanien. De blev der modtaget venligt, og den friske planteføde helbredte mange for deres skørbug, hvoraf 19 allerede var døde. — En konge lod sig døbe, og så gjorde en stor del af befolkningen det samme. Men da Magellan ville hjælpe ham mod en oprørsk vasal, blev spanierne slået, og da Magellan søgte at værge for sine folk, faldt han.

Et af skibene måtte brændes her; de to sejlede videre sydpå til Molukkerne, hvor besætningen tiltuskede sig krydderier for tøj, jernøkser, glasbægre o. lign. Der måtte de efterlade endnu et skib. Under del Canos ledelse nåede det sidste, efter at det heldigt havde undgået portugisernes efterstræbelser, hjem til Spanien. Rejsen havde da taget 3 år på 8 dage nær. Del Cano blev adlet og fik en globus i sit våbenskjold.

Andre opdagelser.

Spaniernes og portugisernes opdagelsesrejser mod vest gik næsten kun til landene omkring og syd for Den mexikanske Havbugt, da de mente, at der intet guld fandtes i de nordlige egne.

Men 1497 sendte den engelske konge italieneren John Cabot på opdagelsesrejse. Han drog ad samme vej, som Lejf d. Lykkelige havde fulgt (I s. 208) og opdagede både Labrador og New Foundland.

Der fortælles, at da Frans I af Frankrig ville sende en opdagelsesrejsende ud, lod Karl I af Spanien ham vide, at den spanske og den portugisiske konge med pavens hjælp havde delt den ny verden sig imellem, hvortil Frans I skal have bedt ham om et skriftligt bevis fra Adam på deres ret dertil. Og 1535 gik franskmanden Cartier i land ved en bugt, som han opkaldte efter dagens helgen, St. Laurentius. Derfra sejlede han op ad St. Laurentiusfloden, kom i venligt forhold til beboerne og tog landet i besiddelse for den franske konge. Et bjerg, hvorfra han så

ud over det smukke landskab, gav han navnet Montreal (det kongelige bjerg), hvad siden blev navnet på den by, som blev anlagt der. Med sine opdagelser lagde han grunden til den franske koloni Canada.

Omk. 1585 gik englænderen Walter Raleigh i land længere mod syd og grundede en koloni, som han efter Englands ugifte dronning Elisabeth gav navnet Virginia (Jomfrulandet). Det blev begyndelsen til De forenede Stater.

Las Casas.

En langt større verden havde i løbet af få år åbnet sig for europæernes øjne, en ny opgave var blevet lagt på deres skuldre: at delagtiggøre disse nyopdagede mennesker i det bedste af den kultur, de gennem århundreder havde udviklet.

Men de fleste opdagere, såvel som de, der fulgte i deres kølvand, tænkte kun på at skaffe sig rigdom. De ville have guld og benyttede de indfødte som slaver. Det blev ganske vist kun tilladt at benytte de røverske, menneskeædende cariber dertil. Men så kunne man bare kalde de indianere, man gjorde til slaver, for cariber. Desuden fik ansete spaniere anvist et vist antal indianere til at gøre hoveri for sig.

Indianerne stillede kun små krav til livet, og naturen var rig, så de var uvante med hårdt arbejde; men det tog deres herrer intet hensyn til.

Adelsmanden Las Casas dannede dog en undtagelse. Han havde selv fået tildelt nogle indianere; men da han både på Haiti og Cuba så, hvilken umenneskelig behandling de indfødte blev udsat for, gav han sine fri og drog til Spanien for at tale indianernes sag.

Formanden for det indiske råd afviste Las Casas. Dets opgave var at skaffe Spanien guld. De værste indianerplagere var i deres øjne statens bedste mænd. Da lykkedes det Las Casas at vinde Ximenes, der var formynder for den mindreårige Karl I. Las Casas blev udnævnt til indianernes protektor (beskytter), så han kunne angive de embedsmænd, som behandlede indianerne slet. Senere fik han lov til at anlægge en koloni, hvor slaveriet var forbudt. Men slaveejerne, der hadede ham af ganske hjerte, fik de indfødte hidset på ham, så kolonien ødelagdes.

I fortvivlelse derover gik han i kloster. Men da han hørte om den oprørende behandling, de indfødte i Peru (Inkariget) var udsat for, drog han atter til Spanien og fik kongen til at udstede mildere love for dem. Og i Centralamerika fik han dannet en koloni efter sine ønsker. Lovene forbød at holde indianerne i slaveri; de blev ikke altid overholdt, men virkede dog til at mildne deres kår.

Sine sidste år benyttede han bl. a. til at skrive opdagelsernes historie, hvori han rettede voldsomme angreb på opdagernes vanstyre, så bogen fik en lignende betydning som „Onkel Toms hytte" senere angaaende negerslaveriet.

Da spanske kolonister bød Kong Filip store summer, hvis han ville give dem lov til at holde indianere som slaver, fik han kongen overtalt til at afvise dem. — Det blev hans sidste store sejr. Han døde 1566.

Opdagelsernes betydning.

Da Amerika blev opdaget, var befolkningsantallet i stærk tilbagegang. Borgerkrige, menneskeofringer og især de menneskeædende caribere tyndede stærkt ud blandt indianerne. Stærke drikke og kønssygdomme virkede endnu hårdere.

Dertil kom nu mødet med en anden kultur, hvor indianerne næsten kun lærte dens laster at kende. Smitsomme sygdomme, som europæerne gennem tiderne var blevet nogenlunde modstandsdygtige overfor, hærgede her med en voldsom kraft. Og dertil kom nu det strenge arbejde; det var sikkert en væsentlig årsag til de selvmordsepidemier, som til tider rasede mellem indianerne. — Da Haiti blev opdaget, skal der havde levet henimod en million mennesker der; 1508 var der omk. 70.000; 1510 kun 40.000 og 1514 var tallet helt nede på 13.000. — Indianerne havde ingen grund til at glædes over „den hvide guds"s ankomst, selv om han i alt væsentligt fik menneskeofring og caribernes menneskeæderi afskaffet.

Da de indvandrede snart mærkede mangelen på arbejdskraft ret føleligt, vendte de blikket mod Afrikas negre, og negerjagt og negerhandel tog nu fart, især efter at man var begyndt at dyrke sukkerrør og bomuld i de „nye" lande. Det hed ofte, at det var Las Casas, som for at skåne indianerne gav anvisning på at bruge negrene som slaver. Men noget bevis derfor synes ikke at findes. Muligvis har han rådet til at leje negrene til at arbejde for de hvide, og disse har derfra hentet ideen til deres slavejagt.

For europæerne betød opdagelsen, at de nu fik de hidtil ukendte kulturplanter kartofler og majs, ligeså kakao, vanille og tobak m. m. — at de i Amerika fandt god jordbund for sukkerrør, ris, bomuld og kaffe, og at heste og hornkvæg, som var ukendt der, trivedes godt under de nye forhold.

Opdagelserne medførte, at verdenshandelens centrer forskød sig fra Europas indhave ud til Atlanterhavet. Herredømmet gled i høj grad fra

Venezia, Genova og hansestæderne til Portugal og Spanien. Men da man der misrøgtede de opdagede lande og selv demoraliseredes derved, gled det til Holland, England og Frankrig. — Den strøm af guld og sølv, som hvert år gik fra de opdagede lande til Europa, påvirkede både handelen og tankegangen.

Meget, som før ansås for videnskabeligt fastslået, var nu blevet kuldkastet, så videnskab og tænkning måtte bevæge sig ad delvis nye baner.

REFORMATIONEN

Martin Luther.

HUMANISTERNE forsøgte at reformere pavekirken. Det samme gjorde Luther, indtil hans samvittighed tvang ham til at bryde med den.

Han stammede fra en midttysk bondeslægt; men hans fader var arbejdsmand i Eisleben, hvor Martin fødtes den 10. november 1483. Kort efter hans fødsel flyttede forældrene til Mansfeld, hvor de arbejdede sig frem til velstand, og faderen opnåede at blive rådmand; men de vedblev at leve som nøjsomme slidere. De fulgte tidens opdragelsesideal: Den, man elsker, tugter man! „Mine forældre holdt mig så hårdt, at jeg derover blev helt sky. Min moder piskede mig engang sådan for en ussel nøds skyld, at blodet flød. De mente det dog hjertelig godt". — Men når Luther siden i sin hustavle betoner: „I fædre, opir ikke eders børn", er det sikkert minder fra hjemmet, som dirrer deri.

Også omgivelserne gav hans angst næring: Onde ånder huserede i skove og bjerge, i luft og vand. I en sø tæt ved Mansfeld var en mængde djævle fanget; hvis man kastede en sten i den, ville der rejse sig en storm over egnen. — I latinskolen, hvori faderen satte ham meget tidligt, var prygl og angiveri sat i system. Hver uge blev således en dreng hemmeligt udtaget til at opskrive alle kammeraternes synder i ulvebogen, hvorefter straffen faldt ved ugens slutning. En dag fik Martin ris 15 gange før middag. — I kirken, hvor disciplene skulle synge flere gange dagligt, fremstilledes Kristus således, „at jeg og andre måtte forfærdes, når vi hørte Kristi navn".

Senere kom Luther til latinskolen i Magdeburg. I denne by så han en mand, der var født til fyrste, gå i munkekutte, slæbende en overmægtig byrde. Han havde fastet og vaget, så han så ud som en dødning. „Hvem der så ham, gispede af andagt og måtte skamme sig over sin verdslige stand."

Luther som munk (Efter L. Kranach).

Martin gik, som andre disciple, rundt og sang sit „panem propter deum" (brød for Guds skyld). — Men i Eisenach, hvortil han senere drog, tog en rig borgerkone, Ursula Cotta, sig af ham. I hendes og et andet velhavende borgerhjem mødte han humanismen i en fin og ren form. Rektoren i Eisenach var også humanist. Når han trådte ind i skolen, tog han hatten af for disciplene. Han vidste ikke, sagde han, om der ikke sad en vordende stormand mellem dem. — Dér, og ved universitetet i Erfurt, hvor Luther efter faderens ønske studerede jura, levede han et glad ungdomsliv. Som 22-årig tog han magistergraden i filosofi og blev straks lærer i dette fag.

Men inderst i hans sjæl lurede stadig angsten for døden og den strenge dommer. På den anden side troede han, at Guds krav var forfærdelige; han opsatte derfor stadig opgøret og levede i en foreløbighedens verden. — Da døde en god ven midt i sin ungdom, og en dag, da Luther var på rejse, blev han slået ned af et lyn. „Hjælp, St. Anna[1]. Jeg vil blive munk!" råbte han i sin nød. Senere angrede han løftet; hans venner rådede ham fra at holde det, og faderen satte sig imod det. Men Luthers redelighed krævede, at løftet skulle holdes. Og efter at han endelig havde opnået faderens tilladelse, bankede han 1505 på augustinerklosterets port i Erfurt og bad om at blive optaget der.

Nu skulle det være alvor med opgøret med Gud: Han gik rundt som tigger i den by, hvor han før var universitetslærer, han vågede, spægede

[1] St. Anna er iflg. den katolske kirke jomfru Marias moder.

sit kød, gjorde det groveste arbejde, bad mange og lange bønner, løb fra det ene helgenbillede til det andet og knælede for dem. „Er nogensinde en munk kommet i himlen ved munkeri, så ville jeg også være kommet det". — Men alt var forgæves, også skrifte og tilsigelse om syndsforladelse; thi han erkendte, at selv om han ikke begik de ydre synder, sad begæret, kulden, ja selv hovmodet i sindet og lod sig ikke drive ud.

Han læste bibelen, men savnede forudsætninger for at fatte evangeliet. Og i Augustins skrifter fandt han de forfærdelige ord om Guds forudbestemmelse. Var han måske forudbestemt til helvedes ild? „Da viser Gud sig frygtelig vred", skrev han senere .... „Da er der ingen flugt, ingen trøst .... men anklage fra alle sider". — En gammel munk søgte at trøste ham med dåbsordet om syndernes forladelse; „men hindret af dumme tanker mente jeg før ikke, at jeg kunne tro det ord".

Da søgte han hjælp hos klosterets tilsynsførende, dr. Staupitz, en from, stilfærdig humanist og mystiker[1]. Han trøstede ham med ord som: „Der er et stort bjerg" siger loven. „Jeg vil over", siger kødet og hykleriet. „Du kan ikke", siger syndserkendelsen. „Så vil jeg lade være", siger fortvivlelsen. — Da har Kristus plads til at retfærdiggøre dig." Og han lærte ham, at man skal ikke være bange for Gud, men elske ham. Fra nu af fandt Luther trøst i evangeliet. — Kort efter forflyttede Staupitz ham til augustinerklosteret i Wittenberg, hvor han skulle være professor i filosofi ved universitetet.

To år efter blev han på ordenens vegne sendt til Rom. Da han så byen, kastede han sig til jorden og udbrød: „Vær hilset, du hellige Rom!" Han besøgte alle hellige steder, klatrede op ad Pilatustrappen, hvorom der siges, at det var ad den, Jesus gik op til Pilatus. For hvert trin bad han et Fadervor, da han derved udløste en sjæl af skærsilden, således sin bedstefader. Det var ham næsten en sorg, at hans forældre ikke var døde, så han også kunne have udløst dem. Men da han nåede øverste trin, meldte tvivlen sig: „Hvem ved, om det også er sandt?" — Meget vakte hans tvivl. Han sammenlignede den krigerske pave, Julius II (II s. 10), der kom ridende ind i Rom på sin stridshingst, med Jesu indtog i Jerusalem. Han hørte præster prale af, at de ved nadverindvielsen sagde: „Du er brød og vil altid blive brød! .... Du er vin og vil altid blive vin!" og han så den råddenskab og løsagtighed, der gik i svang i Rom.

1512 beordrede Staupitz Luther til at overtage lærerpladsen i teologi ved universitetet, og han blev tillige præst i Wittenberg. Han havde da nået sit bibelstandpunkt. Det var især Romerbrevet, kap. 1, 16—17, der

[1] En, der søger personlig forbindelse med Gud ad hengivelsens eller henrykkelsens vej.

åbnede hans øjne: „Glædesbudskabet er en guddomskraft til frelse for enhver troende . . . for Guds retfærdighed åbenbarer sig deri, og det begynder med tro og ender med tro". For katolikken opnåedes retfærdiggørelsen ved gode gerninger, for Luther udsprang den af tro: Gud antager mennesket som sit barn, uden det gør sig fortjent dertil, hvad han udviklede i „Om et kristenmenneskes frihed" (1520).

I taknemmelighed over Guds kærlighed drives den kristne til at gøre gode gerninger, ikke for at opnå løn, men „aldeles gratis"; thi „et kristent menneske lever ikke i sig selv, men i Kristus og sin næste, eller også er han ikke en kristen". De gode gerninger er troens frugt. „Gode gerninger gør ikke et menneske godt; men et godt og fromt menneske gør gode gerninger."

Mens humanisterne mest holdt sig til pavekirkens yderværker, pegede Luther her på en af dens centrale fejl. Det var, efter hans mening, den væsentligste erfaring, han havde gjort gennem „munkeriet". Men uden sin åndelige kamp i klostercellen var han næppe nået frem til den gudsfred, som bar ham oppe under hele hans følgende kamp. Ud af denne fred vidnede han, og snart flokkedes studenter og andre om ham ved universitetet og i kirken.

1514 blev prins Albrecht af Brandenburg udnævnt til ærkebiskop af Mainz. Han skulle betale en mægtig sum derfor, og da han ikke havde pengene, lod paven udskrive aflad for at få Peterskirken færdig. Albrecht skulle være kommissær og have halvdelen af pengene og betalte derpå rigeligt til det jødiske bankierhus Fuggerne i Augsburg, da det skulle finansiere foretagendet.

Blandt afladshandlerne var Johan Tetzel. Han havde tre slags afladsbreve: 1) for begåede synder 2) til at udfri sjæle af skærsilden og 3) for fremtidige synder. Prisen rettede sig efter køberens økonomiske stilling. Især gav han en gribende skildring af de afdødes lidelser i skærsilden. „Vi forsmægter i de kvalfuldeste pinsler", lod han dem sige, „I kan befri os med en lille almisse .... og I vil ikke". Han havde et rødt korsmærke. Det var lige så kraftigt som Kristi kors, påstod han, og han havde frelst flere sjæle end Peter og Paulus ved alle deres prædikener.

Kurfyrst Frederik d. Vise af Sachsen havde imidlertid sikret syndsforladelse til sit folk ved at købe en mængde relikvier til det. — Kirken i Wittenberg havde bl. a. manna fra ørkenen og en dråbe af jomfru Marias mælk. — Han forbød da Tetzel at komme ind i Sachsen. Så drog wittenbergerne uden for riget for at købe afladsbreve og forlangte, at Luther på grundlag af disse skulle tilsige dem syndsforladelse. Han nægtede dem det.

Afladsbrev

Og Allehelgensdag 1517 opslog han på kirkedøren i Wittenberg sine berømte 95 sætninger. Han hævdede deri bl. a., at en troendes hele liv skal være en bod — at enhver, der er inderlig bedrøvet over sin synd, har fuld forladelse uden noget afladsbrev — og at enhver sand kristen, hvad enten han er levende eller død, har andel i alle Kristi og kirkens goder.

Sætningerne var på latin; men der var studenter nok til at oversætte dem til tysk. Hele dagen var der en mægtig tilstrømning til kirken. Og da en oversættelse blev trykt, var de snart kendt ud over Tyskland, hvor de overalt vakte stor opsigt.

Luther mente, at hvis paven vidste, hvordan afladshandelen foregik, så han hellere Peterskirken lagt i aske. Deri tog han fejl. Pave Leo X var ligeglad med teologiske spørgsmål, men ønskede Peterskirken bygget. Han lod derfor nogle munke lave et plumpt smædeskrift mod pavekirken, hvorunder de satte Luthers navn. På grundlag deraf blev han kætterdømt. En bandbulle blev 1518 sendt til kardinal Cajetan, der opholdt sig ved den tyske rigsdag i Augsburg. Han skulle få Luther sendt til Rom, hvor han skulle brændes som kætter.

Men Frederik d. Vise opfordrede Cajetan til at forklare Luther, hvori han fejlede. Luther mødte da i Augsburg. Han var forberedt på, at det kunne koste ham livet, men „selv midt blandt mine fjender hersker Jesus Kristus. Leve Kristus! Martinus må dø!" I overværelse af en stor forsamling gav Cajetan sig til at overbevise Luther om hans fejl. Men Luther påviste, at hans sætninger ikke stred mod kirkens lære. Forbitret råbte Cajetan: „Bort, og kom ikke for mine øjne, hvis det ikke er for at tilbagekalde!" Staupitz søgte at få samtalen genoptaget; men Cajetan råbte: „Jeg vil ikke tale mere med det bæst, han har så dybe øjne og så mærkelige spekulationer i hovedet". — Luther forlod da Augsburg, og efter diskussionen var det blevet Cajetan umuligt at anvende bandbullen.

Luther havde tilbudt at diskutere de 95 sætninger, og en berømt kirkelig debattør, professor dr. Johan Eck, indbød ham til en diskussion i Leipzig, især om pavens autoritet.

Luther kunne let bevise ud fra historien, at pavedømmet var langt yngre end den kristne menighed, og borttog dermed læren om dets oprindelige herredømme over kirken. Men det lykkedes Eck at bevise, at Luther hævdede læresætninger, hvorfor Hus var blevet dømt som kætter og brændt. Fastholdt Luther dem, kunne han let komme til at dele skæbne med Hus. Da han brød med paven, havde han krævet et almindeligt kirkemøde til at fastslå, hvad der var sandhed. Ville han nu fornægte dets autoritet? — Hans samvittighed tvang ham til det. Han erklærede flere af de sætninger, Hus var blevet dømt for, for at være kristelige, så kirkemødet, der dømte ham, havde fejlet. „Det var som pokker!"[1] udbrød hertug Georg af Sachsen[2].

Luther havde nu brudt med både pavedømme og kirkemøde og havde bandbullen hængende over hovedet. Han henvendte sig da i et skrift „Til den kristelige adel af den tyske nation om den kristelige stands forbedring", hvori det hedder, at kærlighed er mere nødvendig end pavedømmet, og da dette var uden kærlighed, kunne kærligheden undvære det. Han hævder det almindelige præstedømme: „Hvad der er krøbet ud af dåben, tør rose sig af allerede at være viet til præst, biskop og pave". — Staten skulle ikke beherskes af kirken, den havde sine særlige opgaver som at afløse tiggeriet med et ordnet fattigvæsen, afskaffe renter, forbyde offentlige skøgehuse o. lign. — Præsterne skulle have lov til at gifte sig, interdikt og kætterforfølgelse forbydes. „Dersom det var

[1] Iflg. en af den katolske kirkes dogmer var et almindeligt kirkemødes beslutning inspireret af Helligånden.

[2] Sachsen var delt i et kurfyrstendømme og et hertugdømme Sachsen.

kunsten at overvinde kætterne med ild, da var bødlerne de lærdeste doktorer". Bogen var skrevet på tysk, og i løbet af en halv måned var der solgt 4000 ekspl., skønt den kun henvendte sig til adelen, og det var de færreste, der dengang kunne læse.

1520 kom dr. Eck til Tyskland med bandbullen over Luther; men Frederik d. Vise og de fleste andre fyrster forbød at lade den kundgøre i deres lande. Og da Luther hørte, at man ved flere universiteter havde ladet hans skrifter brænde, lod han anrette et bål, hvorpå en mængde af pavekirkens bøger brændtes, og under jubel fra en mægtig forsamling af borgere og studenter kastede han bandbullen på bålet med ordene: „Fordi du har bedrøvet Herrens hellige, fortære dig den evige ild!" (10. december 1520).

Karl V (Efter stik af B. Beham).

Dermed var hans brud med pavekirken endeligt.

1519 døde kejser Maximilian. For at vinde paven for sin sønnesøn Karl, havde han vist ham stor hengivenhed. — Men han bad Frederik d. Vise passe godt på Luther. Der kunne muligvis blive brug for ham.

Foruden Karl meldte Frans I af Frankrig m. fl. sig som ansøgere til kejserværdigheden. Frans allierede sig med italienske bankier'er, Karl med Fuggerne. Tilsidst stod kampen om den fattige Joachim af Brandenburg, og da Fuggerne tilbød ham den rigeste prinsesse, blev Karl valgt under navnet Karl V.

Glemte kejser Karl at betale afdrag og de 10—14 pct. rente, lod Jacob Fugger ham vide, at han kunne takke ham for sin romerske krone; så faldt pengene. — Da Frans og Karl sloges om Norditalien, nægtede Karls soldater at slås i et afgørende øjeblik, fordi de ikke fik sold. Fuggerne skaffede da de nødvendige penge, så Karl sejrede og blev herre over Norditalien.

Frederik d. Vise var den eneste kurfyrste, som havde afvist bestikkelserne. Han havde stemt på Karl V, fordi han var af tysk blod. Mange ventede, at han skulle blive verdens herre, bringe fred og ret, omvende muhammedanerne, befri Jerusalem — og brænde Rom. Han forstod i virkeligheden slet ikke den tyske natur og troede fast på kirkens autoritet; især var han dog en smidig diplomat, der forstod, at Luther kunne bruges i spillet med pavehoffet. Samtidig ville han imidlertid have

dettes hjælp i sin kamp mod Frans I af Frankrig om Norditalien. Det gav hans forhold til Luther et vaklende præg.

1521 sendte han bud til Luther om at møde til den forestående rigsdag i Worms og lovede ham frit lejde. Det var et hårdt slag mod kirken: I stedet for at gøre staten til kirkens lydige tjener, der påtog sig at brænde de kætterdømte, gjorde Karl V derved staten til højesteret over for kirken.

Luthers venner advarede ham og mindede ham om Hus' skæbne, men fik svaret, at han ikke ville lade evangeliet blive til spot, men bekende sin lære, om det også skulle volde hans død. Fulgt af nogle få venner drog han afsted, og hvor det rygtedes, at han kom frem, strømmede folk til for at se og hylde ham.

Hans ven, Frederik d. Vises skriftefader Spalatin, havde skrevet til ham og advarede ham; men Luther svarede: „Om der så er lige så mange smådjævle i Worms som tegl på tagene, må jeg dog derind". — Hans indtog i byen lignede mere en sejrherres end en anklagets.

Dagen efter skulle han møde for rigsdagen. Man lod ham stå udenfor og vente i to timer, hvilket måske tog på hans nerver. Men idet han trådte ind i salen, slog kejserens feltherre ham på skulderen og sagde: „Du går nu en gang, som mangen god øverste og jeg med end ikke i det hedeste slag har gået. Men er du på den rette vej og vis i din sag, så gå du kun trøstig frem i Guds navn. Han vil ikke forlade dig!" — I salen var alt stort forsamlet: Ærkebisper, bisper, abbeder, klostertilsynsmænd og pavens udsending — kejseren, fyrster, grever, udsendinge fra stæderne — men ingen fra bønderne. Det synes, som Luthers medfødte ærbødighed for „de store" en kort tid tog magten fra ham. Den selvtillid, hvormed han var rejst til Worms, glippede. På spørgsmålet, om han ville tilbagekalde sine skrifter, krævede han betænkningstid. Han fik det til næste dag. Han var bleg og havde svaret mat, og kejseren sagde spydigt: „Den munk gør mig ikke til kætter".

Luther følte, han havde forsvaret Guds sag dårligt. En mand, der logerede i et værelse ved siden af hans, hørte ham om natten råbe til Gud om hjælp: „Sagen er jo ikke min, men din! .... Du, min Gud, hvor er du? Kom, kom! Jeg er rede til endog at lade mit liv derfor! .... Det er mig nok, at jeg har dit ord og din ånd ...." Om morgenen stod han fortrøstningsfuld op. Han havde ført sin jakobskamp igennem.

Næste dag hævdede han i en kraftig tale, at han kun ville tilbagekalde, hvis man med gode grunde af den hellige skrift kunne bevise, at han havde fejlet. Men anklagerne krævede et kort og klart svar: om han

ville tilbagekalde. Svaret lød: „Med mindre jeg bliver overbevist ved vidnesbyrd af den hellige skrift eller derudfra hentede klare grunde — thi jeg tror hverken på paven eller kirkemøder, da de ofte har fejlet og modsagt hinanden — så hverken kan eller vil jeg tilbagekalde et eneste ord; thi det var at handle mod sin samvittigheds bud, og det er ikke rådeligt .... Gud hjælpe mig! Amen".

Anklageren spurgte, om han virkelig mente, at et kirkemøde kunne fejle.

Luther svarede: „Ja!"

„Jeg benægter det", erklærede anklageren.

„Jeg skal bevise det", svarede Luther.

Det trak op til en diskussion; men kejseren afbrød. Det fortælles, at Luther råbte: Jeg kan ikke andet. Her står jeg. Gud hjælpe mig! Amen."

Det var d. 18. april 1521, en af historiens betydningsfuldeste dage, indledningen til en ny tid.

Pavekirken hævdede, at den ejede sandheden og kunne påtage sig ansvaret for menneskenes salighed, blot de lystrede den. Vendt imod paven erklærede Luther i et af sine skrifter: „Det bliver ikke dig, der kommer til at svare for mig, når jeg skal dø. Jeg må selv sørge for at have sagen på det rene". Når han skød sig ind under bibelen, skyldtes det, at han anså den for Guds ord. I virkeligheden bøjede han sig kun for den, hvor han erkendte, at den „drev på Kristus". — Renæssancemennesket krævede frihed for alle bånd. Modsat ham frigjorde Luther sig kun for pavekirkens bånd for helt at lade sig binde af samvittighedens. — Fra først af tænkte han ikke på at bryde med pavekirken. De 95 sætninger var kun vendt mod kirkeligt misbrug. — Gud havde narret ham ind i kampen, sagde han siden.

Det var de færreste, der forstod hans kamp for samvittighedsfrihed, og den dag kom, da man i lutherske lande skabte et nyt pavedømme af hans lære — ja, han kunne ikke engang altid selv fastholde kravet. Men det var rejst med en sådan styrke, at det aldrig siden lod sig besejre. — Den nye tid blev, fra een side set, kampen for at frigøre sig for alle ydre autoriteter, men kun for — for så vidt man fulgte Luther — i stedet at bindes af sin samvittighed.

Kejseren fik Luther dømt i „rigets acht", dvs. fredløs. Han fik 21 dages frist. Inden de var udløbet, sad han hemmeligt forvaret på slottet Wartburg. På vejen hjem var han efter aftale blevet grebet af nogle ryttere og ført dertil. De fleste troede, at han var dræbt. Hans ven og trosfælle, den store maler Albrecht Dürer, klagede: „Hvem skal nu kunne udlægge os det hellige evangelium så klart?"

Efter flere års strengt arbejde og en spænding, der nåede sit højdepunkt i Worms, var Luther nu helt uden for kampplads en. Nu meldte reaktionen sig, og de djævlehistorier, han var opvokset med, blev levende her i det gamle, middelalderlige slot. Flere gange mente han at se eller høre Satan på spil, således syntes han en nat, han sad og skrev, at Satan grinede til ham henne fra væggen, hvorfor han greb blækhuset og kastede ham det i hovedet.

Af Filip Melanchton, sin lærde ven og medarbejder ved universitetet, havde Luther lært græsk og hebraisk, og han oversatte nu Det ny Testamente fra grundsproget til et jævnt og naturligt tysk — hvorved han tillige lagde grunden til det tyske rigsmål. — Hans landsmænd skulle selv kunne bedømme, hvordan Guds ord lød, og hente rigdom og trøst deraf. Skønt han intet tog i forfatterhonorar, kostede bogen lige så meget som en hest. Alligevel købte mange den, og ikke så få lærte at læse for at kunne beriges af den. En modstander klagede over, at selv jævne håndværkere var blevet så kloge, at de kunne diskutere med doktorer i teologien.

Men inden der var gået et år, var det galt i Wittenberg. Der havde professor Karlstadt tilrevet sig herredømmet og ville i en fart ordne alt efter Luthers tanker: De katolske præster blev forjaget, munke og nonner lukket ud af klostrene, billederne i kirkerne ødelagt osv. — Og så kom der en flok sværmere, som forkyndte, at skrift og videnskab var uden værdi; man skulle handle efter åndens indskydelse. Karlstadt og mange studenter sluttede sig til dem; han forlod sin lærestol, studenterne drog fra universitetet; man lukkede skolerne, forkastede barnedåb osv. Alt var i opløsning. Den stilfærdige Melanchton stod magtesløs. — Luther måtte hjem, hvis hans gerning ikke skulle ende i forvirring. Frederik d. Vise advarede ham, men fik svaret: „Jeg kommer til Wittenberg under en meget højere beskyttelse end kurfyrstens .... I denne sag hverken skal eller kan noget sværd råde eller hjælpe .... Om Eders kurfyrstelige nåde troede, skulle I se Guds herlighed; men fordi I endnu ikke tror, har I ikke set den". Snart stod Luther atter på sin lærestol i Wittenberg. Karlstadt og sværmerne forlod byen.

Luther forkyndte nu besindighed. Hvad der ikke stred mod Guds ord, kunne godt forblive. Blot ordet forkyndtes purt og rent, ville formerne efterhånden ændres, så de svarede dertil.

Ingen løftede en hånd mod ham. Karl V havde nok at gøre i Italien, hvor han og Frans I kæmpede om herredømmet. Og da paven holdt med Frans, lod Karl sine tropper indtage og plyndre Rom. Paven krævede, at den tyske rigsdag skulle gennemføre wormsbeslutningen mod Lu-

ther og lutherdommen; rigsdagen frygtede, at det ville medføre oprør og borgerkrig og krævede i stedet et kirkemøde til at fjerne de kirkelige misbrug. Men det ville paven ikke gå med til.

Da brød 1524—25 et stort bondeoprør løs. De tyske bønder var hårdt knuget af kirkens ublu tiende af alt muligt, af fyrsternes mægtige skattepålæg, som mest brugtes til krige, hoffester og elskerinder, og adelen pinte dem med hoveri for at kunne leve standsmæssigt i lighed med rige borgere. Pengemænd lånte dem penge til 30—40, ja helt op til 80 %, og jurister hævdede ud fra romerretten, at fyrsterne havde ejendomsret over bønderne.

Melanchton (Efter A. Dürer).

Men som naboer til de sydtyske bønder boede svejtserne og husitterne, der havde tilkæmpet sig frihed. Og nu mindede Luther om, at Gud var alles fader, om det almindelige præstedømme og et kristent menneskes frihed. Tønderet til et mægtigt bål var samlet. „Vi må i det mindste være fri som svejtserne og råde med i åndelige spørgsmål som husitterne", sagde en af de førende bønder.

Under præsten Kristof Schappelers ledelse formede de et program i 12 punkter, bl. a.: Menighedens ret til at vælge præst, tiende anvendt til præsteløn, fattigforsørgelse og krigsudgifter, livegenskabets ophævelse („da Kristus har frikøbt alle med sit dyre blod"), adgang til skove, jagt og fiskeri under hensyn til, at skovene ikke forhuggedes. Man ønskede kravene prøvet efter den hellige skrift.

Luthers ven, grev Albrecht af Mansfeld, der nærmest fandt bøndernes krav retfærdige, søgte at mægle. Men da kom sværmeren Thomas Münzer til. Han ville udrydde alle ugudelige for derefter at oprette et lyksalighedens tusindårsrige, hvor alle havde alt fælles. Det lykkedes ham at hindre mægling, idet han lovede, at englene ville kæmpe på hans side. Fra begge sider spurgte man: Hvad siger Luther? — For ham var oprør en vederstyggelighed. Han rettede et voldsomt angreb på bønderne: „Så underlig er tiden nu, at en fyrste bedre kan fortjene himmerig ved blodsudgydelse end ved at bede. Derfor stik, slå, stød ned!" — Kort før havde han skrevet til herrerne: „I gør ikke andet i eders verdslige regimente end flå og beskatte for at øge eders pragt og hof-

færdighed, indtil den stakkels menige mand ikke længere kan udholde det". — Nu udgav han de to skrifter sammen.

Bønderne led nederlag, og herrerne tog en frygtelig hævn. En greve lod således øjnene stikke ud på 85. — Alles kår blev forværret, også hvor der ikke havde været oprør. — Bagefter fortaltes gruelige historier om bøndernes myrderier og plyndringer. Faktisk havde de i reglen holdt streng krigstugt; mest var det gået ud over borge og slotte.

Da bønderne var besejret, manede Luther forgæves sejrherrerne til mådehold. Men fyrsterne beskyldte ham for at have ægget bønderne til oprør, og bønderne anklagede ham for at holde med deres plageånder. For reformationen blev følgen af oprøret, at de sydtyske bønder blev ligegyldige over for den, og at den i nogen grad tabte sit folkelige præg.

Karl V ville helst have slået lutherdommen ned med magt; men i sin krig mod Frans I havde han brug for de lutherske fyrsters hjælp, så han 1526 måtte overlade til dem at bestemme religionen hver i sit fyrstendømme. 1529 lykkedes det ham imidlertid at få vedtaget bestemmelser mod lutheranerne såvel som mod zwinglianerne (II s. 51). De fyrster og rigsstæder, som enten sluttede sig til Luther eller Zwingli, protesterede mod, at en flertalsbeslutning kunne afgøre trossager, hvorfor man kaldte dem protestanter. Deres fører, landgrev Filip af Hessen, søgte at skabe et forbund mellem de to kirkelige retninger. Men medens Filip og Zwingli anså et våbenforbund mod kejseren for en nødvendighed, betragtede Luther det for et oprør, hvad han ikke kunne gå med til.

Ved rigsdagen i Augsburg 1530 fremsatte både lutheranerne og Zwinglis tilhængere deres bekendelse. — Den lutherske blev senere en af denne kirkes bekendelsesskrifter. — (Kejseren fik der sat igennem, at wormsbeslutningen skulle sættes i kraft. Som svar derpå dannede de protestantiske fyrster Det schmalkaldiske Forbund. Kejseren fik imidlertid nok at gøre med tyrkerne, som truede Wien, så det kom ikke til religionskrig i Luthers tid.)

Luther havde oprindelig tænkt sig en folkekirke, hvor menighederne selv valgte præsterne; men bondeoprøret gjorde ham ængstelig derfor, så han, da han fik lov til at ordne kirkeforholdene i kurfyrstendømmet Sachsen, lagde magten i fyrstens hånd. Også i andre lutherske lande blev det ordnet sådan, skønt Luther havde erklæret, at fyrsterne i reglen var „de største narre og de værste skurke på jorden". Den pavelige kirkestat blev afløst af statskirker med fyrsterne som småpaver.

Gudstjenesten blev helt på modersmålet. Dåb og nadver fik en fremtrædende plads for at betone, at frelsen er fra Gud. I den katolske kirke måtte kun præsten nyde vinen, i den lutherske nød altergæsterne både

brødet og vinen. Prædikenen skulle være letfattelig, og evangeliet forkyndes purt og rent. (I den henseende var Luther en stor mester. Han tillagde salmesangen stor værdi og digtede selv flere salmer, bl. a. „Det kimer nu til julefest", „Lovet være du, Jesus Krist", „Af dybsens nød" og „Vor Gud han er så fast en borg".

En af hans venner, Johan Walther, skaffede gode, folkelige toner til salmerne, vist ofte bearbejdelse af kendte melodier. Om billeder i kirken, præstedragt o. lign. erklærede Luther: „Den slags ting lægger hverken noget til eller tager noget fra evangeliet." Selv stod han på prædikestolen i sin munkekutte, til den næsten kun var lap på lap. Da forærede hans venner ham en højtidsdragt, der blev mønstret for den senere lutherske præstedragt i Tyskland.

Den katolske kirkes lære om den apostolske succession hæver den gejstlige stand over alle andre. Luther beholdt præstestillingen som en praktisk ordning; men præsterne var i hans øjne ikke mere hellige end andre, enhver skulle virke som præst i sin stilling og færd.

På en visitatsrejse så han, at det stod såre slet til med både kristendomskundskab og kristendomsundervisning, og at mange præster overhovedet ikke kunne prædike. Han skrev da en prædikenbog, som de i nødsfald kunne læse op af, og sin store katekismus[1] til hjælp for dem. Tillige skrev han sin lille katekismus, hvoraf ungdommen kunne lære kristendommens grundbegreber at kende.

På en af disse visitatsrejser mødte han dr. Karlstadt, som af menigheden var blevet valgt til præst. Han fik øvrigheden til at fjerne ham fra kurfyrstens landområde, og da en af Karlstadts menighed, en skomager, ville tage en teologisk diskussion op med ham, vendte han sig overlegent fra ham. Den samme utålsomhed viste han over for Zwingli og hans tilhængere, hvem han slog i hartkorn med sværmere og papister (pavelige). Han var ofte grov og voldsom i sine stridsskrifter. Da den engelske konge, Henrik VIII, således havde udgivet et skrift mod ham, mest bestående i skældsord som „et i djævelens bug siddende, hæslig gøende fortabt får", svarede Luther i samme tone, for „tør en konge af Engelland uforskammet udspy sine løgne, vil jeg gladelig støde dem ned i hans hals igen."

1523 kom en af Luthers venner til ham med 9 nonner, der havde forladt deres kloster. De var nu næsten hjælpeløse, hvorfor Luther søgte at få dem gift. Det lykkedes med de 8. Den 9., Katharina af Bora, lod ham vide, at den eneste, hun ville gifte sig med, var ham selv. Og da

[1] Katekismus = Spørgsmål og svar.

han ikke fandt nogen rimelig grund til at afvise hende, ægtede han hende. Guds engle ville le, men djævelen græde ved det ægteskab, mente han. Hun skabte ham et hyggeligt hjem, som siden blev mønster for lutherske præstehjem. Han glædede sig ved at lege med børnene, hvoraf hun fødte ham 6, hyggede sig med hende og sine venner, spillede og sang sammen med dem og holdt små bordtaler, snart muntre, snart alvorlige. Han var meget beskeden i sine krav til klæder såvel som til mad og drikke, men gav meget bort, og når hun, der skulle holde orden på økonomien, klagede derover, trøstede han: „Gud hjælper nok!"

1540 giftede Filip af Hessen sig hemmeligt med en hofdame, skønt han var gift i forvejen. Luther forsvarede det ud fra bibelens beretning om patriarkerne Abrahams og Jakobs flerkoneri, hvad der vakte megen forargelse, som ikke blev mindre ved, at han hævdede, at det hemmelige ja skulle være et offentligt nej.

17. februar 1546 kom han dødssyg til sin fødeby Eisleben. Den påfølgende nat døde han. Hans sidste sammenhængende ord var: „I dine hænder befaler jeg min ånd; du har forløst mig, du trofaste Gud."

Tysklands største søn var faldet. Men hans ånd levede. Han havde åbnet døren til den oprindelige kristendom: Gud er faderen, der elsker menneskene trods alle deres synder. Og menneskene skal leve kristenlivet i deres daglige gerninger, ikke borte fra verden. Desuden havde han friet dem fra kirkens autoritet, for i stedet at binde dem til deres samvittigheds bud.

Zwingli.

I Svejts var kantonerne kun svagt sammenknyttet af forbundsdagen og styredes af de rigeste borgere og bønder. Nabofyrsterne ønskede at hverve svejtserne som soldater, da de ansås for at være særlig tapre. 1453 forbød forbundsdagen det; men det lykkedes fremmede stater at købe svejtserne til et forbund, hvorefter de kunne leje soldater i Svejts, og mange unge lod sig lokke af guld og krigens eventyrglans, som forstærkedes af de gamles fortællinger om frihedskrigene (I, s. 352 ff.).

Da rejste Ulrich Zwingli kampen mod denne reislaufen (tagen på rejse). Han fødtes i et velhavende bondehjem, og var ikke opdraget i ærbødighed for overordnede, ejheller skræmt for Gud eller djævel. Han blev holdt til bogen og læste både bibelen og Erasmus af Rotterdams skrifter, hvorved han blev meget kritisk over for pavekirken. Han betragtede nærmest Jesus som den store lærer, dåb og nadver anså han for billedlige tegn, bibelen var for ham nærmest en lovbog, og han var overbevist om, at fromme hedninger også blev salige.

1512 var han feltpræst for en svejtsisk lejehær og skildrede nu sine indtryk af krigen: „Hvis en fremmed lejehær trænger ind i dit land, ødelægger dine marker, . . . dræber dine sønner, skænder dine døtre, tramper på din hustru, . . . river dig, du gamle, ud af dit eget hus og gennemborer dig for din hustrus øjne, . . . stikker ild på dit hus og din lade, vil du da ikke sige, hvis himlen ikke åbner sig og udsender sit lyn over disse lejetropper, . . . at der er ingen Gud til? Og når du gør det mod andre, så siger du, at sådan er nu krigens lov. Du svarer, at Svejts er fattigt . . . men det har mælk, heste, kvæg, vin og sæd . . . og vore sønner er smukke og stærke. Den fremmede tjeneste øger kun ærgerrighed og luksus, den har kun onde frugter: . . . ødelagte sæder, massernes forarmelse." Han anklagede forbundsdagen for, at den anså det for synd at spise kød i fasten, men ikke at sælge menneskeblod til fremmede fyrster, og han fik den til at vedtage ikke at slutte forbund med eller tage sold af fremmed magt i 25 år. Men kun Zürich, hvor han var præst, overholdt loven. — 1518 var han blevet kaldet til præst i denne by, der var berygtet for at være et rent sodoma. Han vandt snart befolkningen, fik den til at bryde med pavekirken og at danne en folkekirke, som forkastede alt, hvad der ikke fandtes angivet i bibelen, som blev gjort til lovbog for folkets liv.

Zwingli.

I modsætning til Luther var Zwingli rede til at forsvare troen med våbenmagt, og da de katolske „oldkantoner" Schwytz, Uri, Unterwalden, Luzern og Zug holdt på reislaufen, som gav gode indtægter, og da de desuden brændte en af hans tilhængere, samlede han sine tilhængere og drog mod dem for at bekæmpe deres rigmandsvælde og værne om evangeliets frihed. Men hans hær led nederlag, og selv faldt han 1531. I Zürich rejste man sig mod hans gammeltestamentlige styre; men reformationens tilhængere bevarede magten, og efterhånden opnåede de flertal i Svejts.

Calvin.

I Frankrig fandtes mange fromme humanister, som i det væsentligste delte Luthers religiøse anskuelse, men ikke ville bryde med pavekirken. Alligevel blev de anklaget og forfulgt af tiggermunkene og Sorbonne, det teologiske fakultet ved Paris' universitet. Kong Frans I (1515—47) holdt hånden over dem, når han var under søsteren Margretes påvirkning eller havde brug for de tyske protestanters hjælp, men forfulgte dem grusomt, når han søgte forbund med paven eller Karl V. — Da blev Margrete dronning i Narvarra, hvor hun beskyttede dem, der blev forfulgt af religiøse grunde. Sin egen trosbekendelse udtrykte hun i ordene: „Gud er kærlighed, og kærlighed er Gud!"

Calvin.

Blandt dem, der en tid søgte beskyttelse hos hende, var franskmanden Calvin (1509—1564). Ved at læse humanistiske og især Luthers skrifter førtes han ind på teologiske studier, og snart var han erklæret protestant, hvorfor han måtte flygte fra sted til sted, indtil han fandt et fristed i Basel, hvor han som 25årig skrev „Lærebog i den kristelige religion", der blev den reformerte kirkes fornemste læreværk.

For Calvin var bibelen Guds ord fra ende til anden. Han var især grebet af Guds storhed og mente, at det var menneskenes opgave i ord og gerning at forkynde hans ære. Mens Luther havde skrevet, at det var overmod at ville klare spørgsmålet om Guds forudbestemmelse, var det for Calvin en given sag, at Gud havde bestemt nogle til frelse, andre til fortabelse. Den, der følte sig udvalgt, fik derved mod til at følge Guds bud: den, der følte sig uvis, måtte søge at gøre Guds gerning for derved at vinde vished. For Calvin udgjorde de udvalgte kirken; den skulle herske i verden for at virkeliggøre Guds ære. Var en regering uretfærdig, skulle kirken gøre oprør mod den.

Calvin sendte bogen til Frans I og anklagede ham i en fortale, fordi han forfulgte protestanterne uden at ville høre dem, endda det drejede sig om, hvorvidt Guds ære skulle hævdes. Når kongen havde læst, hvad her var skrevet, ville han nok vise nåde mod de forfulgte, ellers „skal Herrens stærke hånd nok gøre ret og skel".

I den følgende tid måtte Calvin flygte fra sted til sted som fredløs, og 1536 kom han til Geneve. Få år i forvejen var den protestantiske adelsmand Vilhelm Farel kommet dertil som religiøs flygtning. Præsterne i Geneve forfulgte ham; men han vandt borgerne og fik øvrigheden til at indføre reformationen med magt. Munke og nonner forlod klostrene, der blev omdannede til skoler og hospitaler. Der blev indført streng kirketugt med bøder for ikke at gå i kirke om søndagen, for kort- og terningspil, dans o. lign. Men øvrigheden magtede ikke at få lovene overholdt. Da Farel nu hørte, at Calvin var i byen, gik han til ham om hjælp, og da Calvin vægrede sig, erklærede Farel, at Guds forbandelse ville ramme ham, hvis han satte sin gerning over Kristus. Calvin blev, og det mærkedes, at en fast hånd havde grebet roret.

De fleste borgere ville ikke finde sig i hans tvang og forjog både ham og Farel; men snart bad de Calvin om at komme tilbage. Han gik først ind derpå, da de havde lovet at oprette et råd til at føre tilsyn med borgernes moralske vandel. Han indførte nu teokrati (gudsvælde). Børn, der legede på gaden, blev straffet derfor, kort- og terningspil, dans og andre forlystelser straffedes hårdt; tortur anvendtes mod dem, der mistænktes for gudsbespottelse; en lærer, der hævdede, at Salomons højsang var et kærlighedsdigt, blev forjaget; Michael Servet, en berømt læge, blev brændt, fordi han forkastede treenighedslæren, og en anset borger blev henrettet, fordi han havde talt mod forudbestemmelseslæren og mod dommen over Servet.

Calvin var ved sin død næsten uden venner og medarbejdere. Men den sædelige alvor i den bevægelse, han vakte, greb mange: Nederlændingene, der førte en 72årig kamp mod Spanien til sejr, de engelske independenter, de nordamerikanere, der gav verden læren om de naturlige menneskerettigheder, og fra vor egen tid de kredse, Karl Barth har vakt. Dog har hans tilhængere i reglen mildnet hans forudbestemmelseslære såvel som den kirketugt, han gennemtvang.

Gendøbere.

Bondebevægelsen i Tyskland var blevet besejret, men ikke slået ned. Den bredte sig stadig, men fik nu et stærkt religiøst præg. Sværmere eller gendøbere kaldte man dem, der sluttede sig til bevægelsen, fordi de i reglen forkastede barnedåben. Det var mest bønder og småborgere. Som oftest ville de opbygge samfundet efter bjergprædikenens ord og i overenstemmelse med den første kristne menighed (Apost. Gern. 4, 32).

Mange lutheranere begyndte at blive betænkelige ved denne læg-

mandsbevægelse og hævdede, at bibelen skulle fortolkes af uddannede teologer. De var ved at danne et præsteskabets pavedømme.

Gendøberne forfulgtes alle vegne; man druknede, brændte eller halshuggede dem. Mange viste stort martyrmod og vandt derved andre for deres tro.

En af deres missionærer vandt flertallet i Münster for sin lære. De, der ikke ville slutte sig til dem, blev forjaget, og deres gods inddraget, hvorefter alle, der ønskede at få del i deres paradis, blev indbudt til at flytte til byen. Blandt dem var der en falleret skrædder, Johan fra Leyden, der blev deres fører under betegnelsen „Kong Johan på Davids trone". Man indførte ejendomsfællesskab og tillige flerkoneri, da der skal have været fem gange så mange kvinder som mænd. Derimod blev prostitutionen forbudt, og løse forbindelser straffedes. Snart blev byen belejret af omboende fyrster; men „kongen", der optrådte med stor pragt, holdt modet oppe hos sine troende ved dans, optog o. lign. Da en af hans koner bad om lov til at forlade byen, huggede han hovedet af hende på torvet, mens de andre koner dansede og sang „Aleneste Gud i himmerig". Byen blev indtaget, Johan og to af hans nærmeste tilhængere knebet med glødende tænger og henrettet.

Bevægelsen døde dog ikke hen med Münsters fald, men fik en mere stille og fredelig karakter. Dens tilhængere blev i reglen lovlydige borgere, der dog nægtede at gå i krig og aflægge ed og for øvrigt ventede på Jesu snare genkomst. Gang på gang blev tiden derfor spået; men bevægelsen viste sig kraftig nok til at overleve alle skuffelser og til at give impulser til så betydningsfulde religiøse retninger som independenternes og kvækernes, til pietismen, metodismen og baptismen.

REFORMATIONSTIDEN I NORDEN

Kristian II

I Kristian II's sind kæmpede renæssancen med humanismen. Snart var han medmenneskelig, snart hensynsløs i sine handlinger. Han fulgte snart tarvelige smigrere, som rådede ham til de grusomste handlinger, snart ædle idealister, hvis råd gjorde ham til den store lovgiver. Ofte krydsede derved det ene formål det andet, så næsten alt mislykkedes for ham til trods for, at han er en af de klogeste og mest fremsynede konger, Danmark har haft.

Hans fader satte ham først i pleje hos en købmand, for at han kunne få en borgerlig opdragelse. Men da købmandens kone ikke kunne styre den vilde knægt, blev han sat i lære hos en kannik, som lod ham synge med i kirkens kor for at styre ham i kirketiden. Til sidst fik han en humanistisk lærer, som skal have haft en gavnlig indflydelse på ham.

Som 25årig blev han statholder i Norge, hvor han dæmpede et oprør og erstattede uheldige lensmænd med pålidelige. Der lærte han en ung pige, Dyveke, at kende, forelskede sig stærkt i hende, og da han ikke måtte gifte sig med en borgerlig, gjorde han hende til sin elskerinde og hendes moder, Sigbrit, til sin fornemste rådgiver.

Han var 32 år, da faderen døde, og var blevet hyldet som tronfølger til Danmark, Norge og Sverige. Men rigsrådet kendte og frygtede ham og ville ikke vælge ham til konge, inden han havde underskrevet en håndfæstning, der var fuldt så streng som faderens. Det klagede over, at denne havde sat „vanbyrdige" over flere af rigets len, og Kristian II måtte love at erstatte dem med „ædlinge". Desuden måtte han give herremænd og prælater lov til at handle med udenlandske købmænd, men forbyde bønderne det. Herrestænderne kunne da købe bøndernes produkter og sælge dem med god fortjeneste til udlændinge.

Da Kristian II måtte sørge for at skaffe rigerne en arving, sendte han frierbud til den 14-årige Elisabeth, den senere tyske kejser Karl V's sø-

ster. Han fik ja; men før hun drog til Danmark for at blive hans hustru, måtte hans udsendinge love hendes faster, at Kristian II skulle fjerne Dyveke. Han nægtede det, og da et nederlandsk gesandtskab året efter krævede det af ham, blev det skarpt afvist.

Da døde Dyveke pludselig 1517. Det hed sig, hun var blevet forgivet, og mistanken rettedes mod Københavns slotsbefalingsmand, Torben Oxe, en rå og hensynsløs adelsmand. På kongens spørgsmål, om han havde stræbt efter omgang med hende, gav han det kåde svar: „Ønsket det har jeg, men ikke opnået det!“

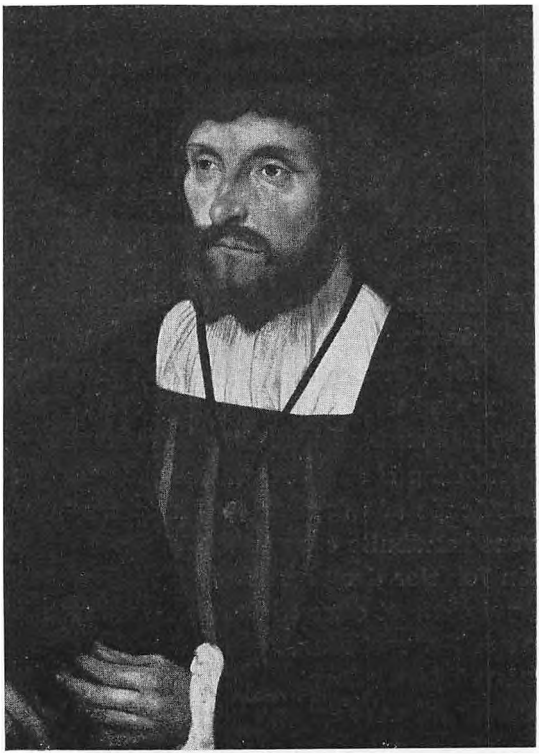

Kristian II (Efter maleri på Rosenborg).

Kongen anklagede ham da for at have besmittet den kongelige seng; men rigsrådet frifandt ham, da ingen kunne straffes for tanker. „Havde jeg haft så mange slægtninge og venner i rådet som Torben, så havde jeg vel fanget en anden dom“, skal kongen have sagt. I strid med håndfæstningen anklagede han derpå Torben for en gårdret, bestående af 12 bønder. De dømte: „Ikke vi, men Torben Oxes egne gerninger dømmer ham!“ — en formel, der brugtes mod dem, der var grebet i åbenbare forbrydelser. At lade Torben henrette efter denne dom var en ny tilsidesættelse af loven. Alligevel gjorde kongen det, skønt hele rigsrådet og dronningen med alle sine damer gik i forbøn for ham.

Om det var hævn eller for at skræmme adelen, lader sig ikke opklare. I en samtale, kongen senere havde med Erasmus fra Rotterdam, udtalte han: „Ved milde midler udretter man intet; de lægemidler, som formår at ryste den hele krop, er de bedste og virksomste.“

I Sverige fandtes stadig et unionsparti; men Svante Stures søn, Sten

Sture d. Yngre, sad tilsyneladende fast i sadlen. Han søgte sin støtte hos rigsdagen, som han havde fået omdannet sådan, at de fire stænder valgte ombudsmænd til den. „Det, der angår alle, bør have alles samtykke", erklærede han. — Da han kom i strid med ærkebisp Gustav Trolle om lensretten over ærkebispesædets gods, fik han rigsdagen til at vedtage, at ærkebispen skulle afsættes, og hans slot, Stæket, nedbrydes. Rigsdagens hovedmænd satte derefter deres navne under på, at de ville stå sammen mod, hvad „skade, band eller bandsag eller nogen besværing af Romergård", der kunne følge deraf. — Sten Sture indtog og nedbrød nu Stæket, ærkebispen blev fængslet og flere af hans mænd henrettet.

Kristian II havde forgæves søgt at benytte sig af striden til at angribe Stockholm. Året efter drog han atter mod byen; det kom til et uafgjort slag, hvorefter han bad om en samtale med Sten Sture og som sikkerhed fik udleveret 6 gidsler, som han havde udpeget, deriblandt Hemming Gad og Gustav Eriksson Vasa. Men i stedet for samtalen sejlede han til Danmark med dem, hvor han snart vandt Hemming Gad for sig.

Kristian II udskrev nu store skatter og samlede en mægtig hær, mest bestående af udenlandske landsknægte. Med den og forsynet med pavens bandbulle over de kætterske svenske og med Hemming Gad som sin fortaler drog han atter mod Sverige (1520). Sten Sture blev slået og døde kort efter af de sår, han fik i slaget, og hans tapre enke, Kristina Gyllenstierna, måtte til sidst overgive Stockholm, efter at Kristian II havde lovet tilgivelse for alt det forgangne. Han lod sig derefter udråbe til arvekonge over Sverige og holdt store fester.

Imens grundede han på, hvordan han skulle sikre sig varigt herredømme over Sverige, og Gustav Trolle æggede til hævn. Antagelig efter aftale mellem dem lod Kristian II byens porte lukke, hvorefter Gustav Trolle anklagede en hel del af sturepartiet for kætteri, idet han ud fra de kirkelige love erklærede, at kongens tilgivelse ikke kunne gælde for kættere. — Kristina Gyllenstierna fremlagde da det svenske rigsråds undsigelsesbrev forsynet med bispers, rigsråders, borger- og bondeføreres navne, sikkert i den tro, at man ikke ville vove at forgribe sig på disse mægtige mænd. Men de blev alle dømt for kætteri af en gejstlig ret, som var blevet nedsat, og straffen blev overladt til „den verdslige arm", d. v. s. til Kristian II. Der var dødsstraf for kætteri, og 82, om ikke flere, blev henrettede, både anklagede og andre. Kun en bisp, der under sit segl havde stukket en seddel, hvorpå han havde skrevet: „Det gør jeg nødtvunget" — slap for straf. — De henrettede fik ikke engang lov til at skrifte først, hvad der gjorde straffen langt

frygteligere[1]. Det skyldtes kongens onde rådgiver Diderik Slagheck, der i fuldskab nægtede dem det. Han fejrede i disse dage rene blodorgier.

Kristian II og Gustav Trolle synes lige skyldige.

For sidstnævnte var det personlig hævn. Kristian II's mål var sikkert at slå al unionsmodstand ned. Det var sturepartiets mænd, både gejstlige, adelige, borger- og bondeførere, der faldt. Selv Hemming Gad faldt; antagelig har Kristian II frygtet for ved sin handling at have skaffet sig hans fjendskab. — Intet tyder på, at Kristian II senere angrede blodbadet. Han var tilhænger af Machiavelli og havde jo fulgt „Fyrsten"s anvisninger. Snart skulle han erfare, hvor farligt det er at „spænde helvedes heste for himmeriges vogn".

Det var især efter det stockholmske blodbad, at Kristian II tog fat på sit berømte lovgivningsarbejde. Til hjælpere havde han bl. a Sigbrit og Hans Mikkelsen. Sigbrit var en hollandsk borgers enke, hun var grim af udseende og syslede med hemmelige kunster. Over for adelen havde hun altid munden fuld af eder og ord om galge og stejler, så den både frygtede og hadede hende; men kun Mogens Gøye, rigets mægtigste adelsmand og kongens fuldtro tilhænger, vovede både at trodse hende og at advare kongen mod hende. Men klog var hun, og Kristian II havde fuld tillid til hende, så han overlod hende at bestyre rigets finanser. Ofte, fortæller en samtidig historiker, kunne man se rigsråderne stå frysende uden for hendes dør, mens kongen var inde at rådføre sig med hende.

Hans Mikkelsen var en rig malmøborger med humanistisk indstilling. Han ønskede en stærk kongemagt til at hindre overklassernes overgreb over for borgere og bønder og var Kristian II oprigtig hengiven, så han ofrede alt for ham.

Også mange andre, både adelige, gejstlige og borgerlige, fulgte trofast Kristian II både i op- og nedgang, først og fremmest hans hustru Elisabeth. Der må have været noget betagende ved ham, som stillede alle hans fejl i skygge.

I strid med håndfæstningen satte Kristian II ofte borgerlige til at styre lenene og afskedigede adelsmænd, som ikke sørgede for at skaffe underklassen dens ret. Først og fremmest sørgede han for, at kun sikre tilhængere blev lensmænd.

Bispedømmerne besatte han uden hensyn til kapitlernes valgret, tit også uden hensyn til, hvordan den person var, som han valgte. Han

[1] Kirken lærte, at der var syv dødssynder: hovmod, vrede, misundelse, livslede, gerrighed, fylderi og vellyst. Døde man efter at have begået en sådan synd, uden at have skriftet for en præst og fået tilsagt syndsforladelse, gik man til helvede.

gjorde endog Diderik Slagheck til ærkebisp af Lund. — Diderik var tysker, teolog og havde en tid levet ved det bedærvede pavehof. Som løn for sin hjælp ved det stockholmske blodbad havde han fået en af de henrettede bispers embeder. Men da en pavelig legat kom til Norden i anledning af, at to bisper var blevet henrettet ved blodbadet, gjorde Kristian II Diderik til syndebuk og lod ham brænde, hvorefter han gjorde sin sekretær til ærkebisp, mod at denne overlod ham en del af ærkebispedømmets gods.

Samtidig reformerede han kirkens ydre former. Han forbød den at appellere en gejstlig retskendelse til Rom, forbød ærkebisper, bisper og abbeder at optræde med stort følge af krigere, gøglere, narre o. lign., forbød kirkens mænd at købe jordegods, „uden at de ville efterfølge St. Pauli lærdom at tage sig hustru og leve udi den hellige ægtestand, som deres forfædre have gjort". Og han forbød formyndere til forældreløse piger at klostergive disse for derved at tilrane sig deres arv.

Det blev forbudt at dømme den dømtes slægt til at deltage i betalingen af den idømte bøde. Straffene var stadig hårde, især for tyveri, dog om nogen beder om „ædendis vare til sit livs nødtørftighed .... og det nægtes ham, og han dog tager det og æder, da skal han ikke derfor skamferes, miste huden[1] eller være tyv i nogen måde".

Vragretten gav gode indtægter til kronen eller dem, der ejede den ved visse kyststrækninger. Ofte søgte mænd ved hjælp af lys at lokke søfarende på grund, hvorefter de dræbte dem og tog godset, så den danske kyst skal have været lige så frygtet som den tyrkiske. Kristian II beordrede lensmændene til at holde øje med sådanne „lygtemænd" og, om de fandt nogen, da at hænge dem. Vraggodset skulle tilhøre skibets ejer, og kystboerne fik betaling for at hjælpe ved redning og bjærgning. Fandtes ingen ejer, blev vraggodset fordelt med ⅔ til staten, ⅓ til hospitaler og til at læse sjælemesser for de omkomne. — Disse bestemmelser blev meddelt de stæder, der handlede på Danmark, så de nu kunne gøre det uden frygt. Børglum bisp, Stygge Krumpen, der havde vragret på en kyststrækning, lod kongen vide, at bibelen indeholdt intet om vrag, men fik svaret: „Har I ikke læst det 5. og det 7. bud?"

Kristian II søgte at fremhjælpe byerne, især købmandsstanden. Han forbød udenlandske købmænd at købe eller sælge uden for købstæderne og forbød — i strid med håndfæstningen — herrestænderne at drive landhandel med andet end tømmer og stude. Men bønderne på de sydlige øer klagede over, at de skulle sælge deres korn til danske købmænd

[1] Hudstryges.

med tab i stedet for at sælge det direkte til de nordtyske stæder. Det blev forbudt lavene at gøre stillingerne som håndværksmestre til et monopol for deres sønner og svigersønner. Hidtil havde der hersket et frygteligt svineri på gaderne. Nu blev der givet bestemmelser om renholdelse og renovation o. s. v.

Af bønderne har Kristian II ikke kunnet vente sig nogen hjælp mod herrestænderne, så når han tog sig af deres sag, har det været af hu-

Pløjning og spinding med håndten (Kalkmaleri).

mane grunde. Han forbød at tvinge bønderne til klapjagt og at hindre dem i at lade deres sønner få virksomhed i byerne. Fæstet gjaldt hidtil kun for et år med omk. ½ års opsigelse; fremtidig skulle det gælde „ti, tolv år længere eller kortere, eftersom de derom forenes kunne". Særlig kendt er bestemmelsen: „Slig ond, ukristelig sædvane, som hertil i Sjælland, Falster, Lolland og Møen været haver med stakkels bønder og kristne mennesker at sælge og bortgive ligesom andre uskellige kreaturer, ej skal her efter denne dag så ydermere ske; men når deres husbond og herskab fare uredeligt med dem og gøre dem nogen ulov eller uret, da må de flytte af det gods, de påsidde, og ind på anden gods, som bønder gøre i Skåne, Fyn og Jylland."

Loven viser, at salg af bønder fandt sted på vornedskabets område, hvad man for øvrigt har eksempler på. Der fandtes jorddrotter, der betragtede de vornede bønder som deres livegne. Ingen lov tillod salg, og bestemmelsen nævner da også kun sædvane; men sædvaner havde tilbøjelighed til at få samme retsgyldighed som love. — Forordningen ophævede faktisk vornedskabet ved at tillade bønderne at flytte bort, hvis herskabet handlede „uredeligt" med dem.

Mangen stormand havde birkeret, d. v. s. valgte dommer på sit gods, og det var de adelige lensmænd, der ansatte herredsfogder. Men Kristian II betragtede sig som værner af den svageste part og dømte ofte mod herredsfogderne. Den dansk-norske stormand, Vincens Lunge, klagede over, at Kristian II altid holdt med bønderne: „De kom ham til orde, når de ville, og rigens råd i disse tre riger så og alt herskab var forsmået og foragtet, hvilket bønderne tykke altingeste vel være."

Men svenskekrigene lagde tunge skatter på bønderne, og endnu værre var det på Fyn, at man en tid skulle tage mod indkvartering af de rå landsknægte. Og det vakte stor forbitrelse, at Kristian II, sikkert på Sigbrits råd, bortflyttede bønderne fra Amager til andre egne og gav deres bosteder til indkaldte hollændere, der skulle lære de danske bønder at dyrke grøntsager. — Det ene med det andet gjorde det muligt for adelen mange steder at få bønderne med i oprøret mod kongen.

På grund af rigets stadige finansnød skruede Kristian II øresundstolden op, sagtens efter Sigbrits råd. Danzig protesterede, men blev afvist. Derved skaffede han sig en mægtig fjende til.

Og nu trak det op i Sverige.

Kongen havde sat Gustav Vasa i forvaring hos sin lensmand, Erik Banner på Kalø, som vistnok lod ham vandre frit om mod løfte om ikke at forlade slottet. Men Gustav satte løftebrud mod løftebrud og flygtede bort til Lübeck med en studedrift. Forgæves forlangte kongen ham udleveret derfra. Gustav slap snart hjem til Sverige, hvor han var under det stockholmske blodbad. Hans fader og svoger var blandt de henrettede, hans moder og søster samt moderens søster, Kristina Gyllenstierna, i dansk fangenskab. Og Kristian II's soldater efterstræbte ham alle vegne.

Mange historier fortaltes siden om hans eventyrlige flugt fra sted til sted. Således, hed det, opholdt han sig engang på en herregård, klædt i bondedragt, da Kristian II's soldater trængte ind i stuen. Husfruen skældte ham ud for drivert og drev ham ud at tærske, så soldaterne blev narret til at tro, at det var en tjenestekarl. — Fuld af forbitrelse og hævnlyst søgte han at rejse svenskerne mod „Kristian Tyran" — som siden blev Kristian II's navn i Sverige — men blev afvist overalt, selv i Dalarne.

Da hørte dalkarlene om Kristian II's blodige vej gennem Sverige, og nu sendte de bud efter Gustav. Endnu før Kristian II var ude af Sverige, var Gustav Vasa i spidsen for en stadig voksende bondehær.

Kristian II's svenske styre var grundigt forhadt, så det var let at løbe det over ende. Tilmed fik Gustav Vasa både penge, skibe og lejetropper fra Lübeck. — Og samtidig var Kristian II kommet i krig med Danzig.

Det benyttede nogle jyske rigsråder sig af, deriblandt de bisper, der følte sig forurettet af Kristian II's vragordning, og flere berygtede bondeplagere. De tilbød hertug Frederik Danmarks rige, hvad han med stor betænkelighed tog imod, og sendte derpå Kristian II et opsigelsesbrev. Der fortælles, at Mogens Munk, en af dem, der var mest forhadt af bønderne, opsøgte kongen i Vejle, talte med ham om ligegyldige ting og lovede bl. a. at sende ham en rævemynde[1]. Ved sin bortrejse efterlod han sin handske, hvori kongen fandt opsigelsesbrevet. „Guds dros! der sendte han mig en ordentlig rævemynde", udbrød kongen. Han syntes helt at have tabt hovedet. Han skal en hel nat have sejlet ustandseligt frem og tilbage mellem Jylland og Fyn, uvis om, hvad han ville gøre. Til sidst drog han til København og indskibede sig med hustru, børn og Sigbrit. Den sidste var så forhadt, at hun måtte bringes om bord, skjult i en kiste (1523).

Hans stilling var langtfra så vanskelig, som han må have antaget. Rigsadmiralen, Søren Norby, vovede gerne pelsen for ham. Borgerne stod alle på hans side, de sjællandske og skånske bønder ligeså, muligvis også de fynske. Mange af de mægtigste adelsmænd, bl. a. Mogens Gøye og Erik Banner, som begge var afholdt af bønderne, var ham stadig tro. Men Sigbrits trusler og grove mund stod dem i vejen. „Jeg befrygter mig, hun skulle lyve mig min hals af, for hun haver før gangen derefter", skrev Mogens Gøye om hende.

Kristian II ville søge hjælp hos sin svoger, kejser Karl V, og søge at få udbetalt den del af dronningens medgift, han endnu havde til gode, for dermed at leje en hær, hvormed han ville tilbagevinde Norge og Danmark.

Hertug Frederik erobrede snart hele Danmark på Malmø og København nær. Den sidste by forsvaredes i 8 måneder af Henrik Gøye, Mogens Gøyes broder, der lønnede soldaterne af sine egne penge, da Kristian II's slap op, så han blev en bundfattig mand. Alligevel holdt han fast ved sin konge. 1524 var Frederik I endelig i besiddelse af hele Danmark. Norge fulgte næsten med af sig selv.

Allerede forinden havde Gustav Vasa fået samlet hele Sverige. Unionen var for stedse forbi. Grænserne mellem de to lande blev de gamle med undtagelse af, at Gotland foreløbig blev ved Danmark. Forholdet mellem Gustav Vasa og Frederik I blev tåleligt.

Havde Kristian II ladet Sverige være i fred, da havde han skånet bønderne for de tyngende skatter og indkvartering af rå landsknægte,

[1] Hund, der bruges til rævejagt.

og de utilfredse stormænd havde næppe vovet at rejse oprørsbanneret. Nu blev hans love brændt på Viborg ting.

Sociale forhold.

Fra Erik af Pommern blev afsat 1439, til Kristian II flygtede 1523, var skellet mellem rigets stænder yderligere uddybet, og herrestændernes magt forøgedes, mens kongens magt tilsvarende svækkedes.

Kirken og adelen sikrede sig stadig større del af jordrenten, så de faste skatter, målt i korn, næppe udgjorde $^1/_8$ af, hvad de indbragte i Valdemar Sejrs tid. Ved siden af grundskatterne havde kongen en del andre, f. eks. retsbøder og told. Kneb det med indtægterne, fik øresundstolden en skrue opad, hvilket jævnlig medførte krige.

Rigsrådet søgte stadig gennem håndfæstningerne at svække kongens magt. Og ledingen var i forfald. Krigene førtes nu væsentligt med lejetropper, og de var dyre; desuden røvede, skændede og voldtog de på deres vej uden hensyn til, om det gjaldt fjende eller forbundsfælle. Men en klog og handlekraftig konge ville kunne benytte dem til at fratage herrestænderne deres magt. Og i centraladministrationen fandtes mange borgerlig fødte, som uden vanskelighed kunne overtage adelens embedsstillinger.

Kirken ejede vel omkring $^1/_3$ af landets jord og modtog desuden tienden, så den inddrog vel henved halvdelen af landets jordrente. Meget af dens gods var samlet omkring ladegårde, hvortil bønderne ydede noget hoveri. Men op mod reformationstiden var mange af ladegårdene udstykket, hvorved hoveriet afløstes af landgilde. — Som vederlag for sine indtægter skulle kirken tage sig af befolkningens åndelige velfærd både her og hisset og sørge for nødlidende og syge, især spedalske. Dertil gik dog kun en lille brøkdel af dens mægtige midler. Og som den blev rig på gods, blev den åndelig fattig. — Der var vel nok en del fromme gejstlige, og at de fleste præster havde en samleverske, tog de færreste anstød af. Men mænd som biskop Niels Stygge til Børglum, der var omgivet af gøglere og adelige bolersker, hørte ikke til sjældenhederne. — På grund af cølibatet måtte gejstligheden dog stadig fornyes fra andre stænder, hvilket i nogen grad hindrede dens stagnation. Men mange havde tabt tilliden til kirken.

Adelen var næsten en lukket stand; kun berømmelige krigsbedrifter kunne hæve en borgerlig op deri. De færreste adelsmænd erkendte, at adel forpligter, de pukkede på, at de „var født", og værnede nidkært om standens privilegier. Sjælden var adelsmændenes sædegårde større,

end de kunne drives af nogle tjenestefolk og enkelte daglejere, som „lå til gode mænds gårde" og gjorde en ugedags arbejde som leje af hus med lidt jord til. Andet hoveri fandtes der intet eller næsten intet af før 1500. Adelens bondegods lå som strøgods rundt om i landet. Dens indtægter bestod væsentligt af landgilden fra fæstegårdene og af, hvad der

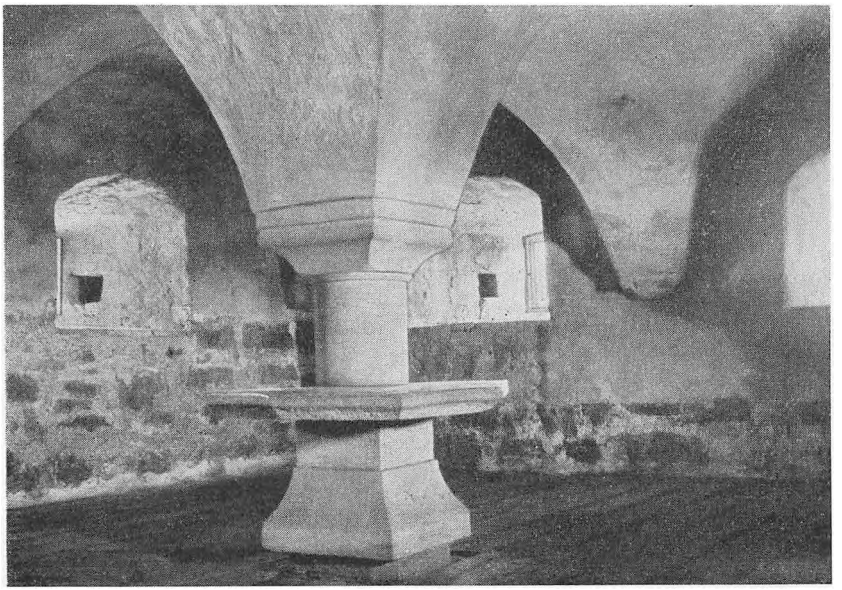

Stenstuen på Glimmingehus.

kunne bringes ud af sædegården, samt for lensmændenes vedkommende af indtægterne fra lenet. Det sidste gav vist i reglen mest. Derfor harmede det adelsmændene, hvis kongen på trods af håndfæstningen gav len til vanbyrdige mænd. Adelens betydning som krigerstand var i stærk dalen. Dog var der endnu enkelte, som byggede sig fæstningsagtige borge, således byggede Jens Holgersøn Ulfstand det stærke Glimmingehus i Skåne omk. år 1500. Mange af de mægtigste jorddrotter havde skaffet sig både birkeret og hals- og håndsret[1] over deres fæstebønder. Dog havde disse landstinget og som højeste instans kongens retterting at fortrøste sig til.

Kongerne søgte at fremme velstanden i byerne ved at give købmændene monopoler, så de kunne hindre hansestæderne i at drage velstanden ud af landet og desuden danne en modvægt mod disse. Men

[1] Ret til at dømme og fuldbyrde dommen.

det kneb at hindre håndværk og handel på landet. Borgere klagede over „rige bønders forprang", som fratog de „fattige borgere" deres næring. Omvendt klagede bønderne ikke blot over, at borgerne misbrugte deres handelsmonopol, men tillige over, at håndværkerne leverede for dyre og for dårlige varer. Der var jævnlig brydninger mellem købmændene, der beherskede kommunalstyret, og håndværkerne, som ofte tvang magistraten til at stå til regnskab.

Det var gået stærkt tilbage for de lavadelige. Mange måtte gå over i de skattepligtige selvejerbønders rækker. Og da en skattebonde nu var mere værd for staten end en jernklædt kriger, vågede kongerne i reglen over, at skattepligtige bønder ikke gjorde sig „frelse". Men idet den stand, der dannede overgangsleddet mellem højadel og bønder, efterhånden gik over i den sidstes klasse, blev skellet mellem bønder og adelige endnu større.

Smørkærning (Kalkmaleri).

Der fandtes stadig en del selvejerbønder, og dygtige konger vågede over, at de ikke gled over i fæstebøndernes række, ikke for at bevare en selvstændig bondestand, men fordi de var mere værd som skatteydere. De betragtedes som kronens bønder, og skønt innæ (I s. 323) forlængst var afløst af en skat, måtte de, såvel som kronens fæstebønder gøre arbejde for staten, og når ekstraskatter pålagdes, var det almindeligt, at de svarede dobbelt mod fæstebønder, hvad der kunne friste dem til at foretrække disses kår.

Thi fæstebøndernes kår var nærmest forbedret. Landgilden kunne nu ikke sættes op og var næppe over ⅓ af, hvad den var i valdemarernes tid. Det skyldtes vel mest, at jorden var mere udpint, men også den mangel på fæstere til gårdene, som den sorte død havde medført. Skovene gav endnu både olden til svin og tømmer og brændsel, og man kunne sælge korn og stude. Desuden vrimlede vandene, især Øresund og Limfjorden, med fisk, der gav fortjeneste til mange og billig mad til flere. Når skatterne ikke trykkede for hårdt, hvad de ofte gjorde i unionskrigenes tid, kunne fæstebønderne være ret velstillede. Det har nok været i de trykkende tider, det var blevet skik, at bygningerne fulgte jorden, d. v. s. at de var blevet jorddrottens, og at der skulle medfølge noget „holdskorn", så der var nok til den kommende høst, samt en „evig ko". Begge dele skulle afleveres ved fraflytning.

Under fæstebønderne stod gårdsæderne, som ofte kaldtes husmænd eller inderster. Desuden synes der at have været en mængde omstrejfende handelsmænd. Regeringen så med uvilje på disse og søgte at tvinge dem til at tage fast arbejde.

Bønderne havde stadig kraft til at gøre oprør, hvis man trådte dem for nær. Bondeplageri kostede mere end een herremand livet. Men tit herskede der et godt forhold mellem dem og deres herskab. Så sent som 1571 valgte fynske herremænd fire bønder til at skifte en skov mellem dem.

Frederik I.

Frederik I.

I den håndfæstning, Frederik I måtte underskrive, sikrede adelen sig eneret på bispeembederne. Staten måtte give afkald på den tilbagekøbsret, den havde til en del priviligeret (skattefrit) gods. Jorddrotterne sikrede sig hals- og håndsret over deres bønder. Rigsrådet erklærede en dom, hvorefter skånske bønder havde fået ret til almenningen, for ugyldig. En adelsmand, der havde fældet denne dom, og som tilmed nægtede at sværge troskabsed til Frederik I, blev henrettet. Herrestænderne skaffede sig ret til at handle med hvem som helst og hvad som helst, så „fattige og fromme" malmøborgere klagede over, at adelen bød 30 mark for et par øksne, som de før havde kunnet købe hos bønderne for 10 mark — et tegn på, hvordan de havde benyttet det handelsmonopol, Kristian II havde givet dem.

De borgere og bønder, der havde hjulpet herrestænderne med at få Kristian II forjaget, mærkede, at de var kommet af asken og i ilden. Poul Helgesen begyndte at indse, at adelen og højgejstligheden ikke havde haft statens, men kun eget bedste for øje. Han frygtede et oprør. Fordi „de alle hårdnakket gennemdriver en ret, som de enten selv har fundet på eller besidder, har de lagt brændsel til ilden, så der er fare for, at en stor brand snart vil udbryde." Herrestænderne turde ikke væbne de „ufrie" stænder mod Kristian II. Fynske bønder lod dem vide, at „når behov gjordes, skulle de nok alle følges ad og stande med deres rette herre". Alle vidste, at de mente Kristian II. Frederik I måtte sikre sig sin magt ved hjælp af lejetropper, som de „ufrie" måtte betale lønnen til for ikke at få den konge, de ønskede sig.

På trods af håndfæstningen indførte Frederik I, vist efter Mogens

Gøyes råd, livsfæste for bønderne. Men der var knyttet så mange forbehold dertil, at loven kun fik ringe betydning. Han ønskede også at ophæve vornedskabet, men bøjede sig for adelens modstand.

På Gotland sad Kristian II's trofaste admiral, Søren Norby. Under det stockholmske blodbad havde Kristian II sat ham til at fængsle de udsete ofre; han havde da reddet en del af dem ved at lade dem ty ud på hans skibe. Nu lå han i stadig krig med lübeckerne. „Det er så gavnligt for min sundhed", sagde han, „at rode i lübeckernes kramkister". Både lübeckerne, svenskerne og danskerne bød ham forgæves store summer, mod at han ville overlade dem øen. Da hørte han om uroligheder hos de skånske bønder. Så overlod han forsvaret af Gotland til en tro underbefalingsmand og drog med en del af sine mænd til Skåne, hvor han med bøndernes hjælp erobrede det meste af Skåne og Blekinge for Kristian II. Da kom Johan Rantzau med sine lejetropper, og bønderne bukkede under for disse øvede krigere.

Lübeckerne havde benyttet lejligheden til at besætte Gotland på Visby nær. Nu overgav Søren Norby byen til danskerne mod at få en borg i Blekinge. Derfra fortsatte han at rode i lübeckernes kramkister, til danske, svenske og lübeckere tvang ham til at flygte. Han drog til Kristian II i Lierre, hvor man var så fattig, at han måtte sætte sin ring i pant for at få sit tøj lappet. Tilsidst gik han i Karl V's tjeneste og faldt ved Firenze. — På Gotland gik mange historier om hans bedrifter, og til ære for ham hængte Johan Rantzaus søn i sit slot et billede af ham over for et af sin fader.

Ved sin ankomst til Tyskland 1523 krævede Kristian II resten af sin dronnings medgift udbetalt. Ved hjælp af den kunne han have lejet en hær, som var stor nok til, at han kunne vinde sit rige tilbage. Men Karl V, der var kejser i Tyskland, konge over Spanien og Syditalien og hersker over de opdagede lande i Amerika, var bundfattig, mest på grund af sine krige i Italien. Kristian II fik ingen hjælp. Væsentligt for penge, han havde medbragt fra Danmark, fik han lejet en betydelig hær; men da han ikke magtede at betale den sold, opløstes den.

Nu opholdt han sig med sit følge i Lierre, hvor hans hustrus faster gav dem en tarvelig pension, så dronningen måtte pantsætte sine juveler og sy tøjet om til børnene, for at de kunne leve af den. Men de holdt modet oppe ved at høre om, hvordan bønder og borgere i Danmark og Norge længtes efter deres gamle konge. I en folkevise, der var digtet om Kristian II, og hvori han kaldtes den gamle ørn, der vogter småfuglene mod høgene (stormændene), hed det:

Nu sidder høgen i egetop
og breder ud med sin vinge,
de andre småfugle i skoven er,
den monne så jammerlig tvinge.

Hunden ligger under bordet og sover,
og ræven i gåsesti;
når Herregud vil, da vågner han op,
sine fattige gæs at fri.
Men ørnen bygger i fjeldet ud.

I denne tunge tid hentede de landflygtige trøst hos Luther. Kristian II og Elisabeth blev så grebne af at høre ham, at de straks sluttede sig til ham, og deres følge gjorde det samme på en enkelt nær. Hans Mikkelsen, der havde mistet hele sin store formue for at følge sin konge, skrev derom: „Al den sorg, jeg har af min udlændighed, husvaler jeg derved, at jeg .... er undervist i den rette saliggørelsens vej. Det er mig så kært, at jeg hellere vil være udlænding alle mine dage, end at jeg ikke skulle have haft en sådan undervisning". — Men kongeparrets overgang til lutherdommen gjorde det ikke lettere for dem at få hjælp hos kejseren.

1526 døde dronning Elisabeth. Før sin død nød hun nadveren på luthersk vis, men blev bagefter efter katolsk skik salvet med den sidste olie, dog vist efter at hun havde tabt bevidstheden. På sit sygeleje gik hun i forbøn for dem, der forfulgtes for deres tro. „Næppe er en ung 25-årig kvinde, opfyldt af sit eget hjertes uendelige kærlighed til den mand, der var blevet hendes skæbne, gået bort bedre forberedt til at stå for Guds dom. Opholdet i skærsilden bør have været hende let"[1].

1530 fik Kristian II endelig hjælp af kejseren mod at afsværge sin lutherske tro og love at genindføre katolicismen i Danmark. Med 10.000 mand sejlede han til Norge 1531 og havde snart hele riget på tre fæstninger nær i sin hånd. Men forgæves belejrede han Akershus. Og da odensebispen Knud Gyldenstierne 1532 kom til Norge med Frederik I's hær, traf de aftale om, at Kristian II mod frit lejde skulle følge med til Danmark til en forhandling med Frederik I. Lejdet blev brudt, vist særlig efter krav fra rigsrådets side. Kristian II blev sat i forvaring på Sønderborg slot som rigets fange.

[1] Erik Arup.

Senkatolicismen.

Omk. 1525 begyndte Hans Tausen sine lutherske prædikener i Danmark. 1536 omstyrtedes den katolske kirke, efter at den de sidste år havde været døende.

Den havde hersket ved hjælp af sin rigdom og ved at skræmme med skærsild og helvede, som den alene kunne værne menneskene imod. Mange fulgte ivrigt dens anvisninger for at afvende faren, der truede efter døden. Der gjordes rigeligt af gode gerninger, ikke „aldeles gratis", men som forsikring mod djævelens magt. De fleste gode gerninger bestod i at indstifte sjælemesser o. lign., dog var der ikke så lidt hjælpsomhed mod fattige, spedalske og andre nødlidende.

Og salmesangen fra senkatolicismens tid vidner om en enfoldig kristentro, således „den gamle dagvise"[1] med bl. a. følgende vers:

Det kors, Vorherre han bar for os,
for vor synd og ikke for sine,
jeg sætter i dag mellem djævlen og mig,
jeg mener Guds værdige pine.
Det blod, der ned på korset randt,
det slukker ud synder mine.

Når vi skulle til vort fædreneland
og skilles ved dette elende,
befaler jeg Gud min sjæl i hånd
i Himmerigs glæde at sende.
Gud Fader, Søn og Den Helligånd
han give vort liv god ende.

Men folk tvivlede på kirken, og de fleste af dens tjeneres levned bestyrkede denne tvivl.

Frederik I og protestantismen.

Kristian II havde i sin kongetid anmodet Luther om enten selv at komme til Danmark eller at sende nogle mænd hertil. Hans tanke var vistnok at skabe en dansk folkekirke og at reformere den inden for de givne rammer. Luther sendte to mænd; men de synes ikke at have haft nogen betydning.

[1] Frit oversat af Grundtvig som »Den signede dag«.

I Frederik I's håndfæstning fik bisperne indsat, at ingen „Luthers discipel" måtte prædike mod „den helligste fader paven eller romerkirken; men hvor de findes i Vort rige, vil og skal Vi straffe dem ved deres liv og gods". Men både kongens ældste søn, hertug Kristian, og hans feltherre, Johan Rantzau, havde i Worms hørt Luther og var blevet hans begejstrede tilhængere. — Et brud med pavekirken kunne skaffe statskassen en stor del af kirkens rige midler. Og store skarer af borgere og bønder sluttede sig til den lutherske lære. De ønskede Kristian II tilbage.

Da besluttede Frederik I sig efter alvorlige overvejelser til at beskytte reformationsbevægelsen, måske bl. a. fordi han anså det for et gavnligt modtræk mod Kristian II.

På herredagen i Odense 1527 klagede bisperne da ikke uden grund over, at kongen i strid med håndfæstningen tog forløbne munke i sin beskyttelse i stedet for at lade dem stå til rette for deres tilbørlige dommere. Men han svarede, at han var konge over liv og gods, ikke over sjælene. „Ikke kan Hans Nåde heller se, hvad hvert menneske har udi sit hjerte .... derfor må hver skikke sig her udi, som han vil ansvare for den almægtige Gud på den yderste dommedag". — Og da de klagede over munke og præster, der havde taget sig hustruer, fik de svaret: „Hvem, som vil enten gifte sig eller løbe af kloster, må gøre det, som han vil det forsvare for Gud på sit eget eventyr (ansvar), og vil Hans Nåde det hverken byde eller forbyde".

Så søgte bisperne de verdslige rigsråders hjælp og mindede dem om, at det var Gud, der havde givet kirken og adelen deres forrettigheder, så de måtte stå sammen mod det folkelige røre, de lutherske prædikere havde vakt. Adelen var også villig dertil, mod at kirken lovede ikke at købe adelsgods, mens det omvendte ikke blev forbudt, og mod at de bøder, kirken idømte adelens bønder, kom adelen — og ikke som hidtil kirken — til gode. Det synes, som adelen også ved samme lejlighed har skaffet sig tiendefrihed for sine sædegårde.

Reformationens gennembrud. Hans Tausen.

Imens bredte lutherdommen sig som ild i vissent græs. Hans Tausen var dens betydeligste forkynder. Om hans barndom og ungdom vides intet med sikkerhed; men han må have vist stor begavelse, siden johanniterklosteret i Antvorskov sendte ham til det berømte universitet i Rostock, hvor han tog magistergraden. 1521 kaldede Kristian II den 27-årige magister til lærer ved Københavns universitet, hvor han vir-

kede sammen med Poul Helgesen. 1523 drog han til Wittenberg, hvad enten det skyldtes Kristian II, eller det var, fordi man i klosteret ikke vidste, hvor Luthers lære bar hen. Efter to års forløb kaldte det ham i al fald tilbage; men da var han fuldt ud lutheraner.

Dette blev klart for prioren ved en prædiken, Hans Tausen holdt kort efter sin hjemkomst; han lod ham derfor kaste i „et mørkt og stinkende fængsel". Det skal skyldes formående venners forbøn, at prioren gav ham fri og sendte ham til den lærde prior ved johanniterklosteret i Viborg. Denne har vist ikke været helt klar over forskellen på den humanistisk-katolske og den lutherske forkyndelse, siden Hans Tausen her fik lov til at prædike og hurtigt vandt flere munke for lutherdommen og samlede en stor tilhørerskare. — Snart opdagede man dog, hvad han bar i sit skjold, og prioren lagde råd op om at standse hans forkyndelse.

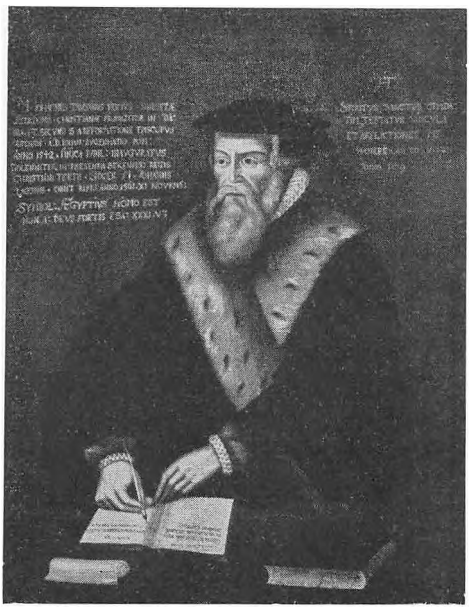

Hans Tausen (Maleri fra 1579. Frederiksborg).

Da forlod han klosteret og bad borgerne om beskyttelse. Borgmesteren gav ham husly, og rektor Jacob Skjønning overlod ham St. Hans Kirke. Den blev snart for lille, hvorfor borgerne anmodede om at få overladt den store gråbrødrekirke, når munkene ikke benyttede den. Det blev dem nægtet, og foreløbig prædikede Hans Tausen på dens kirkegård. Da tiltvang borgerne sig adgang til kirken. Her prædikede Hans Tausen to gange hver søndag eftermiddag, og her lød for første gang danske salmer.

Da Frederik I 1526 var i Ålborg, har Hans Tausen antagelig søgt ham der og modtaget et beskærmelsesbrev, hvori kongen tillige udnævnte ham til sin kapellan. Alligevel søgte bispen Jørgen Friis at standse hans virksomhed. En åndelig kamp med ham magtede han ikke og havde desuden nok at gøre med godsstridighed, kvinder og mad. I stedet for sendte han sine svende ud for at gribe Hans Tausen, mens denne prædikede. „Her står jeg i en højere herres tjeneste", svarede han, „når jeg er færdig, skal jeg, om bispen ønsker det, komme til ham". Anføreren

forlangte, han straks skulle følge med; men mændene trængte sig sammen om deres præst, og konerne skyndte sig hjem efter våben til dem. Svendene måtte skynde sig bort.

Næsten alle byens borgere sluttede sig til Luthers lære, og kongen gav dem lov til at nedbryde 10 af den lille bys 12 sognekirker. Snart blev selve domkirken frataget bispen og brugt til luthersk gudstjeneste, hvorover denne blev så forbitret på Frederik I, at han ved kongens død udbrød: „Gid jeg var en djævel, at jeg kunne plage hans sjæl i helvede!"

1529 kom Hans Tausen til København, vist kaldet dertil af kongen. Kort forinden indviede han en præst til sortebrødrekirken. Han fremstillede nogle mænd, som han anbefalede menigheden at vælge en af. Den valgte Jørgen Sadolin, og Hans Tausen overdrog ham derpå præstegerningen under menighedens bøn. Det forargede i høj grad bisperne, da Hans Tausen ikke selv var indviet til præst og altså savnede den apostolske succession (I s. 123).

Der fandtes nu rundt om i landet arnesteder for den lutherske lære. 1528 indførte hertug Kristian den lutherske kirkeordning i Haderslev amt og Tørning len. Præsterne skulle forkynde evangeliet og tage sig hustruer, hvis de ikke havde vægtige grunde til ikke at gøre det. Alle gjorde det på 4 nær. I Haderslev lod han oprette en præsteskole.

I Malmø satte borgmesteren sig i spidsen for en kirkeomvæltning. Der blev prædiket af lutherske præster og oprettet en præsteskole, som den dygtige teolog Peder Laurentsen blev lærer ved. Og da Hans Tausen kom til København „voksede ondskaben i den grad, at den by, der frem for nogen anden havde holdt fast ved fromhed og gudelighed, blev den værste hule for ugudelighed og vederstyggelighed" (Poul Helgesen). — Hans Tausen synes altså at have vundet stor tilslutning der.

Katolikkerne krævede, at Frederik I skulle forfølge de lutherske prædikanter. Han holdt sig til, at de skulle forkynde i overensstemmelse med den hellige skrift, hvad de påberåbte sig, at de gjorde. Af de bisper, han godkendte, tog han det løfte, at de ikke måtte forfølge „prædikerne". Kun Poul Helgesen evnede at tage kampen op med lutheranerne, og han havde gjort sig forhadt ved sin foragt for menigmand og ved et smædedigt, han havde skrevet mod Kristian II. Da han tilmed før havde brugt lige så hårde ord mod katolikkerne, som han nu brugte mod lutheranerne, gav man ham øgenavnet Vendekåbe.

1530 havde bisperne fået indkaldt to udenlandske teologer til at tage kampen op med de lutherske prædikere. Men de krævede debatten ført på latin, mens lutheranerne holdt på, det skulle være på mo-

dersmålet, så almuen kunne dømme om, hvem der fo'r med falsk lære, hvortil en af teologerne sagde: „Hvordan kan det være sømmeligt, at disse mysterier underkastes den uindviede pøbels dom? I alle andre sager er intet så betydningsløst som pøbelens dom .... Den afgørende stemme tilkommer alene kirkens første mænd".

Lutheranerne fremsatte da deres lære skriftligt og hævdede, at den alene skulle bedømmes ud fra bibelen. Da katolikkerne med Poul Helgesens hjælp søgte skriftligt at gendrive dem, svarede de og rettede samtidig et skarpt angreb på den katolske kirkes misbrug. Det hele endte, uden at den herredag, ved hvilken striden fandt sted, traf nogen bestemmelse.

Fra byerne bredte bevægelsen sig ud over landet. Dens folkelige præg modsat den katolske kirkes aristokratiske karakter tiltalte den jævne mand: Modersmålet trådte i latinens sted — menighedssang afløste den latinske korsang — at hjælpe fattige og syge var en mere kristelig gerning end at indstifte messer for de døde — „En møgvogn er ikke værre og vederstyggeligere til at love, sjunge og takke Gud fra end den ypperste domkirke", skrev Peder Laurentsen. „Gud anser hjertet og ikke udvortes person og skik". — Det var mest den ydre side, folk fik øje på. I København stormede en skare borgere med borgmester Ambrosius Bogbinder i spidsen Frue Kirke, hvor der stadig holdtes katolsk messe, væltede de udskårne billeder, sønderrev messebøgerne osv., indtil Hans Tausen fik bragt orden.

I et digt, „Peder Smed og Adser Bonde", fortælles, at Adser Bonde er på valfart til et mariabillede i Karup, hvorom han har hørt, at det græder over den foragt, man nu viser kirken. Han træffer Peder Smed, som fortæller ham, at munkene, de skalke, har udhulet mariabilledets hoved og boret små huller fra hulningen til øjnene og derefter fyldt det hule hoved med vand. — Ved slige historier svækkede man selvfølgelig troen på kirken.

Mange præster synes at have sluttet sig til den nye lære. Det kan have været af religiøse grunde, men for en del har det vel været for at få deres samliv med deres samleverske erklæret for lovformeligt og derved deres børn for ægtefødte. — Også mange tiggermunke sluttede sig til.

De lutherske prædikere, der hidtil havde holdt på ordets frihed, begyndte at blive betænkelige ved flere af de ny forkyndere og bad kongen om at beordre, at de landsbypræster, der boede indenfor 4 mil fra en købstad, een gang ugentlig skulle søge dertil for at få søndagens evan-

gelium og epistel udlagt. Desuden bad de om at blive taget på råd ved beskikkelse af præster.

Frederik I gik stadig videre. Da han valgte Joachim Rønnow til bisp i Roskilde, måtte denne love ikke at lægge de lutherske prædikanter hindringer i vejen. Og ribebispen, der blev kaldet kort efter, måtte desuden love ikke at hindre præster og kirkemænd i at gifte sig. De præster, han kaldede, måtte gå ind på at betjene sognefolkene med „Vorherres legeme og blod uden nogen ukristelige ceremonier mod Guds lærdom". — Knud Gyldenstierne, der blev bisp på Fyn, tog sig kun af indtægterne, embedet overlod han til førnævnte Jørgen Sadolin, som oversatte Luthers lille katekismus på dansk og visiterede i kirkerne. Næsten umærkeligt gled bispedømmet over til lutherdommen.

De lutherske førere fik nu blod på tanden. Ærkebispen i Lund søgte at dæmme op for lutherdommen, men måtte flygte for borgerne ind i sin bispegård, hvorefter de lutherske prædikere ordnede gudstjenesten. Her udkom den første danske salmebog. Borgmester og råd besluttede, at præsteskolens lærere skulle forklare den lutherske lære for munkene i de to klostre; de, der lod sig overbevise, kunne blive lærere, de øvrige måtte forlade klostrene. De fleste valgte det sidste. I Halmstad mødte en luthersk præst modstand af en gråbrodermunk. Han erklærede da, at han ikke ville prædike, hvis man ikke forbød gråbrødremunkene at prædike og læse messe. — Og byens råd var ham til vilje.

Med rette kunne Poul Helgesen skrive: „Når de siger, at de ingen nøder og trænger, hvem kan da høre det uden latter og spot! Må det ikke være nød og trang, hvor kanniker og præster jages fra alter, rente, hus og hjem, eller hvor munke drives af deres klostre? Er det ikke at nøde og trænge, når de siger: Uden du søger til vor prædiken og ikke siger os imod, skal du ikke nyde din rente, uden du .... uddeler sakramentet under begge skikkelser, da skal du vige fra hus og hjem, fra sogn og len og al din velfærd".

Men intetsteds hørte man om, at menigmand løftede hånd eller røst til forsvar for den katolske kirke. Den havde umuliggjort sig selv.

Grevens Fejde.

Frederik I døde 1533, i en tid, hvor Nederlandene og Lübeck krigedes i vore farvande, og der i underklasserne var stærke ønsker om at udfri Kristian II for atter at gøre ham til konge. Efter almindelig skik og brug skulle hertug Kristian af Sønderjylland-Holsten efterfølge faderen. Men han var lutheraner, og flertallet af rigsrådet var katolikker og

foretrak hans yngre broder Hans, der kun var et barn og blev opdraget hos en katolik. — Enden blev, at rigsrådet udsatte valget et år og drog hver til sit uden at vælge et rigsstyre. Man var blot enedes om, at hver bisp skulle ordne de kirkelige forhold i sit stift.

Hans Tausen havde fået ordre til at møde for rigsrådet, hvor Poul Helgesen som anklager søgte at få ham kætterdømt. Men Københavns borgere indtog en så fjendtlig holdning, at rådet kun turde dømme ham til at forlade stiftet. Og da Joachim Rønnow forlod mødet for at begive sig hjem, måtte Hans Tausen beskytte ham mod mængden og ledsage ham til bispegården.

Foreløbig tyede Hans Tausen til Mogens Gøye, der fik truffet den aftale mellem ham og Rønnow, at han skulle vende tilbage til sin præstegerning mod at være bispen lydig. I denne mellemtid var det vistnok, at Hans Tausen skrev sit digt om løgn og sandhed:

> Sandhed, du est en rømningsmand,
> og dig kan ingen lide —

men fortrøster sig med, at:

> kommer sandhed til orde igen,
> da råder jeg, løgn, du bruger dine ben,
> du vedst, hvad det vil koste.

Mogens Gøye og Erik Banner havde forladt det omtalte rigsrådsmøde under protest. Sammen med Malmøs borgmester, Jørgen Kock, henvendte de sig til hertug Kristian om at overtage den danske krone uden om rigsrådet. Jørgen Kock var en naturlig talsmand for borgerne, de to adelsmænd nød bøndernes tillid. Havde hertug Kristian sagt ja, ville det have givet rigsrådet et føleligt knæk. Men han ville kun lade sig vælge lovmæssigt, dvs. af rigsrådet.

I Lübeck havde underklassen taget magten 1533 og valgt Jørgen Wullenweber til borgmester. Han måtte nu søge at sikre byen dens handelsvælde og mødte med en lybsk flåde ved rigsdagen i København samme år for at få rigsrådet med til et forbund mod Nederlandene. — Han blev afvist. Så søgte han forbindelse med Ambrosius Bogbinder og Jørgen Kock, og de tre borgmestre enedes om at få Kristian II udfriet og genindsat som konge. Lübeck skulle skaffe en lejehær, som danske bønder og borgere så sluttede sig til.

Jørgen Wullenweber traf derpå aftale med grev Kristoffer af Oldenburg, som påtog sig opgaven. Han var et næstsøskendebarn til Kristian II og har vel regnet med at opnå at arve den nu sønneløse konges rige.

Hvis greven havde sejret, ville de trufne aftaler have medført, at Danmark skulle lukke Nederlandene ude fra Østersøen til gavn for Lübeck, altså føre krig med Nederlandene for at blive udbyttet af Lübeck.

Grev Kristoffer havde før som lejetropfører kæmpet mod de tyske bønder; nu skulle han kæmpe for borgere og bønder. Han lovede borgerne selvstyre og bønderne, at hvis de fangede en adelsmand, der var modstander af Kristian II, skulle de få halvdelen af hans gods. Mange adelsborge gik op i luer; forfærdet derover gik adelen over til greven, der nu blev adelsvenlig. Snart var han herre over Sjælland, Fyn og Skåne. Men han gjorde intet for at udfri Kristian II.

Da samlede Mogens Gøye de jyske rigsråder og den jyske adel i Ry (juli 1534). Der tvang adelen rigsrådet til at vælge hertug Kristian til konge, og kort efter blev han hyldet i Horsens af rigsråd, adel og ombudsmænd for borgere og bønder. Krigen var nu lutheranere mod lutheranere. „Under våbenkampen dør den katolske kirke strådøden."[1]

I september samme år rejste skipper Clement Kristian II's fane i Vendsyssel, flere bispe- og adelsgårde gik op i luer, og ved Svenstrup, syd for Ålborg, lokkede han en adelshær ud i en mose, hvor den led et forsmædeligt nederlag. Hans hær nåede snart mod øst til Randers, mod vest til Varde.

Da kom Johan Rantzau med sine landsknægte. Han slog bønderne i flere slag og nåede hurtigt fra Varde til Ålborg, der blev indtaget ved storm. Kort efter blev Clement taget til fange, ført fra sted til sted og tilsidst henrettet. — I Skåne kom Gustav Vasa Kristian III til hjælp. Adelshæren, der havde svoret greven troskab, vendte sig nu mod ham, og han led et stort nederlag. Nu blev han atter bondevenlig, og mange adelsborge gik op i luer.

Jørgen Wullenweber skaffede sig imidlertid en ny forbundsfælle, hertug Albrecht af Mecklenburg, der, skønt han var ivrig katolik, påtog sig at kæmpe for lutherdommen. Mens han og greven stredes, slog Johan Rantzau deres hær ved Øksnebjerg på Fyn 1535, og kort efter ødelagde Peder Skram fuldstændig en lybsk flåde i Svendborgsund. Men det havde nær kostet ham livet, da han forbød sine mænd at plyndre på de danske kyster.

Snart var grevens og hertugens hære indesluttet i København, hvor nøden blev så stor, at mange døde af sult. Man fandt døde børn, der havde suget blodet af deres døende moders bryster, og andre med græs i munden. Men når man bad Ambrosius om at overgive byen, svarede

[1] Hans Lund.

Kristian III
(Maleri antagelig af J. Verheiden).

han: „I har endnu ikke ædt jeres børn, som mødrene gjorde ved Jerusalems belejring." Da byen tilsidst måtte overgive sig, dræbte han sig selv.

Nederlaget blev afslutningen på Lübecks stormagtstid.

Kristian III

Den 33årige Kristian III var nu endelig konge over hele Danmark. Herrestænderne havde måttet bede om hjælp, borgere og bønder var besejrede; med udenlandske lejede tropper havde han erobret Danmark. Ved hjælp af dem ville han let kunne indføre både arveret og enevælde. Ganske vist havde han lovet at underskrive en håndfæstning; men han var i stand til selv at bestemme dens indhold. Han ønskede imidlertid at blive på det beståendes grund, at opbygge, hvad borgerkrigen havde revet ned, læge sårene derfra, forsone og forene det splittede.

Kirken måtte nødvendigvis nyordnes, og Kristian III var i den henseende i overenstemmelse med næsten hele befolkningen. 5 dage efter at han havde holdt sit indtog i København, aftalte han med de krigsøverste „i Guds navn . . . at tage bisperne ved hovedet", de blev alle fængslet, og de verdslige rigsråder lovede „ikke at hindre, at det hellige evangelium og rene Guds ord forkyndtes her i riget." Bisperne, på Stygge Krumpen og Joachim Rønnow nær, slap snart fri mod at bøje sig for den nye ordning. — Stygge Krumpen (II, s. 60) anklagedes bl. a. for at tilrane sig indtægterne af en del præsteembeder og at have indlagt krigere i Hundslund — nu Dronninglund — nonnekloster. Først da han lovede at være Kristian III tro og huld, slap han ud i 1542. — Joachim Rønnow ansås for at bære hovedskylden for rigsrådets beslutning efter Frederik I's død. Da han nægtede at godkende bispegodsets inddragelse, blev han siddende i fængslet til sin død 1544. —

Tilsyneladende faldt den katolske kirke i Danmark for et kongebud. I virkeligheden var den sunket i grus før kirkeordningen 1536. Ord-

ningen kom i det væsentlige til at svare til Luthers kirkeordning. Præsteskolen blev knyttet til universitetet, som fik tillagt lidt af det inddragede bispegods. Menighederne fik lov til at kalde præsterne, hvor denne ret ikke tilhørte kongen eller en herremand. Kongen overtog bispegodset og lønnede bisperne. Nonner og munke måtte blive i klostrene, til de døde; når den sidste var død, overgik klostergodset til kongen. Herremændenes sædegårde forblev tiendefri; derimod måtte bønderne stadig svare tiende, idet bispetienden omdannedes til kongetiende. Kirkeejeren, i reglen en herremand, beholdt kirketienden mod at vedligeholde kirken og oprette et fattighus. Der var herremænd, som nedrev kirken og alligevel beholdt tienden. Ejeren af Voldbjerg ved Ringkøbing brugte således stenene fra No kirke til en kostald; følgelig spøgede det hver nat i denne stald.

Forsorgen for syge, vanføre, forældreløse børn m. fl. blev nu i det væsentligste overladt til landsbyerne og byerne. De sidste fik ofte tiggermunkeklostrenes hospitaler til sygehuse. Vanføre fik breve, der gav dem lov til at tigge; arbejdsføre tiggere måtte ikke tåles. Borgere og bønder fik som helhed ingen økonomisk lettelse ved reformationen, snarere omvendt.

I Kristian III's håndfæstning fandtes intet om kirkens privilegier og intet forbud mod, at han søgte at få sin søn valgt til tronfølger. Adelen beholdt derimod sine privilegier og fik fastslået sin hals- og håndsret over sine fæstebønder.

Men i sit styre holdt Kristian III hånden over bønderne. I det område af Jylland, hvorover Skipper Clements oprør havde strakt sig, blev alle de bønder, som ikke kunne bevise, at de ikke havde taget del i oprøret, idømt store bøder[1], og selvejerne måtte tage deres gårde i fæste af staten. — Da drog Kristian III 1537 gennem Jylland og Fyn. Bønderne mærkede, at de trygt kunne henvende sig til ham; han værnede dem mod adelens overgreb, skaffede mange lettelse og andre deres ret.

Kristian II fik nu blidere kår. I de første år i Sønderborg slot var han blevet behandlet som kongelig fange. Men under Grevens Fejde kom han under streng bevogtning, blev muligvis indemuret og fik kun en soldat til underholdning. Det hed siden, at han gik rundt og rundt om bordet, så bordet fik mærker af fingeren, han lod glide langs dets kant. Men efter at Kristian III ved en sammenkomst havde fået ham til at give afkald på sine fordringer på riget, gav han ham bolig på Kalund-

[1] I strid med den regel, at anklageren har bevisbyrden.

borg slot, hvor han under gode og ret frie forhold henlevede sine sidste år. Der døde han samme år som Kristian III (1559).

Statens overtagelse af bispe- og klostergodset tredoblede dens indtægter. Desuden sørgede Kristian III for, at indtægterne af lenene øgedes stærkt. Men Grevens Fejde havde forarmet landet, og kongen måtte holde en stor hær, da han både truedes fra Sverige og af Kristian II's svigersønner, så han måtte udstede mange ekstraskatter. De trykkede især selvejerbønderne, som måtte betale dobbelt mod fæstebønder, og fristede dem derfor til at sælge deres gårde til adelen.

Omsider fik Kristian III den tyske kejser til at love ikke at støtte Kristian II's svigersønner i deres krav på Danmark—Norge. Og 1541 mødtes han i Brømsebro med Gustav Vasa, hvor de aftalte et 50årigt våbenforbund mellem deres tre riger: Enhver uenighed skulle afgøres ved voldgift; blev et af rigerne angrebet, skulle de to andre komme det til hjælp.

Norge.

Håndfæstningen havde næsten gjort Norge til en dansk provins uden egen lovgivning, styre og rigsråd. Men brømsebrofreden betegnede landet som et selvstændigt rige.

De norske bønder nægtede at anerkende Kristian III som deres konge, men blev uden større vanskelighed tvunget til det. Og nu indførte han den lutherske kirkeordning i landet uden noget ønske fra befolkningens side, men også uden væsentlig modstand. Det kneb med at få bispe- og præsteembederne besat; efterhånden fik man en hel del præster fra Danmark; tit forstod nordmændene dårligt nok disse præsters tale, og ofte tog de fjendtligt imod dem. Kun langsomt fæstede de lutherske tanker rod i befolkningen, og først omkring 1800 oplevede denne en kristelig vækkelse.

Island.

På Island sad Jon Arason som bisp i Holar, hvor han havde den nordlige og den vestlige del af øen under sig. Han holdt fast ved den katolske kirke. Til Skalholt blev der kaldet en luthersk bisp 1539. — Da hørte Jon, at lutheranerne havde lidt et nederlag i kampen mod Karl V. Han begyndte nu åben krig mod Islands lutheranere og lagde Skalholt under sig. Men hans fjende, Dade Gudmundsson, tog ham og hans to sønner til fange i et slag og lod dem henrette. Islænderne faldt til føje, da Kristian III sendte en lille dansk flåde dertil. De modtog derpå bibel, katekismus, salmebog og andre kirkelige bøger på modersmålet.

Kristian III døde 1559. Han var ingen stor ånd, men en alvorlig kristen. Da hofpræsten således i en skriftetale opremsede alle hans titler, afbrød han ham: „Skal jeg lære Eder at afløse folk! Jeg knæler ikke her som konge af Danmark, men som en arm synder, og hedder ikke her allernådigste konge, men slet og ret Kristian!“ Over for sit folk viste han medbrodersind, undgik helst krig og virkede for, at forsoning måtte få magt over det had, borgerkrigen havde næret.

Sverige i Gustav Vasas tid.

Efter at have forjaget danskerne sad Gustav Vasa sikkert på den svenske trone. Unionspartiets tid var forbi, blodbadet havde fældet mange af de mægtigste af det parti, der foretrak en Sture for en Vasa, og den landflygtige ærkebisp Gustav Trolle havde givet kirken et hårdt knæk. Derimod havde bønderne hjulpet med at skaffe Gustav kongedømmet, og de var ikke til sinds at tåle ret meget af ham.

For at få lübeckernes hjælp havde han givet hansestæderne monopol på handelen med Sverige, hvad de benyttede sig af til at tage ågerpriser på de indførte varer. — Desuden holdt han en stor hær af landsknægte, bl. a. for at genvinde Gotland og at erobre Skåne, Halland og Blekinge.

Det begyndte at gære blandt dalkarlene. De lod ham vide, at han plyndrede kirkerne, brugte pengene til unytte osv. Rettede han ikke fejlene, ville de ikke holde deres troskabsløfte til ham. „Det rette I Eder fuldkommen efter“. — Han fik dem dog foreløbig stillet tilfreds.

Den lutherske lære var imidlertid begyndt at vinde indpas. Olaus Petri havde været i Wittenberg og vandt efter hjemkomsten mange for lutherdommen. Og domprovst Laurentius Andreæ hævdede, at kirken bestod af hele menigheden, som havde ret til kirkens midler, og at præster og bisper var menighedens tjenere, ikke dens herrer.

Under disse forhold sammenkaldte Gustav 1527 en rigsdag i Vesterås, hvor han hævdede, at statens indtægter måtte øges. Biskop Hans Brask forstod, at han havde kig på kirkens gods, og svarede, at kirken skyldte paven lydighed og kunne intet afstå af sin ejendom. Kongen spurgte rådet, om det var ret svaret, og da adelsmanden Ture Jønsson svarede ja, udbrød han forbitret: „. . . Får folket ikke regn, skylder de mig for det, får de ikke solskin, gør de ligeså, hænder dem hårdt år, hunger og pest, må jeg bære skylden[1] . . . Jeg har intet andet at vente til løn, end at I gerne så, at øksen sad i hovedet på mig, om I end ikke selv vil

[1] Det var gammel svensk tro, at kongen kunne skaffe godt år.

holde ved skaftet . . . Jeg vil nu ikke være eders konge." — Derpå forlod han salen. — Alle følte, han var uundværlig; de bad ham atter møde i rigsdagen. Og nu tvang han sin vilje igennem: Staten overtog alt overflødigt kirkegods. Guds ord skulle forkyndes rent i landet, dvs. luthersk.

Den lutherske kirke blev indført med et magtsprog, fordi kongen trængte til kirkegodset. Pavekirkens rigdom blev dens ulykke. Ingen ville sætte livet i vove for den. Hans Brask forlod i stilhed landet; de øvrige blev i deres embeder som lutherske bisper, så den apostolske succession blev bevaret. Kirkeordningen ændredes lempeligt fra katolsk til luthersk. — Sveriges kirke var nu en statskirke, og da Olaus Petri og andre kirkemænd søgte at værge den mod Gustavs overgreb, lod han dem på et løst grundlag dødsdømme for højforræderi, men dog slippe, mod at de betalte store bøder.

Gustav Vasa.

Nu følte Gustav sig stærk nok til at knække bøndernes trods. Han stævnede dalkarlene sammen under løfte om frit lejde og lod derpå sin hær gribe og henrette deres førere. Så faldt de til føje. Men da han senere udskrev en klokke fra hver kirke, hvis sogneboerne ikke indløste den, rejste de sig igen. Han lod dem vide, at hvis de ikke lystrede, ville han ødelægge deres land, så der hverken „hørtes hund eller hane". Bønderne bad da om nåde og måtte udlevere førerne, som blev henrettet. Så fik han endelig ro i Dalarne. — Et forsøg på at genindføre den katolske lære slog han ned med lethed. — Men da bønderne forstod, at han stilede mod enevælde og mod at gøre sig til herre over deres jord, rejste bonden Niels Dacke oprørsfanen, og almuen flokkedes om ham. Det kom til en hård kamp. Da faldt Dacke, og det lykkedes Gustav at slå oprøret ned.

Efter Lübecks nederlag i Grevens Fejde frigjorde Gustav Sverige fra byens handelsherredømme. — Han tog sig af bjergværksdrift og skibsfart og driften af statens gårde og førte strengt tilsyn med lensmændene. Der kom god orden i riget; men elsket blev han ikke.

Kort før sin død 1560 skal han på en rigsdag have taget afsked med sit folk og bedt det tilgive, hvad han havde fejlet. Han vidste, de syntes,

han havde været en hård konge. Men den tid kom måske, da de gerne ville grave ham op igen, hvis de kunne.

Peder Palladius.

Der sad endnu megen katolicisme i blodet hos den danske befolkning. Og de fleste præster havde kun lært, hvordan man skulle forestå en lutherdommen fattede de færreste. Det blev især bispernes opgave at hjælpe dem dermed. Blandt de bisper, der blev kaldet 1537, findes ingen med adelsnavn. Kirken fik derved et jævnt præg, og da det særlig blev dens mænd, som i den følgende tid prægede kulturen, blev denne også mere folkelig. Det varede dog ikke længe, før den gejstlige stand væsentligt rekruteredes fra præstehjem.

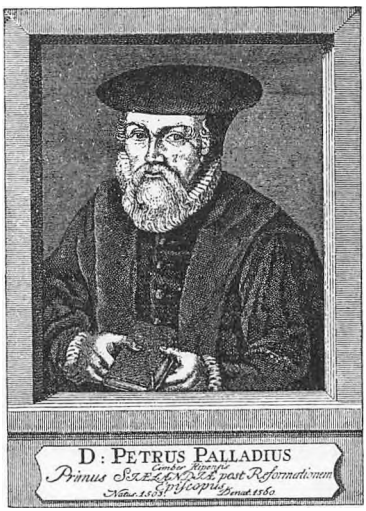

Peder Palladius.

Blandt de første bisper fik Peder Palladius især stor betydning. Han fødtes i et jævnt borgerhjem i Ribe 1503. Han blev holdt til bogen og studerede i Wittenberg i 6 år, hvorefter han 1537 blev kaldet til bisp i Roskilde. Der begyndte han de visitatsrejser, han har skildret i sin visitatsbog, der er et værdifuldt kildeskrift for kendskabet til dansk kultur og religiøst liv i 1500tallet:

Menigheden må vogte om kirkegård og kirke, og „gode dannekvinder og gode piger vænne dennem til at bære deres forklæder fulde af urter og græs om sommeren til kirke . . . , at man kan have lyst til at søge hidind tilsammen." — Alle skal flittig søge til kirke. Forældrene bør tage deres børn med derind fra små og holde deres tyende til at gå i kirke. Borgmestre og råd bør sætte bomme omkring vejene ind til byerne, så ingen vogn kommer derind under gudstjenesten — „som de gøre udi min fødeby Ribe".

Evangelieforkyndelsen skal være så enfoldig, ren og klar, at en tjenestepige, om hun kan sin børnelærdom, kan dømme, om præsten farer med „helgenpåkaldelse eller nogen anden papiske[1] og munkelærdom." Præsten skal vise sin menighed et godt eksempel og være den til rede

[1] papisk = papistisk.

til enhver tid. „Er der pestilens[1], hedesyge, koldsyge . . . lugter det vel eller stinker det ilde, da skal din sognepræst derind og have sin næse deri med, der du og jeg . . . var end fuldgerne uden døren." Om det end koster ham livet, „han må ikke blinke derved; det er hans embede." — Til gengæld må menigheden „tiende ret" og vise ham ærbødighed.

For Poul Helgesen var det vederstyggeligt at høre den uskolede menighedssang i sammenligning med den katolske kirkes skolede korsang, og at kvinder sang med: „St. Paulus vil, at kvinder skal ikke tale i kirken, men være kvær tavse og i stilhed". — Palladius påmindede dem: „Min kære kvindelil og mand med! Kan du sjunge udi din gildeshus, gæstebud og barsel, og du forsmår at sjunge udi din sognekirke, var det da ikke værd at ønske .... at din mund kom ved din øre at sidde".

Degnen skulle lære de unge budordene, trosbekendelsen og Fadervor. Palladius mente, at kunne de det, ville de rette sig derefter. Ingen bør tages til alters, som ikke kunne det. Var nogen for tungnem til at lære det, måtte det skyldes en ond ånd, og præst og menighed skulle bede for ham, at han kunne få det lært.

Palladius betonede, at troen måtte kendes på sine frugter: gode gerninger i form af næstekærlighed. Han rådede enhver til at vælge sig en Lazarus at hjælpe. — Tiggeri havde været fuldt anerkendt, da det gav folk anledning til den for Gud velbehagelige gerning at give almisse. I Palladius' øjne var det en skam for den, der selv kunne tjene sit brød. Arbejdet skulle betragtes som helligt. Når bonden såede sit korn, skulle han ikke skamme sig ved at knæle og bede Gud velsigne afgrøden.

Det synes at have vrimlet med skøger, sagtens som en følge af Grevens Fejde. Palladius talte hårde ord mod de „adelfolk", der tog dem på herregården „at holde dem der til et skændigt vanbrug, hvilket Gud vil dog endelig straffe på dem, som det gør".

Ægteskabet skulle anses for helligt. Ingen måtte tro den munkelære, at kvinden, der havde født et barn, „lå hedensk". Gud havde jo befalet Adam og Eva at være frugtbare og opfylde jorden, og Paulus havde skrevet: „En kvinde bliver salig i sin barnefødsel, så sandt hun bliver i troen". — Han trøstede forældre, hvis barn var dødfødt eller døde udøbt: „Vor himmelske fader er mægtig nok til at give en barn saligheden inden udi sit moders liv og lade det døbe udi sit eget blod, om han så vil". — Tilsidst slutter han med et „godnat, kære børnlille. Gud bevare eder ud inden sin nåde, amen!"

[1] Pestsygdom.

RELIGIONSKRIGENES TID

Karl V's sidste tid.

1546 mente Karl V sig stærk nok til at knuse protestantismen. Den ærgerrige protestantiske fyrst Moritz havde stillet sig til hans tjeneste mod løfte om land fra en anden fyrste samt kurfyrsteret. Kejseren tilføjede nu de protestantiske fyrster et fuldstændigt nederlag 1547, og bøhmerne, der havde støttet dem, kom under enevældigt østrigsk herredømme, hvorefter Hus' disciple blev forfulgt. — Ved bl. a. at tillade præsterne at gifte sig og menigmanden at nyde både brødet og vinen ved nadveren, håbede kejseren at vinde protestanterne for pavekirken, men tilfredsstillede hverken den eller dem.

Snart klagede både de katolske og de lutherske fyrster over de spanske tropper, han holdt i Tyskland, og både den franske konge og paven frygtede hans magt. — Så vendte Moritz sig imod ham og slog ham grundigt. Nu var alle trætte af krigen, og ved freden i Augsburg 1555 vedtog man, at fyrstens religion skulle være hans folks religion. Den eneste frihed, hans undersåtter fik, var retten til at flytte til et andet land.

Kejserdømmet var nu kun et skin. Fyrsterne herskede både over kirke og folk og krigedes indbyrdes.

Plaget af sygdomme, som mest skyldtes udskejelser, trak Karl V sig helt tilbage. Kurfyrsterne valgte hans broder Ferdinand til kejser. — Spanien med de nyopdagede lande og Syditalien samt Holland og Belgien overlod han til sønnen Filip II. Han tog ophold i et spansk kloster, men uden at blive munk. Derfra æggede han katolikkerne til at forfølge protestanterne, og han beklagede, at han ikke havde kvalt reformationen i blod.

Jesuitterne.

I begyndelsen stod den katolske kirke magtesløs over for reformationen. Pavehoffet besad hverken moralsk eller religiøs kraft, de fleste

havde tabt troen på pavens nøglemagt over himmeriges port, og bandbullen var virkningsløs, hvis ingen statsmagt ville omsætte den i straffehandlinger. Reformationen trængte ind både i Spanien og Italien. — Pave Paul IV (1555—59) søgte ved streng anvendelse af inkvisitionen at tvinge folk tilbage til pavekirken. Den viste sig ret virkningsfuld i Italien, hvor reformationen væsentlig var en intelligensbevægelse. Men hvor dens inderste styrke var offervilje, gav forfølgelserne den kun vind i sejlene.

I jesuitismen, der stammer fra Spanien, den religiøse fanatismes land, mødte reformationen imidlertid sin farligste modstander.

Ignatius Loyola (1491—1556), jesuitterordenens stifter, var spansk adelsmand og kriger. I et slag fik han sit ene ben knust, og på sygelejet fik han udelukkende helgenlegender til læsning. Påvirket af dem besluttede han at indvi sig til krigstjeneste for Gud. Ved hjælp af „åndelige øvelser" fik han magt over sine lidenskaber, især sin sanselighed, som nu fik udløsning i ridderfærd for „Den hellige Frue". Han fik samlet en lille kreds, og da han forklarede Paul IV, at de blindt stillede sig i pavens tjeneste, fik han lov til at danne en ny munkeorden, jesuitterne.

Den, der ønskede optagelse i ordenen, skulle gennemgå en toårig forberedelse, under hvilken han måtte trække sig tilbage, og fandt ledelsen ham uegnet, nægtede den ham optagelse. Den så mere på klogskab end på fromhed; thi „udmærket klogskab, parret med jævn hellighed, er mere værd end større hellighed med mindre klogskab". Ordenen styredes af en højeste myndighed, hvis medlemmer udvalgtes af generalen, og blandt dem udtoges den ny general.

Medlemmerne skulle blindt lystre generalen, som igen skulle lystre paven, der var enstydig med kirken, og „om kirken fastslår, at noget, som i vore øjne synes hvidt, er sort, skal vi straks hævde, at det er sort". Det er vist ikke jesuitterne, der har hævdet sætningen: „Hensigten helliger midlet"; men de fulgte den, og en af dens lærere hævdede, at var hensigten tilladt, var midlet det også. Ordenen var mere politisk end religiøs, selv om det var fra det religiøse islæt, den hentede sin fanatisme.

Dens opgave var at vinde sjæle for kirken, både blandt protestanter og hedninger. Og midlerne skulle tilpasses efter dem, der virkedes iblandt. „Den, der vil kalde mennesker til dyd, må kæmpe mod Satan med hans egne våben, bruge til sjælenes frelse de kunster, han bruger til deres fordærv", skrev Ignatius til to missionærer, han sendte til Skotland og Irland.

Nogle blev hedningemissionærer og vandt snart flere for den katol-

ske kirke, end protestantismen havde frataget den. Andre var prædikanter. Og medens de protestantiske præster tumlede med dogmatiske stridigheder, som i reglen var uforståelige eller i det mindste uden sjælenæring for tilhørerne, var de jesuitiske præster oplært i at tale letfatteligt. Og hvor var det en lettelse for dem, der ængstedes for at leve livet på eget ansvar, når de forkyndte, at ansvaret påtog kirken sig!

I skolerne var den humanistiske lære næsten glemt. Lærerne var i reglen rå, udannede, uoplyste og dårligt lønnede, riset var på ny kommet til ære og værdighed. — Nu oprettede jesuitterne en hel mængde skoler og en del universiteter og sørgede for veluddannede og velegnede lærere. Undervisningen vekslede med leg og udflugter, og sundhedsforholdene var gode. Man æggede læselysten gennem karaktergivning og ved at lade børnene kappes to og to og gensidigt angive hinandens fejl. Angiveri og spionage var sat i system. Derved nedbrødes kammeratskabet, men det ansås for ønskeligt. Selvstændig tænkning havde man ikke brug for. — Resultatet var tilsyneladende glimrende, og mange protestanter sendte deres børn til dem uden at tænke på, at målet for undervisningen var at gøre eleverne til den katolske kirkes blindt lystrende tilhængere.

Mønt med billede af Ignatius Loyola.

Hos fyrsterne søgte jesuitterne især at vinde indpas som skriftefædre eller rådgivere, og deres dobbeltmoral gjorde dem velskikkede til diplomater.

Det lykkedes jesuitterne ikke blot at standse protestantismen, men også at tilbageerobre lande og mennesker, således i Sydtyskland og Polen, hvor der havde været en betydelig protestantisk bevægelse. De udrettede mere med deres smidige tilpasningspolitik end dominikanerne med deres kætterbål; men især spillede protestanterne dem sejren i hænde ved deres tomme dogmestridigheder.

I England, Norden og flere protestantiske lande blev ordenen forbudt, og ikke blot protestanter, men mange alvorlige katolikker fordømte jesuitternes dobbeltmoral. I 1760'ernes sidste halvdel forvistes de fra flere katolske lande, og en pave ophævede ordenen 1773. Men under reaktionen efter Napoleons fald genoprettede pave Pius VII den 1814. Siden har den kæmpet for at skaffe paven magten inden for den katolske kirke. Dogmet om pavens ufejlbarlighed skyldes især jesuitterne.

Religions- og erobringskampe i Sydeuropa.

Fra 1546—1648 førtes næsten ustandselig religionskrige i Vest- og Mellemeuropa, idet paven og katolske fyrster søgte at tvinge protestanterne tilbage til pavekirken. Både protestanter og katolikker betragtede dog tyrkerne som deres værste fjender; men det lykkedes dem aldrig at optræde samlet mod disse. De fleste krige førtes faktisk mere for at gøre erobringer end af hensyn til religionen. Frans I sluttede således forbund med protestantiske tyske fyrster mod Karl V, samtidig med at han forfulgte de franske protestanter, ja søgte endogså hjælp hos tyrkerne for at fremme sin magt i Italien. Andre fyrster, endog enkelte paver undså sig heller ikke for at alliere sig med disse kristenhedens fjender, hvis de derved kunne udvide deres magt.

Især gik det ud over Italien, hvor Karl V og Frans I af Frankrig kæmpede om herredømmet. Det endte med, at Sicilien og kongeriget Neapel blev lagt under Spanien; men forinden var kongerne forarmet, og rå soldater havde ødelagt landet.

Filip II af Spanien.

Filip II var 28 år, da han blev konge. Efter sin første hustrus død blev han gift med sin 12 år ældre tante, Marie (den Blodige) af England; men da hun ingen børn fødte ham, forlod han hende og drog hjem til Spanien. Der fik han en del børn ved løse forbindelser. Men han var ligeglad med børnene og foragtede deres mødre, som havde „forlokket" ham.

Næppe var han kommet til Spanien, før kætterbålene flammede som aldrig før. Det gav aflad at overvære disse autodaféer (troshandlinger), der samlede tusinder: Kirkeklokkerne ringede, dominikanermunke førte inkvisitionens hellige banner, og så kom ofrene med djævle og helvedflammer malede på deres papirshuer. Da en gudsøn af Karl V blev ført til bålet, bebrejdede han Filip hans handlinger, men fik svaret: „Jeg ville bære ved til min søns bål, hvis han var lige så forvendt som du."

Det kunne let være gået så galt: Filips søn af første ægteskab gjorde oprør mod faderen. Han blev fængslet, og kun ved i fængslet at tage sit liv skånede han faderen for at begå sønnemord.

I Spaniens sydøstlige provinser levede moriskerne, maurernes efterkommere. De var stadig muhammedanere, og tvangsdøbte man deres børn, gned de dåbsvandet af deres hoveder. Modsat spanierne var de me-

get renlige. Og nu kundgjorde Filip, at hvis nogen tog en ren skjorte på om lørdagen, vaskede sig daglig, eller sagde, at ægteskab var bedre end cølibat, skulle han angives. Desuden forbød han dem at bruge arabisk, som efter deres tro var det eneste tilladelige sprog ved deres religiøse handlinger. Så gjorde de oprør, men blev besejrede og derefter dræbt, forjaget eller solgt som slaver. Snart var deres land, som de havde dyrket som en have, forvandlet til en ørken.

Filip II

Alt syntes at lykkes for Filip: Hans flåde knuste den tyrkiske, som man troede var uovervindelig. Da det portugisiske kongehus uddøde, opnåede han at blive Portugals konge mod at skænke adelen store summer og byde præsteskabet autodaféer. Han herskede over dobbelt så mange mennesker som den franske konge, og hans sølv- og guldflåder førte hvert år umådelige rigdomme hjem fra Amerika. — Alligevel forslog indtægterne ikke. Foruden det, han betalte for at vinde Portugals krone, anvendte han mægtige summer til byggeri. — Kongeslottet Escorial slugte således et års skatteindtægt — og hans krige tog mægtige beløb. Skønt kirken bevilgede ham store beløb som tak for autodaféerne — hvis ofres gods han inddrog — forhøjede han tolden kraftigt — mere til gavn for smuglerne end for statskassen. Og da det ikke slog til, udskrev han en 10 % omsætningsskat. Den blev den væsentligste årsag til, at Holland løsrev sig fra Spanien.

Hollands frihedskrig.

Holland og Belgien kaldtes dengang under et for Nederlandene. Bønderne var ret selvstændige, og adelen var ikke så mægtig som de rige borgere. Man havde et fællesstyre, generalstaterne, som bestod af repræsentanter for de enkelte provinsers stænderforsamling, og storrådet, svarende til det danske rigsråd. De højere klasser var stærkt påvirket af Erasmus fra Rotterdam. Underklassen var især grebet af Luther og Calvin, mest af den sidste på grund af hans mere demokratiske indstilling.

Karl V havde søgt at slå den protestantiske bevægelse ned. At eje mistænkelige bøger, holde gudelige forsamlinger, samtale om skriften el. lign. var nok til, at kvinder blev levende begravet, mænd brændt eller

henrettet. Skønt Karl V's søster Maria, der styrede for ham, holdt igen, skal over 2000 have lidt martyrdøden i hans tid. Men jo mere inkvisitionen rasede, des flere sluttede sig til protestantismen.

Filip II, der frastødte nederlændingene ved sit hovne væsen, gjorde sin halvsøster Margrete af Parma til statholder, men ærkebisp Granvella til den egentlige styrer. I spidsen for storrådet stod Vilhelm af Oranien, en begavet og ærgerrig ung mand, for hvem det lykkedes at få Granvella fjernet. Og den mådeholdne katolik, grev Egmont, blev af storrådet sendt til Spanien for at anmode Filip om at standse inkvisitionen. Han fik svaret, at hellere skulle 100.000 dø, end der skulle ændres ved religionen. Så bad 400 adelsmænd Margrete om at gøre ende på forfølgelserne. — „Hvorfor så bange for disse geusere (tiggere)?" sagde en af de værste kætterforfølgere. Hun lovede dog mådehold med forfølgelserne.

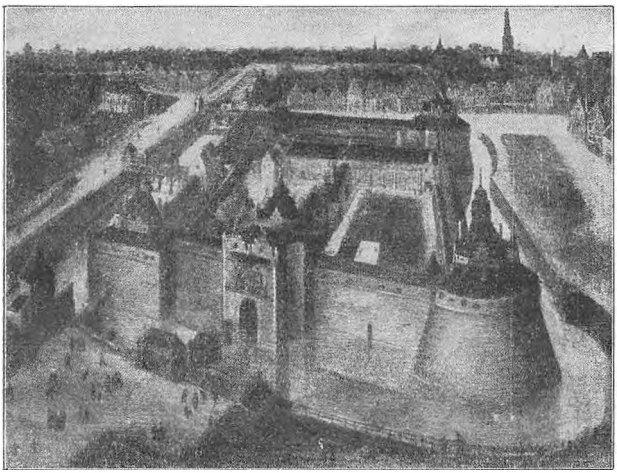

Nederlandsk befæstning i 1500tallet.

På den tid vakte hungersnød og ophidsende prædikanter et voldsomt røre blandt de fattige, som flere steder stormede de rige kirker. Både Margrete og paven rådede Filip til mildhed, men han sendte hertugen af Alba til Nederlandene, og nu huserede Albas „blodråd" uden lov og ret med galge, stejle og bål. Egmont og flere mådeholdne katolske førere blev henrettet. Folk dræbtes i tusindvis.

Da stillede Vilhelm af Oranien sig i spidsen for geuserne — som de kaldte sig. — Han blev slået til lands; men vandgeuserne plyndrede mange af Filips skibe. I strid med landets love pålagde Alba imidlertid den førnævnte 10 % omsætningsskat. Den ville virke lammende på handelen, så mange købmænd forlod landet, bystyrerne protesterede, og flere forretningsfolk lukkede butikkerne. Alba truede med at lade de genstridige hænge uden for deres butikker og lod sine rå soldater plyndre byerne.

Tilsidst skønnede Filip, at Albas sejre blev ham for dyre. Han ombyt-

tede ham med en smidig jesuit, som forsøgte at købe Vilhelm. Men denne var under krigen blevet forvandlet til sit fædrelands trofaste søn. Han krævede trosfrihed og overholdelse af Nederlandenes gamle rettigheder som betingelse for fred. Og da han blev afvist, fortsatte krigen. Især blev Leyden nu berømt for sit heltemodige forsvar. Da borgerne under den frygtelige hungersnød bad kommandanten om at overgive byen, svarede han: „Jeg har svoret at forsvare staden . . . og vil holde min ed. Brød kan jeg ikke give jer; men kan min død gavne jer, så tag mit liv." De fortsatte den tilsyneladende håbløse kamp og åbnede digerne, så spanierne måtte flygte for bølgerne, og hollandske sømænd kunne bringe de udhungrede mad. Som tak for sit forsvar fik Leyden et universitet, der snart blev meget berømt.

Da enedes katolikker og protestanter om at jage de hærgende spanske soldater ud, og 1578 vedtog generalstaterne, at der skulle være religionsfrihed i Nederlandene. Men hverken katolikker eller protestanter ville bøje sig derfor, hvor de havde magten.

Det lykkedes Alexander Farnese, hvem Filip havde gjort til statholder, at vinde de belgiske provinser. Men da Filip udsatte en belønning til den, der myrdede Vilhelm, erklærede hollænderne Filip for afsat. 1584 blev Vilhelm snigmyrdet. Han udåndede med ordene: „Min Gud, hav barmhjertighed med min sjæl og dette stakkels folk." Han blev hollændernes nationalhelt. Hele sin formue havde han ofret på frihedskampen. Hans hustru var ham utro; en af hans sønner var blevet fanget og var blevet sendt til Spanien, hvor han blev opdraget til at hade faderen. Men aldrig gav Vilhelm op, hvor håbløst det end så ud.

De hollandske stænder erklærede, at de ville fortsætte kampen uden at spare guld eller blod. De valgte Vilhelms 17årige søn Moritz til hærfører og Jan van Oldenbarneveld til landets styrer.

1585 stod kampen om Antwerpen, dengang Europas største søhandelsstad. Forsvarerne ønskede at åbne digerne, så angrebet vanskeliggjordes, og forsyningerne lettedes. Men byens slagterlav, der havde tusinder af kreaturer græssende på engene, der skulle oversvømmes, protesterede, og forsvarerne gav efter derfor. Efter et tappert forsvar faldt byen, hvorefter de fleste af dens dygtigste borgere forlod den og bosatte sig i hollandske eller engelske byer.

Både Frankrig og England ville gerne hjælpe Holland med at stække Spanien. Men da de begge ængstedes for, at Holland skulle blive en sømagt, var deres hjælp ikke meget værd. Da sendte Filip sin „uovervindelige armada" mod England, hvor den led et knusende nederlag. Hollænderne var nu herrer på havet. De fratog Portugal Molukkerne,

hvorfra de hentede krydderier hjem, og de førte mange af den spanske flådes skibe hjem som prise.

Filip døde 1598, og 1609 måtte Spanien slutte en 12årig våbenstilstand med Holland, som benyttede tiden til at spærre Antwerpens havn, så denne by i lange tider sank ned i ubemærkethed, mens Amsterdam indtog dens plads som Europas førende handelsstad.

Imidlertid opstod i Holland en voldsom teologisk kamp mellem Jakob Armenius fra Leyden, der angreb Calvins forudbestemmelseslære, og hans kollega Gomarus, der forsvarede den. Folket delte sig i armenianere og gomarianere. Oldenbarneveld støttede de første, fordi de holdt på trosfrihed, idet han håbede ved deres hjælp at hindre kirkens indflydelse på statssager. Moritz rivaliserede med ham og sluttede sig derfor til gomarianerne; det lykkedes ham at få sin modstander dømt til døden af en ulovlig og partisk domstol. — „Jeg har handlet ærligt og ret, som en god fædrelandsven, og sådan vil jeg dø", sagde Oldenbarneveld til dem, der stod samlet om skafottet.

Efter våbenhvilens udløb fortsatte krigen. Da var Holland en stormagt på havet, mens Spanien næsten kun var en anden rangs magt. Og ved fredsslutningen 1648 måtte dets konge anerkende Hollands fulde selvstændighed.

Filip II's Spanien.

Amerikas guld og sølv og nederlændingenes store skatter havde vænnet spanierne til at leve af at udbytte andre folk. Arbejde var kommet i vanry. Kun hyrdens og krigerens idræt kunne man være bekendt at øve; men mange anså tiggeri for mere hæderligt. Bedre var det dog at blive tjener hos en fornem herre og udføre lige så lidt nyttigt arbejde som han. Men klogere var det at blive munk. „Hvis du vil have det godt en måned, så slagt en gris, et år, så gift dig, hele dit liv, så bliv munk", hed det.

Men Holland løsrev sig, og Antwerpen blev fattig; det samme gjorde de fleste andre belgiske byer på grund af spansk vanstyre. Og hollandske og engelske kapere tog de fleste af de sølvladninger, som spanske skibe kom med fra Amerika, så nu nedsank spanierne i så stor fattigdom, at sult blev en daglig gæst i mangt et hjem.

Man skjulte nøden med „grandezza": et fint væsen, der dækkede over en råhed i tankegangen, som var blevet næret af de mange kætterbål. Det var et moralsk bedærvet og økonomisk ødelagt folk, Filip II 1598 overlod sin uduelige søn Filip III.

Religionskrige i Frankrig. Henrik IV.

I Frankrig så det en tid ud til, at man skulle få en national kirke. Men 1516 enedes Leo X og Frans I om, at paven skulle beholde den kirkelige myndighed i Frankrig, mod at en del af kirkens midler gik til højere skoler og til at lønne embedsmænd.

Da kongerne til en vis grad holdt herrestænderne i ave, ønskede underklasserne en stærk kongemagt. Det var almindeligt, at borgere lod deres sønner studere, i reglen jura, og i overensstemmelse med romerretten hævdede de fleste jurister, at kongen var Guds stedfortræder på jorden.

Der fandtes en betydelig protestantisk bevægelse i Frankrig, oprindelig mest luthersk; men senere fik calvinisterne stærkere tag i befolkningen, især i adelige og storborgerlige kredse. De krævede et folkestyre, hvori de velhavende havde hovedindflydelse, og kom derved i skarp modstrid med kongen, det meste af embedsstanden og med bønderne, hvoraf de fleste anså kongen for at være næsten guddommelig.

Flere prinser havde sluttet sig til de såkaldte huguenotter[1], der var lige så utålsomme som katolikkerne.

Den svagt begavede kong Henrik II (1547—59) var gift med Katharina af Medici, der var religiøs ligegyldig og grænseløst magtsyg; han lod sig helt beherske af hende, af katolikkernes fører Frans af Guise, af Filip II og af sin elskerinde. Huguenotterne blev i hans tid forfulgt på det grusomste; kætterbålene flammede overalt i Frankrig. „Det er ingen ringe ting at dømme dem, som midt i flammerne påkalder Jesu navn", udtalte et parlamentsmedlem. Han blev dømt til at brændes, og for at ofrene ikke skulle vidne fra bålet, skar man tungerne af dem. Men trods forfølgelserne voksede protestanternes antal selv inden for adelen og blandt hærens befalingsmænd.

Henrik II's tre sønner: Frans II, Karl IX og Henrik III blev alle konger; men Katharina søgte at sikre sig magten over dem. Frans II, der kun regerede et år, fortsatte huguenotforfølgelserne under påvirkning af sin dronning, Marie Stuart, og sin svoger Filip II. Men efter Frans' død nærmede Katharina sig huguenotterne af frygt for Frans af Guises magt, og det så ud til, at man skulle have fået religionsfrihed.

Da red Frans af Guise 1562 med en skare bevæbnede mænd forbi en lade , hvor en del bevæbnede huguenotter holdt gudstjeneste. Hans folk trængte ind i forsamlingen, og det kom til en kamp, hvor mange mænd,

[1] Navnet stammer vist fra det tyske eidgenossen (edsbrødre).

kvinder og børn blev dræbt eller såret. — Det blev indledning til en langvarig og grusom borgerkrig. Katharina og Karl IX kastede sig helt i armene på Frans af Guise og Filip II, der skulle hjælpe dem til at udrydde alle huguenotter. Disse fik hjælp fra England og forsvarede sig tappert. De plyndrede kirker eller forjog præster og munke. Men katolikkerne rasede endnu værre: En bøddel flåede fem mænd levende, en fader hængte sin søn, en broder lod sin søster levende brænde.

Tilsidst forstod Karl IX, at Filip II stilede efter at vinde Frankrig. 1570 sluttede han derfor fred med huguenotterne, gav dem religionsfrihed og borgerlig ligeret med katolikkerne. Han tog deres fører Coligny til sin rådgiver; de lagde planer om sammen med Holland at knuse det spanske overherredømme og aftalte et ægteskab mellem den protestantiske Henrik af Navarra og Karls søster Margrete.

Men Katharina, der frygtede Colignys indflydelse på hendes søn, søgte atter forbindelse med Frans af Guise for at få Coligny ryddet af vejen, og Coligny søgte at få Karl til at fjerne moderen fra hoffet.

Kort før brylluppet skulle fejres, forsøgte en snigmorder forgæves at dræbe Coligny. Alle vidste, at Katharina stod bag forsøget. Hun forstod nu, at det gjaldt magt eller fald. Sammen med flere blodtørstige katolikker bearbejdede hun kongen: Nu, da de havde så mange huguenotter samlede, gjaldt det om at slå til. Paris' borgere var næsten alle katolikker, dem kunne man stole på. Karl IX bøjede sig, mod at alle huguenotter blev udryddet, så ingen kunne anklage ham.

Bartholomæusnatten den 24. august 1572 ringede stormklokkerne i Paris, og nu begyndte et frygteligt myrderi. Henrik Guise, Frans Guises søn, trængte med sine mænd ind i Colignys hus. — „Er du Coligny?" spurgte en tysk soldat. — „Ja, jeg er. Unge mand, hav ærbødighed for mine grå hår". Soldaten borede sin kårde igennem ham, og liget blev kastet ud på gaden, hvor Henrik Guise overgav det til pøbelens mishandlinger. Man dræbte løs uden hensyn til køn og alder. „Mens jeg skriver dette", skrev den spanske gesandt hjem, „dræber de dem, klæder dem nøgne af og slæber dem gennem gaderne .... de dræber alle, uden at skåne selv børn .... Gud have lov!" — I tre uger rasede blodsudgydelserne. 8—10.000, nogle mener op mod 40.000, blev dræbt.

Katharina spøgte over det med sine hofdamer. Da Filip II hørte derom, lo han — for første gang, er der blevet sagt. — Paven holdt takkefest med fyrværkeri.

Men huguenotterne samlede sig, og borgerkrigen rasede på ny. 1574 døde Karl IX. Der fortælles, at han følte det, som om han svømmede i

blod. Broderen Henrik III frygtede for Henrik Guises magt og søgte at frigøre sig for sin moders indflydelse.

Henrik af Narvarra havde for at redde sit liv frasvoret sig protestantismen og havde under blodsudgydelserne sammen med sin letsindige hustru levet et udskejende liv ved hoffet. Men 1576 flygtede han pludselig fra Paris og stillede sig i spidsen for sine trosfæller. — Mange af disse var med rette skeptiske over for ham; men de havde brug for hans enestående dygtighed.

Henrik IV.

Imidlertid blev det klart, at Henrik Guise stræbte efter kongemagten, og pariserne hyldede ham næsten som konge. Da fik Henrik III ham dræbt, men vakte derved en sådan harme i Paris, at han måtte flygte, og kort efter faldt han for en tiggermunks dolk (1589).

Henrik af Navarra var nu arving til kronen. Men hovedparten af befolkningen var katolikker, og de ville ikke have en protestant til konge. I over fire år kæmpede Henrik med en talmæssig overlegen modstander, men sejrede, så han 1593 kunne belejre Paris. Men han vidste, at skulle han vinde befolkningen, måtte han erklære sig for katolik, hvad han gjorde med de kendte ord: „Paris er vel en messe værd". Han købte derpå byens guvernør til at overgive byen og blev af den forsultede befolkning modtaget med lettelse, men ikke med begejstring (1594).

Henrik IV ønskede nu at forene alle i en fælles religion, der var „alle deres, der er brave og gode". Men spændingen mellem huguenotter og katolikker var for stærk til, at det lod sig gøre. Så gav han begge parter religionsfrihed og samme borgerlige rettigheder. Ved Nantesediktet fik huguenotterne til værn mod katolikkerne en hel del sikkerhedsstæder, hvis garnisoner skulle bestå af protestanter. Kommandanten skulle udnævnes af kongen, men derefter godkendes af huguenotterne. — Dom-

merne mente, det var umuligt med to religioner i samme stat, men måtte bøje sig for kongens afgørelse. — De italienske og spanske jesuitter blev udjaget af landet; de øvrige fik lov til at blive der mod at sværge kongen troskabsed.

Ved toldbeskyttelse, oprettelse af handelskompagnier o. lign. søgte Henrik at fremme handel og industri. Hans ven og rådgiver, Sully, hævdede derimod, at jorden var „Frankrigs moderbryster", og søgte derfor at fremme moseopdyrkning og hegnsplantning m. m. Størst betydning fik det, at folket havde fået fred og retsbeskyttelse og kunne nyde sit arbejdes frugter. Derved fremmedes alt erhvervsliv. Henrik ville virke for, at hver bonde om søndagen kunne have en høne i suppegryden. Ved hans tronbestigelse syntes det en fantastisk drøm og blev vel af overklassen anset for luksus for denne underklasse. I løbet af sine 16 regeringsår opnåede Henrik at virkeliggøre det.

Han nærede en endnu mere fantastisk drøm: at sikre freden, ved at Europas stater sluttede sig sammen om en voldgiftsdomstol, hvis kendelse alle lovede at bøje sig for. Men først skulle tyrkerne jages ud af Europa, og habsburgernes magt stækkes.

Han forberedte sig til det sidste, da en snigmorders dolk ramte ham. Fanatiske katolikker kunne ikke tilgive ham, at han havde givet huguenotterne religionsfrihed. — Først ved hans død forstod folket, hvad det havde tabt i ham. Snigmorderen blev bundet til fire heste, som søndersled ham.

ENGLAND

Henrik VII og Henrik VIII.

I England havde den sorte død medført store lønstigninger på grund af mangel på arbejdskraft. Men de store jorddrotter beherskede parlamentet og havde fået afskaffet de faste jordskatter, så det kunne gå for dem at drive jorden ekstensivt. De drev fåreavl i stor stil; dertil krævedes jo kun lidt arbejdskraft, og ulden var stærkt efterspurgt i de flanderske stæder. I England åd fårene menneskene, skrev Thomas More derom.

Henrik VII Tudor (1485—1509) søgte at bremse overklassens magt. Han forbød at nedlægge bøndergårde, fratog adelen dens hals- og håndsret over undersåtterne, satte hårde straffe for at bestikke eller true dommerne og forbød kirken at give asylret til forbrydere. Han stækkede hansestædernes magt for derved at fremme byernes trivsel. På grund af sit faste styre var han mere frygtet end elsket; men sønnen modtog fra ham et ordnet rige og et fyldt skatkammer.

Henrik VIII (1509—47) vandt mange ved sin gavmildhed, hvorimod hans vigtigste rådgiver, Wolsey, var forhadt for sine hårde skattepålæg. Han passede for Henrik, idet han derved kunne bruges som syndebuk.

Henriks hustru, Katharina, havde først været gift med hans afdøde broder. Ægteskabet var derfor efter kirkens love blodskam; men paven havde givet dispensation. Da blev Henrik forelsket i Anna Boleyn, hvorfor han fik samvittighedsnag over ægteskabet med Katharina og bad paven opløse det. Men Katharina var moster til Karl V, hvis venskab paven havde brug for, så han afviste Henrik. Da Wolsey ikke vovede at trodse paven, blev han styrtet og kaldt til London. Undervejs døde han. „Havde jeg tjent Gud så flittigt, som jeg har tjent kongen, da havde han ikke svigtet mig i mine grå hår", udtalte han på dødslejet. — Henrik erklærede nu den engelske kirke løst fra Rom, ophævede sit ægteskab med Katharina og ægtede den højtfrugtsommelige Anna Boleyn.

Parlamentet fulgte ham lydigt. Siden Wyclifs dage (I s. 347) tvivlede mange på pavekirken, og protestantismen var begyndt at vinde indpas. Desuden fremskyndede kirken sit fald: Et nonnekloster var blevet et berygtet skøgehus. Flere bisper holdt elskerinder osv. Både ærkebisper, bisper og præster måtte betale penge til Rom, før de overtog deres embeder. Disse penge ville blive i landet, når man brød med pavekirken.

Henrik VIII.

Henrik VIII lod peterspengene gå i kongens kasse, men lod kirken beholde umådelige rigdomme. Adelen vandt han ved at overlade den en del kirkegods. Den jævne mand blev der ikke taget hensyn til, da han ingen politisk magt besad.

Nogle kirkemænd, som ikke ville afsværge paven, blev henrettet; blandt dem var Thomas More, en anset humanist, som især er blevet bekendt for sin opdigtede rejseskildring Utopia (intetsteds), hvori han beskriver sit idealsamfund: Utopia fremstilles som en ø i Stillehavet, hvor beboerne lever i et kommunistisk samfund i lighed med den første kristne menighed. Da alle arbejdede, behøvede de kun at gøre det 5—6 timer daglig, resten af tiden brugtes mest til åndelig virksomhed. Forbrydere blev sat til det værste arbejde: jagt og slagtning. Der var religiøs tålsomhed, og krig måtte kun føres mod folk, som lod jorden ligge unyttet hen.

Henrik VIII beundrede Thomas More og gjorde ham til sin kansler, den højeste stilling næst efter kongens. Men da man lykønskede More med kongens gunst, svarede han: „Hvis mit hoved kunne vinde ham et slot i Frankrig, ville det sikkert falde" — Og da han nægtede at anerkende Henrik som den engelske kirkes overhoved, blev denne så rasende på ham, at han dømte ham til døden under de frygteligste pinsler; men „nøjedes" dog med at lade ham halshugge. Da More førtes til retterstedet, trængte hans datter gennem mængden for at sige ham far-

vel. Han tog ømt afsked med hende, idet han sagde: „Jeg kan godt lide, at datterlig kærlighed ikke tager hensyn til verdslig sømmelighed".

Efter at have brudt med pavekirken tog Henrik VIII Thomas Cromwell til nærmeste rådgiver. Han vandt kongens yndest ved at erklære: „For fyrster gælder ikke de samme love som for private". — Paven bandlyste Henrik, der svarede med at forfølge katolikkerne og plyndre klostre og de rigdomme, der var knyttet til helgenlevninger. Senere søgte Henrik forståelse med paven, hvorfor Cromwell blev gjort til syndebuk og måtte bøde med sit hoved. Alligevel havde Henrik magten og rigdommen for kær til, at han kunne opnå forlig med Rom.

Kort efter at Henrik havde ægtet Anna Boleyn, blev han forelsket i Jane Seymour. Han beskyldte da Anna for trolddom og lod hende henrette, hvorefter han ægtede Jane, der døde efter at have født ham sønnen Edvard. Sin fjerde hustru forskød han, den femte anklagede han for utroskab og lod hende henrette. Den sjette overlevede ham.

Edvard VI's tid.

Edvard VI, Henriks og Jane Seymours 10årige søn (1547—53), fik sin morbroder, hertugen af Somerset, til formynder. — Somerset gav religionsfrihed for derved at undgå religionskrige, og han nærmede statskirken til den lutherske ved at tillade præsterne at gifte sig og at lade dem uddele både brødet og vinen ved nadveren. Religionsfriheden trak lutheranere, calvinister, zwinglianere, gendøbere og unitarer m. fl. til landet; de stredes med både mund og pen og hånd og tålte hellere forfølgelse, end de opgav at forfølge andre, så Somerset jævnlig måtte gribe ind over for de mest utålsomme.

Jorddrotterne lagde så mægtige byrder på fæstebønderne, at disse forarmedes, og mange måtte gå fra gårdene og ernære sig som tiggere. I strid med loven lagde jorddrotterne deres gårde under herregårdene og tilegnede sig en hel del af almenningen, der jo var fælleseje. Megen pløjejord blev derefter omdannet til græsgange. Somerset udsendte kommissioner, som skulle forhindre det, men herremændene umuliggjorde ofte deres arbejde. Han foreslog at sikre fæstebønderne mod at blive sat fra gårdene og at værne om korndyrkningen. Parlamentet forkastede hans forslag og vedtog i stedet for, at arbejdsføre tiggere kunne gøres til trælle. Flere steder udbrød bondeoprør, men de blev slået ned ved hjælp af lejetropper.

Tilsidst lykkedes det den samvittighedsløse jarl af Warwick at skaffe sig indpas hos drengekongen. Han anklagede Somerset og fik hans fjen-

der til at dømme ham til døden. Derefter skaffede han adelen ret til at lægge bondejord under herregårdene og at tilegne sig af fællesjorden. Desuden forfulgte han katolikkerne for derved at skaffe sig og sine venner kirkegods.

Tilsidst fik han Edvard til at erklære Henrik VIII's søsterdatter, Jane Grey, for nærmeste arving til Englands krone og fik hende gift med sin søn. Hun blev, uden at ane hvorfor, kaldt til London, hvor Warwick ved Edvards død lod hende udråbe til dronning. Men befolkningen samledes om rigets rette arving, Henrik VIII's og Katharinas datter, Marie. Warwick blev fanget og henrettet, Jane Grey og hendes mand fængslet.

Den blodige Marie.

Marie (1553—58) var fanatisk katolik. Hendes mål var at udrydde protestantismen i England og på ny lægge landets kirke under paven. Derfor giftede hun sig med Filip II, og hun tvang parlamentet til at godkende paven som kirkens overhoved — dog på den betingelse, at det kirkegods, der var kommet på verdslige hænder, ikke måtte kræves tilbage.

Nu begyndte en voldsom forfølgelse af hendes modstandere og af protestanterne. Rundt om i landet tændtes kætterbål. Da den gamle biskop Latimer sammen med en ven besteg bålet, sagde han: „Vi skal i dag med Guds hjælp tænde et sådant lys i England, som jeg håber aldrig vil blive slukket". Den frimodighed, hvormed mange protestanter gik i døden for deres tro, vandt dem ny tilhængere. Men Marie fortsatte ufortrødent, da hun mente, Gud ikke gav hende børn, fordi hun brændte for få kættere. Næsten overalt mødte hun imidlertid modstand fra myndighedernes side, så hun fik ikke nær så mange brændt i England, som Filip fik i Spanien og Alba i Nederlandene.

Med mørke anelser gik hun døden i møde. Agerbrug og handel sygnede hen. Feber rasede i landet, som paven nu atter udsugede. — Filip havde fået hende med til en krig mod Frankrig, hvorved England mistede Calais, og nu nægtede parlamentet hende ekstra skatter, så hun måtte låne hos jøder til ågerrenter. Og Filip tvang hende til at godkende Elisabeth, Henrik VIII's datter med Anna Boleyn, som sin efterfølger. Hvis Henriks ægteskab med Anna nemlig blev erklæret for ugyldigt — hvad paven gjorde — var Marie Stuart af Skotland arving til England. Hun var gift med Frankrigs vordende konge, og et forenet Frankrig-England-Skotland ville være en fare for Spanien. Så foretrak Filip II en protestantisk dronning i England og valgte Spanien frem for katolicismen. — Samtiden gav Marie tilnavnet „den Blodige".

Dronning Elisabeth og hendes tid.

Elisabeth var 25 år, da hun blev dronning (1558—1603). Hun var lunefuld, og sine mange fyrstelige bejlere — deriblandt Filip II, som håbede ved hende at få en arving til Spanien og England — benyttede hun i sit diplomatiske rænkespil. Til sorg for englænderne giftede hun sig ikke og skaffede ikke riget den ønskede arving.

Dronning Elisabeth.

Hun var religiøs ligegyldig og valgte protestantismen, fordi den gav hende magt over kirken, der førtes tilbage til den form, Somerset havde givet den. Der indførtes bøder for at udeblive fra dens gudstjeneste uden tvingende grund. Der var katolikker, som på grund af anordningen gjorde oprør mod Elisabeth, hvad der kostede flere af dem livet. Kirken beholdt meget af den pragt, den katolske kirke udfolder, til forargelse for calvinisterne, der krævede udrensning i kirken og derfor fik navnet puritanere[1]. De blev forfulgt, fordi de trods lovens forbud holdt gudelige forsamlinger. Men blodsudgydelser på grund af afvigende tro kom det ikke til. — Til landet kom mange protestanter, der i deres hjemland var blevet forfulgt for deres tro. De var i reglen driftige og virkede fremmende på handel, industri og søfart. Byerne voksede, og priserne steg på landbrugsprodukterne, især fordi regeringen søgte så vidt muligt at gøre riget selvforsynende. Folket voksede i velstand, blev selvfølende og nationalstolt, men tillige stærkt materialistisk.

I Elisabeths tid var Marie Stuart dronning i Skotland, hvor hun lod sin moder styre, da hun selv mest opholdt sig i Frankrig. Efter de engelske katolikkers mening burde hun være Englands dronning.

Den katolske kirke var lige så meget i forfald i Skotland som i de andre lande. Protestantismen vandt derfor tidlig indpas i landet; men

[1] Pure = ren.

foreløbig gav flere protestanter livet for deres tro. Så gjorde protestanterne oprør, men blev besejrede, og en del af dem blev sendt som galejslaver til Frankrig. — Blandt disse var John Knox, som på den engelske regerings foranstaltning blev frigivet efter at have siddet ved årerne i 19 måneder. Men bøjet var han ikke. Efter sin hjemkomst til Skotland vandt han mange for Calvins lære og fik dannet et forbund til værn for evangeliet. Da lod Marie Stuarts moder en protestant brænde og krævede, at alle skulle slutte sig til pavekirken. Forbundet svarede med at gøre oprør, hvorfor hun kaldte franske soldater til. Men for at hindre Marie Stuart og Frans II i at slutte Skotland og Frankrig sammen kom Elisabeth protestanterne til hjælp. — Skotlands regering måtte sende den franske hær hjem, lade parlamentet ordne de kirkelige forhold og opgive Marie Stuarts krav på Englands trone.

Marie Stuart.

Knox fik nu parlamentet til at indføre en presbyteriansk kirkeordning: Menighederne valgte præster og ældste, og disse holdt kirketugt ved at overvåge menighedens vandel. Delegerede fra menighederne fik overledelsen. Ordningen var mere præget af lov end af evangelium, men svarede godt til landets barske natur og til folkekarakteren. Knox ønskede kirkegodset anvendt til præstelønninger, til gratis folkeskoler for fattiges børn, til højere skoler og til et ordnet fattigvæsen og sygepleje. Men adelen tilegnede sig det meste deraf.

Efter Frans II's død kom Marie Stuart hjem til Skotland, hvor hun lovede at lade den ny kirkeordning bestå og vandt befolkningen ved sin skønhed og sit vindende væsen. Hun ægtede Darnley, som muligvis var nærmeste arving til Englands krone, men brød sig ikke om ham. Protestanterne frygtede for, at hun sammen med sin italienske sekretær, Rizzio, lagde planer om at indføre pavedømmet. Da trængte Darnley sammen med nogle protestantiske adelsmænd ind i hendes værelse, rev Rizzio ud af det og dræbte ham. Marie indyndede sig nu hos Darnley og fødte ham en søn, som fik navnet Jakob.

En tid efter blev Darnley dræbt. Alle vidste, at jarlen af Bothwell var gerningsmanden. Og da Marie kort efter ægtede ham, gjorde skotterne oprør og tvang hende til at frasige sig tronen til fordel for sin søn.

— Hun søgte nu beskyttelse hos Elisabeth, der holdt hende i mild forvaring. Men da der blev opdaget en sammensværgelse mod Elisabeths liv, og Marie syntes at være med deri, krævede parlamentet hende henrettet, og Elisabeth gav — om end modstræbende — sit samtykke. Marie gik værdig og modig i døden. — Hun var blevet et offer for sit politiske rænkespil. Ikke engang hendes søn sørgede over hendes død. Han kendte hende knap, og hun stod hans magt i vejen. Senere har hendes tragiske skæbne inspireret digterne Schiller og Bjørnson.

Engelske konger havde benyttet sig af irske klaners fejder til at erobre øen, og nu indførte Elisabeth den anglikanske kirke der. Men det lykkedes jesuitter at få folket til at holde fast ved pavekirken, fordi den anglikanske kirke blev dem påtvunget af en erobrer. Flere gange gjorde irerne oprør, og Filip II kom dem til hjælp. Men alle forsøg blev slået ned og straffedes, så store strækninger lå øde. I Ulster, den nordligste provins, indvandrede så mange englændere og skotter, at de der dannede flertallet af befolkningen. Jorden blev efterhånden skænket til stormænd, og bønderne blev fæstere under så tunge kår, at det skabte et glødende had til englænderne.

I Elisabeths tid blev England en sømagt. Hawkins fangede i Afrika negre, som han solgte til spaniere i Amerika, og Elisabeth skal have fået sin del af de mægtige summer, han tjente derved. Francis Drake plyndrede de spanske og portugisiske skibe, når de vendte hjem fra Amerika med deres last af guld og sølv, og røvede endog i spanske havnestæder. — Filip II havde da god grund til at søge at erobre England. Og nu gav henrettelsen af Marie Stuart et særlig godt påskud. Antagelig har han regnet med, at han ved at erobre England kunne knuse protestantismen i Norden, idet han kunne vente hjælp dertil af Polens katolske konge, Sigismund, der var arving til Sveriges trone. — 1588 sendte han sin „uovervindelige armada" mod England. Alle englændere — også katolikkerne — var imidlertid rede til at kæmpe for deres land. I Kanalen led hans armada et knusende nederlag mod engelske og hollandske skibe. Resten flygtede nord om Skotland, hvor mange skibe forliste under en storm. Kun omk. en tredjedel kom tilbage. Dermed var Spaniens storhedstid forbi og grunden lagt til Englands sømagt.

England var nu en stormagt. Centret for verdenshandelen havde forskudt sig fra Spanien og Portugal til Holland og England. De engelske byer voksede stærkt, og hos købmænd fandtes rigdomme, ingen havde drømt om for blot årtier tilbage.

Shakespeare.

I Elisabeths tid virkede en række stormænd i England. Størst blandt dem er Shakespeare.

Han fødtes 1564 i et velhavende hjem i Midtengland, var gift og havde tre børn, da han som 22-årig kom til London, hvor han skal være begyndt som hestepasser for teatergængere, men snart opnåede at blive skuespiller og begyndte at skrive skuespil. Fra 1591 til 1611 skal han have skrevet de 37 skuespil, der er knyttet til hans navn. Derefter trak han sig tilbage til sin fødeby, hvor han døde 1616.

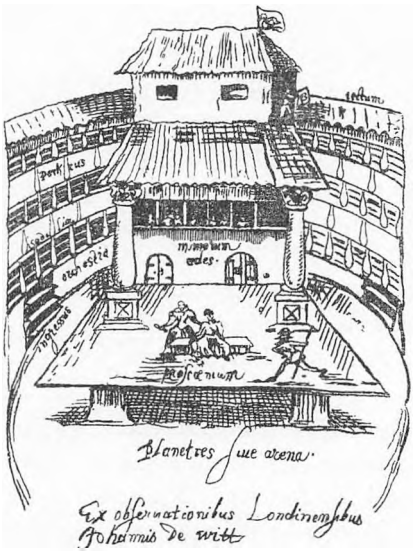

Teater på dronning Elisabeths tid.

Teatrets scene bestod dengang i reglen af en overdækket platform, lagt på bukke og opstillet i det fri. Den var åben fortil og ved siderne og havde et par udgange i bagtæppet. En seng på scenen forestillede, at det var et sovekammer, en tronstol, at det var kongens tronsal. Fornemme lapse betalte ofte for en plads på selve scenen, hvor de spillede kort og førte højrøstet samtale. Skuespillerne betragtedes nærmest som gøglere; som oftest søgte de at tildrage sig opmærksomhed ved store gebærder og stærke råb.

Det lykkedes Shakespeare at højne både skuespillerne og skuespildigtningen i det offentlige omdømme. Han har antagelig været instruktør. I al fald lader han i skuespillet „Hamlet" opføre et skuespil, hvori Hamlet advarer skuespillerne mod at drage opmærksomheden fra stykkets handling over på dem selv.

Man havde dengang ingen forfatterret, så hvis en digter solgte retten til opførelsen af et stykke til et selskab, måtte han love ikke at lade det trykke. Men tit stjal et andet selskab stykket ved at sende en stenograf hen til teatret for at stenografere replikkerne. På den måde skal de fleste, måske alle Shakespeares skuespil, være blevet bevaret.

De spænder fra de mest løsslupne lystspil til de tungeste tragedier. Bedst blandt lystspillene er „En skærsommernatsdrøm", hvis emne er hentet fra Grækenlands oldtid.

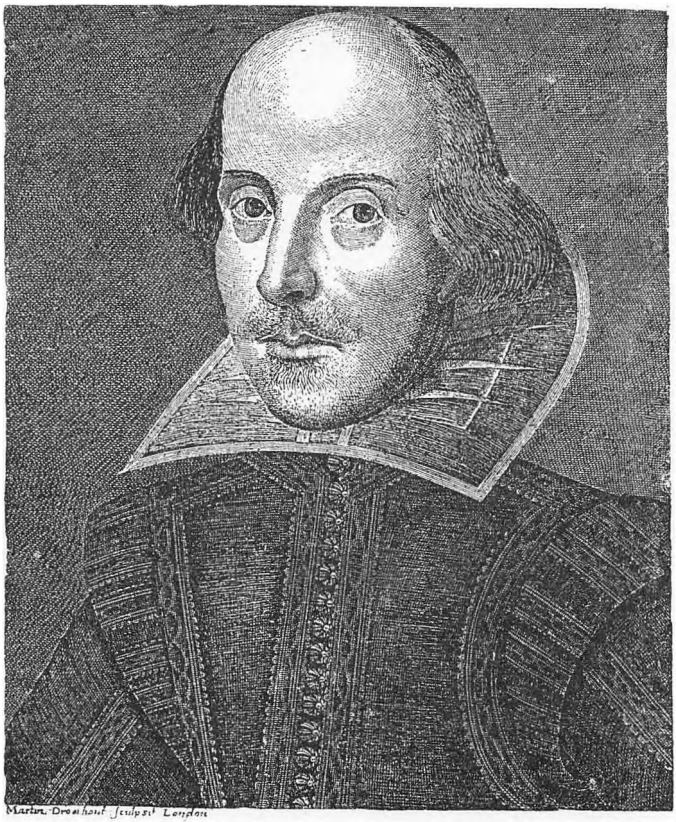

Shakespeare.

Betydeligere er tragedierne. I „Romeo og Julie" stiller en slægtsfejde i en italiensk by sig i vejen for de to unges lidenskabelige kærlighed, så det volder deres død. Men derved forsones de to slægter.

„Kong Lear" deler sit rige mellem de to ældste døtre, der i stærke ord har udtalt deres kærlighed til ham, og har forstødt den yngste datter, som ikke tør bruge de stærke ord. Men de to døtre bortviser ham og står ham endog efter livet, så han må vandre fredløs i storm og slud over den mørke hede, mens han i afsindighed udtrykker sin bitre livserfaring. Skuespillet har intet forsonende moment; den lære, man kan uddrage deraf, synes at være den trofaste jarl af Glosters ord: „Hvad fluer er for kåde børn, er vi for guderne: De dræber os til morskab".

I „Macbeth" hidser den onde, ærgerrige lady Macbeth sin mand til at dræbe kong Duncan for at vinde hans rige, skønt han ved, at „altid retfærd rækker den kalk, vi selv har blandet giften i, op til vor egen

mund." Bagefter pines han af samvittighedsnag: „Macbeth har myrdet søvnen . . . Macbeth ej mer skal sove." Han tvivler på alle, frygter alle og raser mod alle. Ingen er tryg for sit liv, før Macbeth er faldet for den dræbte konges søn.

Emnet til „Hamlet", der vel er Shakespeares mest kendte skuespil, er hentet fra det danske sagn (I s. 193), men meget frit behandlet: Hamlets fader er blevet myrdet af sin broder, som derefter har ægtet hans hustru. Den myrdedes genfærd viser sig for sønnen og ægger ham til hævn. Hamlets sind splittes af tvivl: er genfærdet hans fader, eller er det et djævelsk gøglespil? „Verden er gal, ak helvedes gave, at jeg blev født til at bringe den i lave." Han optræder nu som gal, men afdækker ved sin tilsyneladende sindssyge tale falskheden ved hoffet.

Ved at lade opføre et skuespil med kongen og dronningen som tilskuere bliver han overbevist om deres skyld. Men stadig nages han af mangel på handlekraft. Da ser han den norske prins Fortinbras, der for at erobre et stykke land, som ikke er mere værd end en æggeskal, med tyve tusind mand „går til graven som gik de til sengs." Han søger nu at dræbe kongen, men rammer ved en fejltagelse sin elskede Ofelias fader. Hun drukner sig i fortvivlelse, hvorefter hendes broder hævner både fader og søster ved at tilføje Hamlet et dødbringende sår. Først lykkes det dog Hamlet at dræbe kongen, hvorefter han råder danskerne til at vælge Fortinbras til konge: I en så fortvivlet tid må den herske, som handler hensynsløst uden at lade „beslutningens medfødte ungdomsrødme dø i det gustne overlæg".

Oehlenschläger, St. St. Blicher, de tyske romantiske digtere o. m. fl. er blevet inspireret af Shakespeares mægtige digtning.

TREDIVEÅRSKRIGEN I TYSKLAND

PROTESTANTISMEN havde omtrent erobret hele Tyskland på den sydlige del nær, hvor bønderne var mest sløvet efter det mislykkede oprør (II s. 48). Men lutheraner og calvinister førte voldsomme dogmatiske stridigheder, især om nadverlæren, og i lutherske fyrsters øjne var calvinister næsten værre kættere end katolikker, muligvis fordi de krævede en demokratisk kirkeordning. — Jesuitterne fik da gode muligheder for at fiske i rørte vande, hvad de flittigt benyttede sig af.

Ofte truede det med krig mellem katolikker og protestanter, og en del protestantiske fyrster stiftede derfor et forbund til forsvar for deres tro. Som modvægt fik den handlekraftige Maximilian af Bayern, der næsten havde udryddet protestantismen i sit rige, stiftet Den katolske Liga.

I Bøhmen var hovedparten af befolkningen protestantisk, og 1609 havde de aftvunget kejseren et majestætsbrev, hvorefter de skulle have religionsfrihed. Og før den katolsksindede Ferdinand blev kronet til deres konge, lovede han at overholde det. Men da han var overbevist om, at helvede var ham vis, hvis han ikke bekæmpede protestantismen, satte han nogle fanatiske katolske statholdere til at styre Bøhmen, og majestætsbrevet blev ofte krænket. Protestanternes førere klagede til kejseren derover, men blev skarpt afvist, hvorefter de gik til slottet, hvor statholderne opholdt sig, og spurgte, om de havde del i kejserens svar. I overensstemmelse med sandheden svarede de nej. Protestanterne troede dem ikke og smed et par af de mest forhadte ud af vinduet, hvad disse dog ikke tog videre skade af.

Men nu tvang kong Ferdinand imod kejserens ønske en krig igennem 1618. Det blev indledningen til den frygtelige Trediveårskrig.

Bøhmerne sluttede forbund med nogle nabofolk, afsatte kong Ferdinand, jog jesuitterne ud af riget og valgte kurfyrst Frederik af Pfalz til konge.

Et par dage efter valgte kurfyrsterne Ferdinand til kejser. Flertallet af dem var protestanter; men Johan Georg af Sachsen, der interesserede sig mest for øl og dogmatiske stridigheder, ville hellere have en katolik end en calvinist til kejser og fik de andre lutherske kurfyrster til at stemme på Ferdinand II.

Krigen førtes mest med lejede soldater. De var i reglen ligeglade med religion. „Hvad vedkommer religionen en ærlig soldat! Lad munke og

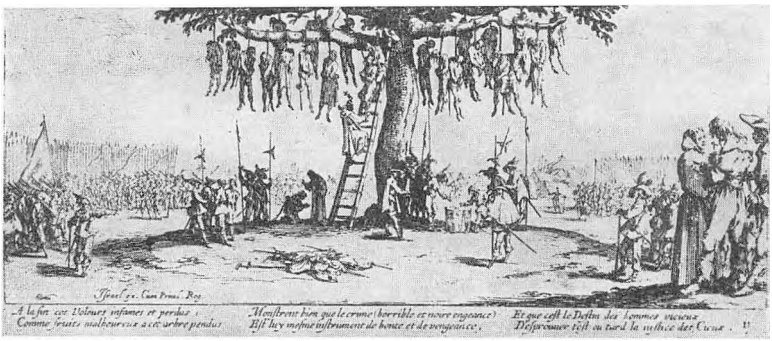

En soldaterlejr.

præster derom . . . Jeg er ligeglad med samvittigheden, jeg tjener for penge og lader Gud om, hvordan det skal gå i den hinsides verden", hed det i en soldatervise fra den tid.

I begyndelsen havde bøhmerne fremgang og belejrede endog Wien. Men så kom Den katolske Liga kejseren til hjælp, og den berømte feltherre Tilly slog bøhmerne fuldstændig ved Det hvide Bjerg 1620, hvorefter Frederik flygtede. Alle de førere, Ferdinand kunne få fat i, blev dræbt, ofte efter forudgående barbariske mishandlinger. Staten tog de protestantiske adelsmænds godser og solgte dem til katolske adelsmænd. Præsterne blev landsforviste, med mindre de ville antage den katolske tro, i så fald forblev de ved embederne og måtte beholde deres hustruer som husbestyrerinder. Viste nogen sit protestantiske sindelag, fik han indkvartering af rå soldater. — Mange af landets bedste mænd og kvinder drog til fremmed land. Åndslivet fik et knæk, det sent forvandt.

Modstand mod kejseren var nu tilsyneladende håbløs; alligevel fortsatte et par protestantiske lejetropsførere kampen. De skaffede sig soldater ved at tillade dem at plyndre uden hensyn til, om det gik ud over katolikker eller protestanter. Ligaen erobrede Pfalz, som den overgav til Maximilian, der søgte at tvinge befolkningen ind under pavekirken.

De protestantiske fyrster syntes ikke at forstå, at når der var ild i naboens hus, var deres eget i fare. Johan Georg hjalp endog kejseren mod løfte om, at de protestantiske fyrster fik lov til at beholde det kirkegods, de havde inddraget.

Frankrigs, Englands og Hollands regeringer så med ængstelse på habsburgernes voksende magt, især da Spaniens konge støttede kejseren. Og nu blev kardinal Richelieu leder af Frankrigs politik. Han var rettroende katolik, men først og fremmest franskmand.

For at sikre sit rige mod den tysk-spanske fare sluttede han forbund med England og Holland. De tre riger søgte ved løfter at lokke de nordiske konger Kristian IV og Gustav Adolf til at komme deres betrængte trosbrødre til hjælp, og Kristian IV lod sig lokke dertil uden at sikre sig ordentlig hjælp fra dem eller fra de protestantiske fyrster. 1625 rykkede han med en hær ind i Tyskland. De penge, han var lovet fra England, udeblev, og af de protestantiske fyrster fik han kun liden hjælp. Ved Lutter am Barenberge blev han efter en hård kamp slået af Tilly.

Tilly førte Den katolske Ligas hær; men nu fik kejseren selv en hær ved at henvende sig til den berygtede lejetropfører Wallenstein. Han var søn af en fattig protestantisk adelsmand, men havde en tid været under jesuitisk påvirkning. Mest troede han på stjernetydere. En af disse havde spået ham hæder, magt og rigdom, hvis han tog verdens gang i agt. Han var uden moralske hemninger og grænseløs ærgerrig. Ved et rigt ægteskab og ved for falske penge at købe konfiskeret bøhmisk adelsgods var det lykkedes ham at komme i besiddelse af så megen jord, at han kunne oprette et lille fyrstendømme deraf. — Snart havde han nu en hær på 30.000 mand under sig. Om de var katolikker eller protestanter, var ham ligegyldigt. Alle troede de, at han stod i pagt med trolddomsmagter; det gav ham fuldstændig magt over dem. — Han forfulgte Kristian IV's flygtende soldater op i Jylland. Begge parter røvede og plyndrede på deres vej. Hvad den første levnede, tog den anden.

Kristian IV var imidlertid herre på havet, og da Wallenstein stormede Stralsund, som fik hjælp af danske og svenske, blev han slået og mistede ca. 10.000 mand. Han mærkede nu en stærk stemning mod sig, både fra de protestantiske og katolske fyrsters side, og skyndte sig at slutte fred med Kristian IV, som beholdt alle sine lande.

Da fik Maximilian kejseren til at kundgøre, at alle gejstlige besiddelser i de protestantiske lande skulle gives tilbage til katolikkerne. Det ville i høj grad svække de protestantiske fyrsters økonomiske, politiske

og religiøse magt. Nu var de fleste villige til at følge en fører, blot han var mægtig nok til at byde kejseren trods.

Og nu tvang kurfyrsterne kejseren til at afskedige Wallenstein, der trak sig godvilligt tilbage, selv om han i sit stille sind var forbitret på kejseren.

Et par måneder før var Gustav Adolf af Sverige landet på Tysklands kyst.

Han var da 36 år, men tidlig prøvet i livets skole. Da han som 17årig blev konge, var hans land i krig med Danmark. To år efter lykkedes det ham at få en tålelig fred. Derpå måtte han kriges både med Rusland og med Polen. Men under det altsammen havde han bevaret sin tro og sin menneskelighed og — modsat de fleste af tidens fyrster — ikke svækket sig ved udskejelser og drik.

Når han nu vovede sig til at gå mod Tillys og Wallensteins store sejrsvante hære, skyldtes det moden overvejelse: Fik kejseren og ligaen magt, som de havde agt, ville de påtvinge alle tyske katolicismen, og derefter ville turen komme til Norden. For at værne sit folk derimod og for at hjælpe sine tyske trosfæller greb han da ind. Han regnede med, at Richelieu af Frankrig ville blive nødt til at støtte ham, for at kejseren ikke skulle blive for mægtig. Kærnen i hans sejrsvante hær var nationale tropper, der var ham hengivne og, som han selv, kæmpede for deres tro. I modsætning til fjendens hære var hans let bevægelig, havde reserve, der kunne kastes ind på truede steder, og lette bøsser og kanoner, som skød flere skud for hver af fjendens. — Han holdt streng mandstugt; soldaterne fik ikke lov til at plyndre.

Forgæves havde han forsøgt at få Kristian IV til at fortsætte i forbund med sig, og det kneb ham at vinde stænderforsamlingen og sin ven og rådgiver, Axel Oxenstierna, for tanken. Ved afskeden udtalte han til stænderforsamlingen, at det var ikke af krigslyst, han drog afsted, men for at hjælpe sine betrængte trosbrødre mod kejserens overgreb.

Kort efter, at han var kommet til Tyskland, slog han en kejserlig hær. Richelieu sluttede derpå forbund med ham, England sendte ham en mindre hær til hjælp, og enkelte protestantiske fyrster sluttede sig til ham; men de to mægtigste, hans svoger, kurfyrsten af Brandenburg, og August af Sachsen, holdt sig neutrale. Det hindrede ham i at hjælpe Magdeburg mod Tillys angreb. Byen blev indtaget og plyndret så grusomt, at der siden blev skrevet derom, at ingen tyrk, tyran eller hedning, knap djævelen selv kunne udtænke slig en synd. Harmfuld derover tvang Gustav Adolf svogeren til at slutte sig til ham, og da August fik valget mellem ham og kejseren, valgte han Gustav Adolf.

1631 mødtes Gustav Adolf med Tilly i nærheden af Leipzig. 26.000 svenske og 18.000 saksere stod over for knap så mange ligasoldater; men sakserne flygtede ved slagets begyndelse. Alligevel led Tilly et knusende nederlag: over 10.000 døde og sårede, 7.000 fanger og en hær i vild flugt, mod svenskernes tab på godt 2000. Protestanterne jublede. Nu var Gustav Adolf deres selvfølgelige fører. Året efter mødtes de to hære ved Lech i Sydtyskland. Atter blev Tilly besejret og denne gang dødeligt såret.

Allerede før slaget ved Lech havde kejseren atter henvendt sig til Wallenstein, der lovede at rejse en hær på de vilkår, at han fik fuld rådighed over den, og ingen anden hær måtte dannes i riget, med mindre den stod under ham; desuden krævede han store landområder. Kejseren måtte gå ind derpå. Mægtige skarer af krigere samledes nu om ham, drømmende om sejr, plyndring og bytte. 1632 mødtes han og Gustav Adolf ved Lützen til et afgørende slag. Gustav Adolf faldt; men skønt hans hær kun var godt halvt så stor som Wallensteins, vandt den en fuldstændig sejr.

Da budskabet nåede Sverige, skal det have bragt Axel Oxenstierna hans første søvnløse nat. „I verden findes nu ikke denne konges lige og er ikke fundet i mange år", sagde han. „Jeg ved heller ikke, om han mere lettelig findes".

Wallenstein trak sig tilbage til Bøhmen. Han søgte forhandling med alle de krigsførende parter, men kort efter fik kejseren ham dræbt.

Axel Oxenstierna var blevet leder af Sveriges politik og fik dannet et forbund med de fleste protestantiske fyrster. Men deres hær led et betydeligt nederlag ved Nordlingen mod kejserens hær, og flere af de protestantiske fyrster sluttede fred med kejseren på tålelige vilkår. — Sveriges hær i Tyskland var nu stærkt truet.

Richelieus politik gik ud på, at hverken Sverige eller kejseren måtte blive for stærk. Nu greb han ind til fordel for Sverige. Holland ligeså, mens Spanien hjalp kejseren. Uden hensyn til religion sluttede nogle tyske fyrster sig til den ene, andre til den anden part. Religionskrigen blev til en erobringskrig.

Det endte med den vestfalske fred 1648. Frankrig fik Elsass, Sverige en del af Pommern, Svejts blev helt udskilt fra Det tyske Forbund, Brandenburg blev stærkt udvidet, bestemmelserne fra 1555 opretholdtes.

Tyskerne havde lidt forfærdeligt. Soldaterne førte en stab af kvinder og børn med sig; de skulle underholdes af befolkningen. De kunne ofte

være lige så farlige som soldaterne, der snart sloges om dem og snart spillede kvinderne bort i terningspil.

Hærens vej var mærket af brændte og plyndrede huse og ødelagte marker. Der blev ikke taget hensyn til, om den gik gennem forbundsfælles eller fjendes land. En skare marodører fulgte efter og kastede sig

Lejrscene (Maleri af S. Bourdon).

som gribbe over, hvad der var efterladt. Efter Gustav Adolfs fald var den svenske hær ikke stort bedre end de andres. En protestantisk hærfører tvang i et kloster nonnerne til nøgne at opvarte de rå soldater. I en klage over de kejserlige tropper hed det: De har skåret næse, tunge og øren af folk, stukket øjnene ud på dem, slået søm gennem hoved og fødder, hældt kogende beg, tin og bly gennem øre, næse og mund på dem, bundet folk og skudt til måls efter dem. De har skåret bryster af barselkvinder efter først at have voldtaget dem, har spiddet børn og stegt dem i ovne.

Pest og kønssygdomme fulgte i krigens spor. De bosiddende forråedes; nogle lurede bag buske for at dræbe omstrejfende soldater, andre gik i soldatertjeneste for at leve. Nøden var så frygtelig, at selv menneskeæderi ikke var sjældent.

Særlig hårdt var det gået ud over Bøhmen, hvor befolkningstallet

skal være gået ned fra 3.000.000 til 800.000. Man regner med, at det i Tyskland var gået ned til under det halve.

For at bøde derpå vedtog en kredsdag, hvis ledere var katolske bisper, at ingen mand under 60 år måtte gå i kloster, at gejstlige mænd skulle have lov til at gifte sig, og at en mand måtte have to koner. Freden følte for de gamle, som var de kommet ind i det tabte paradis, for de unge som et vidunderligt eventyr. Nu kunne man høste i fred, hvor man havde sået, og den unge mand kunne føre sin brud til alteret med jomfrukransen i håret. — Men der var endnu langt frem, før de sår, krigen havde slået, var lægt.

NEDERLANDENE DEN FØRSTE TID EFTER 1648

Grotius — Rembrandt.

NEDERLANDENE havde på grund af deres rigdomme været et stridens æble mellem stormagterne og havde skiftevis hørt under konger af Frankrig, hertuger af Burgund, tyske kejsere og spanske konger. Holland var nu selvstændigt, mens Belgien blev ved Spanien, og befolkningen fik lignende kår som spanierne. De protestanter, der var for selvstændige til at antage katolicismen, udvandrede. Det var gennemgående de dygtigste. Og da hollænderne nu tilmed spærrede Antwerpen inde fra havet, sank befolkningen hen i fattigdom, og åndslivet stagnerede under tvangsregimentet.

Hollændernes stadige kamp med havet har gjort dem udholdende og frihedskærlige[1], og disse egenskaber var yderligere udviklede under den langvarige frihedskamp, som nu efterfulgtes af en rig opblomstring på mange områder. Den økonomiske opgang kom alle til gode, dog især de store handelshuse; men en uhyggelig materialisme fulgte i dens spor. „Når hr. Satan betaler godt, skal han blive punktlig betjent", hed det blandt forretningsfolkene. Hensynsløst ødelagdes krydderiplantager på de ostindiske øer for at tvinge prisen på krydderier i vejret. Men hjemme rejste handelsfyrsterne pragtfulde bygninger. Og videnskaberne blomstrede. Studerende fra andre lande søgte til Leyden for at lære af de hollandske anatomer, fysikere og tænkere. Den forholdsvis høje levefod hos den jævne befolkning gav stor lærelyst, og mange var i stand til at læse.

Men kampen mellem armenianerne og gomarianerne fortsattes. En af de førstes betydeligste mænd, Hugo Grotius, blev idømt livsvarigt fængsel, hvorfra det lykkedes ham at flygte til Frankrig, hvor han forblev til sin død 1645. Han fik særlig betydning ved sine værker om fol-

[1] »Gud har skabt havet, vi kysterne«, siger et af deres ordsprog.

keretten, hvori han hævder, at forholdet mellem staterne bør hvile på ret, ikke på magt, at havene skal være frie, og staterne skal vise tolerance over for borgernes religiøse liv.

Holland havde i 1600tallet en række store kunstnere, som særlig elskede at skildre naturen og det daglige liv. Over dem alle og videst spændende i sin kunst står Rembrandt. Han var søn af en velhavende møller og voksede op i et godt hjem. De billeder, han har malet af sin moder, tyder paa en from kvinde, der har tilkæmpet sig fred med verden og sin Gud, og vidner om sønnens kærlighed til hende.

I sine første billeder synes han mest at have interesseret sig for lys og skygge. Dog er et enkelt billede af gribende virkning: Judas, der forpint knæler for rådet efter at have kastet de 30 sølvpenge fra sig. Men de fleste billeder fra den tid stråler af livsglæde. Han havde hurtig vundet sig berømmelse, tjente mange penge og levede lykkeligt sammen med sin elskede Saskia, som han har malet flere billeder af.

Da døde hun. Han forstod sig ikke paa penge, og der kom en økonomisk nedgangstid i Holland, saa det var vanskeligt at faa billederne afsat. Tilsidst gik han konkurs, og hans hus og hele hans samling blev solgt ved auktion.

Sine sidste år levede han sammen med en bondepige, Hendrickje, uden at være viet til hende; hun og Titus, hans og Saskias søn, måtte hjælpe ham økonomisk. Men i stedet for at blive bitter på verden søgte han trøst i sin bibel og malede en række billeder, der er præget af dyb religiøs følelse: „Kristus i Emmaus", „Kristus og synderinden", „Kristus prædiker" m. fl., der hører til den bibelske kunsts smukkeste værker.

Hans sidste år var fulde af sorg. Hendrickje døde 1664, Titus 1668. Selv døde han næsten ubemærket 1669.

Nu anses han for en af verdens største kunstnere.

NORDEN TIL OMK. 1660

Frederik II

FREDERIK II, der efterfulgte faderen, Kristian III (1559—88), var en kraftig, blodrig natur, som især satte pris på jagt og drik.

Kristian III havde delt Sønderjylland og Holsten med sine brødre Adolf og Hans, nu delte Frederik II sin del med broderen Hans d. Yngre, fra hvem vort nuværende kongehus stammer. Adolf og den holstenske adel ønskede at hævne ditmarskernederlaget året 1500, og så ville hans broder Hans og Frederik II også være med. Denne gang kæmpede ditmarskerne forgæves mod en tre gange så stor hær af adel og lejetropper. De måtte overgive deres land, men slap for plyndring, hvorover lejetropperne blev så forbitrede, at sejrherrerne måtte væbne ditmarskerne mod dem. Der fortælles, at den holstenske adel som hævn for nederlaget 1500 ville have udryddet alle ditmarskerne, men at Frederik II erklærede: „Jeg vil ikke være delagtig i dette blodbad. Del folket i tre dele, så skænker jeg min part livet", og reddede derved dem alle.

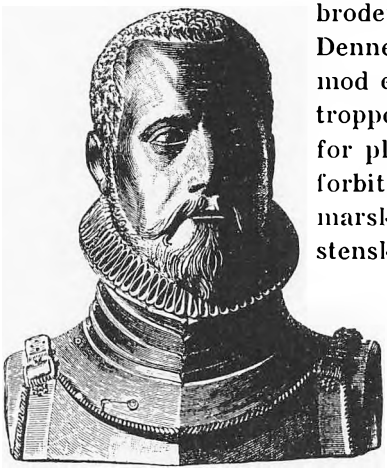

Frederik II

Hverken Frederik II eller hans samtidige, Erik XIV af Sverige, agtede at overholde brømsebroaftalerne (II s. 80), og det var let at finde en krigsgrund: Danmark kunne let spærre Sveriges adgang til Kattegat ved Gøtaelvens udløb, og det forhøjede stadig øresundstolden. Begge bar det andet riges våbenmærke i sit våben, og Erik drømte om at erobre Skåne, Halland og Blekinge, som en kort tid under Magnus Smek havde hørt under Sverige. Så styrtede de to kamphaner rigerne ind i en krig uden at tænke på dem, den gik ud over.

Syvårskrigen (1563—70) førtes med vekslende held og med sædvanlig grusomhed, som især gik ud over den fredelige befolkning.

„Man stak i dem (fjenden) som i en hob vildsvin", skrev Erik XIV om erobringen af Rønneby i Blekinge, „ingen skånedes .... mere end 2000 mand kom af dage foruden en del kvinder og børn, som finnerne ihjelslog ..". Den danske hær bestod overvejende af lejetropper, „en dansk hær uden danskere". — Krigen endte med, at Danmark fik en erstatning, som kun dækkede en smule af omkostningerne ved den. En mængde mennesker dræbtes eller lemlæstedes, store landstrækninger ødelagdes, begge folk forarmedes under et knugende skattetryk, og folkehadet blev større end nogen sinde — det var resultatet af den krig, de to konger så tankeløst havde styrtet deres lande ud i.

Syvårskrigen tog så hårdt på statskassen, at Frederik II ikke vidste anden udvej end at henvende sig til Peder Oxe, der i sin tid var blevet anklaget for at have forhugget skove, besveget staten, solgt kronens og kirkens bønder til egen fordel og for ved ulovlige nævn at have fået folk dømt fra liv og gods. Han var derfor flygtet til Tyskland, hvor han intrigerede mod Danmark. Nu lovede kongen at lade sagen mod ham falde, hvis han ville komme hjem og ordne statens finanser. Han fik ect år adelen til at betale en betydelig skat. Men byrden blev især lagt på bønderne, der f. eks. i en lang årrække måtte betale skat af husdyrene. Øresundstolden næsten tredobledes. Derved lykkedes det ham at få statsfinanserne bragt i orden, at få det meste af krigsgælden betalt, og at få mønten, som Frederik II havde ødelagt, bragt på fode.

Frederik II førte nu ikke flere krige, og styret gled efterhånden over på andres hænder. Ved Peder Oxes død 1575 fik Kristoffer Valkendorf således ledelsen af statens finanser. Han fik bl. a. bygget fyr på Skagen, Anholt og Kullen m. fl. steder, så sejladsen i de danske farvande øgedes, hvad indirekte øgede øresundstolden. Og samtidig ordnede han landets økonomi, så skatterne kunne lettes. — En tid havde han været lensmand over Bergen, hvor de hanseatiske købmænd havde ført et sandt rædselsregimente. Dem havde han tøjlet med fast hånd. Så var han blevet sat til at ordne de rent fortvivlede økonomiske og kirkelige forhold på Gotland, hvor han sørgede for at „indrette alt så kristeligt, skelligt og lideligt for den fattige almue som muligt". I København oprettede han Valkendorfs Kollegium, hvor 16 fattige studenter kunne få fribolig og stipendium. Sine fæstebønders afgifter lettede han, når høsten var dårlig. Ved hans død gav man ham det vidnesbyrd, at han havde været enkernes trøst, de forældreløses fader, og havde stillet mangt et fattigt menneskes hunger og tørst.

Frederik II holdt meget af at opføre pragtfulde bygninger. For en del af øresundstolden lod han opføre Kronborg og begyndte på Frederiksborg. Underklassens kår synes ikke at have interesseret ham. Og når han ydede betydelige beløb til flere videnskabsmænd, var det vist, for at de skulle kaste glans over kongemagten.

Anders Sørensen Vedel.

Han døde som 53årig. Ved begravelsen priste Anders Sørensen Vedel ham for hans fromhed, men tilføjede, at hvis Hans Nåde havde kunnet afholde sig fra den drik, „som nu over al verden iblandt fyrster og adel og den menige mand alt for gængs er", så det for menneskelige øjne ud til, at han kunne levet mangen god dag længer.

Blandt de stormænd, som kastede glans over Danmark i Frederik II's tid, kan især nævnes Anders Sørensen Vedel og Tyge Brahe.

Anders Sørensen Vedel fødtes 1542 i et velhavende købmandshjem i Vejle. Da han viste stor lyst og anlæg for studier, fik han lov til at studere og tog som 24årig magistergraden. Rigets kansler, Niels Kås, m. fl. interesserede sig for historiske studier, og da de fik indtryk af, at han kunne skrive den danmarkshistorie, der savnedes, skaffede de ham 1573 et embede i Ribe, som gjorde det muligt for ham at kaste sig over historien. Ikke længe efter udgav han på dansk både Sakses Danmarkshistorie og flere andre betydelige historiske værker. Derpå begyndte han at samle stof til en fortsættelse af Sakse, idet han ville følge den regel, at „sjælen og livet i historien er sandhed." — For at give en sand beskrivelse af danskernes historie op til sin egen tid drog han rundt i landet for at skaffe sig oplysninger. At skrive en danmarkshistorie på den måde måtte overstige en mands kræfter. Men desuden førtes han stadig ind på sidespor. Således lovede han dronningen en samling folkeviser. Det blev til i alt 100 viser, og desuden efterlod han en samling ved sin død. Han drev oldforskning, studerede det danske sprog,

beskrev landet, og samlede stadig ind, men fik ikke begyndt at skrive. — Så døde Niels Kås 1594, og de, der kom til styret, gav ham et års henstand til at få begyndt. Men da der stadig intet kom fra hans hånd, fik han ordre til at udlevere det meste af sine samlinger til en anden — som kun fik skrevet det første af Kristian III's historie, og det endda på latin. — Vedels fædrelandskærlighed og forskerredelighed var ægte, men han forløftede sig på opgaven, fordi han ikke kendte begrænsningens kunst.

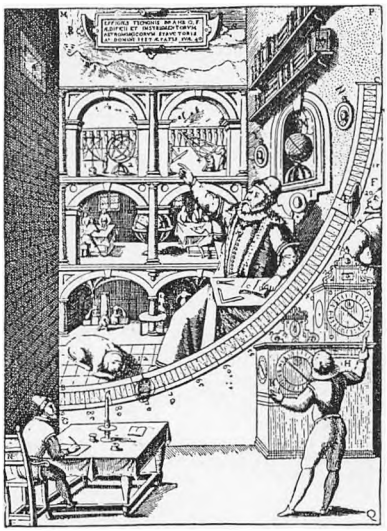

Tyge Brahe og hans medarbejdere.

Tyge Brahe (1546—1601) hørte til en gammel adelsslægt. Det var dengang almindeligt, at adelsbørn blev strengt opdraget. Men Tyge voksede op hos en barnløs farbroder, hvor han blev forkælet, så han lærte ikke at tage hensyn til andre. Han skulle være statsmand; men da han som 14årig hørte, at man havde forud beregnet en solformørkelse, som indtraf, kastede han sig over astronomiske studier. Som 16årig blev han i lighed med andre unge adelsmænd sendt på en udenlandsrejse. Den 20årige Anders Sørensen Vedel blev hans hovmester og fik ordre til at holde ham til statsvidenskabelige studier, hvilket i begyndelsen gjorde forholdet mellem dem spændt. Ofte listede Tyge sig om natten ud for at studere stjernehimlen. Vedel følte da, at det var synd at tvinge ham fra det studium, som havde hans hjerte, og der blev nu knyttet et livsvarigt venskab mellem dem.

Tyge Brahes pengeforhold tillod ham frit at drive sine studier, og da han opdagede betydelige fejl på en himmelglobus, lavede han en, hvorpå han ved hjælp af instrumenter, han selv opfandt, indtegnede stjernerne med en hidtil ukendt nøjagtighed, hvad der fik stor betydning for den følgende tids astronomiske studier.

De fleste af tidens astronomer mente, at når man vidste, under hvilken stjerne et menneske var født, kunne man stille dets horoskop (forudsige dets skæbne). Tyge Brahe stillede flere betydelige mænds horoskoper. Hans spådomme var oftest mørke („En Tyge Brahesdag") og slog vist aldrig helt til.

1572 opdagede han en stærkt lysende stjerne i Cassiopeia[1]. Han iagttog den i længere tid og skrev om den en latinsk afhandling, som vakte stor opmærksomhed.

Da fik han af Frederik II tilbud om en stor årlig løn og øen Hven i forlening. Der byggede han Uranienborg[2] og det halvvejs underjordiske observatorium, Stjerneborg, og konstruerede en mængde fine måleinstrumenter. Astronomer fra andre lande søgte til ham, så Hven blev centret for tidens astronomiske forskning.

Kristian IV.

Så døde Niels Kås, og der klagedes over, at Tyge Brahe misligholdt forpligtelserne, der var knyttet til hans fyrstelige indtægter, bl. a. fik han ikke Kullens fyr passet, vedligeholdt ikke det kapel, hvor kongen hvilede, og behandlede sine forleningers bønder slet. Forbitret forlod han 1597 fædrelandet og tog tjeneste hos den tyske kejser, men fik langtfra, hvad han havde grund til at vente. Derimod nåede han før sin død at få sin elev Johannes Keppler sat grundigt ind i sit arbejde. — Tyge Brahe ligger begravet i hovedkirken i Prag.

Kristian IV

Da Frederik II døde 1588, var hans søn Kristian kun 11 år, og rigsrådet indsatte derfor fire formyndere til foreløbig at styre på hans vegne. Niels Kås og Kristoffer Valkendorf var de betydeligste af dem; men alle fire følte deres ansvar over for riget. De afviste som helhed adelens krav om øgede privilegier og bedre vilkår for lensstyret såvel som enkedronningen, da hun krævede den kongelige del af hertugdømmerne delt mellem hendes sønner, og de afholdt sig fra al eventyrpolitik. — Man har bebrejdet dem deres stilling til Vedel og Tyge Brahe. Men de måtte jo kræve, at den første viste frugter af sit arbejde for løn-

[1] Et stjernebillede, der danner et uregelmæssigt W i Mælkevejen nær Karlsvognen.
[2] Uranus var himmelguden i den græske mytologi.

nen, han fik, og at den sidste overholdt de forpligtelser, der fulgte med hans store indtægter.

Da Niels Kås lå på dødslejet, kaldte han den 17årige Kristian IV til sig og overgav ham nøglerne til rigsklenodierne, idet han sagde: „Tag rigets klenodier af Gud selv, bær kronen med pris og ære, reger spiret med visdom og nåde, før sværdet med retfærdighed og magt og hold æblet fast med råd og forsigtighed! Gud velsigne kongen! Far nu vel, konge, farvel, riger og lande, farvel, al verden! Kom nu, o Jesus, når du vil, nu dør jeg gladelig!" Det har sikkert gjort et dybt, men vist næppe varigt indtryk på den unge konge.

To år efter, 1596, overtog han regeringen efter at have underskrevet en håndfæstning enslydende med faderens.

Man fortalte mange træk fra hans jævne færd blandt småkårsfolk, der gerne bar over med de ulykker, hans styre bragte over dem, eller gav adelen skylden. — Ofte sad han i retten, og han skal engang have opdaget, at et gældsbevis var falsk, ved at påvise, at det papir, hvorpå det var skrevet, var lavet på en fabrik, som var oprettet efter det år, der var angivet på gældsbeviset. — Man fortalte, at han for at spare gav ordre til, at hans tøj skulle omsys til børnene — og tænkte ikke på de mægtige summer, han bortødslede til fester og det, som var værre. — Men især huskede man hans kongelige øjeblikke, som da den gamle helt rejste sig på „Trefoldigheden"s dæk og trods sine hårde sår fortsatte kampen til den sejrrige ende.

Han var en smuk, kraftig bygget mand, var velbegavet og havde en enestående fysisk styrke. Han havde fået en god og alsidig uddannelse, var kendt med mange sprog, øvet i at ride og føre skibe, kendt med matematik og bygningskunst. Der var stof i ham til en betydelig konge. Landet var forholdsvis rigt, statskassen vel ved magt, og der var en ret kraftig borger- og præstestand, som gerne hjalp kongemagten mod adelens herskelyst. Men han handlede mere ud fra egen lyst og magtsyge end ud fra hensynet til folkets gavn. Og mange af sine rige muligheder ødelagde han på drik og kvinder i stedet for at udnytte dem i en stor kongegerning.

I sit 15årige ægteskab med Anna Cathrine af Brandenburg havde han 6 børn, og samtidig havde han børn med andre kvinder. Efter dronningens død blev han forelsket i Kirsten Munk, til hvem han i hemmelighed lod sig vi. Hun fødte ham 12 børn. Alligevel var han hende utro; men da hun gjorde gengæld, lod han hende en tid indespærre og forbød hendes børn at besøge hende.

Syvårskrigen var endt uafgjort. Både Kristian IV og den gamle Karl IX

ønskede at prøve, hvem der var stærkest, Danmark eller Sverige. Og nu kom de i strid om Lapmarken, hvor fattige lapper færdedes i en egn uden markgrænser og uden landegrænser. Både Ruslands zar, Karl IX og Kristian IV gjorde krav på landet og krævede skat af lapperne, skønt de intet gjorde for dem. — En væsentligere grund var dog nok, at Sverige 1561 var kommet i besiddelse af Estland, og Karl IX

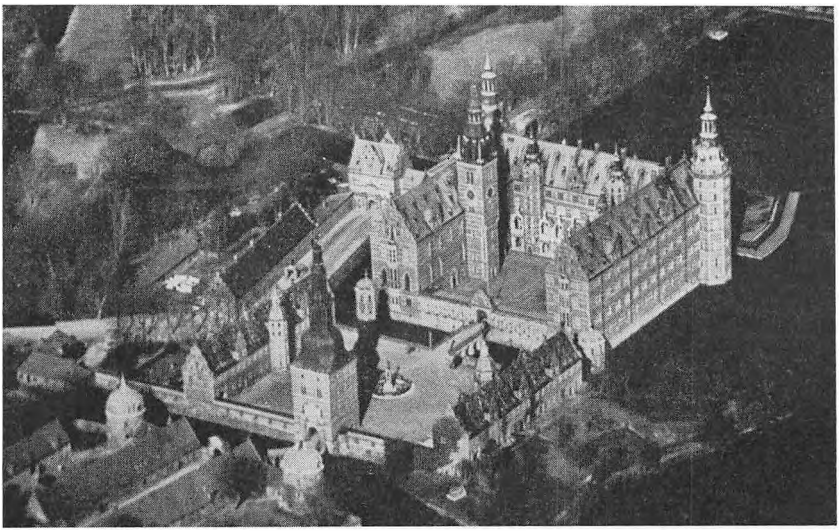

Frederiksborg slot (Flyveroptagelse).

krævede, at skibe, der hidtil havde handlet på Narva (inderst i Den finske Bugt), i stedet for skulle benytte Reval, hvorved han kunne beherske den russiske handel på dette område. Og Kristian IV krævede at beherske forbindelsen mellem Østersøen og Kattegat. Begge kongers spærrings- og monopolpolitik var en knytnæve mod den anden part og mod andre nationer og krævede derfor store rustningsudgifter.

Begge landes rigsråder søgte at mægle, men de to konger ønskede krig, og 1611 tvang Kristian IV rigsrådet til at gå med dertil. — Krigen stod mest om Kalmar, som danskerne erobrede det første krigsår, hvad Karl tog sig så nær, at det måske var medvirkende årsag til hans død. Hans 17årige søn, Gustav Adolf, der efterfulgte faderen, måtte fortsætte krigen, hvorunder danskerne også erobrede Elfsborg, som beherskede Gøtaelvens udløb. — Ved fredsslutningen fik Norge tilkendt Lapmarken til Varangerfjord, og Sverige skulle indløse Elfsborg med en så mægtig sum, at Kristian IV håbede, det ville blive svenskerne umuligt at udrede den. Men fæstningen var så betydningsfuld for dem, at

pengene blev betalt 6 år efter. — Krigen havde, som Syvårskrigen, medført ødelagte og plyndrede landsdele, større fattigdom i begge lande og øget folkehad.

Danmark fik sin del af pengestrømmen fra de sydlige lande, så skatterne gik rigeligt ind. Og kongen var omtrent enerådende over både de faste skatter og tolden, som også vokser under sådanne forhold. Disse store indtægter brugte Kristian IV en stor del af til sine byggeforetagender: Flådebyggeri i stor stil, Tøjhuset til opbevaring af våbnene, Børsen til gavn for storhandelen, Rundetårn til astronomiske observationer, Regensen for fattige studenter, og de pragtfulde slotte Rosenborg og Frederiksborg. Desuden anlagde han fæstningen Glückstadt ved Elbens munding som medbejler til Hamborg, Kongsberg ved en sølvmine i Norge, Kristianshavn som en forstad til København. Og da Oslo brændte, lod han byen flytte lidt mod vest og gav den navnet Kristiania (nu atter forandret til Oslo). — Byggerierne gav arbejde til mange håndværkere, men slugte en masse penge. Og bønderne måtte køre ad lange veje både dag og nat for at slæbe materiale til byggestederne.

Til gavn for storhandelen lod Kristian IV danne flere handelsselskaber, som dog ikke bragte velstand til landet. Forgæves lod han Jens Munk søge at genfinde Grønland og en nordlig vej til Indien. Derimod drog Ove Gedde syd om Afrika og anlagde en dansk koloni ved Trankebar på Indiens sydlige østkyst.

Da religionskrigen i Tyskland udbrød 1618, forstod både Kristian IV og Gustav Adolf, at fik kejseren magt, som han havde agt, var der fare for deres riger. Men deres indbyrdes mistro forhindrede dem i at optræde i fællesskab. Og Kristian IV var uforsigtig nok til ene at gribe ind i krigen uden at have sikret sig hjælp fra anden side.

Nederlaget gav Danmark et knæk, som der skulle tid til at forvinde. Dets anseelse som stormagt var dalet og dalede endnu mere på grund af Gustav Adolfs sejre. Jylland var frygteligt hærget, statskassen stærkt forgældet, og skatteevnen i høj grad forringet. Der måtte nødvendigvis føres en forsigtig udenrigspolitik og et sparsommeligt indre styre. Men Kristian IV havde hverken mod eller vilje til at se sandheden i øjnene.

Med undtagelse af flåden blev byggeriet dog stærkt indskrænket; men han ødslede på sine børn, både uægte- og ægtefødte, og udviste f. eks. ved kronprinsens bryllup en vanvittig flothed. Stænderne indkaldtes af og til, især for at skaffe penge i statskassen. Men adelen pukkede på sin skattefrihed, og borgerne råbte på handelsrettigheder. Bønderne fik intet at sige. Skatterne fordobledes samtidig med den dalende skatteevne. Bønderne betalte ¾ af dem, resten lagdes på byerne og gejstligheden.

De „ufrie" stænder så derfor med stor uvilje på adelen. Men da Kristian IV stadig måtte til adelsmændene om lån, kunne han ikke benytte borgeres og gejstligheds hjælp til at svække adelstanden.

Skulle han igen komme i krig med Sverige, måtte han især fortrøste sig til sømagten. Det gjaldt derfor om at stå i et godt forhold til Holland og England. Alligevel næsten tredoblede han øresundstolden fra 1635—39 og lagde desuden told på skibe, der gik ind gennem elbmundingen, som han beherskede.

For at svække Sverige optrådte han som mægler i 30-års krigen. Den svenske regering blev derover så forbitret, at den 1643 sendte en hær fra Tyskland op mod Jylland. En dansk rytterhær blev slået ved Kolding, og en bondehær ved Nr. Sundby, hvor en mængde bønder faldt. Snart var hele Jylland oversvømmet af krigere, der var vel øvet i plyndring. — I forbitrelse over Kristian IV's toldpolitik tillod hollænderne, at der i deres land udrustedes en flåde til at hjælpe svenskerne. Kristian IV slog den grundigt ved Listerdyb (mellem Sild og Rømø), og kort efter slog han den svenske flåde på Kolberg Heide (bugten mellem Femern og Kiel). — Der var det, han blev såret af splinterne fra et granatskud, så han mistede det ene øje. — Men kort efter forenede den svenske flåde sig med den hollandske, som efter nederlaget ved Listerdyb var sejlet hjem og var blevet fornyet. I fællesskab slog de fuldstændig en dansk flåde, som blev sendt mod dem.

Kristian IV måtte nu bede om fred. Ved freden i Brømsebro 1645 blev hollænderne fritaget for elbtolden og fik en stærk nedsættelse af øresundstolden, svenskerne blev fri for begge dele, fik Gotland og Øsel, de norske landsdele Herjedalen og Jæmtland, dertil Halland i 30 år, hvorefter det skulle ombyttes med en anden lige så god dansk landsdel. — Brømsebrofreden var følgen af og dommen over Kristian IV's udenrigspolitik.

Hans sidste år var mørke. Der var stadig strid mellem de forskellige børnekuld, mellem ham og flere af svigersønnerne og mellem disse indbyrdes, især mellem de to betydeligste: Hannibal Sehested og Corfits Ulfeldt. De var gift med to af Kirsten Munks døtre.

Corfits Ulfeldt var smuk og begavet og en smidig diplomat, der som 37årig havde opnået at blive rigshovmester, rigets højeste embede. Han havde været med til fredsforhandlingerne i Brømsebro, og kongen mente — dog vist med urette — at han var skyld i det dårlige resultat. Efter 1645 optrådte han ofte, som om han var landets egentlige styrer, og forholdet mellem ham og kongen var dårligt, til stor sorg for hans hustru, Leonora Christina, der elskede dem begge højt. Kongen mente,

Ulfeldt havde begunstiget leverandører til flåden og beriget sig derved, og lod hans embedsførelse undersøge. Samtidig søgte han at reformere lensvæsenet til gavn for statskassen, men mødte stærk modstand fra både Ulfeldt og den øvrige adels side.

I kampen mod adelen stod Hannibal Sehested på kongens side. 1642 blev han statholder i Norge, som han søgte at skaffe en mere selvstændig stilling over for Danmark. Han værnede om den norske milits, som regeringen tænkte på at ophæve, fik købmændene til at udruste skibe til landets forsvar og mod de mange sørøvere i Nordhavet og sørgede for, at de fleste norske skatter blev administreret i Norge. Men samtidig skaffede han sig selv flere norske godser. Corfits Ulfeldt var misundelig på ham, og den danske adel forbitret over, at han ville trænge den ud af de norske len. I Ulfeldts kreds kaldte man ham Kartago, dvs. fjenden, der skulle ødelægges.

1647 døde kronprinsen, og Kristian IV måtte fire over for rigsrådet for at få sønnen Frederik valgt til sin efterfølger. Han lod lenssagen og sagen mod Ulfeldt falde; Sehested måtte standse reformvirksomheden i Norge og forsone sig med svogeren og den danske adel.

Året efter døde den gamle konge. Leonora Christina sad ved hans dødsleje og lukkede hans øjne.

Bonden og jorden.

De store opdagelser øgede i høj grad søfarten. Og da varerne nu mest førtes fra land til land ad søvejen i stedet for som før overvejende over land, blev de forholdsvis billigere at købe. Den mægtige strøm af ædelt metal gav ikke større velstand, men drev priserne voldsomt i vejret, især til gavn for producenter, da lønningerne langtfra fulgte prisstigningen. — Danske bønder nød dog ikke godt deraf. Når de havde betalt landgilde og skatter, havde de næsten intet at sælge, men klarede sig med egne produkter til føde, klæder og redskaber m. m. Des større fordel havde adelen deraf, og ligeså kongen i sin egenskab af jorddrot, da både tiende og landgilde svaredes i naturalier.

Bøssekuglerne kunne nu gennemtrænge de sværeste jernrustninger, kanonerne skyde de tykkeste borgmure i grus. De jernklædte ryttere var blevet afløst af lejetropper, borgene af befæstede stæder. Men adelen, der havde fået skattefrihed for at gøre krigstjeneste for staten, benyttede nu sin politiske magt til at beholde dette privilegium. — Nogle adelsmænd blev officerer i lejehærene, andre sikrede sig de højeste embeder; men de fleste blev landmænd. Krigerens efterkommer blev agrar.

De danske herregårdes jordtilliggende havde hidtil i reglen været som større bøndergårdes, og deres fæstegods lå som strøgods rundt i landet. Men nu begyndte jorddrotterne at bortsælge fjerntliggende bondegods og at opkøbe det, der lå omkring deres herregårde. — Det er de store mageskifters tid i 1500tallet. —

Herremændene nedlagde bøndergårdene nærmest herregården, ofte hele landsbyen (Frijsenborg gods er således oprettet af landsbyen Jernit, Vilhelmsborg af Skrumstrup). Fæstebønder kunne ganske vist ikke sættes fra gården, så længe de svarede deres forpligtelser; men det var de færreste i stand til, og det var farligt at trodse „nådigherren". Desuden holdt domstole og kongen oftest med jorddrotten, så det nyttede sjældent en bonde at gå rettens vej.

Bønderne mente, at nedlægningen af bøndergårde måtte være fandens værk. Der findes en mængde sagn om herremænd, der måtte gå igen, fordi de tilrev sig af bondejorden, eller som solgte deres sjæl til „den sorte" for at få så megen jord, som de kunne ride om i en aftalt tid.

Der var ingen naturlige forudsætninger for stordrift. På herregårdene brugte man samme slags vogne, plove, plejle m. m. som på bøndergårdene, og i reglen udretter folk mest ved at arbejde for sig selv. Når man vel ofte avlede mere på herregårdene end hos bønderne, skyldtes det, at herremanden fik fæstebøndernes landgildekorn; som oftest købte han desuden kongetienden og fik kirketiendekornet. Det brugte han altsammen til studefedning og fik derved den gødning, bønderne måtte savne. — Og nu skaffede han sig tillige bøndernes arbejdskraft gratis.

Af alle kronens bønder, også selvejerne, krævede staten arbejde til kronens gårde. Det var det før omtalte innæ (I s. 323). Det var blevet afløst af en skat, men atter indført, uden at skatten lettedes. Når Frederik II byttede jord med en herremand, overdrog han ham denne selvtagne ret til bøndernes arbejdskraft og tvang hidtil hoverifri kronbønder til at arbejde på kronens gårde. — Ved de fleste herregårde fandtes daglejere, som havde brugsret til et hus med lidt jord, mod at de arbejdede en dag ugentlig på herregården. De var fritaget for ordinære skatter og betalte kun halvt så meget som andre i ekstraskat. Det lykkedes nu herremændene at få det samme til at gælde for de bønder, der gjorde hoveri til herregårdene. Da det en tid kun gjaldt for dem, der boede i det sogn, herregården lå i, lagde flere herremænd, bl. a. Peder Oxe, dele af nabosognene ind under dette sogn. — I den tid var skatterne meget tyngende, så mange bønder var villige til at gøre hoveri mod at slippe eller i al fald lettes for skatter. Flere og flere af herremændenes fæste-

bønder blev hoveripligtige. En del af dem, der boede længst fra herregårdene, slap mod at betale arbejdspenge, hvorved herremændene omgik den gamle regel, at landgilden ikke kunne sættes op. Mest hoveri ydedes der i vornedskabets egne, mindst i de magre egne, så der klarede bønderne sig i reglen bedst.

Hoveriet var dårlig samfundsøkonomi, da det medførte, at bønderne

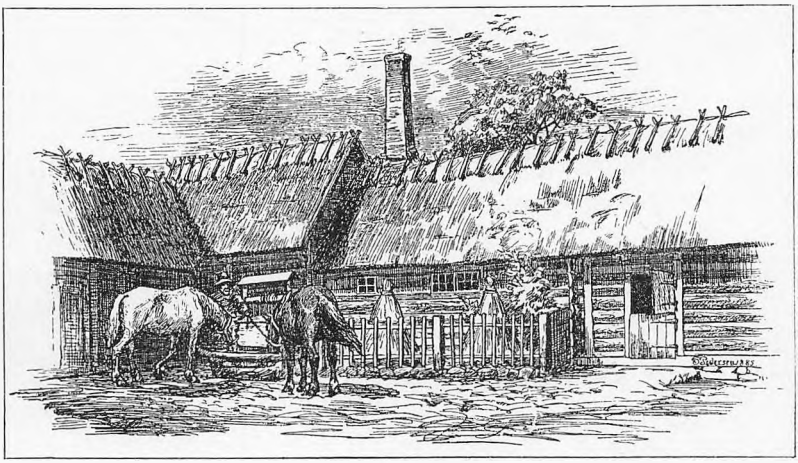

Bondegård i Skåne.

måtte forsømme deres egne gårde, og på herregårdene udrettede de mindst muligt.

På reformationstiden fandtes ikke så lidt velstand hos bønderne; men Grevens Fejde 1533—36, Syvårskrigen 1563—70, Kalmarkrigen 1611—13, Wallensteinkrigen 1625—29 og svenskeangrebet 1643—45 krævede mægtige skatter, bl. a. for at klare renter og afdrag til glubske krigsleverandører. Og mange egne var frygteligt hærgede. Fra Haderslev østeramt berettes således efter Wallensteinkrigen: 11 bønder er i fuld skattetilstand, 89 evner at betale ⅔—¾ af skatten, 239 det halve, 928 er forarmede, 423 på nippet til at gå fra hus og hjem, 153 er rømte.

Man regner med, at 1536 var ca. 10 pct. af bønderne selvejere. Men da de i reglen betalte dobbelt skat mod fæstebønder, fristedes mange til at sælge gården til en herremand for derefter at tage den i fæste. Mange jyske selvejerbønder var efter Grevens Fejde blevet dømt til at tage deres gårde i fæste af staten (II s. 79). Frederik II og Kristian IV solgte ofte jord til herremænd på de vilkår, at disse måtte købe selvejerne ud, hvad de oftest benyttede sig af. 1660 var kun ca. 5 pct. af bønderne selv-

ejere. „Med formindskelsen af selvejerbøndernes antal tabte bondestanden sin væsentligste kraft“[1].

Adelen 1536—1660.

Adelen var nu den eneste herrestand. Den var fri for skatter og for tiende af sine sædegårde, havde eneret til lenene og til at sætte sine bønder i skat, havde anklage- og strafferet over dem, og ofte tillige birkeret: ret til at vælge dommere på sine godser. Sammen med kronen havde den næsten sikret sig eneret til studefedning, en af landets rigeste indtægtskilder, og adelsmændene blev vist med rette af borgerne anklaget for, at de benyttede sig deraf til at aftvinge bønderne studekalvene til en alt for lille pris. — Længe havde adelen været en næsten lukket stand. Det, ethvert adelsbarn fødtes til, måtte en „ufri“ øve særlig stordåd for at opnå: at blive optaget i adelstanden!

Mange herremænd nedrev nu de kolde, skumle borge og opførte pragtfulde slotte, hvor de benyttede sig af bøndernes hoveripligt. Frederik II og Kristian IV viste dem vej. Da Frederiksborg slot blev opført, måtte bønderne således køre sten fra Abrahamstrup (Jægerspris) dertil. Det tog mindst en uge at køre et læs med 60 sten, thi vogn og hest var dårlige og vejene elendige. Men man havde jo arbejdskraften gratis — mente man da. — „Ingen kan beundre de herlige mindesmærker, uden tillige at tænke på de suk og klager, der er opsteget fra hundreder af landets børn“[2].

Der fandtes stadig adelsmænd, der følte, at „adel forpligter“, således Herluf Trolle, der, da han advaredes mod at sætte livet i vove, svarede: „Mister jeg mit liv, jeg får vel liv igen. Vide I, hvorfor vi hedder herremænd, hvi vi bærer guldkæder og have jordegods? .... Vil vi have det søde, så må vi have det sure med“. Men som helhed var adelen i forfald, og da der kom en økonomisk nedgang, kunne man se adelsmænd gå „ad Kieler gade med hatten i hånden og byde der ud ti eller tolv af hundret“[3].

Man søgte at værne om adelskvinders moral, bl. a. ved at indemure dem, hvis de fik børn uden for ægteskabet. — En sådan skæbne tildelte man den ulykkelige Rigborg Brockenhus 1599. — Men samtidig udgik fra hoffet en moralsk smitte med drik og utugt, der svækkede den mandlige adel og vel var den væsentligste grund til, at mange af de mægtigste adelslægter i den følgende tid uddøde.

[1] Mollerup.
[2] J. A. Fridericia.
[3] 10—12 pct. (i en ligtale af Vedel).

Købmandsgård i Ålborg fra slutningen af 1500tallet.

Det var ikke den stærke kongemagt, der 1660 knækkede adelsmagten. Den var på grund af sine særrettigheder og rigdom så moralsk svækket, at den kun havde ringe modstandskraft mod de fjender, den selv havde skabt sig ved sit hovmod.

Borgerskabet.

Hidtil havde den danske handelsstand væsentligt måttet nøjes med at formidle den indenlandske handel. Men det knæk, hansestæderne havde fået, gav den mulighed for at få del i den øgede verdenshandel, som fulgte i de store opdagelsers kølvand.

For at fremme byernes udvikling søgte kongerne så vidt som muligt at give dem monopol på handel og håndværk. Men adelen sikrede sig ret til handel med egne produkter og til at holde håndværkere, som „lå for gode mænds huse".

Under påvirkning af den sølvstrøm, som efterhånden fra Amerika bredtes ud over Vest- og Sydeuropa, blev den forestilling almindelig, at rigdom bestod i ædelt metal. Det gjaldt om at få kolonier, hvorfra man kunne hente det eller i al fald råstoffer til hjemlandet; man ville være selvforsynende i så høj grad som muligt, producere billigt og sælge mest muligt til udlandet uden at købe stort derfra. Kristian IV og de følgende konger var stærkt grebet af denne merkantilistiske[1] tankegang. Han skaffede derfor Danmark kolonien Trankebar, oprettede han-

[1] Merkantil = det, der angår handelen.

delsselskaber, lod anlægge en silkefabrik i København, lagde told på færdigvarer osv. — For at fremme landets konkurrenceevne søgte man at holde arbejdernes og håndværkernes løn nede. Regeringen gav derfor fri håndværkernæring i byerne og beordrede magistraterne til at føre tilsyn med priserne.

Bystyret var overvejende i de rige borgeres hænder. Rådet tog sig af rettens pleje, forestod præstevalg, satte borgerne i skat o. lign. Der lød stadige klager over, at rådmændene selv unddrog sig deres skattepligt. — Efterhånden blev det skik at sammenkalde borgerne, når vigtige sager skulle afgøres, og i nogle byer havde man en slags borgerrepræsentation, valgt af alle borgere.

Borgerne så med misundelse på adelens magt, og konger, der ønskede at stække den, vidste, at de kunne få hjælp dertil hos dem.

Kirken og menighedslivet.

Den ret, menighederne havde til at kalde præster, vågede de skinsygt over, dog ikke altid af religiøse grunde. Et sted måtte en præst give afkald på mange af sine retmæssige indtægter for at få embedet, et andet sted blev menigheden tvunget til at tage en præst, den blot havde afvist, fordi han ikke ville gifte sig med en gammel enke, som fandtes på kaldet. Et tredie sted måtte præsten love at være sine sognebørn „hørig og lydig og tjenstagtig .... både udi kirken og udenfor".

Luther, som havde påberåbt sig sin samvittighed som eneste dommer i sit gudsforhold, blev gjort til autoritet. Kirken blev ensrettet; ingen afvigelse fra den rene lutherske lære tåltes. I vinteren 1553 kom 170 engelske flygtninge, som på grund af Marie d. Blodiges forfølgelse havde forladt England, til Danmark og bad om ophold. Men da de nægtede at afsværge Calvins lære, blev de afvist; ja forgæves bad de om i det mindste at forblive i landet vinteren over for børnenes skyld.

Niels Hemmingsen var en bondesøn, der som ung havde studeret i Wittenberg, hvor han var blevet stærkt påvirket af Melanchton. Efter hjemkomsten blev han lærer ved universitetet, hvor han snart vandt sig navnet „Danmarks almindelige lærer", og hans værker blev læst ved de protestantiske universiteter. Da klagede August af Sachsen til sin svoger Frederik II over ham: hans nadverlære skulle afvige fra Luthers. Og skønt Sjællands biskop erklærede, at det hele var en strid om ord, lykkedes det tilsidst August at nøde svogeren til at afsætte Niels Hemmingsen, der fik en lærerplads i Roskilde, hvor mange lærde besøgte ham. Ved hans begravelse gav Sjællands biskop ham det vidnesbyrd,

at han havde været „et lys for Danmark, et såre nyttigt redskab for Guds menighed, en sir og udmærket prydelse for skolerne".

Kong August havde nu fået blod på tanden og sendte Frederik II den berygtede konkordieformel (enighedsformel), som alle i hans rige skulle godkende. Danske teologer rystede for den; Slesvigs bisp erklærede, at hellere lod han sin højre hånd hugge af, end han underskrev den. Men nu havde Frederik II fået nok. Der fortælles, at han kastede det fløjlsindbundne og guldsmykkede eksemplar, svogeren havde sendt ham, på ilden med ordene: „Jeg har fanget en djævel, som jeg vil opbrænde!"

Pavekirken lærte, at et barn var besat af djævelen, indtil det blev døbt, og modsat den calvinske tog den lutherske kirke denne lære i arv: Præsten skulle forud for dåben uddrive djævelen med ordene: „Far herud, du urene ånd, og giv plads for den Helligånd!" — Mange præster var modstandere af djævlebesværgelsen; men det var farligt at handle mod kirkens lære. Alligevel vovede præsten Iver Bertelsen det, og da han blev anklaget, forsvarede han sig med, at han ikke først kunne trøste en frugtsommelig kvinde med, at hendes foster hørte Gud til, for derefter ved dåben at erklære barnet for besat af djævelen. Han blev dødsdømt; men efter „de højlærde"s indtrængende forestilling ændrede Frederik II dommen til livsvarigt fængsel. Senere frigav han ham, uden at hr. Iver ændrede sit standpunkt. — En modstander af djævlebesværgelsen fik Kristian IV til at tvinge Sjællands biskop til at døbe hans datter uden djævlebesværgelse. Men så fik professor Resen indflydelse på kongen, som nu befalede bisperne at indskærpe præsterne, at da alle udøbte var besat af djævelen, måtte ingen undlade djævlebesværgelsen ved dåben. — Først 1783 blev denne skik afskaffet i Danmark.

1615 tvang Kristian IV igennem, at den myndige, rettroende Resen blev Sjællands bisp. Han tålte ingen modsigelser eller afvigelser fra kirkens lære. I hans bispetid fejrede man mindet om Luthers 95 sætninger (II s. 42). I den anledning skrev Resen på latin om „den triumferende Luther", og der holdtes pragtfulde fester med kongen, prinser og høje herrer i spidsen. Men, som det er sagt: 1517 betød „strid, men med liv", 1617 „fred, men med søvn".

Resens efterfølger, Jesper Brochmand (1638—52), fulgte troligt i forgængerens spor. Han roste Kristian IV, fordi han forlangte, at alle hans undersåtter „skulle tænke og tale på samme måde om Gud og de guddommelige ting", og fordi han landsforviste alle, der „afveg i religiøse meninger". Han skal have haft stor indflydelse på en forordning af Kristian IV, der straffede drukkenskab, banden, lejermål (utugt) o. lign.

og påbød, at alle, der kunne det, skulle gå til kirke hver søndag, og straffede dem, der undlod at gå til alters „et fjerding, halvt eller helt år", med — at udelukke dem fra alteret. Man ansatte efter Brochmands råd mænd til under gudstjenesten at gå rundt med lange stave, hvormed de skulle vække de sovende, og i hvert sogn udvalgtes mænd, som sammen med præsten skulle våge over sognebeboernes moral. — Der er sagt om forordningen, at den, lig spindelvæv, fangede fluerne og lod bremserne gå igennem. — Ellers var kongen jo selv blevet fanget i den.

I Kristian IV's tid var Ole Vind præst ved Frue Kirke, hvor han „beteede sig synderlig nidkær for Guds ære og straffede synd og ondskab foruden persons anseelse". Nogle hoffolk, der havde følt sig ramt af hans ord, klagede over ham til kongen, som kaldte ham op til slottet og beordrede ham til at holde prædiken der. Han gjorde det, og Kristian IV svarede med at udnævne ham til sin hofpræst. Da han undslog sig, fordi han ikke forstod sig på hofmandsnoder, bar kalot og ville tale sandheden, svarede kongen:

„De hofmandsnoder ler vi ad,
tag tre kalotter, om I gad,
og sandhed vil vi høre"[1].

Hekseforfølgelser.

Alt som kristenlivet sygnede, blomstrede overtroen side om side med rettroenhed. Djævelen og hans hjælpere var alle vegne på færde, især heksene. Ville mælken ikke bære fløden op, skyldtes det en heks; blev man syg, eller kreaturer vantrivedes, så var det atter hekse, der var på spil. De skulle udryddes. Og anklagere var der nok af, og nok til at tro dem. En havde i en kirke set en flok kvinder, som dansede om fanden, der var omskabt til en kalv, og „kyssede ham ret hjertelig i rumpen". De blev alle anklagede og brændt. — Til en anden var der en nat kommet en kvinde, som havde lagt bidsel og sadel på ham og redet på ham til nordpolen: „Og nu skal jeg give dig en varm dag, for du gav mig en kold nat". Og han opnåede det.

1590 blev kong Jakob af England gift med en dansk prinsesse. På hjemfarten kom han ud for en storm. Det måtte skyldes trolddom. En mand og en kvinde blev anklaget. De nægtede begge. Men efter at man havde snøret hendes tinding sammen og havde revet neglene af hans

[1] Grundtvig: »Og det var Mester Ole Vind«.

fingre, stukket nåle ind i disse og knust hans tommelfingre i tommelskruer, bekendte begge og anklagede flere, så der blev brændt ialt 30.

Gejstlige og verdslige troede lige fast på hekse. Og ved tortur lykkedes det som oftest at få kvinder — i enkelte tilfælde mænd — til at bekende. „Advarer du ikke mod hende", siger Palladius, „at der kan ages

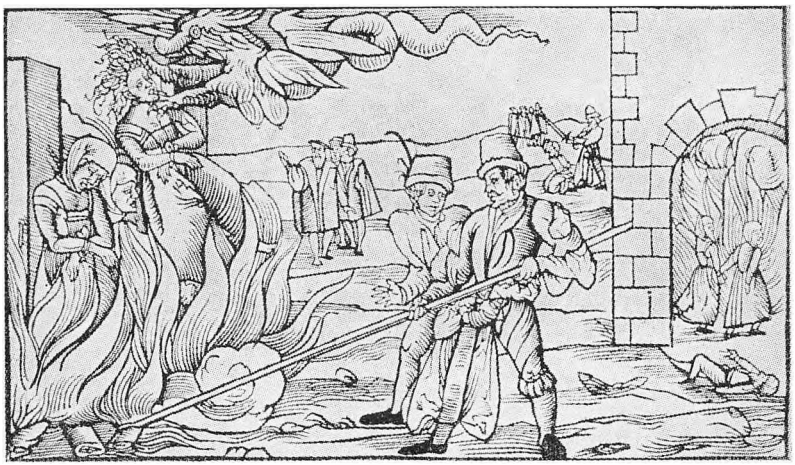

Heksebrænding.

et hundrede læs ved til hendes ars[1] — med orlov at sige — at hun kan få en svidende hale, som hun haver fortjent, da est du så god en, der holder, som den, der flår". — Overalt i Europa blussede heksebålene, dog nok mest i protestantiske lande, hvor de brændte om kap med kætterbålene i de katolske. Millioner af kvinder blev brændt i 15 og 1600tallet.

Den, der talte mod hekseforfølgelserne, risikerede at blive beskyldt for at være gudsfornægter, noget nær det farligste, man da kunne blive beskyldt for. — Dog var der modige mænd, som vovede det, og efterhånden forsvandt denne uhyggelige og forrående form for folkeforlystelse. Men troen på hekse og deres mystiske kræfter holdt sig længe efter, at alle heksebålene var slukkede.

Salmedigtning.

Præsterne var tilbøjelige til at fortabe sig i spidsfindigheder, som menighederne intet forstod af. Disse søgte mest deres åndelige næring i bibelen, Luthers og Brochmands prædikenbøger og i salmerne, hvoraf man både havde en del fra den katolske tid, bl. a. „Den signede dag", og

[1] Ende.

oversættelser af flere af Luthers salmer. I 1500tallets slutning skænkede Hans Christensen Sthen desuden kirken en rigdom af salmer, hvoraf mange er præget af folkevisen, f. eks. „Den mørke nat forgangen er" med omkvædet:

Gud give os lykke og gode råd,
sin nådes lys os tilsende.

Særlig elsket blev — og er — hans yndlingssalme „Herre Jesus Krist" med slutningsverset:

O give det, Gud,
vi efter dine bud
kunne så os skikke tilsammen,
at vi med dig
evindelig
i Himmerig
kunne leve i salighed. Amen.

Sverige 1560—1654.

Før sin død overlod Gustav Vasa kongedømmet til sin ældste søn, Erik XIV, og gav de to andre, Johan og Karl, store forleninger. Da de søgte at gøre sig næsten selvstændige, førte det til strid med Erik, og da Johan giftede sig med den polske konges søster, der var katolik, betragtede Erik det som forræderi og lod ham fængsle. Eriks onde rådgiver, Göran Persson, benyttede sig af kongens mistroiskhed til at få ham til at myrde en sønnesøn af Sten Sture d. Yngre; men bagefter angrede Erik det, gav Johan fri og dødsdømte Göran, for kort tid efter at frigive denne og på ny tage ham til rådgiver. — Tilsidst var Erik nærmest sindssyg; kun hans elskede Karin Månsdotter kunne mildne hans sind. Hun var en smuk og fattig pige, der forblev ham tro og hengiven. Men da han besluttede at ægte hende, lod brødrene ham fængsle, og Johan blev konge (1568—92). Karin delte Eriks fangenskab, indtil hun 5 år efter sammen med deres børn blev fjernet fra ham. Hun fik noget gods i Finland, hvor hun blev elsket af alle sine undergivne. Erik døde 1577, muligvis forgivet af Johan.

Johan III forsøgte, antagelig under påvirkning af sin dronning, at gennemføre en kirkeordning, der kunne tilfredsstille både katolikker og protestanter; men paven forbød præsterne at gifte sig og at uddele både brødet og vinen ved nadveren, og protestanterne holdt fast ved den kirkeordning, Gustav Vasa havde fået indført. Det trak op til strid mellem Johan og rigsrådet; men før det kom så vidt, døde han.

Johans søn, Sigismund, var nu arving til Sverige; i forvejen var han Polens konge. Da han var kendt som fanatisk katolik, fik hertug Karl, Gustav Vasas yngste søn, et kirkemøde til at genindføre den lutherske kirkeordning, hvorefter alle svor på at ville ofre liv og blod for den. Sigismund nægtede at godkende beslutningen. Men da man lod ham vide, at hvis han ikke gjorde det og lovede kun at bruge lutherske mænd i sin tjeneste i Sverige, blev han ikke landets konge, bøjede han sig. Han brød imidlertid straks sit løfte og indsatte katolske statholdere over flere svenske landsdele. Rigsdagen svarede med at vedtage, at hertug Karl skulle være rigsforstander i Sverige og adlydes, og da Sigismund rejste til Polen for at samle en hær mod ham og Sverige, afsatte stænderne ham og valgte Karl til Sveriges konge (1599).

Karl IX.

Nogle af de svenske stormænd, der havde fulgt Sigismund, blev henrettet, andre flygtede ud af landet; deres gods blev inddraget af staten. På en rigsdag blev det vedtaget, at ingen kunne være konge i Sverige, hvis han faldt fra „Guds rene og klare ord" eller tog en ægtefælle af en „vildfarende og falsk religion". Hvis en af landets indbyggere faldt fra landets religion, skulle han landsforvises og miste sit gods. — Karl IX søgte især tilslutning hos bønder, borgere og gejstligheden. Mens Erik XIV og Johan havde skænket adelen gods og privilegier, fik han forbudt at bortgive af kronens jord. Han førte krig med Sigismund, som stadig gjorde krav på Sverige, og med Rusland, fra hvem han vandt finsk jord. Som før nævnt døde han 1611 under en krig med Danmark.

Gustav II Adolf.

Karl IX efterfulgtes af sønnen, Gustav II Adolf (1611—32), der 1613 fik en tålelig fred med Danmark, men vedblev at kriges med Rusland til 1617. Grænsen blev nu Ladogasøen med vanskeligt tilgængelige fjelde nordfor og søer og sumpe sydfor. Rusland var dermed afskåret fra adgang til Østersøen. Deri lå spiren til nye krige, da russerne, så snart der blev mulighed for det, sikkert atter ville søge at tiltvinge sig

adgang til dette vand. — Også mod Sigismund måtte Gustav Adolf kæmpe og benyttede sine sejre over ham til at sikre sig fire prøjsiske havnestæder, hvis toldindtægter hjalp med til at bære udgifterne ved hans deltagelse i Trediveårskrigen.

Han var en konge efter svenskernes hjerte; vel kunne han fare op i vrede og handle uretfærdigt, men han angrede det snart og kunne da ved sit vindende væsen let gøre forseelsen god igen. Han forstod at vinde alle klasser og kom i forståelse med mange af dem, der i hans faders tid var flygtet ud af landet, så de vendte tilbage. Ved sin side havde han den kloge, ligevægtige Axel Oxenstierna, med hvem han drøftede alle vigtige spørgsmål.

Gustav Adolf.

Rigsstyret ordnedes, så hver stand drøftede sagerne for sig, og kunne de ikke enes, måtte kongen „deraf tage det, bedst er". De højeste stillinger blev overgivet til adelige; men kongen kunne ophøje i adelstanden, hvem der havde gjort sig fortjent dertil, hvorved man i nogen grad undgik den forsumpning, som truede den danske adel. — Over for byerne førte Gustav Adolf en lignende politik som Kristian IV og med lignende resultat (II s. 123). Dog blomstrede bjergværksdriften, som jo var naturlig for landet, og Gøteborg, som danskerne havde ødelagt under krigen 1611—13, og som han genrejste, fik snart stor betydning.

I den nationale bondehær med adelige officerer, som han skabte, var al banden og sværgen forbudt; der holdtes morgen- og aftenandagt. Soldaterne måtte have hustruer med; men løse kvinder tåltes ikke, og hæren forsynedes gennem intendantur, ikke ved plyndring. — Under Gustav Adolfs ledelse følte svenskerne sig som et folk, hvis opgave det var at værne om den sandhed, der var udgået fra Wittenberg. Deltagelsen i Trediveårskrigen følte de som et korstog.

Men den stormagtsstilling han skabte for Sverige, hvilede på erobring, ikke på en fri tilslutning, og i hjemlandet var adelens priviligerede stilling styrket. I begge disse forhold lå en fare for Sveriges fremtid.

Dronning Kristinas tid.

Ved den vestfalske fred 1648 fik Sverige herredømmet over Østersøens store flodmundinger på Weichsels og Njemens nær. Selve Sverige var nu så lille en del af riget, at enten måtte de erobrede landes befolkning vindes for riget, eller også måtte svenskerne blive en krigernation for at bevare det erobrede. I de baltiske lande var jorden på adelens hænder, og bønderne livegne. Gav man dem kår som de svenske bønders, ville de have følt erobrerne som befriere. Men der blev intet af betydning gjort for dem.

Efter Gustav Adolfs fald plyndrede mange adelige svenske officerer sig rigdom til. — Slog skatterne ikke til i Sverige, solgte man krongods i stedet for at lade adelen bære sin del af byrderne; det benyttede disse officerer sig af. Ved Gustav Adolfs død besad adelen omk. ¼ af landets jord, godt 20 år efter det halve. — Når krongodset mindskedes, øgedes skatterne; de betaltes nemlig af bønderne, så deres ombudsmænd ved en rigsdag 1650 udtalte: „Vi har hørt, at i andre lande er bonden træl, og vi frygter, at det samme skal overgå os, som dog er født som frie mænd." Sammen med borgere og gejstlige forlangte de det bortsolgte krongods ført tilbage til staten.

Gustav Adolf efterlod sig kun datteren Kristina, der ved hans død var et barn. Foreløbig styrede en formynderregering med Axel Oxenstierna i spidsen; men 1644 blev Kristina erklæret for myndig. Hun var lunefuld og interesserede sig ikke for statssager. Man håbede, hun skulle gifte sig og skænke riget en arving; men i stedet for omgav hun sig med adelige smigrere, som hun skænkede store mængder af kronens gods. Adelen befandt sig godt ved hoffet og var forbitret på de „ufries" krav om tilbageføring af krongodset.

Tilsidst blev hun ked af det kolde Sverige, overgav med rigsdagens samtykke riget til sin fætter, Gustav Adolfs søstersøn, Karl Gustav af Pfalz, og drog til syden. På vejen antog hun den katolske tro. I Rom tog man med glæde mod Gustav Adolfs omvendte datter.

Hun havde i høj grad svækket Sveriges indre kraft. Hvis det skulle bevare sin stormagtsstilling, måtte der en kraftanstrengelse til.

ET NYT VERDENSBILLEDE

Tre år før Tyge Brahes fødsel døde den polske præst og astronom Kopernikus (1473—1543). Han var gennem sine iagttagelser kommet til det resultat, at det ikke, som man dengang antog, var solen, der bevægede sig omkring jorden, men jorden, der drejede sig omkring sig selv og samtidig bevægede sig rundt om solen. Men han vovede ikke at offentliggøre sine teorier, mens han levede, da han frygtede, det ville rejse en storm mod ham fra kirkens side. De fremkom derfor først efter hans død.

Men de vakte kun ringe opmærksomhed. Tyge Brahe, der kendte dem, var en større videnskabsmand end Kopernikus og mere nøgtern og måtte i en tid, hvor man hverken kendte pendulure eller kikkerter eller kendte til fiksstjernernes umådelige afstande, afvise disse teorier, der desuden stred mod hans undersøgelser af planeten Mars.

Johs. Keppler. (Efter stik af Th. Lans).

Kejser Rudolf II, der havde gjort Tyge Brahe til kejserlig astronom, var nok katolik, men for lad til at forfølge protestanterne. Tyge Brahe kunne da sende bud efter Keppler, der var blevet forjaget fra sit professorembede i Graz, fordi han var protestant. Ved Tyge Brahes død blev han hans afløser, og ved at bygge videre på sin læremesters undersøgelser af Mars påviste han, at Koper-

nikus havde ret i, at jorden bevæger sig omkring solen, idet både den og de andre planeter bevæger sig i ellipseformede baner, hvori solen befinder sig i det ene brændpunkt.

Giordano Bruno (1548—1600) var oprindelig munk, men måtte på grund af sin lære flygte fra klosteret, hvorefter han flakkede om fra land til land. Endnu før Kopernikus' teori var blevet bevist, drog han konsekvenserne deraf: Verdensrummet er uendeligt, og vort solsystem kun et blandt uendelig mange. Han hævdede, at Gud ikke skulle søges udenfor, men i naturen, og man ærede ham ved at udforske naturens love og leve efter dem. Men han vidste, at „den, som ejer erkendelsen, øger lidelsen". Kirken fik ham fængslet, og da han nægtede at tilbagekalde sin lære, fik den ham brændt som kætter. (På den plads i Rom, hvor han blev brændt, rejste man 1889 et mindesmærke over ham).

Kepplers samtidige, den store italienske forsker Galilei (1564—1642), havde lagt mærke til, at to lysekroner, en stor og en lille, svingede i samme takt. Det stred mod Aristoteles (I, s. 55), der hævdede, at jo tungere en ting er, des hurtigere falder den. Det var dengang næsten lige så farligt at angribe Aristoteles som at angribe kirken. Alligevel begyndte Galilei nu at eksperimentere i stedet for at spekulere, idet han fulgte sin regel: „Mål alt, hvad der kan måles, og gør det måleligt, som ikke er det." Han opdagede, at alle legemer falder lige hurtigt, og fandt lovene for det frie fald såvel som for pendulsvingninger m. m. — Især fik det en mægtig betydning, at han fik kikkerten til hjælp. I Holland havde man opfundet mikroskopet 1590 og kikkerten 1609. Galilei forbedrede den sidste, så den forstørrede mange gange, og idet han vendte den mod himmelrummet, så han vidunderlige ting: Mælkevejen bestod af myriader af stjerner; Jupiter havde flere måner; Venus havde faser ligesom månen, alt efter dens stilling til solen og jorden. Det kunne nu fastslås, at det var jorden, der bevægede sig omkring solen.

Da anklagede kirken ham; hans lære stred mod bibelen. Han svarede, at bibelen måtte tale ud fra sin tids forudsætning, ellers ville den have forvirret folk; at forbyde videnskabelig forskning stred mod bibelen; thi både den og videnskaben forkyndte Guds ære og storhed. Men inkvisitionen gav ham 1633 valget mellem at sværge på, at jorden står stille, eller at blive brændt. Han svor på, at den står stille. (Senere fortaltes, at han derpå hviskede for sig selv: „Men den bevæger sig nu alligevel.") — Han fik lov til at leve sine sidste år i sin villa, men bevogtet som fange. — Det var dog forgæves, kirken søgte at standse den videnskabelige forskning og hindre menneskene i at tilegne sig det nye, mægtige verdensbillede.

VESTEUROPA INDTIL OPLYSNINGSTIDEN

Ludvig XIII og Richelieu.

Ludvig xiii, der fulgte efter faderen, Henrik IV (II s. 93 ff), var svag af legeme, men stærk af vilje. Han var fast besluttet på at følge faderens politiske linie, men at fjerne den letfærdige tone fra hoffet, som længe havde rådet der, og fik deri hjælp af Richelieu, som han 1624 valgte til sin førsteminister.

Richelieu, der var søn af en fattig adelsmand, blev som ganske ung bisp og senere udnævnt til kardinal. Han var rettroende katolik; men hans første mål var kongens myndighed og rigets storhed.

Der fandtes dengang ingen faste grænser for den franske konges myndighed; han kunne styre næsten enevældigt uden at bryde loven; men var han svag, tog adel og gejstlighed magten. Borgere og bønder foretrak derfor en stærk kongemagt. Regeringen kunne indkalde stænderforsamlingen, men var ikke pligtig til det, og kongen bestemte selv, hvor meget hensyn han ville tage til dens indstilling. — Pariserparlamentet virkede nærmest som højesteret, men anså sig for at være rigets repræsentant, når stænderne ikke var indkaldt. Det bestod mest af adelige; men uddannede jurister havde efterhånden sikret sig hovedindflydelsen i det.

Adelen, gejstligheden og de rigeste borgere var skattefri; des hårdere tyngede skatterne på underklassen. Omtrent halvdelen gik til opkrævning, resten næsten alt sammen til krigsvæsen, diplomati, hoffet og gaver til adelsmænd, i reglen kaldet pension.

De fleste byer var befæstede; havde borgerne råd til det, kunne de leje soldater og begynde krig på egen hånd.

Kirken ejede over ¼ af landets jord foruden tiende, dens indkomster overgik langt statens. Bispeembederne var højt lønnede og besattes af kongen, der oftest skænkede dem til sine yndlinge. Adelen var derfor interesseret i at indynde sig hos kongen. — Den lavere gejstlighed delte på det nærmeste kår med den jævne befolkning.

Adelens krigertid var forbi. Den sølvstrøm, som en tid kom fra Amerika, havde fristet mange til en luksusudfoldelse, som senere forarmede dem. Da reaktionen meldte sig, klarede nogle sig ved flid og sparsommelighed, andre solgte ud af deres jord og gled ned i underklassen. Men mange tyede til hoffet, hvor de ved at vinde kongen eller hans yndlinges nåde fik embeder, som de lod andre passe, eller modtog „pension", så de kunne fortsætte deres nytteløse tilværelse. Den gamle selvstændige adel var blevet forvandlet til en hofadel, der helt var afhængig af kongens nåde.

De fleste embedsmænd var juridisk uddannede borgersønner, der næsten alle følte sig som talsmænd for trediestand: Borgere og bønder Enten købtes embederne, eller også var de arvelige, og der svaredes en årlig afgift af dem. Regeringen mente derfor, at det var økonomisk at have en talrig embedsstand. Lønningerne bestod mest i sportler, hvorfor det ofte kunne være vanskeligt for småkårsmanden at få sin ret.

Byboerne bestod mest af småhandlende og småhåndværkere, da toldgrænserne mellem provinserne hemmede både handel og industri.

I fredstider sparede mange bønder så meget sammen, at de kunne købe deres fæstegårde af adelen. Dog stod de stadig til en vis grad under deres forrige herrer. Mange selvejende havde måttet forpligte sig til at yde noget hoveri til herregården, og sin jagtret værnede adelen nidkært over.

Huguenotterne udgjorde på Richelieus tid vel omkring $^1/_{10}$ af befolkningen; men da en stor del af dem var adelige eller velhavende borgere, havde de megen indflydelse. Henrik IV havde gjort dem til en stat i staten (II s. 95), men Richelieu tvang dem til at opgive alle deres sikkerhedsstæder. Katolikkerne håbede, at han nu ville knuse disse kættere; men han lod dem beholde deres religionsfrihed og var ikke bange for at betro deres betydeligste mænd høje stillinger.

Det var statens sikkerhed, han værnede om, derfor påbød han, at de borge og fæstninger, som ikke var nødvendige til landets forsvar, skulle sløjfes. Han forsøgte også, men forgæves, at få dueller forbudt.

1614 havde stænderne været indkaldt. Adel og gejstlighed havde da især benyttet lejligheden til at værne om deres privilegier. Men 3. stand, hvis ombudsmænd mest bestod af embedsmænd, havde fremsat en del forslag, hvoraf især kan nævnes: Ligeret for loven, skatternes ligelige fordeling, unyttige embeder skulle nedlægges, pensioner til adelsmænd afskaffes, de befæstede borge sløjfes, toldgrænser mellem provinserne fjernes, næringsprivilegier ophæves, og stænderne indkaldes hvert 10. år.

Der var heri mulighed for et frugtbart samarbejde mellem regeringen og 3. stand. Men Richelieu — og vel også Ludvig XIII — foretrak enevælde. De lod nok institutionerne bestå, men stænderne indkaldtes ikke i deres regeringsår, og i pariserparlamentet blev de mænd, der ikke ville være regeringen følgagtig, ombyttet med andre. Der fandt vel nogen udjævning sted mellem stænderne, men langt fra i den grad, som 3. stand havde foreslået. Og da stænderne ikke mere blev sammenkaldt, tabte mange interessen for statens anliggender, og fædrelandsfølelsen kølnedes.

Richelieu.

Mange af højadelens mænd hadede Richelieu. De fik ingen indflydelse på statsstyret, og der blev ikke holdt glimrende hoffester. Flere gange gjordes der oprørsforsøg mod ham; men de blev slået ned hver gang og straffet hårdt uden persons anseelse. Da kongens moder engang deltog i et oprørsforsøg, måtte hun forlade landet og dø i landflygtighed. — Ingen skulle ustraffet krænke statens orden. — I udenrigspolitikken fulgte man Henrik IV's linje: Habsburgerne i Tyskland og Spanien skulle svækkes. Da det ikke lykkedes Richelieu at få forbund med de sydtyske katolske stater mod habsburgerne, valgte han Frankrig fremfor pavemagten og sluttede forbund med Sverige og de protestantiske tyske stater. Ved den vestfalske fred blev habsburgerne grundigt svækket, og Frankrig var blevet Europas mægtigste stat.

Fast og nøgtern havde Richelieu kæmpet sig frem mod sit mål; men folkeyndet var han ikke blevet, især fordi hans politik medførte tunge skatter. — Da han på dødslejet (1642) havde modtaget sakramentet og derefter blev spurgt, om han tilgav sine fjender, svarede han: „Af hele mit hjerte. Jeg beder Gud dømme mig, om jeg nogen sinde har haft andet mål end religionens og statens vel."

Ludvig XIII tog nu Mazarin til førsteminister, men døde selv et halvt år efter. Hans ældste søn, Ludvig, var da 5 år. Faderen havde derfor i

sit testamente indsat en formynderregering, hvorom han vidste, at den ville fortsætte linien ubrudt. Men højadelen håbede, at hvis enkedronningen fik styret, ville man komme tilbage til de lystige dage ved Henrik IV's hof, og pariserparlamentet fik Mazarin styrtet og magten overladt til dronningen.

Mazarin var en italiensk eventyrer, hvis diplomatiske evner Richelieu havde opdaget, hvorfor han fik ham uddannet til sin afløser. Han var uden moralske hemninger, og det lykkedes ham at gøre enkedronningen til sin elskerinde og få hende helt i sin magt, så han blev ved styret. Han fortsatte udadtil Richelieus politik og fik ved den vestfalske fred Elsass lagt under Frankrig. Et par år var han forjaget på grund af sit ødsle finansstyre; men han nåede på ny at få magten og ledede derefter Frankrigs politik til sin død 1661. Han efterlod sig en mægtig formue, Frankrig en endnu større gæld.

Ludvig XIV.

Solkongen Ludvig XIV

Ludvig XIV overtog nu selv regeringens tøjler. Han betragtede folket som sin ejendom. „Den, som har givet menneskene konger", udtalte han engang, „har villet, at man skal bøje sig for dem som hans stedfortrædere . . . Hans vilje er, at enhver, der er født som undersåt, skal adlyde uden kritik . . . Der gives ingen grundsætning, som mere afgjort er fastslået ved den kristne tro, end denne undersåtternes ydmyge underkastelse . . . Der er visse virksomheder, hvor Vi så at sige udfylder Guds plads, så Vi synes at have del i hans visdom, såvel som i hans myndighed." — Som „Solkongen" blev han det store forbillede for andre fyrster. Ved at bade sig i hans nådestråler opnåede man rigdom, magt og ære. Og jo nærmere man kom ham, des gyldnere blev disse stråler. Som kongen handlede, sådan handlede alle: Han optrådte med værdighed, hoffolkene ligeså; han overholdt fromt de kirkelige ceremonier, alle

gjorde det samme; han havde åbenlyst flere elskerinder, enhver hofmand havde det også.

Hvor Ludvig XIV opholdt sig, ville han være genstand for alles blikke. Men pariserne havde andet at bestille end at beundre kongen, så Paris passede ham ikke. Så lod han ca. 20 km derfra opføre det pragtfulde slot Versailles, hvori alene spejlgalleriet var 70 m langt, 10 m bredt og 12 m højt. De store haver havde snorlige gange, symmetriske plæner og klippede træer og var forsynet med springvand og statuer. Rundt om slottet byggede adelsmænd, så der skal have været en by på over 50.000 indbyggere. — Her udfoldedes et pragtfuldt, kostbart og kedeligt ceremoni. Adelsmænd stod ydmygt ventende uden for kongens sovekammerdør for at nyde den ære at iføre ham et klædningsstykke eller holde vaskefadet for ham. Her dansedes, spilledes kort — hvor kongen ofte af statskassen dækkede egne eller yndlinges tab — her drøftedes statssager, alt med værdighed. Og når det om vinteren var umuligt at opvarme de mægtige og høje sale, frøs man med anstand. — Men i nærheden af Versailles lod Ludvig XIV opføre hyggelige, mindre slotte, hvortil han kunne trække sig tilbage med sine elskerinder.

Colbert.

Versaillesslottet skal have kostet mere, end al Frankrigs jord kunne koste. Disse byggeforetagender og det kostbare hofliv krævede mægtige skatter, som tyngede hårdt på underklassen; men den var jo kun til for at skaffe, hvad kongen og hoffet skulle bruge.

Colbert.

Regeringssagerne lededes mest af dygtige mænd, som undfangede ideerne og var igangsættere, mens Ludvig, uden at ane det, oftest blot var redskab for dem. Colbert var den, hvis indflydelse rakte videst. Han var i Mazarins tid blevet ansat i et ministerium, og Ludvig XIV fandt ham så dygtig og underdanig, at han i alt væsentligt betroede ham det indre styre. Han var kold og hård, beregnende og begærlig, men redelig. Han foragtede den nytteløse adel og gejstlighed, og hans ideal af en hersker var en enevældig konge, der sørgede for lov og orden, gav ligeret for alle og værnede nyttigt arbejde.

Det lykkedes Colbert i nogen grad at værne bønderne mod adelen, som aldrig kunne få godsernes indtægter til at slå til, hvorfor de stadig øvede overgreb mod deres undersåtter. Men straffene var stadig barbariske mod disse, hvor de truede deres herrers interesser, især når det gjaldt tyveri og krybskytteri.

Colbert fik skatteopkrævningen forenklet så meget, at den „kun" tog $^1/_5$ af skatterne; men disse steg til mere end det tredobbelte, så det blev nødvendigt at finde nye skattekilder.

Den rigdom, spanierne opnåede ved hjælp af Amerikas sølv og guld, gav folk den forestilling, at velstand bestod i at eje disse metaller. For at komme i besiddelse af dem skulle man sælge mest muligt til og købe mindst muligt fra andre lande. Man lagde høj told på eller forbød indførsel af varer, man kunne fremstille i eget land, selv om fremstillingen var nok så dyr, og man søgte at få kolonier, hvorfra man kunne hente råstoffer hjem. Dette handelssystem, *merkantilismen*, var anvendt rundt om i Europa før Colberts tid (II s. 129); men ingen har gennemført det så konsekvent som han. „Handel er pengekrig", hævdede han. Efter hans mening bestod handel i, at den ene snød, og den anden blev snydt.

Ved at hemme samhandelen med andre nationer forringede han sit folks velstand, men samtidig forøgede han handelen inden for landets grænser ved at nedbryde toldskrankerne mellem provinserne, og det indre samarbejde betød dengang meget mere end samarbejdet med andre nationer. Disse toldskranker havde før ofte medført, at der blev hungersnød i en provins, hvis der et år var misvækst i den, fordi de gjorde det for dyrt at indføre korn fra andre provinser.

Colbert fik oprettet mange nye industrier, dels drevet af staten, dels med statsstøtte. Men det viste sig, at de industrier, som opflaskedes af staten, var lidet konkurrencedygtige. Varerne svarede sjælden til forventningerne, og han klagede ofte over, at man holdt fast ved sine fejl og manglede sans for det almene bedste.

Han skaffede også Frankrig flere kolonier. Canada var i forvejen i fransk besiddelse, nu kom dertil egnen omkring Mississippis udløb. Fra disse udgangspunkter rykkede franskmændene ind i landet vest for Alleghanybjergene. Forskellige handelskompagnier fik hver for sig monopol på at handle med bestemte kolonier. Men de skuffede også Colbert, idet de vænnedes til at stole på statens støtte i stedet for at handle på eget ansvar. Og tjente en købmand eller håndværker en stor formue, var han tilbøjelig til at købe sig et embede for derved at sikre sig en fast indtægt, hellere end han brugte sin formue til at udvide sin virksomhed.

Colberts arbejde for at gøre Frankrig rigt modvirkedes af Ludvig XIV og hoffet. Han havde dog intet imod, at kongen benyttede mægtige beløb til sine byggeforetagender, for pengene blev jo i landet. At kræfterne, som ødsledes derpå, kunne have været anvendt til gavnlig virksomhed for folket, havde han ikke øje for. Men det pinte ham, det driftige borgerlivs ven, at kongen forlod Paris med den pulserende virksomhed for et nytteløst liv i Versailles. „Hver dag målte Colbert modsætningen mellem den konge, han drømte om, og den, han havde. Derfor måtte denne meget store minister lide så meget, før han tilsidst døde i fortvivlelse"[1] (1683).

Ludvig XIV's første krige.

Richelieu havde skabt en stående hær af lejetropper og havde indført streng disciplin i den. Krigsminister Louvois forsynede den med veluddannede officerer, og ingeniørofficeren Vauban opfandt bajonetten, så den samme soldat havde både stik- og skydevåben, og bøsserne blev lavet, så de sattes til kinden — i stedet for som forhen til maven — hvorved skudsikkerheden øgedes. Desuden dannede han et ypperligt ingeniørkorps. Det hed om ham: „En by, der belejres af Vauban, er taget, en by, der forsvares af ham, er uindtagelig".

En del af middelhavsflåden havde galejslaver til rokarle. De sad dag og nat lænket til bænkene, arbejdede 12—15 timer daglig og ernæredes med vand og brød foruden lidt grøntsager. Blev de grebet på flugt, fik de i reglen næse og øren skåret af. Colbert bad dommerne om flittigt at dømme forbrydere til galejerne. En tilsynsmand bad ham om at „benåde" en galejslave, der var idømt 5 års slaveri, men nu havde siddet 19 år ved åren. „Vi burde skamme os", skrev en embedsmand, „at vi tjener kongen så slet i denne sag, når vi betænker, i hvor høj grad han har brug for forbrydere". Ofte købte man forsyninger af forbrydere fra udlandet.

Med en sådan hær og flåde måtte en konge som Ludvig XIV selvfølgelig føre krig, og Louvois smigrede ham stadig dertil. 1661 var der nær kommet krig om, hvorvidt den franske eller den spanske gesandts vogn skulle køre forrest ved en engelsk hoffest; men da gav den spanske konge efter.

Da døde den spanske konge 1665, og Ludvig XIV, der var gift med hans datter, gjorde krav på Belgien. Den hollandske regering var nu mere bange for det stærke Frankrigs end for det svækkede Spaniens nabo-

[1] Den franske historiker Lavisse.

skab, og fik dannet et forbund med England og Sverige mod Ludvig, der måtte nøjes med enkelte belgiske grænsefæstninger. — Forbitret herover besluttede han at ramme Holland; han tilkøbte sig forbund med Karl II af England, som altid manglede penge til sine elskerinder, og fik forbund med Sverige og nogle tyske nabostater, hvorpå han 1672 angreb Holland. Hollænderne lod foreløbig store strækninger af deres land oversvømme og fik hjælp fra flere stater, hvis fyrster frygtede Ludvigs havesyge. Han måtte slutte fred, uden at Holland mistede land; derimod måtte Spanien afstå en del land til Ludvig. Samtidig blev det selvstændige hertugdømme Lothringen lagt under Frankrig.

En protestantisk familie kastes ud. (Efter akvarel af Leloir).

Huguenotforfølgelsen.

Det pinte Ludvig XIV, at der i hans rige fandtes folk med en anden religion end hans, og katolikkerne æggede ham til at forfølge huguenotterne. Men han var betænkelig ved at bryde bedstefaderens løfte til disse. Da fattede han en plan, hvorom han erklærede: „Gud har villet, den skulle føre til et meget stort antal omvendelser". Katolikkerne fik ret til at omvende huguenotternes børn fra deres 7års alder, en huguenot, som „omvendte" sig, skulle ikke betale sin gæld til tidligere trosfæller, fik 2 års skattefrihed m. m.

Dermed var katolikkerne dog ikke tilfredse. „Hvis I hverken vil lade eder besejre ved vore bønner, vinde ved vor ømhed eller give efter for

vore advarsler, så vid, at fredsenglen vil komme til at græde bittert derover", sagde de. — „Vi er gode undersåtter", svarede huguenotterne. „ .... Vi vil udgyde vor sidste blodsdråbe for at tjene vor konge og bevare vor religion. .. .. Hvad har vi gjort, siden man fravrister os vort franske hjerte?"

1685 lod kongen rå dragoner indkvartere i huguenotternes hjem, hvor de skulle omvende værterne. Vold mod kvinder, tortur mod mænd, mishandlinger af børnene var deres metoder, og snart meddelte man kongen, at næsten alle var blevet omvendt. Så ophævede han Nantesediktet (II, s. 95). Huguenotterne måtte hverken holde gudstjeneste i kirke eller hjem, og for fremtiden skulle deres børn oplæres i den katolske tro. Huguenotpræsterne fik valget mellem at omvende sig, forlade landet eller at blive galejslaver. De andre huguenotter måtte ikke forlade landet. — Alligevel skal omk. 400.000 være flygtet og have bosat sig i protestantiske lande. Frankrig mistede mange af dets bedste borgere. — Men da kongedømmet faldt godt hundrede år senere, var der omtrent lige så mange huguenotter som 1685.

Katolikkerne holdt begejstrede lovtaler over Ludvig XIV. „Ved Eder er kætteriet forsvundet", udbrød hofpræsten. „Gud alene har kunnet udføre et sådant mirakel".

Inden for den katolske kirke tåltes ingen selvstændig tænkning. Cornelius Jansen, en belgisk professor, havde i et værk om Augustin angrebet jesuitternes lære, hvorfor disse fik paven til at forbyde bogen. Da fik Jansen tilslutning fra en kreds af fromme mænd, der samledes i klosteret Port Royal nær Paris. I modsætning til jesuitternes moral betonede de inderlighed i troen og renhed i sæderne. Men jesuitterne fik Ludvig XIV til at lukke klosteret, hvorefter mange af jansenisterne udvandrede til Holland.

Nye krige.

1685 døde kurfyrsten af Pfalz. Den tyske kejser og Ludvig XIV havde hver en slægtning, som de ville have anerkendt som hans efterfølger. Ludvig lod en fransk hær rykke ind i Pfalz; men Vilhelm af Oranien, der var statholder i Holland, fik dannet et forbund mod ham. Efter en 10årig krig, hvor mange uskyldige mennesker blev dræbt eller pint, og store landstrækninger hærget, måtte Ludvig opgive sine krav og give afkald på en del af det, han havde erobret ved forrige krige.

I tiden fra 1500 til 1700 var Spaniens befolkning omtrent halveret, og Portugal havde løsrevet sig. Da døde den spanske konge barnløs år 1700, og spanierne valgte Ludvig XIV's sønnesøn, Filip, til konge. Det

ville medføre, at to brødre ville blive konger i Frankrig og i Spanien; men det ville Vilhelm af Oranien, som nu også var blevet Englands konge, ikke tåle, og kejser Leopold I krævede, at hans søn Karl skulle have del i det spanske rige. Det førte til Den spanske Arvefølge-krig (1701—13), som førtes på flere valpladser og efter store bekostninger og blodsudgydelser endte med, at Filip beholdt Spanien med kolonierne, Karl fik Spaniens besiddelser på Italiens fastland samt Sardinien, og England beholdt Gibraltar og Minorca, som det havde besat under krigen, erhvervede sig New Foundland og New Scotland — og sikrede sig eneret til at indføre negerslaver til spansk Amerika.

Frankrigs statsgæld var steget enormt, og skatteevnen var stærkt svækket på grund af krigen og huguenotforfølgelserne. 1707 udtalte Vauban, at tiendedelen af befolkningen var tiggere, fem tiendedele på grænsen til at blive det, kun en tiendedel nogenlunde ved magt. — Der skulle spares, hvor der kunne spares fornuftigt, og det var især ved hoffet. Men der skete kun ringe ændring.

Efter dronningens død havde Ludvig XIV ægtet sin forhenværende elskerinde, madame Maintenon. Under hendes påvirkning blev han mere religiøs, stemningen ved hoffet blev alvorligere; men livet ikke billigere. Både kongens søn og sønnesøn døde før han; tilbage som arving var hans sønnesønssøn, den lille Ludvig. Trods alle sorger holdt kongen sig lige værdig; men solkongens glans var borte, og kritikken lurede i krogene. Han døde 1715, og folket drog et lettelsens suk. Der fortælles, at man kastede sten efter vognen, der førte hans legeme til dets sidste hvilested.

La Fontaine. — Molière.

I Ludvig XIV's tid havde videnskab og tænkning trange kår i Frankrig, da man ikke tålte nogen afvigelse fra statskirkens lære. Derimod gav kongen digterne ret frie hænder, blot de ikke rørte ved ham. Men det meste af digtningen var former uden indhold, og den skulle tilpasse sig efter bestemte regler, først og fremmest de tre enheder: 1) Handlingens: Alt skulle samles om et enkelt spørgsmål, f. eks. om kamp mellem dyd og elskov eller mellem forstand og følelse. 2) Tidens: Handlingen skulle foregå inden for et tidsrum af højst 24 timer. 3) Stedets: Alt skulle foregå samme sted. — Senere latterliggjorde Wessel disse krav i „Kærlighed uden Strømper". — Blandt digterne er der dog to, hvis navne og værker er bevaret til vor tid:

La Fontaines navn er bevaret gennem hans fabler, hvori han lader

dyrene optræde med menneskelig tale, følelser og tanker. Under denne form revsede han i billedsprog sin samtids fejl uden at risikere anklage.

Hans samtidige, Molière (1622—73), skrev en hel del skuespil, hvori han latterliggjorde folks laster og naragtigheder for at få dem til at handle retsindigt og fornuftigt. Men da han i det mest berømte, „Tartuffe", angreb det jesuitiske hykleri, rejste gejstligheden en storm imod ham og fik kongen, der satte pris på ham og ellers holdt hånden over ham, til at forbyde stykket. Det hjalp ikke Molière, at han hævdede, det kun var hykleriet, ikke kirken, han ville til livs; thi et angreb på hykleri blev samtidig et angreb på hofkirken. Mismodig derover skrev han „Misantropen" (menneskehaderen), der er formet som en komedie, men snarere er et drama, som viser folkets stemning over for den, der siger det sandheden. Hans ægteskab med en langt yngre letlevende skuespillerinde har vistnok præget „Fruentimmerskolen", og sin sygdom søgte han at skrive sig fri af gennem komedien „Den indbildte Syge". Medens han var med til at opføre dette stykke, fik han en blodstyrtning, som voldte hans død. — For danske og norske har han haft særlig betydning ved at blive Holbergs læremester.

Pascal (1623—62).

En hertug, som havde ført et udsvævende liv, blev grebet af kristendommen og søgte tilslutning til jansenisterne. Da han ikke over for sin jesuitiske skriftefader ville kalde det synd, nægtede denne ham nadveren. Det gav anledning til, at den franske professor Arnauld rettede en række skarpe angreb på jesuitterne, hvorfor disse søgte at komme ham til livs ved tvetydig brug af ord. Arnauld havde vanskeligt ved at udtrykke sig på fransk og bad derfor en ung mand, Blaise Pascal, om på hans vegne at henvende sig til det franske folk. Kort efter udkom det første af de „Provincialbreve", som gjorde Pascals navn berømt.

Allerede som 16-årig vandt Pascal berømmelse som matematiker; men kort efter trak han sig tilbage til det klosterlige liv i Port Royal sammen med jansenister.

Hans „breve" var skrevet med en matematikers klare logik og var let forståelige for enhver tænkende læser. Først påviste han, hvilke løgnagtige midler, jesuitterne brugte for at komme en modstander til livs; derefter rettede han voldsomme angreb på deres dobbeltmoral: Der var ikke en last så hæslig, ikke en forbrydelse så forfærdelig, at de ikke

kunne finde et forsvar for den; de gav syndsforladelse uden anger, påtog sig at være samvittighed for andre og fritog menneskene for deres samvittigheds anklage.

Jesuitterne søgte at standse udgivelsen af „brevene" ved at forsegle det trykkeri, som de mente udgav dem; men kort efter at de havde gjort det, udkom et nyt brev. — Bogtrykkerens kone havde skjult typerne i sit forklæde og var listet bort med dem, så det næste brev blev trykt af samme mand, men udkom fra et andet sted. — I en provins fik jesuitterne „brevene" dømt til bålet; men ingen øvrigshedsperson ville miste sit eksemplar, i stedet for brændte man en almanak. „Brevene" vakte en voldsom harme mod jesuitterne og gav deres magt et knæk, den aldig forvandt.

Pascal.
(Efter samtidig anonym tegning).

Pascal tog derefter fat på et mægtigt værk: Han ville bevise kristendommens sandhed for derved at vende menneskenes tanker bort fra dette livs forkrænkelighed og imod Gud og det evige liv. Han gjorde en mængde optegnelser og nedskrev spredte strøtanker, men før han fik det samlet til en helhed, døde han. I hans lomme fandt man et stykke papir, hvorpå han havde skrevet: „Giv mig Gud, giv mig de enfoldiges Gud, ikke filosoffernes og de lærdes Gud!" — Hans venner udgav hans efterladte papirer under titlen „Pascals tanker". Stadig vender han deri tilbage til sin grundtanke: Livet et kun et kort minut, målt med evighedens målestok; dets mål er at forberede til et evigt liv! Han gør ofte mere indtryk af at være en søger end af at være en troende og minder meget om den danske tænker Søren Kierkegård. Hans tanker har været mange til opbyggelse og endnu flere til selvprøvelse.

Kampen mellem konge og parlament i England.

Ved dronning Elisabeths død 1603 var Marie Stuarts søn, kong Jakob af Skotland, nærmeste arving til England og blev uden indsigelse valgt til dets konge.

Der var dødsstraf for at deltage i katolsk messe. Nu håbede katolikkerne, at Marie Stuarts søn ville mildne deres kår. Han prøvede også på det. Men da han så, hvor mange der endnu fandtes, skærpede han atter lovene. Da sammensvor nogle af dem sig om at sprænge parlamentsbygningen i luften ved åbningen af parlamentet. Det blev opdaget, og alle de sammensvorne blev fundet og henrettet. Alle gik modige i døden som martyrer for den kirke, der for dem var den sande.

Skønt de fleste skotter var presbyterianere, og de fleste englændere puritanere, påtvang Jakob dem alle den engelske statskirke.

Han lod parlamentet vide, at det havde sin ytringsfrihed af kongelig nåde; det svarede, at dets talefrihed og ret til at drøfte alle statssager var ukrænkelig, og at kongen hverken kunne give love om religiøse forhold eller indføre nye skatter uden dets samtykke. Han var ødsel, det påholdende. Så indkaldte han det ikke i 7 år og skaffede sig penge ved bl. a. at sælge handelsmonopoler, og dommere, som erklærede dette for ulovligt, blev afsat.

Da døde han 1625 og efterfulgtes af sønnen Karl I.

For at undgå strid mellem kongen og parlamentet havde man i England indført den statsskik, at ministrene havde ansvaret for regeringens handlinger. Men da underhuset anklagede Karl I's førsteminister for hans embedsførelse, tog kongen personlig ansvaret derfor, hvorved forholdet mellem ham og parlamentet blev meget spændt. Det nægtede ham de penge, han ønskede; han jog det da hjem og udskrev tvangslån. Hvis dommere erklærede det for ulovligt, blev de afsat, og de, der nægtede at betale tvangslånene, blev fængslet.

Hans pengetrang blev dog så stor, at han nødtes til at indkalde parlamentet. Kongen måtte nu underskrive en erklæring, hvorefter ingen lån eller skatter kunne pålægges uden parlamentets samtykke. Senere vedtog det, at den, der enten opkrævede eller betalte skatter, som ikke var bevilgede, var rigets fjende. — Så opløste Karl I parlamentet.

Han forsøgte nu at regere enevældigt. Parlamentsoppositionens ledere blev anklaget, og tre, som erklærede, at de stod kun til ansvar for parlamentet, blev fængslet. I fængslet døde en af dem, og kongen nægtede at udlevere liget til hans børn. — Da kongen ikke kunne klare sig med de ordinære skatter, greb han til lignende midler, som hans fader havde gjort.

Blandt hans rådgivere gjorde biskop Laud sig forhadt ved at omdanne kirken i katolsk retning. I England svarede puritanerne med på trods af hans forbud selv at ansætte prædikanter. Og da ritualet første gang brugtes i en kirke i Edinburgh, kastede en pige en skammel mod bispen.

Hun blev drevet ud; men så dundrede man på dørene, og det regnede med sten ind ad vinduerne.

Snart stod en skotsk hær ved Englands grænse. Den engelske hær, som førsteministeren, jarlen af Strafford, udbød, plyndrede de rige kirker, og kongen havde ikke råd til at lønne den. Forgæves søgte han lån i udlandet, endog hos paven. 1640 måtte Karl I atter indkalde parlamentet efter at have regeret egenmægtigt i 11 år.

Nu havde parlamentet magten. I stedet for at bevilge penge til krigen anklagede det Strafford for højforræderi; han blev dømt til døden, og kongen, der havde lovet at beskytte ham, blev så angst for folkestemningen, at han underskrev dødsdommen. „Sæt ej lid til fyrster", sagde Strafford, da han lagde hovedet på blokken. Det blev vedtaget, at parlamentet skulle indkaldes mindst hvert 3. år og ikke kunne hjemsendes uden eget samtykke.

For at vinde tid gik kongen ind på det alt sammen. Og snart gærede det rundt om i riget: Irerne gjorde oprør og dræbte tusinder af skotter og englændere, som havde bosat sig i Ulster, mens andre blev jaget fra ejendommene og omkom af hunger og kulde. Og parlamentet turde ikke betro kongen en hær mod Irland. — De højkirkelige stredes med puritanerne, idet hver af parterne ville påtvinge den anden sin kirkeordning.

Kongen søgte at benytte sig deraf og anklagede nogle parlamentsmedlemmer for højforræderi; men da han i parlamentsbygningen krævede dem udleveret, huggede underhusets formand døren i lås for næsen af ham og hans politi. Og Londons milits trådte under våben som vagt for parlamentet.

Karl I forlod da London og begyndte 1642 krig mod parlamentet. Han havde det meste af adelen på sin side; kavalerer kaldte de sig. Deres modstandere var mest jævne borgere; de var i reglen kortklippede, hvorfor kavalererne hånligt kaldte dem rundhoveder. De var de fleste, men kavalererne var mest krigsøvede.

Da fik Oliver Cromwell ledelsen over en del af borgerhæren. Han uddannede af bønderkarle en rytterafdeling, hvis officerer udelukkende valgtes efter dygtighed. Under kamp og øvelse var der streng disciplin, i den øvrige tid kunne en menig soldat irettesætte en officer, hvis han fandt hans handlinger forkastelige. Disse „jernsider" følte sig som Herrens krigere og syntes uovervindelige. Blev den øvrige del af parlamentets hær slået, bragte de sejren hjem. 1645 var Karl I besejret. Samme år blev bisp Laud dømt og henrettet for højforræderi.

De fleste parlamentsmedlemmer ville nu påtvinge alle den puritanske

kirkeordning. Cromwell og de fleste af hans soldater var independenter (uafhængige) og krævede ret til at danne frie menighedskredse. Begge parter søgte at vinde kongen for sig, og han søgte at benytte deres uenighed til egen fordel.

Da hørte Cromwell, at hans modstandere forberedte en fælles skotsk-presbyteriansk og kongelig rejsning mod ham. Han bemægtigede sig derfor kongens person, men forsøgte endnu engang at komme til forståelse med ham. Hans svigersøn fremsatte et forslag, hvorefter der bl. a. skulle være religionsfrihed for alle med undtagelse af katolikker; skat på levnedsmidler skulle afskaffes, og ligeså gældsfængsel for fattige skyldnere. — Men kongen søgte at fremkalde en ny borgerkrig. Da samledes independenternes officerer og bad under tårer Gud om råd. De kom til den overbevisning, at de skulle drage ud og kæmpe mod de kongeligsindede, og sejrede de, var det Guds vilje, at kongen skulle stå til ansvar for det blod, han havde udgydt. — Kort efter slog 9000 jernsider en adelshær på 20.000 mand.

Kongen søgte nu at flygte for at rejse nye oprørshære. Da lod Cromwell underhuset anklage ham, idet det erklærede, at det, som valgt af folket, var rigets øverste myndighed. Kongen blev dømt til døden og henrettet 1649. Folkestyret havde sejret over kongemagten.

Cromwells styre.

„Vi vil hugge hovedet af ham med kronen på", havde Cromvell sagt for at fastslå, at kronen ikke dækker en konges svig, lovbrud og landsforræderi. Men ud over Europa vakte henrettelsen af en konge forfærdelse. Den russiske zar jog den engelske gesandt fra sit hof, og Frankrigs gesandt i England blev kaldt hjem. Især var forfærdelsen stor blandt englænderne, som altid har næret dyb ærbødighed for kongedømmet.

Og nu fik Cromwell vanskeligheder med en yderliggående radikal fløj i hæren, „levellers" (udjævnere); de krævede almindelig valgret og hævdede, at ingen var bundet til en lov, han ikke gennem sin afstemning havde godkendt, hvorimod Cromwells svigersøn, Ireton, erklærede, at kun folk med varig interesse i riget skulle have ret til at vælge lovgivere, og en officer tilføjede, at ellers kunne ejendomsløse ophæve ejendomsretten og dele alt lige. — „Mennesket er mere end ejendom. Gud har givet os alle fornuften, og den fattige mand må have ret til at bruge den ved valgene", fik de til svar, og en anden leveller tilføjede: „Vi har vovet vort liv og vil ikke give afkald på vor fødselsret". — En anden ret-

ning, „diggers“[1], hævdede ud fra Jesu ord: „Salige er de sagtmodige, de skal arve jorden“, at ejendomsretten skulle ophæves, hvorfor de gav sig til at grave i andres jord. — Cromwell slog begge bevægelser ned.

Den henrettede konges søn, Karl, fik irerne til at hjælpe sig med at erobre England. Cromwell slog oprøret ned og „vadede i blod gennem Irland“. Så lovede Karl skotterne at overholde deres presbyterianske kirkeordning, hvis de ville hjælpe ham mod Cromwell. Han fik samlet en betydelig hær, men blev slået og flygtede til Frankrig.

Oliver Cromwell.

Det samme parlament havde siddet siden 1640; men der var tyndet så stærkt ud i det, at man kaldte det „rumpen“ (en krop uden hoved og lemmer). Mange af dets medlemmer var kendt for at være bestikkelige, og man råbte på nyt valg. Da søgte det 1653 at få vedtaget en lov, hvorefter de ledige pladser skulle besættes ved et udfyldningsvalg, og det siddende parlament skulle godkende valgene. Ved et møde lovede Henry Vane og flere ledende parlamentsmedlemmer Cromwell at få det forelagte lovforslag standset. — Men dagen efter søgte man i parlamentet at jage loven igennem. Da det blev meddelt Cromwell, skyndte han sig derhen med en afdeling soldater. Da forslaget skulle til afstemning, rettede han et voldsomt angreb på medlemmerne for egennytte og korruption og sluttede: „Eders time er kommet; Herren er færdig med eder!“ — Flere medlemmer rejste sig harmdirrende for at svare. — „Stille!“ råbte han. „I er ikke noget parlament!“ — „Dette er mod al ret og ære!“ skreg Henry Vane. — Cromwell svarede: „Det er jer, som har tvunget mig dertil. Dag og nat har jeg bønfaldet Gud om hellere at slå mig ihjel end sætte mig til dette“. — Derpå lod han sine soldater jage medlemmerne ud.

Hæren indkaldte nu 140 „ærlige, gudfrygtige og retskafne mænd“ fra England, Skotland og Irland. Men de kunne kun enes om at lægge magten i Cromwells hånd. Så gav han sammen med officererne landet en ny forfatning, og de ny parlamentsmedlemmer fik at vide, at kun de, der ville være trofaste mod ham, republikken og den ny forfatning, måtte deltage i dens møder. Så trak ca. en trediedel sig tilbage. Cromwell var blevet for vant til at kommandere og egnede sig ikke til at forhandle

[1] Af *dig* = grave.

med et selvstændigt parlament. Han styrede nærmest diktatorisk. Parlamentet tilbød ham kongenavn; men han ville kun være protektor (rigsværner), ville kun være „et ringe redskab til at gøre folket godt og tjene Gud".

1651 havde han fået parlamentet til at vedtage Navigationsakten, hvorefter ingen fremmede skibe måtte indføre andre end sit eget lands produkter til England, og da Holland af den grund begyndte krig mod England, blev det slået. Udadtil var England stærkere end nogen sinde; der var ret og orden i landet, og næringslivet blomstrede. Den religiøse ufordragelighed var mildnet, fordi ingen retning fik lov at herske over andre. Cromwell holdt hånden over kvækersamfundet, der var opstået under borgerkrigen, gav jøderne adgang til England, de biskoppelige lov til at holde gudstjeneste og forfulgte ikke katolikkerne, og menighederne fik ret til selv at ordne deres indre forhold. — Men folk råbte på kongedømme og fornøjelser. Disse var vel ikke forbudt; men teatrene var blevet lukket, og rå forlystelser som hane- og bjørnekampe forbudt.

Cromwells sidste år var tunge. Han mistede sin kæreste rådgiver, svigersønnen Ireton, endnu en svigersøn og en højtelsket datter. Og han tyngedes af angst for, at det ikke var Guds vilje, han fuldbyrdede. På sit dødsleje spurgte han præsten: „Er det muligt at falde fra nåden?" — „Nej!" — „Da er jeg sikker", svarede han, „for jeg ved, at jeg engang var i nåden". — Han døde 1658. Hverken hans søn Richard eller nogen anden magtede at løfte arven efter ham. Da greb general Monk tøjlerne og fik et nyt parlament valgt. Det tilbød Karl I's søn Karl kronen, og under folkets jubel rykkede Karl II ind i London 1660.

De sidste stuarter: Karl II og Jakob II.

Karl II havde et indtagende væsen, men var fuldstændig samvittighedsløs og interesserede sig mest for forlystelser, drik og især for kvinder. Mange af de penge, parlamentet bevilgede til hær og flåde, brugte han til dem. Skønt et stærkt Frankrig var en fare for England, lod han sig — som før nævnt — af Ludvig XIV købe til et forbund mod Holland. I købet fik han en smuk fransk pige, som havde den opgave at spionere for Ludvig XIV. — Fra hoffet udgik en moralsk smitte til de højere klasser, som nu tog oprejsning for, at Cromwell havde holdt dem på smalkost.

Karl II havde lovet amnesti for sin faders fjender; alligevel lod han mange af dem hænge og partere. Cromwells og Iretons lig blev gravet op og hængt i galger. Da vedtog parlamentet 1679 Habeas-Corpus-akten: Ingen kunne fængsles af andre end de lovlige myndigheder, der

skulle angive grunden til fængslingen, den fængslede skulle forhøres inden 24 timer og løslades mod borgen, hvis han ikke beskyldtes for en stor forbrydelse.

I strid med givet løfte indførte Karl II atter højkirken og forfulgte anderledes troende. Henimod 2000 præster blev afskediget, og rundt om i landet sad fromme mænd og kvinder fængslet. Da dannede puritanerne, sekterne og independenterne en sammenslutning, dissenter, som statsmagten ikke var stærk nok til at kue.

Karl II havde lovet Ludvig XIV at genrejse katolicismen i England, og han søgte at skaffe katolikkerne trosfrihed ved også at love dissenterne det. Men parlamentet fastslog i „Testakten", at ingen kunne få embede uden at sværge sig fri for katolicismen. Kun ved at give Karl en mægtig pengesum, fik parlamentet ham til at underskrive denne lov. Med god grund mistænkte mange kongen for at nære planer om at indføre katolicismen ved hjælp af franske soldater, og det lykkedes jarlen af Shaftesbury at få førsteministeren styrtet ved at påvise, at han skaffede kongen penge fra Frankrig. Til Shaftesbury sluttede sig flere mænd, som dannede Whigpartiet. — I modsætning til det dannede kongens tilhængere Torypartiet.

Kongen havde ingen ægtefødte børn, og Shaftesbury arbejdede på at få hans broder Jakob, der var kendt som katolik, udelukket fra tronen. Spændingen mellem de to partier blev så voldsom, at Shaftesbury efter et mislykket oprørsforsøg mod kongen måtte flygte til Holland. Karl II benyttede sig deraf til uden bevis at få flere whigger henrettet for højforræderi. Det syntes nu, som om han kunne regere enevældigt. Da døde han 1685. Forinden lod han sig berette af en katolsk præst.

Hans broder blev nu konge under navnet Jakob II. Men først havde han måttet love at holde landets love og forfatning. Han begyndte straks at forfølge dissenterne på det grusomste. Det fremkaldte et oprør, som blev slået ned. Man henrettede de førere, man kunne få fat i; andre blev sendt som slaver til kolonierne uden hensyn til, om de var skyldige eller ej. I strid med Testakten ansatte han katolske officerer i hæren, og parlamentets ærbødige indsigelse derimod besvarede han med at udsætte dets møder. — Højkirken havde forkyndt kongens guddommelige ret. Nu benyttede Jakob II denne ret til at ansætte katolikker som præster, bisper og lærere ved universitetet. Protesterede kirkens mænd, blev de afsat; dommere, der ikke var ham følgagtige, blev omskiftet med føjelige. Alle uden hensyn til stand og religiøs anskuelse vendte sig nu mod kongen.

Men man fortrøstede sig til, at han var gammel, og at hans datter Marie, der var protestant og gift med Vilhelm III af Oranien, skulle arve tronen efter ham. Da fødte dronningen Jakob II en søn, som selvfølgelig skulle opdrages som katolik. — Så bad englænderne Vilhelm om hjælp. Han kom med en hollandsk hær, og englænderne flokkedes om ham. Uden sværdslag flygtede Jakob II ud af landet (1688).

Vilhelm III af Oranien.

Vilhelm III af Oranien.

Det engelske parlament havde afsat den arveberettigede konge og valgt hans ikke arveberettigede datter, som nu krævede, at hendes mand skulle være konge, og han erklærede, at hans ret skulle ikke hænge i hans kones forklædebånd, enten måtte de tage ham til konge, eller han forlod landet. Toryerne og de højkirkelige måtte nu begrave den „guddommelige kongelige arveret".

I Holland havde et pengearistokrati og slægten Oranien længe kæmpet om magten. Det første støttede sig til adelen og det rige borgerskab, den anden til folkets brede lag. Under Vilhelms opvækst stod det første for styret med Jan og Cornelis de Witt i spidsen, og det var næppe med deres gode vilje, at den 20-årige Vilhelm 1670 fik sæde i statsrådet og to år efter blev hærens fører. Bag et koldt, behersket ydre ejede han en glødende fædrelandskærlighed, og han gav aldrig op. I kampene sås han tiest, hvor faren var størst, og opflammede derved soldaterne til at følge efter.

Ludvig XIV's overfald på Holland 1672 (II s. 147) kom bag på Jan de Witt, skønt han burde have set faren. Man beskyldte med urette ham og broderen for landsforræderi. De blev dræbt af en pøbelskare, og ligene mishandlet, uden at Vilhelm gjorde noget for at hindre det. Nu måtte han tage ansvaret. Den uforberedte hær led nederlag på nederlag. Men han forstod at skaffe Ludvig XIV flere fjender og krydse hans planer. Og da han ægtede Jakob II's datter Marie, skal Ludvig have følt det „som om han havde mistet en hær". Da Vilhelm sagde ja til Englands trone, var det antagelig for at knytte England og Holland sammen til fælles forsvar mod Ludvig XIV's overgreb.

Vilhelm forbød al religionsforfølgelse: „Vi har aldrig kunnet overbevise Os om, at voldsomheder fremmer sand gudsfrygt, og Vi vil ikke, at Vor myndighed skal bruges som et redskab for noget partis lidenskab."

Da kom Jakob II til Irland med en fransk hær; en mængde irer sluttede sig til ham. De fik den jord tilbage, som Cromwell havde frataget dem, og englændere, som ikke var flygtet, blev mishandlet. Men snart havde Vilhelm magten. Jakob flygtede som en hare. Nu blev jorden atter frataget irerne, og ingen katolik kunne købe, arve eller modtage jord af en protestant. De katolske præster skulle aflægge en ed, som stred mod deres samvittighed; nægtede de det, blev de landsforviste. Hvis børnene afsvor deres katolske tro, fik de forrettigheder fremfor forældrene osv. Irernes uldindustri blev ødelagt ved udførselsforbud. — Der er sagt om straffeloven, at den „lærte børnene opsætsighed mod deres overordnede og opmuntrede alle slette instinkter", og at „den ikke kunne være blevet praktiseret i helvede uden at omstøde Belzebubs trone". Men irerne holdt fast ved deres katolske tro. De fik af katolske præster „den smule opdragelse, som kunne gives dem under åben himmel, på landevejen og bag ved gærder og hække". Og de bevarede slægt efter slægt et glødende had til England.

Vilhelm tog ministre både blandt toryer og whigger. Men de søgte at spænde ben for hinanden og lå i stadig strid med parlamentet. Så prøvede han at tage dem af underhusets flertal, så dette nødtes til at samarbejde med dem, og lagde derved grunden til parlamentarismen.

Hans sidste store politiske gerning var at få dannet det store forbund mod Ludvig XIV. Men kort efter at Den spanske Arvefølgekrig udbrød, døde han (1702). „Jeg har stundom ønsket at blive friet for alle mine sorger", sagde han kort før sin død; „men nu ser jeg en anden scene og vil gerne leve lidt længere". Hans hustru var forinden død barnløs, og hendes søster Anna, der efterfulgte hende, døde 1714, hvorefter Georg I af Hannover, Jakob I's datterdattersøn, arvede England.

Engelske tilstande i 1600tallet.

Adelen havde fået et føleligt knæk ved, at den som helhed havde støttet stuarterne. Underhuset, hvori borgerskabet havde stor indflydelse, var blevet den betydeligste faktor i landets politik. Mange af de forfulgte huguenotter havde bosat sig i engelske byer, hvor de i høj grad hjalp til at fremme industri og handel. Det var især i byerne, man fandt dissenterne.

Bønderne var ikke en underkuet masse; fra dem var mange af Cromwells jernsider hentet. Men landarbejdernes kår var strenge; dog hjalp det dem, at der fandtes megen almenning, hvorfra de kunne hente en hel del af, hvad de skulle bruge til føde, klæder og brændsel. Hårdest var byarbejdernes kår. For konkurrencens skyld søgte man ved lovbud at holde lønnen på eksistensgrænsen. Ofte var der arbejdsløshed. 1685 fik ¼ af befolkningen fattighjælp, der dog var yderst karrigt tildelt.

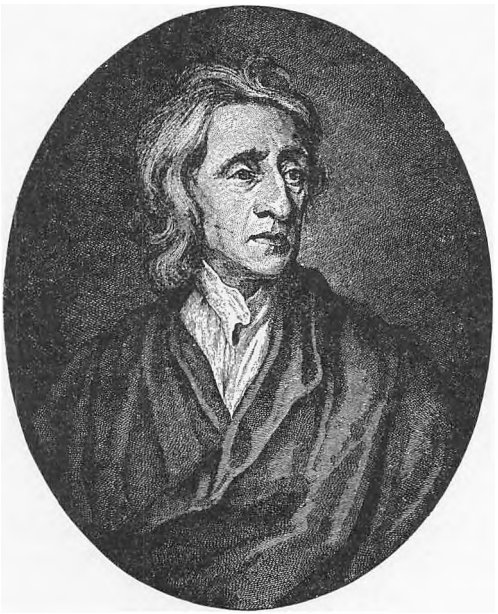

John Locke. (Efter G. Kneller).

Højkirken havde svækket sig selv ved at støtte et hof, hvorfra den mest skamløse uterlighed udgik. Forholdet ved Vilhelms hof blev et andet, da det i hans tid førte en tilbagetrukket tilværelse, og hans og Maries ægteskab var et eksempel til efterfølgelse. Men deres hof havde højkirken ingen særlig tilknytning til.

Man var efterhånden blevet træt af de religiøse kampe. Men ofte afløstes religiøs fanatisme af hensynsløs materialisme. Dog fandtes der, især blandt kvækerne, fromme forretningsdrivende, som søgte at følge reglen: „Alt hvad I vil, andre skal gøre mod jer, det skal I gøre mod dem".

Engelsk åndsliv.

Antagelig under påvirkning af borgerkrigen skrev *Thomas Hobbes* 1651 „Leviathan"[1], hvormed han tænkte på statsmagten. Han påstår, at under frie forhold vil de stærke mennesker knuse de svage. For at undgå det er menneskene enedes om at skabe en myndighed, som alle *skal* bøje sig for. Den skal have absolut magt, være uansvarlig og må ikke kunne afsættes. Hobbes var altså tilhænger af enevælde; men da han bygger sit teori på folkets og ikke på en guddommelig ret og hævder, at statsmagtens opgave er at værne folket mod de stærkeres over-

[1] Et mytologisk havuhyre, bl. a. omtalt i Jobs bog kap. 40 og 41.

greb, blev hans værk mere et forsvar for Cromwells end for stuarternes herredømme.

John Locke hævder, at hvor naturens love råder, vil der være frihed og lighed. Folket har overdraget magten til kongen, for at han skal styre i overensstemmelse med dets vilje og med Guds og naturens love. Han skal stå til ansvar over for det, og handler han i strid med dets ønsker, har det ret til at styrte ham.

John Milton. (Efter stik af W. Faithorne).

I sit værk om det menneskelige forestillingsliv siger Locke, at menneskets sjæl oprindelig er som en ubeskrevet tavle. Forestillingerne udspringer af sansning og de overvejelser, som knyttes dertil. Han angriber i sin opdragelseslære ramseriet og påfyldning af kundskaber. Først skal barnets legeme udvikles sundt, så skal det have de nødvendige kundskaber, og det på en måde, der vækker dets interesse; men især skal det opdrages til at handle ret. Som lille skal det bøje sig for forældrenes autoritet; men det skal lære at tænke selvstændigt og handle ret, ikke ved prygl eller tvang, men ved overbevisende grunde: „Gør din søn til din underdanige undersåt, mens han er barn, til din fortrolige og hengivne ven, når han er voksen."

Digteren *Milton* vandt som ung berømmelse for sine smukke digte. Mens han var på en udenlandsrejse, hørte han om den truende borgerkrig og „fandt det lavt at rejse for morskab udenlands, mens hans medborgere kæmpede for friheden hjemme". — Pennen, og ikke sværdet, blev dog hans stærkeste våben. Han krævede større personlig frihed, talte tros- og trykkefrihedens sag og forsvarede Cromwells ret til at lade Karl I henrette. Hans boglige arbejder kostede ham synet; „men han ofrede med velberåd hu sit syn for sin pligt"[1].

Han var blind, da Karl II kom til magten, og levede nu i fattigdom og

[1] Niels Møller.

stadig livsfare. I den tid skabte han sine hovedværker. I „Det tabte paradis" skildrer han det skyldfri liv i paradiset og tegner i mægtige billeder, der minder om oldengelsk digtning (I s. 171 ff.), Lucifers og menneskenes fald. „Den kæmpende Samson", der fortæller om den blindede Samson hos filistrene, er meget personlig og samtidig et forsvar for Cromwell, der ikke „gik på egen hånd, men var en mand, oprejst med styrke nok og bud fra himlen".

Den tyve år yngre digter *John Bunyan* var kedelflikker og baptistpræst, og da han trods Karl II's forbud vedblev at prædike, blev han sat i fængsel, hvor han sad i 12 år. I fængslet skrev han „Pilgrimmens vandring", der er oversat til ca. 100 sprog. Han lader her dyder og laster: Sandhed, retfærdighed — gerrighed, misundelse osv. optræde som personer, der henholdsvis drager den kristne mod eller bort fra den rette vej. Bogen virker naiv på de fleste nutidslæsere, men har sikkert betydet langt mere for mange end Miltons storladne digtning.

Som en mægtig sol på videnskabens himmel strålede i overgangen fra 16—1700'erne Isaac Newton. Men da hans opdagelser fik særlig betydning for den følgende tids udvikling, vil han blive omtalt i indledningen dertil.

RUSLAND TIL PETER D. STORES DØD 1725

Før Peter d. Store.

I 1200tallets begyndelse erobrede den grusomme mongolfyrste, Djengis Khan, hele Midtasien, og 1224 den østlige del af Rusland, hvis fyrster i over 250 år måtte betale skat til tatarfyrsterne. I 1480 frigjorde moskvakongen Ivan III endelig Rusland fra deres herredømme og skabte sig et mægtigt rige, der dog var afskåret fra adgang både til Sortehavet og Østersøen og kun havde et åndehul ved Det hvide Hav.

Den jævne befolkning mærkede ikke til befrielsen. Kongen, der kaldte sig zar, styrede som før ved hjælp af adelen (bojarerne). Var han kraftig, måtte de tjene ham, var han svag, tog de magten. Der fandtes en del livegne, vist efterkommere af trælle. De fleste bønder var selvejere eller fæstere under bojarerne; blev disses herredømme for strengt, drog de modigste bønder ud i stepperne mod sydvest og opdyrkede jorden her. Der førtes en stadig kamp mod nomaderne, hvorved der skabtes en krigersk bondebefolkning, som dannede forpost mod østens horder og udgjorde zarens bedste soldater.

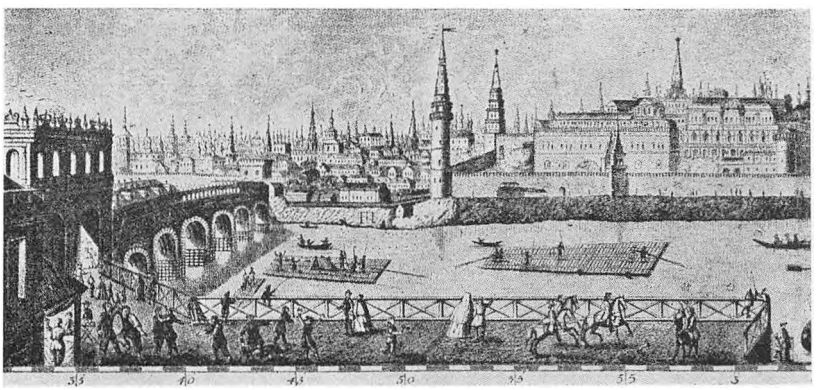

Moskva med Kreml i 1600tallet.

Ivan IV d. Skrækkelige (1533—84) blev zar som 3-årig. Han tyranniseredes af bojarerne, indtil han som 14-årig tog magten. Så længe han var under sin gode hustrus påvirkning, styrede han retfærdigt, værnede bønderne mod bojarerne og søgte at lære af vestens kultur. Men da hun døde, tog den vildskab og grusomhed, som i hans barndom var blevet næret af bojarerne, magten over ham. Han slog sin ældste søn ihjel, tøjlede bojarerne med hård hånd — og krævede, at munkene skulle bede flittigt for ham.

Peder d. Store.

Feodor, hans søn og efterfølger, var svag, hvad bojarerne benyttede sig af til at få ham til på St. Georgs dag 1597 at forordne, at bønderne skulle forblive på det sted, hvor de den dag opholdt sig. — I deres folkeviser jamrer de russiske bønder over denne dag, da man berøvede dem friheden og lagde grunden til livegenskabet.

Frivilligt bøjede de sig dog ikke. 1667 rejste kosakhøvdingen Rasin et oprør og tvang regeringen til et forlig. Den brød det, fik ham i sin magt, slog oprøret ned og lod ham henrette. Men trods regeringens forbud vedblev sangen om ham at leve iblandt bønderne. De fleste bønder mente, at jorden tilhørte Gud og skulle udnyttes af alle i fællesskab. Der var derfor ofte oprør mod bojarerne, som imidlertid stadig fik regeringens bistand til at knuse dem.

Peter d. Store (1682—1725).

Peter d. Store blev zar som 10-årig. Foreløbig styrede hans halvsøster Sofia for ham. I hendes tid søgte en del gejstlige at få de hellige skrifter rettet for deres mange fejl; men de gammeldagstroende mente, at blot man rørte ved disse bøgers stavemåde, mistede de deres kraft. Det førte til så voldsomme kampe, at Sofia lod de gammeltroendes fø-

rer henrette. Strelitserne (livgarden), hvis chef var gammeltroende, gjorde da oprør, men blev besejret.

Ved Sortehavets nordkyst levede dengang tatarer; de foretog jævnlig plyndringstog ind i Rusland og tog tusinder af fanger, som de solgte som slaver på asiatiske markeder. Da Sofia ikke magtede at tugte dem, overgav strelitserne magten til Peter, som satte hende i kloster.

Han havde hidtil mest interesseret sig for teknik og krigsvæsen, især dog for at sejle og længtes mod det store hav. — „Land har jeg nok af", sagde han senere, „skaf mig vand". — Han søgte at optræde som vesteuropæer, men var mest sig selv, hvor brændevinen flød i strømme. Foreløbig erobrede han Azov fra tatarerne, så Rusland fik adgang til Sortehavet.

Så drog han med et stort følge til Vesteuropa. Snart ville han behandles som håndværker, snart som zar, alt eftersom han var i lune. I Brandenburg arbejdede han lidt på en kanonfabrik, i Holland på et skibsbyggeri. Da hørte han, at strelitserne havde gjort oprør. Han skyndte sig hjem, slog oprøret ned og lod flere tusinde henrette. Selv huggede han hovedet af mange af dem.

Så tog han fat på at omdanne russerne til vesteuropæere, og det i en fart. Mændene gik i lange kapper og bar langt skæg. De fik ordre til at møde ved hoffet i vesteuropæiske dragter og med kortklippet skæg. Hvis de ikke gjorde det, klippede Peter og hans hofnar skægget af dem. Det vakte stor forargelse, da de hellige billeder viste, at Gud bar langt skæg, og menneskene var jo skabt i hans billede. — For øvrigt drak Peter som før, turede med løse kvinder og holdt larmende fester.

For at drage vesterlændinge til Rusland, meddelte Peter, at han gav alle religionsfrihed. Især søgte han at drage officerer, teknikere og læger til landet. Oftest behandlede han dem ærbødigt; men var han i det lune, kunne han både spytte på dem og give dem lussinger.

Hans første hustru fødte ham sønnen Alexis. Senere satte han hende i kloster og giftede sig med en bondepige, som fik betydelig indflydelse på ham. Alexis skulle studere teknik, krigsvæsen og statsstyre, men interesserede sig for kunst og digtning, hvad Peter ingen sans havde for. Fortvivlet over faderens tyranni flygtede han til Italien; men Peter fik ham lokket hjem, hvor han blev pint til døde.

1700—1721 deltog Peter i Den store nordiske Krig. Værdien af hæren, han havde ofret så meget på, viste sig 1700 ved Narva, hvor Karl XII's 8000 svenskere fuldstændigt sejrede over Peters 40.000 russere. „Tak, bror Karl, der kommer en tid, da vi skal betale dig lærepenge", sagde

Peter. Det skete ved Poltava, hvor 55.000 russere 1709 grundigt besejrede 20.000 svenskere, så Karl XII flygtede til Tyrkiet. Ved freden 1721 måtte Sverige afstå de fleste baltiske stater og det sydøstlige Finland til Rusland, der nu havde fået adgang til Østersøen.

1703 var Peter begyndt at anlægge en by ved Nevaflodens udløb i Den finske Bugt. Det var sumpet deltajord, hvor 200.000 bønder måtte arbejde i flere år for en sulteløn, og mange omkom. Senere fortaltes, at de bar jord og sten i deres kapper til byen. Han kaldte byen St. Petersborg (nu Leningrad) og flyttede regeringen dertil. Der var han kun omgivet af sine yndlinge og tilhængere, af indkaldte udlændinge og sine embedsmænd. Og her boede han ved havet, selv om Den finske Bugt var bundet af frosten mere end det halve år.

Peter forbød helgendyrkelse og beordrede, at en del af kirkens indtægter skulle gå til syge- og fattigpleje og til skolevæsenet, som der dog ikke blev gjort stort ved. Klostre skulle optage invalider, før de tog nye munke ind. Sekter og udenlandske religioner nød fuld frihed, blot de var lovlydige. Han ville ikke bygge herredømmet på religiøst grundlag. „Den ære, der tilkommer mig, er, at man tjener staten og mig med iver og trofasthed", sagde han.

Hele styret skulle ordnes efter vesteuropæisk mønster; men det viste sig umuligt for ham at komme bestikkelserne til livs. Han tænkte på at indføre dødsstraf derfor; men en af hans højeste embedsmænd lod ham vide, at så ville han snart være den eneste levende russer. — Han søgte at fremme handel og industri ved hjælp af det merkantilistiske system, men til liden gavn. Derimod gavnede det meget, at han fik anlagt gode landeveje, anlagde kanaler og åbnede handelen adgang til Østersøen.

Stavnsbåndet søgtes strengt overholdt, og bønderne bebyrdedes med skatter; livegenskabet udvikledes derfor stadig. Dog fik en bonde friheden, hvis han meldte sig til krigstjeneste, og han kunne mod en vis betaling få lov at bosætte sig i en by. Stavnsbåndet skulle holde bønderne ved jorden; men 1678 fandtes 791.000 gårde, 1710 kun 637.000. Man antager, at det især skyldtes sekttilhængere, der for at undgå skat, militærvæsen og livegenskabet flygtede ud i skove og stepper.

NORDEN INDTIL OPLYSNINGSTIDEN

Danmark før krigen med Karl X Gustav.

Da Kristian IV's ældste søn døde 1647, indkaldte den gamle konge en stænderforsamling, bestående af ombudsmænd for borgere, gejstlighed og adel, til at vælge en ny tronfølger.

Der var ved mødet tilløb til et samarbejde mellem den menige adel og de „ufrie" (skattepligtige) stænder om at skaffe stænderforsamlingen skattebevillingsret og lovgivningsmyndighed; men rigsrådet drog adelen over til sig ved at tilbyde den øgede privilegier.

I Frederik III's håndfæstning sikrede adelen sig bl. a. at alle ugedagsbønder nu blev skattefri (II s. 126), at adelen fik vragret på sine godsers strande, og at Kristian IV's forsøg på at få lensvæsenet ordnet til gavn for statskassen, blev lagt til side.

Men hos den menige adel var der stor uvilje mod rigsrådet; i dette stredes svigersønnepartiet[1] med de øvrige medlemmer, og der var fjendskab mellem Corfits Ulfeldt og Hannibal Sehested. For kongen var der kiler nok at drive på. Det må i hans øren have lydt som fremtidsmusik, da biskop Brochmand ved kroningen udtalte: „Høje konge! dig kalder Gud i dag til at tage del i hans værdighed .... Den ubegrænsede magt, som Gud udøver over alle verdens riger, den vil han dele med dig, når det gælder Danmarks og Norges herlige lande".

Frederik III var prøvet i livets skole, da han som 39-årig blev konge; i 30årskrigen havde han således mistet bispedømmet Bremen, som faderen havde skaffet ham. Han var mådeholden i drik og meget indesluttet. Hans 19 år yngre hustru, Sofie Amalie, havde stor indflydelse på ham. Hun var ære- og herskesyg og glemte det aldrig, hvis hun fik tilføjet en krænkelse.

---

[1] De, der var gift med Kr. IVs døtre med Kirsten Munk.

Hannibal Sehested var den betydeligste af svigersønnerne. Han var tilhænger af en stærk kongemagt, og Frederik III havde en del tilovers for ham, men tillod alligevel rigsrådet at undersøge hans forhold. Han blev anklaget for misligholdelse af lenet og for underslæb og gjorde intet forsøg på at forsvare sig, bad kun om nåde, gav afkald på sit embede og gik ind på at tilbagebetale staten en mægtig sum. — Foreløbig søgte han sig en stilling i et fremmed land, men holdt sig samtidig døren åben til Danmark.

Frederik III. (Samtidigt maleri af ukendt kunstner. Frederiksborg).

Der fortælles, at Frederik III ved festmåltidet efter kongevalget skal have sagt til Corfits Ulfeldt: „I har i dag bundet mine hænder; hvem ved, hvem der kan binde Eders!" — og fik svaret: „Er de for hårdt bundet, er der råd til at løse dem igen." Det er uvist, om historien er sand; men det er sikkert, at kongen var Ulfeldt ugunstig stemt, og dronningen nærede et hvidglødende had til Leonora Christina, der var smukkere og klogere og tilmed havde udtalt sig spydigt om hende. — Foreløbig fik Ulfeldt det hverv at tilvejebringe et forbund med Holland, som nu frygtede, at Sverige skulle tage herredømmet i Østersøen. Det lykkedes for ham at få forbundet i stand, hvad han ventede sig stor berømmelse af. Men under hans fravær lod rigsrådet hans embedsførelse undersøge og anklagede ham for til egen fordel at have begunstiget leverandører til hæren og nu tillige for ødselhed under rejsen. — Ulfeldt vovede ikke at lade retten afgøre sagen, men flygtede sammen med Leonora til Sverige.

Krig med Karl X Gustav.

Corfits Ulfeldt æggede Karl Gustav til at angribe Danmark; men han foretrak at gå løs på Polen og benyttede som påskud krigene med Sigismund. Hans mål var antagelig at beherske de polske floders udløb. I begyndelsen vandt han sejr på sejr; men så samlede polakkerne sig til

modstand, og det gik tilbage for svenskerne, som tilmed truedes af Rusland.

I Danmark mente man, at tiden nu var inde til at oprette nederlaget 1645 (II s. 124), og kongen pressede rigsrådet til at erklære Sverige krig, skønt hverken hær eller flåde var i stand til at tage kampen op med den krigsøvede svenske nation. — Krigserklæringen kom Karl Gustav tilpas. Uden tab af krigerære kunne han forlade Polen og vende sig mod Danmark. Jylland blev hurtigt indtaget. Og nu bandt en hård frost vandene

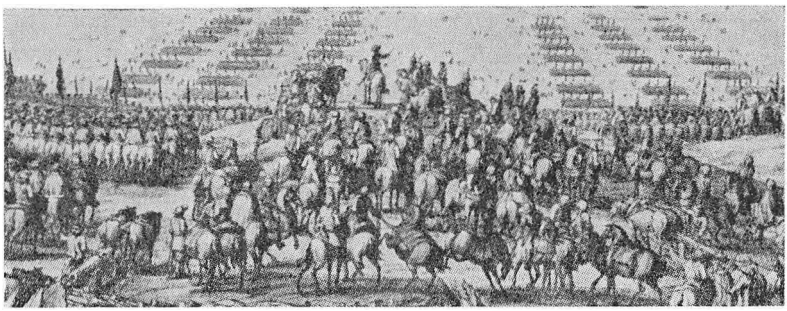

Karl Gustavs tropper går over Lille Bælt.

mellem de danske øer. Den 30. januar 1658 gik svenskerne over Lille Bælt — hvor to rytterregimenter gik til bunds — videre gik vejen over Langeland, Lolland og Falster til Sjælland, hvor Karl Gustav stod den 11. februar med 6—7000 mand. Der stod en dansk hær på 8000 mand. Men regeringen tabte hovedet og bad om fred. Det blev de hårdeste fredsbetingelser, nogen dansk regering har underskrevet. Den måtte til Sverige afstå Skåne, Blekinge, Halland, Bornholm, Hven, Trondhjems len og Bohuslen (nord for Gøteborg), og den måtte overlade den gottorpske hertug, Karl Gustavs svigerfar, hans del af Sønderjylland og Holsten som selvstændige besiddelser. „Gid jeg ikke kunne skrive", udbrød Joachim Gersdorff, da han på Danmarks vegne underskrev fredsbetingelserne.

Den 7. august samme år landede en svensk hær ved Korsør. De to mænd, der blev sendt ud for at søge nye fredsforhandlinger med Karl Gustav, fik af en af hans mænd svaret, at det kunne være danskerne lige meget, om deres konge hed Karl eller Frederik.

Men nu vågnede en stærk national livsvilje hos alle Københavns borgere, og kongens svar, da man rådede ham til at sikre sig: „Jeg vil dø i min rede!" knyttede et stærkt bånd mellem dem og ham. Man stak ild på forstæderne uden for voldene, for at fjenden ikke skulle finde dæk-

ning i dem, og tog fat på at forbedre forsvarsværkerne og at øve sig i våbenbrug. — Da Karl Gustav så de brændende forstæder, skal han have udbrudt: „Nu sværger jeg dyre, at vi får modstand!" Han besluttede sig til at udsulte byen ved at indeslutte den til lands og til vands. Og da han kort efter erobrede Helsingør, anvendte han denne bys kanoner mod København.

Det var et forsvarsforbund, Danmark havde fået med Holland, som altså nu var pligtig til at komme Danmark til hjælp. I oktober 1658 trængte en hollandsk flåde ned i Øresund trods beskydning fra Helsingør og Helsingborg og en stor svensk flåde foran. København fik forsyning af mad, våben og soldater. Og nu kom en kejserlig-brandenburgsk-polsk hær Danmark til undsætning. — Da besluttede Karl Gustav at prøve at tage København med storm. Natten mellem 10. og 11. februar 1659 stormede svenskerne. Københavnerne var forberedt derpå. Mænd og kvinder var på voldene; de sidste bragte kogende vand til at hælde over angriberne. Ved daggry blev angrebet opgivet. Da havde danskerne mistet ca. 20 mand, svenskerne omk. 100 gange så mange.

Men krigen fortsattes. Den omtalte hjælpehær forblev i Jylland, hvor den plyndrede værre, end svenskerne havde gjort. Vore sydlige forbundsfæller så nemlig deres fordel ved, at de nordiske riger oprev hinanden. Men rundt om rejste danskerne sig mod Karl Gustav. Forgæves forsøgte de at tilbagevinde Helsingør. I Sydsjælland førtes under Svend Poulsen en småkrig, som siden gav stof til Carit Etlars „Gøngehøvdingen". Øst for Øresund førte snaphaner en lignende krig, som dog til tider gik mest ud over den fredelige befolkning. Nordmænd frigjorde Trondhjems len og afviste et angreb på Sydnorge. Bornholmerne fangede den svenske afdeling på øen og fik til tak derfor bl. a. fritagelse for militærtjeneste uden for deres ø. — Som modtræk udskrev Karl Gustav danske bønderkarle til sin hær. — Tilsidst førte den hollandske flåde hjælpetropperne over til Fyn, hvor de sammen med en dansk hær fuldstændig knuste den svenske ved Nyborg. Kun general Stenbock slap over til Sjælland, hvor Karl Gustav skal have modtaget ham med ordene: „Har fanden taget gederne, kunne han gerne have taget bukken med!"

Da døde Karl Gustav i februar 1660. Svenskerne var trætte af krigen, og freden blev sluttet i maj samme år. Trondhjems len og Bornholm blev givet tilbage til Danmark. Men Holland ville ikke lade samme magt beherske begge sider af Øresund. Imod befolkningens ønske beholdt Sverige både Bohuslen og Skåne, Halland og Blekinge. Det blev Danmarks betaling for i sin tid at have indført øresundstolden.

Rigsdagen 1660. Enevælde.

Landet var forfærdeligt hærget de fleste steder, byerne brandskattede, og de „ufrie" knuget i knæ af skatter, desuden var statsgælden så stor, at man ikke kunne skaffe penge til at betale de lejede soldater, som nu skulle siges op.

Kongen og rigsrådet så ingen anden udvej end at indkalde en rigsdag. Alle adelige havde ret til at møde, borgere og gejstlige valgte ombudsmænd, bønderne var stadig udelukket. — Kongen og hans nærmeste havde hovedskylden for krigen; men man kastede skylden på adelsmændene. Blandt dem fandtes næppe andre forrædere end Corfits Ulfeldt. Nogle var flygtet, andre havde kæmpet tappert, en del havde betalt store summer, for at deres bønder ikke skulle udplyndres. Men de var fri for at bære deres del af den tunge skattebyrde, skønt de havde bedst råd til det.

Biskop Svane var gejstlighedens ordfører; han holdt, som næsten alle lutherske teologer, på en stærk kongemagt. — I Københavns borgmester, Hans Nansen, havde borgerne en dygtig og anset fører. Det skyldtes sikkert især ham, at kongen og rigsrådet som tak for borgernes tapre forsvar af København havde lovet dem ligeret med adelen til embeder, til at købe adelsjord og til at sætte sig selv i skat.

Rigsdagen mødtes i København d. 10. september 1660. Adelen var utryg. Der fortælles, at da to adelsmænd mødte hinanden, spurgte den ene: „Hvad skal dette betyde?" — „At vil du ikke, så skal du!" svarede Hannibal Sehested, som i det samme gik forbi. — Han var vendt tilbage til Danmark og havde forligt sig med kongen. — Borgernes og gejstlighedens ombudsmænd sluttede sig sammen under betegnelsen „De forenede under Københavns frihed", hvormed de erklærede, at de alle krævede samme frihed, som var lovet København.

Rigsrådet foreslog en skat på indenlandske forbrugsvarer; den skulle opkræves dels ved byportene, dels ude på landet. Borgere og gejstlige lovede at betale den, mod at adelen gjorde det samme. „Hvad bilder I jer ind!" udbrød Otto Krag. „Skal der ikke være forskel på en herremand og en bonde!" — „Vi er ikke jeres drenge!" fik han til svar. — Adelen tilbød i stedet en frivillig gave.

Imens drøftede de to ufrie stænder forslag om at gøre alle len til regnskabslen eller give dem til den højestbydende, at bortforpagte de kongelige ladegårde eller udstykke dem i bøndergårde, at afløse hoveri og vornedskab med en pengesum, at taksere al jord i by og på land i

hartkorn som grundlag for en ligelig beskatning til afløsning af afgifter på handelen, at afholde regelmæssige stændermøder osv. — „Var disse tanker blevet gennemført, ville man med eet skridt have gennemløbet, hvad der nu krævede århundreders udvikling"[1].

For at redde lenene gik adelen nu ind på at betale den foreslåede skat.

Men da førte de ufrie stænders ledere allerede hemmelige forhandlinger med kongens tyske rådgiver, Gabel. Og d. 8. oktober sprang bom-

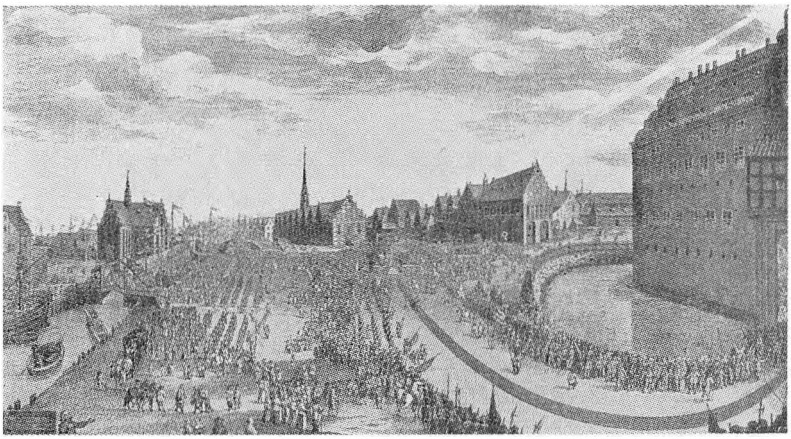

Arvehyldningen 1660. (Maleri af W. Heimbach. Rosenborg).

ben: et forslag om at give kongen arveret til rigerne. En af de første dage derefter mødte Otto Krag Hans Nansen og spurgte ham, idet han pegede på statsfængslet Blåtårn: „Kender I det?" — Hans Nansen pegede på Frue Kirkes tårn med stormklokken, som hurtigt kunde kalde byens borgere under våben, og svarede: „Ved I, hvad der hænger?"

Adelen afviste forslaget. Men så lagde borgernes og gejstlighedens ombudsmænd sagen i kongens hånd. Han lod byens havne og porte spærre med bevæbnede soldater, så adelen ingen muligheder havde for at forlade byen. Så bøjede den sig.

Håndfæstningen blev overgivet til kongen, der få dage efter blev hyldet som arvekonge. Der var da nogle bønder til stede; de skulle repræsentere bondestanden og benyttede lejligheden til at overrække kongen et bønskrift om forbedring af deres tunge kår — men til ingen nytte.

[1] Knud Fabricius.

Kongens arveret var ikke ensbetydende med enevælde, og de fleste af rigsdagens medlemmer ønskede sikkert en forfatning til afløsning af håndfæstningen. Men begivenhederne synes at have udviklet sig med en sådan hast, at de ikke fik tid til at tage nogen beslutning derom, og man vedtog på bisp Svanes forslag at overlade sagen til kongen. 1661 udsendte denne et aktstykke, der skulle underskrives af alle adelige familiefædre, bisper, professorer, præster, magistrater og de fornemste borgere, hvorefter man overlod ham „arverettigheder til Danmarks og Norges riger, absolut regering og alle regaler" (kongelige forrettigheder). Ingen vovede at nægte at underskrive.

Enevælden var dermed indført i Danmark.

Adelen tabte sin politiske magt, fordi den stædigt holdt fast på sine privilegier. De to andre stænder havde vist forståelse af, hvad der skulle gøres mod tidens brøst; men de havde ladet sig overrumple.

Enevoldsarveregeringsakten, som Peder Schumacher siden kaldte det omtalte aktstykke, var vel ikke et brud på kongens løfte; men det var en krænkelse af de forudsætninger, hvorunder det var blevet overdraget Frederik III at ordne statsforfatningen.

Kongeloven. Hannibal Sehested. Christoffer Gabel.

Håndfæstningen blev nu afløst af Kongeloven, som bestemte, at kongen skulle tilhøre den lutherske kirke og „vældeligen håndhævde den lutherske lære"; han måtte ikke dele riget, og han skulle, som Sjællands bisp sagde ved Kristian V's kroning, „herske over undersåtternes personer, over deres gods og ejendom, deres agre og vingårde, deres bedste oliegårde, deres sæd, kvæg og asener". — Alligevel var han bundet af mange hensyn, bl. a. var han foreløbig nødt til at bruge adelige til de højeste embeder. Og det var en uskrevet lov, at han skulle ægte en fyrstelig kvinde.

Det, man mest kunne bebrejde de danske enevoldskonger, var de store hofudgifter, som tog omk. halvdelen af skatterne, når paradehæren medregnes. — Når undtages et forsøg på at tilbagevinde de tabte landsdele søgte de at holde Danmark uden for krige. De fleste var velvillige og med ansvarsfølelse over for det folk, forsynet havde givet i deres varetægt. De færreste var betydelige konger; men som oftest valgte de dygtige og hæderlige mænd til de betydningsfuldeste stillinger. Det var dem, som mest prægede den følgende udvikling.

Foreløbig blev Hannibal Sehested den ledende kraft. Han indskrænkede hofudgifterne og ordnede det nye styre. Centraladministrationen

deltes i kollegier: Krigskollegiet, admiralitetet, rentekammeret (for finansvæsenet) osv. Hvert kollegium bestod af 8—12 mand, i reglen lige mange adelige og borgerlige, som skulle drøfte de sager, der blev forelagt dem, og derefter gøre indstilling til kongen. Over dem stod statskollegiet, hvori de ledende embedsmænd havde sæde, og det dannede sammen med kongen den egentlige regering.

Landet deltes i amter. Amtmanden førte tilsyn med amtets retsvæsen m. m., var fastlønnet og måtte føre regnskab. Foreløbig var det altid en adelsmand; men ved sin side havde han en borgerlig amtsskriver, hvis gerning ofte var mere betydningsfuld. Kongen valgte nu byråd og borgmester, og menighederne mistede snart retten til at vælge præster. Kun en del af herremændene beholdt deres såkaldte patronatsret. Ansvaret blev taget fra menigmand og lagt på landsfaderen.

Hannibal Sehested tvangssolgte en stor del krongods til statens kreditorer, der måtte tage det til betydelige overpriser. De fleste af disse kreditorer havde til gengæld først bedraget staten. Således havde Gabriel Marselis og Henrik Müller i Corfits Ulfeldts velmagtsdage besveget staten for store beløb, hvad han så gennem fingre med, fordi staten ikke kunne undvære dem som långivere. — Desuden lod Sehested al jord, også adelens, skattelægge efter en foreløbig matrikel. Derved blev han i stand til at ophæve den omtalte forbrugsskat, og ved sparsommelighed lykkedes det ham inden sin død 1666 at få næsten hele statsgælden slettet og at få balance i statsregnskabet.

I et såkaldt testamente, han efterlod sig, rådede han kongen til at affinde sig med tabet af landsdelene, at søge forbund med Sverige og den gottorpske hertug og at afskaffe vornedskabet. — Hans liv var ikke pletfrit; men de sidste år tjente han trofast sit folk.

I hans sidste år kom tyskeren Christoffer Gabel mere i forgrunden. Han var Frederik III's mest betroede mand. Det var ham, der ved rigsdagen 1660 gik bud mellem kongen og de ufrie stænder, og det skyldtes vist især ham, at kongen vovede at tiltage sig enevoldsmagten. Selv om han nok ville mele sin egen kage, synes han at have haft mere medmenneskelig følelse end de fleste af tidens politikere. Leonora Christina fortæller, at da hun brast i gråd ved at høre dommen over sin husbond, så hun tårer i hans øjne. Ved en anden lejlighed skaffede han en ulykkelig bondekone hendes ret over for en mægtig godsejer. — Han lod sig senere adle; men adelen glemte ham aldrig 1660.

Han var modstander af et forbund med Sverige, da det ville medføre, at Danmark-Norge skulle være med til at værne Sveriges erobrede lande ved Østersøen og påtage sig vagten ved indløbet til Østersøen til gavn

for Sverige samt afskrive de tabte landsdele på trods af befolkningens ønske. — Da sønderjyske hertuger af kongeligt blod spillede fallit, lod han kongen inddrage Als og lægge øen under Fyns bispestol. Han flyttede de sønderjyske sager fra det tyske og ind under det danske kancelli, og på Rendsborgs port lod han sætte indskriften: „Ejderen, det danske riges grænse."

Sofie Amalie var ham unådig stemt, vist på grund af hans indflydelse på hendes mand. Det skyldtes antagelig hende, at han blev styrtet kort efter Frederik III's død.

Leonora Christina.
(Maleri af G. Honthorst. Frederiksborg).

Leonora Christina Ulfeldt.

Corfits Ulfeldt havde ledet fredsforhandlingerne 1658 på Sveriges vegne og havde sikret sig frihed for sin person og sine ejendomme i Danmark. Men kort efter anklagede Karl Gustav ham for forræderi; han skulle bl. a. have meddelt danskerne stormplanen på København. Han blev ramt af et slagtilfælde, og Leonora måtte føre hans sag. Man har ment, hun mod bedre vidende hævdede hans uskyldighed, hvad der dog ikke foreligger bevis for. Han blev dødsdømt; men det lykkedes ægteparret at flygte til Danmark, hvor kongen lod dem sætte i fængsel på Hammershus, indtil Ulfeldt gik ind på at overlade staten sine ejendomme på et gods nær og ikke at forlade Danmark uden kongens tilladelse. Kort efter fik han lov til at søge tyske bade for sin sundheds skyld.

Da meddelte Brandenburgs kurfyrste den danske konge, at Ulfeldt på danske adelsmænds vegne havde tilbudt ham Danmarks krone. Den danske regering blev forfærdet. — Ulfeldt havde sendt Leonora til Karl II af England efter en større pengesum, han havde lånt ham. Men Karl beholdt pengene og udleverede hende efter anmodning til Danmark (1663).

Hun blev indsat i „Mørke Kirke" i Blåtårn, et rum uden vindue og med en frygtelig stank fra de forrige fanger, som havde måttet forrette

deres nødtørft der. Hun blev forhørt af embedsmænd, men kunne intet fortælle om sin mands forræderi. Dronningen lod nogle kvinder undersøge hende på den mest krænkende måde, men uden resultat. Så lod man hende vide, at hendes mand var dømt fra ære, liv og gods, og at ingen af de venner, han havde i rådet, havde stemt mod dommen. I sit „Jammersminde" bemærkede hun: „Jeg vidste vel, hvordan i sådanne absolute regeringer tilgår .... det hedder: Skriv under! kongen vil det så have, og spørg ikke hvorfor, ellers est du udi lige fordømmelse".

Man lod et billede af Corfits Ulfeldt henrette, og præsterne skulle fra prædikestolene bede Gud „at hans grå hår ikke med fred i graven skulle komme". Han døde 1664, og da regeringen fik vished derom, var der ingen lovlig grund til at holde Leonora fængslet, da der intet var at straffe hende for. Men dronningen kunne ikke få hævn nok. Leonora fik et lidt bedre fængselsrum med et vindue 9 alen oppe. Der blev hun syg og håbede, at døden skulle udfri hende, og da hun begyndte at komme sig, gik hun i rette med Gud: „Jeg er dog ikke af jern og stål, men af kød og blod". Hun fandt dog trøst gennem sit enestående kendskab til bibelen, og en morgen vågnede hun med ordene: „Mit barn, forsag ikke, når du straffes af Herren; thi hvem Herren elsker, den tugter han".

Til sin underholdning havde hun efterhånden forskellige kvinder, oftest løsagtige og fordrukne, så de voldte hende mere kval end glæde. I et par tilfælde lykkedes det hende dog at vinde deres hengivenhed. Fængselsbetjeningen nød at volde hende fortræd; men ved karakterstyrke og fast optræden lykkedes det hende at holde dem alle i ave; hun vandt endogså den første slotsfogeds venskab.

Det kneb især for hende at få tiden til at gå, fordi dronningen forbød, at hun fik noget, hun kunne beskæftige sig med. Hun havde en nål, hvormed hun syede med tråd, som hun trak ud af sin nattrøjes bånd; af en itubrudt ske lavede hun med et glasskår en håndten, hvorpå hun af optrevlet garn vævede bånd osv. Da kongen fik noget af hendes håndarbejde at se, sagde han: „Man kunne have lyst til at give hende noget at bestille". — Men dronningen svarede: „Det er godt nok for hende, som hun har det". Hun bad om en præst, der kunne tage hende til alters, men fik svaret, at det var unødvendigt; hun kunne ikke synde, der hvor hun sad.

Kronprinsens hustru havde taget det løfte af ham, at hvis hun fødte ham en søn, ville han skaffe Leonora friheden. Det skete 1671, året efter Frederik III's død. Men da hun mindede ham om løftet, skabte enkedronningen sig så hysterisk, at han bøjede af for sin moder. Endelig

døde Sofie Amalie 1685. — Leonora havde fået et billede af sin fader. Nu kolorerede hun det og satte det i en udskåret ramme. På bagsiden lagde hun Kristian IV følgende ord i munden til Kristian V:

Min sønnesøn og største navne,
du ligner mig i magt og mod.
Lad det min levning og nu gavne,
at du som jeg est nådegod —

og sendte det til kongen. Knap en måned efter fik hun bud, at hun frit kunne gå. Hun havde dog myndighed nok til at svare: „Jeg vil ud med maner!" Om aftenen hentede en søsterdatter hende.

Da havde hun siddet i fængslet i næsten 22 år.

Kongen overlod hende Maribo kloster til opholdssted og sikrede hende en sorgfri alderdom. Hun opholdt sig der til sin død 1698. Hendes „Jammersminde", hvori hun har skildret sit fængselsophold, er ikke blot det betydeligste danske prosaværk fra 1600tallet og værdifuld som kulturhistorie, men et menneskeligt dokument af en sjælden værdi.

Griffenfeld.

Efter at Gabel var styrtet, gled ledelsen i det væsentligste over i Peder Schumachers hænder. Han fødtes 1635 i København, hvor faderen, der var tysker af fødsel, havde en stor vinhandel. Han viste allerede som barn meget rige evner, og efter at han som 18-årig havde endt sine universitetsstudier, gav hans moder, som var blevet enke, ham rigelige midler til en udenlandsrejse, som varede i 8 år. Han besøgte England i statsomvæltningstiden, Frankrig under enevældens opblomstring og Spanien under forfaldet. Det var i de for Danmark så ulykkelige år, han rejste i udlandet; men hans breve tydede ikke meget på, at fædrelandets ulykke gik ham til hjertet. De vidnede mere om hans ærgerrighed. Og i enevælden så han, den borgerlig fødte, det bedste middel til at komme frem.

Kongens kammersekretær havde foreslået kongen at lade stænderne vælge rådgivende forsamlinger. Det ville, mente han, knytte kongen og folket nærmere sammen, hvis kongen lærte folkets kår og ønsker at kende. Men Schumacher, der efter sin hjemkomst var blevet Frederik III's bibliotekar, rådede kongen til at hævde den uindskrænkede enevælde. Han brugte ofte udtrykket: „Kongens hjerte er i Guds hånd" — og har vel troet, at Gud nok skulle sørge for, at kongen fandt de rette hjælpere.

Schumachers indflydelse voksede fra dag til dag. Han fik både sæde i statsrådet og højesteret, og Frederik III betroede ham endog at forfatte Kongeloven, hvori han overdrog kongen „den over alle rimelige grænser gående magtfylde“[1].

Gabel havde hjulpet Schumacher frem; men denne lod ham sejle sin egen sø, da han kom i modvind, og knyttede sig nært til hans modstandere, bl. a. Frederik III's uægte søn, Ulrik Frederik Gyldenløve, der som statholder i Norge fulgte i Hannibal Sehesteds spor (II s. 125), skaffede landet egen højesteret, traf forberedelser til en fælles norsk lovbog, afskaffede overflødige embeder osv. og vandt nordmændene ved sit jævne, djærve væsen.

Kristian V.

Kristian V (1670—99) var en jævn og meget velvillig konge, som havde svært ved at sige nej til nogen. I den kongelige stald havde han et værelse, hvor enhver af landets borgere en fastsat tid hver dag kunne få ham i tale. — Schumacher var stadig i hans nærhed og benyttede sig af, at kongen var en svag karakter og kun jævnt begavet. Han opnåede 1671 at blive ophøjet i adelsstanden, hvor han tog navnet Griffenfeld.

Foreløbig tog han sig af indenrigsstyret og lod danne en ny adel i stedet for den gamle, der 1660 havde fået et knæk, den ikke forvandt: Enhver, der var ejer af mindst 2500 tdr. hartkorn, kunne søge optagelse i grevestanden; havde man mindst 1000 tdr. h., kunne man blive baron. Den nye adel fik skattefrihed for sædegårdene og for henholdsvis 250 og 100 tdr. h. fæstejord, ejendommen kunne ikke udstykkes eller forgældes og skulle gå i arv til ældste søn, eventuelt til ældste mandlige arving. Disse grever og baroner skulle opholde sig mest ved hoffet. „Os og Vort hof til større lustre“ (glans), som det hed i forordningen derom. — Desuden stiftedes en hel del nye ordener: Dannebrogsordenen, ridder af dannebrog osv. og nye titler: Kammerråd, justitsråd, hofjægermester m. fl. samt ni rangklasser. — Hos den fornemme del af befolkningen blev der et jag efter dette glimmer, en såkaldt honnet ambition. Kun gennem forbindelse med hoffet kunne man vente at få del deri. Rangspersoner var som planeter, der hentede deres lys fra hof-

[1] J. A. Fridericia.

fets sol. Griffenfeld havde derved styrket enevældens magt; men indre kraft gav det ikke.

Der fandtes i den tid en stærk national stemning, især i borgerlige kredse: Ole Worm udgav en beskrivelse af danske runemindesmærker og søgte at tyde dem. 1651 holdt professor Rasmus Bartholin ved universitetet på latin et foredrag om modersmålets værdi. En berømt retskyndig, Villum Lange, foreslog at bruge modersmålet ved universitetet, Peder Syv skrev om det danske sprog og udgav en samling danske ordsprog.

Men Griffenfeld viste ingen national forståelse. Han lod på ny de sønderjyske sager lægge under det tyske kancelli og kunne godt tænke sig for stedse at give afkald på de tabte landsdele, hvis han kunne skaffe kongen andre i stedet for; således lykkedes det ham at skaffe kongen det tyske grevskab Oldenburg, hvorfra kongeslægten stammede.

1672 angreb Ludvig XIV Holland, efter at han havde sluttet forbund med Sverige. Begge de krigsførende parter søgte at vinde Griffenfeld. Han var blevet enkemand efter et kortvarigt ægteskab med Hans Nansens sønnedatter, og nu anglede Ludvig XIV med en fransk prinsesse. Ingen var klar over, hvad Griffenfeld ville, ikke engang Jens Juel, hans ven og Danmarks gesandt i Sverige. Ja selv nu, da man kender aktstykkerne, strides historikerne om, hvad der var hans mål.

Tilsidst tabte Kristian V tålmodigheden: 1675 erklærede han Sverige krig for at genvinde det tabte. Griffenfeld ville bestemme krigens gang. „Pennen styrer sværdet", hævdede han til forbitrelse for generalerne. — Mange mistænkte ham for landsforræderi og advarede kongen, som nu desuden fik at vide, at Griffenfeld var i besiddelse af et udkast til et testamente, som kongen havde befalet ham at brænde. Det bestyrkede hans mistanke, så han udstedte arrestordre mod ham.

D. 11. marts 1676 blev Griffenfeld arresteret og ført til Kastellet, en fæstning i København. Man fandt i hans brevskaber rigeligt af beviser for bestikkelser og salg af embeder, tilbageholdte kongelige ordrer og bevis for, at der foregik en stadig korrespondance mellem Frankrig og Sverige med ham som mellemled. Desuden fandt man i papirerne bemærkningen: „I dag svarede kongen gesandten som et barn".

Griffenfeld forsvarede sig med enestående dygtighed og med den myndighed, hvormed han plejede at beherske kongen. Men da han forstod, at hans sag var tabt, erklærede han sig bestemt uskyldig i landsforræderi[1]; han bad ikke om sit liv, men om sin æres og sin stands frelse

[1] Hvad undersøgelserne har godtgjort rigtigheden af.

for sit barns skyld. — Han blev dømt fra ære, liv og gods. Men en af dommerne, Christen Skeel, indstillede ham til benådning. Kongen skal da have klappet Skeel på skulderen og sagt: „Give Gud, vi havde mange Skeeler; du er en ærlig mand!“ Han fulgte hans råd; men benådningen måtte først forkyndes i sidste øjeblik. På retterstedet erklærede Griffenfeld, at han døde uskyldig, og foldede hænderne til bøn, mens han holdt hovedet rankt for at tage mod hugget. — Da lød råbet: „Holdt! Der er pardon.“ Han udtalte, at han havde været rede til at dø, men takkede kongen for nåden. Da han fik at vide, at straffen var livsvarigt fængsel, bad han om at blive menig soldat i stedet for, men fik svaret: „Det får være, som Gud og kongen vil.“

Griffenfeld.

Griffenfeld var hidtil veget uden om selvprøvelse; thi, som han engang udtalte i sin storhedstid: „Bøn gør melankolsk“. Et par dage før han skulle have været henrettet, skrev han med sin diamantring på fængselsruden det kendte vers:

Da verden blev mig gram, da lærte jeg at kende
for alvor først min Gud, mig selv, min ven, min fjende.
Min fjende var mig gram, min ven var svigefuld,
jeg selv var skrøbelig, Gud var alene huld.

Nu fik han tid til selvfordybelse, og senere udtalte han til præsten: „Mit hjerte var alt for hovmodigt og opblæst til, at jeg skulle kunne have beredet mig til værdelig at dø; og anser jeg dette for en af de største velgerninger, Vorherre har beviset mig, at han ej i den tilstand borttog mig“. Til sin moder skrev han fra fængslet: „I har født mig til verden tiere end een gang, og alle gange med smerte“, men føjede til: „Hvilken tilstand synes jer bedst, enten at være i Guds unåde og kongens nåde, eller at være i Guds nåde og kongens unåde? .... Mig tykkes og, som Gud nu haver undervist mig, at det er bedre at være dørvogter i Guds hus end at være rigskansler og en stor mand i verdens øjne“.

„Gerrighed og ærgerrighed har ødelagt dette menneske", udtalte Kristian V om ham efter hans fængsling.

Stemningen over for Griffenfeld slog snart om, især da fredsslutningen 1679 ikke bragte os de tabte provinser tilbage. Mange mente, at havde han siddet ved statens ror, da havde vi fået en bedre fred. Der løftede sig flere røster for hans befrielse. Men dem vovede Kristian V ikke at følge. Han lod ham føre til Munkholm, et forhenværende kloster uden for Trondhjem, hvor han kunne få mere bevægelsesfrihed. Da han tilsidst led meget af stensmerter, blev han flyttet til Trondhjem, hvor lægen bedre kunne tilse ham. Der døde han efter store lidelser 1699.

Reformer i Kristian V's tid.

Det mislykkedes ved den skånske krig 1675—79 at generobre de tabte landsdele, skønt Niels Juel bibragte den svenske flåde et knusende nederlag i Køge bugt, og den danske hær viste sig den svenske jævnbyrdig. Kort efter krigen sluttedes et forbund mellem Sverige og Danmark-Norge. Det bekræftedes ved et ægteskab mellem Karl XI af Sverige og Kristian V's søster Ulrika Eleonora, men fik ingen betydning.

Krigen påførte begge lande et hårdt øget skattetryk og tillige blodsudgydelse, som ikke blot gik ud over de lejede soldater, men i lige så høj grad over tvangsudskrevne bønder.

For at få skatterne mere retfærdigt fordelt fik man en ny matrikel, der ordnedes af den berømte astronom Ole Rømer, som havde vakt opsigt ved at opdage lysets hastighed. Han inddelte jorden i tdr. land (1 td. land = det areal, som normalt tog 1 td. korn i udsæd). 2 tdr. land af den bedste jord blev sat til 1 td. hartkorn. Af den ringeste dyrkede jord skulle der 16 tdr. l. til 1 td. h. Enge, moser, skove o. lign. blev ansat efter, hvad de kunne yde. I alt blev det til 358.000 tdr. h. i Danmark. Byerne fik tilsvarende grundskatter.

Ole Rømer lod landevejene opmåle og forsyne med milepæle, søgte at udvirke, at landet fik ens mål og vægt, og sørgede for gadebelysning i byerne, et organiseret vægterkorps, et ordnet brandvæsen m. m.

1683 fik Danmark et fælles lovværk, Kristian V's danske Lov, som afløste landskabslovene fra valdemarernes tid. Den var udarbejdet på grundlag af de gamle love, men var mere human. Tortur blev så at sige ikke anvendt, og dødsstraf næsten kun for drab. Kun var der meget hårde straffe for majestætsforbrydelse. De folkevalgte nævninge afløstes helt af kongevalgte dommere; men jorddrotterne beholdt birkeret-

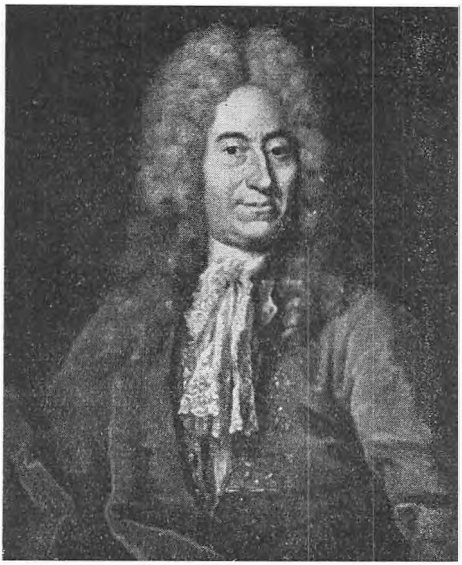

Ole Rømer. (Maleri på Kbh's observatorium).

ten. Som særlig betydningsfulde nye bestemmelser må nævnes, at det nu blev forbudt at sælge vornede bønder og at nedlægge bøndergårde.

1687 fik Norge en fælles norsk lov, ligeså væsentlig byggende på gammel norsk lovgivning.

Frederik IV.

Frederik IV (1699—1730) havde en klarere forstand og stærkere vilje end faderen. Han var retsindig og jævn af væsen, men med en stærk sanselig natur; især vakte det forargelse, at han ikke nøjedes med at have en elskerinde ved siden af dronningen, men øvede bigami ved at gifte sig med hende. — Med Peter d. Store af Rusland og August af Sachsen og Polen sluttede han kort efter sin tronbestigelse et forbund, vendt mod Karl XII af Sverige, og samtidig med at August angreb Sverige i Livland, rykkede Frederik IV ind i det gottorpske Sønderjylland. Men Karl XII fik engelsk-hollandsk hjælp til at føre en hær over til Sjælland, og Frederik IV, der var uforberedt derpå, måtte bede om fred, hvad han opnåede, mod at han trak sig ud af forbundet.

Han tog nu fat på indre reformer: 1702 ophævede han vornedskabet, for at bønderkarlene kunne få „mere lyst, mod og hjerte til at være arbejdsomme, flittige og vindskibelige, ja til at vove livet for Os og fædrelandet". Han dannede en dansk bondehær ved at inddele jorden i lægd på hver 20 tdr. hartkorn, som hver skulle stille en mand. Jorddrotterne skulle udskrive karle, og en karl, der ville forlade det gods, han opholdt sig på, skulle af herremanden have et pas, hvad denne på trods af loven ofte nægtede ham. De udskrevne karle skulle blive ved hæren i 6 år, men samtidig fortsætte ved landbruget, idet uddannelsen bestod i et par timers øvelse ved kirken hver søndag. Men kommandoen var på tysk, og officererne, der var vant til at skulle tumle de lejede soldater, var i reglen brutale, så tjenesten var forhadt. Alligevel blev der sagt om disse bønderkarle, at de i den følgende krig „viste sig som løver".

Efter Karl XII's nederlag ved Poltava 1709 (II s. 166), fornyede August

og Frederik IV forbundet med Peter d. Store. En dansk hær rykkede ind i Skåne. „Nu eller aldrig", stod der på dens rustvogne. Det blev „aldrig". Både i Skåne og senere i Nordtyskland led den nederlag mod svenskerne. Da kom en sachsisk-russisk hær danskerne til hjælp. Den gottorpske regering åbnede imidlertid fæstningen Tønning for den svenske hær, som måtte overgive sig 1713. Kort efter led en svensk hær nederlag i Finland. Karl XII, som stadig opholdt sig i det tyrkiske rige, skyndte sig nu hjem. Skønt Sverige var forarmet af hans krige, var han fast besluttet på at vinde i vest, hvad han havde tabt i syd og øst. 1716 angreb han Norge, hvor han forsøgte at tage fæstningen Frederiksten. Men borgerne stak ild på byen Frederikshald, for at den ikke skulle give dækning til hans soldater, og i Dynekilen tog Tordenskjold en svensk flåde, der skulle skaffe forsyning til hæren.

Frederik IV.
(Pastel af R. Carriera, Frederiksborg).

Samme år kom en russisk hær danskerne til hjælp. Den var ledet af Peter d. Store. Men på grund af mistro mellem ham og Frederik IV blev der intet udrettet. (Fra denne tid fortaltes senere, at de to regenter var sammen oppe på Rundetårn, hvor zaren pralende sagde: „Hvis jeg befalede en af mine russere at styrte sig ned herfra, gjorde han det straks. Har du sådan magt over dine undersåtter, bror Frederik?" — „Nej", svarede denne, „men jeg tør lægge mig at sove i enhver seng i Danmark. Tør du gøre det i Rusland, bror Peter?" Dertil måtte Peter d. Store tie).

Karl XII spændte nu svenskernes ydeevne til bristepunktet, og hans gottorpske rådgiver v. Görtz lod udstede falske penge til tvangskurs. 1718 lå kongen atter med en stor hær ved Frederiksten. Da sluttede en kugle hans heltebane.

Ved fredsslutningen 1720 opnåede Frederik IV ikke at tilbagevinde de tabte landsdele. Hans allierede var interesseret i, at Øresunds ky-

ster ikke vår i samme magts hånd. Derimod fratog han den gottorpske hertug hans sønderjyske besiddelser, fordi gottorperne havde lukket Tønning op for den svenske hær, og lagde dem under den danske krone, og han fik Frankrig og England til at borge for den danske konges ret til Sønderjylland. Hans ønske var vistnok at gøre Sønderjylland til en del af Danmark; men han mødte så stor modstand mod tanken, at han opgav det og nøjedes med at lade de ledende personer i den vundne del sværge sig troskabsed ved den såkaldte arvehyldning. Men toldgrænsen ved Kongeåen blev ikke fjernet, og der blev ikke ændret ved den ordning, at man i mange dansktalende sogne havde tysk gudstjeneste.

Frederik IV var meget interesseret i folkeoplysning og lod på en del af krongodset oprette børneskoler, der var så godt indrettet, at flere af dem har været i brug til op mod vore dage. Han opfordrede jorddrotterne til at følge eksemplet; men kun få gjorde det. Børnene skulle lære katekismus udenad og forstå det lærte, desuden lære at læse og — hvis forældrene ønskede det — at skrive og regne. Men de fleste forældre indså ikke nytten af, hvad børnene lærte. I Vestjylland, hvor de økonomiske kår gennemgående var bedre, var der kun få skoler; men der forstod bønderne bedre værdien af at kunne læse, skrive og regne og lærte i reglen selv børnene det.

Fr. IV søgte også at ordne fattigvæsenet: arbejdsføre skulle tvinges til at arbejde, de øvrige skulle hjælpes. Men da de fleste midler, der skulle bruges, bestod af frivillige gaver, blev hjælpen for ringe.

Enevældens styre.

Enevældens ledere var bange for økonomisk frihed: greb staten ikke regulerende ind, ville det gå galt! Til op mod 1700tallets slutning fulgte man Colberts linie (II s. 145): Ved høje toldmure eller indførselsforbud opmuntrede man til oprettelse af industrier uden hensyn til, om de var naturlige for landet eller ikke (silkefabrikker, sukkerraffinaderier, porcelænsfabrikker m. m.). Og lederne af disse virksomheder gjorde derfor intet for at kunne konkurrere på verdensmarkedet.

Lovene fristede til smugleri, der var noget nær den mest indbringende næringsvej, farlig, men spændende. Da nogle købmænd i Bergen engang skulle have været straffet for handel med indsmuglede varer, kunne de påvise, at alle byens købmænd drev sådan handel. Så slap de fri. Præsterne skulle forkynde det syndige i smugleri og oplyse, at danske varer var lige så gode og billige som udenlandske. — Men det hjalp heller ikke.

1665 tog Danmark den vestindiske ø St. Thomas i besiddelse, 1717 tog det tillige St. Jan, og 1733 købte det St. Croix. Et handelsselskab fik monopol på handelen på disse øer, men synes ikke at have haft stort udbytte deraf, det samme gjaldt det ostindiske selskab, som havde monopol på handelen i Trankebar (II s. 129) og på Kina. Det kom i strid med silkefabrikken, da det ville indføre silke fra Kina, og regeringen vaklede mellem, hvilken af de to monopoler den skulle begunstige. Et selskab fik monopol på handelen med Island, hvorfra der lød stærke klager over, at det gav for lidt for, hvad det købte, og betalte med dyre og dårlige varer.

Nogle københavnske bryggere klagede over, at andre solgte øl til underpriser. Regeringen bestemte da, at bryggerne skulle brygge på omgang, hver lige meget af samme kvalitet og til fastsatte priser. Så klagede kunderne over, at øllet var for dårligt, og at de ansatte kontrollører lod sig bestikke (hvad de bl. a. fristedes til, fordi staten altid stod i restance for lønningerne).

De danske landmænd fik eneret på at forsyne det søndenfjeldske Norge med korn. Kun hvis danskerne ikke var i stand til det, måtte de norske købmænd købe fra andre lande. Det skete jævnlig, og købmændene turde derfor ikke fylde deres lagre med dansk korn, thi blev indførsel tilladt, kunne de købe billigere og bedre korn fra andre lande. — Nordmændene havde eneret på at forsyne danskerne med glas. Et år brændte meget af Korsør, og mange af byens borgere måtte savne ruder en hel vinter, fordi der ikke kunne skaffes glas fra Norge.

Regereriet medførte, at både håndværk, industri og handel i alt væsentligt var henvist til hjemmemarkedet. Og da bønderne af forholdene var tvunget til i størst mulig grad at være selvforsynende, stagnerede byerne efterhånden. Næsten alle blev fattige.

Skatteevnen svigtede, og det blev nødvendigt for staten at spare. Men på to områder måtte der efter regeringens mening ikke spares: til hæren og til hoffet. I enevældens første år tænkte man jo på at vinde de tabte landsdele tilbage. Senere følte man sig med god grund truet af Rusland. Hoffet søgte at efterligne Versailles. Det kneb da næsten altid med at få skatterne til at dække udgifterne. For at værne om beboernes skatteevne forbød regeringen bønderne at indbyde mere end 32 til gilde og at servere kaffe og vin for gæsterne. Det blev forbudt tjenestekarle at lade sig frisere hos frisører; men da disse så klagede over tabet i deres næring, blev forbudet ophævet. Embedsmænd måtte ofte betale halvdelen af deres løn i skat, skønt staten tit stod i restance til dem. Byernes ejendomsskatter kunne tage op til $^1/_6$ af ejendommens

værdi. Tit var skatterestancerne derfor lige så store som årets samlede skatter. Som sidste udvej måtte staten låne, og det ofte til 10—12 procent.

Jorddrotterne.

Matriklen af 1688 viste, at der da fandtes 731 herregårde med godt 30.000 tdr. hartkorn, 58.000 bøndergårde med ca. 324.000 tdr. h. og 13.000 huse med omk. 3.800 tdr. h. — Kristian V gav jorddrotterne skattefrihed for deres sædegårde, hvis der under hver lå mindst 200 tdr. h. fæstejord; til gengæld skulle de indestå for deres fæstebønders skatter. Medens ca. 6 % af gårdbrugerne var selvejere forud for 1660, var der nu kun knap 2 % selvejere. Staten ejede endnu ca. ¼ af jorden, omk. $^1/_{10}$ hørte under præstegårde, universitetet og lignende institutioner. Men i den følgende tid solgte staten meget jordegods, hvoraf rigmænd købte det meste; i Jylland, især i den vestlige del, købte bønderne dog meget af det, så de blev selvejere og undgik hoveri.

1660 mistede adelen eneret til adelsjorden; før 1720 var halvdelen gledet over på andres hænder. Blandt de nye herremænd var statens kreditorer, som havde fået krongods for deres tilgodehavende (II s. 174), rige købmænd, der anså det for klogt at anbringe penge i jordegods, ridefogder, som havde tjent sig rigdom til ved at snyde herskabet[1] og officerer, der havde plyndret sig rigdomme til. — Med officererne holdt pineredskaber som træhest, spansk kappe m. m. deres indtog på herregårdene. De var hidtil blevet brugt til at holde hvervede tropper i ave; nu blev de anvendt mod bønderne, først på officerernes gårde, men snart bredte de sig til de øvrige herregårde.

Der gik nu spekulation i herregårdene. Grundspekulanter opkøbte godser med store skove, som de lod omhugge; samtidig udnyttede de de hoveripligtige bønders arbejdskraft til det yderste, udpinte jorden og solgte derpå godset til en anden, som næsten var tvunget til at fortsætte i samme stil for overhovedet at forblive ved godset.

Det var under disse forhold en fordel, at en betydelig del af godserne holdtes uden for spekulationen: Grevskaber, baronier og de stamhuse, som flere herremænd oprettede, og for hvilke samme arveret gjaldt. Her skabtes efterhånden en ny adel, hvor søn efter fader efterhånden levede sig sammen med godsets bønder. Det var blandt dem, man senere mest fandt de jorddrotter, som gik i spidsen for bøndernes frigørelse.

[1] Se Holbergs »Jeppe på bjerget«, III akt.

Bøndernes økonomiske kår og retsstilling.

Gårdmanden havde sin væsentligste indtægt gennem kornavl. Men han måtte bruge det meste af avlen til at klare sine forpligtelser. Og da man ikke kendte til at bruge kunstgødning, og staldgødningen blev dårligt opbevaret, blev jorden udpint. 4—5 fold ansås for godt på den bedste jord, dårligere jord gav ofte under det halve. En smule tørke var nok til at skabe misvækst. 1708—09 bortfrøs rugen mange steder, så folk døde af hunger, 1784—85 og 86 var „gyseligere end Ægyptens magre år". — Ofte blev kornet ødelagt af vildtet; at skyde et stykke vildt på sin egen mark var krybskytteri og kostede fængselsarbejde i lænker, og bøndernes hunde skulle have et ben overhugget for ikke at skade vildtet. Gårdmanden måtte holde 6 heste for at kunne få arbejdet udført på hovmarken og hjemme. Af køer, får, svin og fjerkræ holdt man næsten kun til eget forbrug. Gang på gang bortrev kvægpesten det meste af kvæget. Man mærker i de gamle landsbyvedtægter angsten for den dirrende i det gentagne udtryk: „Kommer skab på kvæg, hvad Gud forbyde!"

I forhold til indtægterne var udgifterne overvældende: For at få gård i fæste måtte bonden betale indfæstning. 1656 opgives den til 20—60 rigsdaler vest for Store Bælt, til 4—8 rdl. i vornedskabets egne, et bevis på, at vornedskabet ikke blot var til tab for bonden, men også for jorddrotten. Når indfæstningen var betalt, kunne bonden ikke sættes fra gården, så længe han klarede sine forpligtelser; men det var der næsten ingen, der kunne. — Udsæden tog fra ⅓ til ¼ af avlen; dertil kom hartkornsskatten og ekstraskatter, landgilde og tiende. Den sidste blev udtaget på marken, og kornet måtte ikke køres ind, før tiendeskriveren havde udtaget den. Han havde mange steder ærinde, og tit rådnede kornet på marken, før han kom.

Hårdest var hoveriet. Når ægt på krongodset medregnes, ydedes det af mindst ¾ af gårdmændene. Det tvang de fleste hoveripligtige bønder til at holde både karl og pige. De unge var i reglen ikke kede af det. De var mange sammen på hovmarken, og selv en nok så gal ridefoged eller herremand kunne ikke stille stort op mod en flok karle og piger, der satte en ære i at snyde og drille ham; men overnatning i herregårdsladen førte megen løshed og vildskab med sig. Hovmarken var i alle henseender en dårlig forskole for livet.

Hvor der kun var lidt eller slet intet hoveri, kunne bønderne være ret velstillede; det gjaldt således for Bornholm, Amager, Skanderborg- og Koldingegnen, det meste af Nordslesvig og de magre egne i Vest- og

Midtjylland. Men i de andre egne kunne de fleste bønder hverken helt eller halvt klare deres forpligtelser, og „når man snyder lyset for hårdt, går det ud". Godsejeren måtte oftest være tilfreds, om fæstebønderne klarede deres skatter; landgilde så han sjældent noget til, tit måtte han skaffe dem både sædekorn og brødkorn om foråret. Han var ikke blot deres udbytter, men også deres forsorg. Systemet forarmede ikke blot bønderne, men også jorddrotterne.

Matriklen af 1688 viste, at der da fandtes en husmand for hver fire gårdmænd. En universitetsberetning fra 1770 tyder på, at antallet af gårdmænd var næsten uforandret; men at der nu fandtes tre husmænd for hver fire gårdmænd. De fleste husmænd måtte i fæsteafgift gøre een dags arbejde ugentlig samt betale lidt penge og løbe ærinder for herregården. I reglen havde de lidt jord og kunne mod betaling holde en ko, nogle får og gæs på fælleden. Da arbejdslønnen var forholdsvis høj, var deres kår ofte bedre end gårdmændenes, og en husmand anså det sjældent for en fordel, hvis der i hans fæstebrev stod, at han skulle være villig til at overtage en gård, hvis en sådan blev ledig. — Det skete, at en gårdmand, der ikke magtede at passe gården, blev flyttet ned i et hus.

Nøden kendtes på de mange tiggere. En jysk præst mente, at der daglig var 10 for hver mands dør. Når de kongelige skulle rejse, holdt man i forvejen klapjagt på tiggere og drev dem bort fra de veje, hvorad de høje herskaber skulle drage.

Jorddrotten var både anklager, dommer og strafudøver over for sine undergivne. Svøben, den spanske kappe, hundehullet og træhesten var hans almindeligste straffemidler. Den spanske kappe var et tungt omvendt kar med et hul i bunden til at stikke den dømtes hoved igennem; der hængtes lodder på kroge i dens rand for at gøre den tungere. Hundehullet var et mørkt kælderrum med jernstænger for vinduerne og lidt muggent halm på gulvet. Træhesten bestod af en fjæl på højkant, hvorpå „forbryderen" blev sat med bagbundne hænder og tunge lodder hængt på fødderne. Det tog lang tid, før en straffet blev arbejdsdygtig efter et ridt på den. — Herremanden kunne uden dom sætte en fæstebonde fra gården. Der blev ikke taget syn, når gården udfæstedes; men ved fæsterens død udtog herremanden vurderingsmænd, som satte restancer, bygfæld[1] og forsømt hovarbejde på grund af sygdom til pris — og gjorde sig betalt af indboet. Tit mistede enken alt, hvad hun og hendes mand havde samlet i årenes løb. — Det var dog ret almindeligt, at

[1] Bygningens forfald.

herremanden lod nærmeste arving få gården i fæste på billige vilkår, mod at han gav forældrene aftægt. Og klagede bønderne til kongen, lod han ofte amtmanden gribe ind over for herremandens misbrug.

Stavnsbånd og milits.

Den af Frederik IV indførte nationale milits og pastvang var meget forhadt af bønderne, hvorfor hans søn, Kristian VI, straks efter sin tronbestigelse 1730 afskaffede begge dele. Det var i en økonomisk nedgangstid, og nu klagede herremændene, som om der foregik en hel folkevandring på landet, og bad om at få militsen genindført. Skønt statsrådet fandt, at „hele sagen består derudi, at en del proprietærer bebyrder deres bønder med alt for stærkt arbejde, hoveri og anden hård omgang", forordnede Kristian VI 1733, at der skulle udskrives en karl for hver 60 tdr. hartkorn, ialt ca. 5000 md., som skulle tjene i hæren 6—8 år. Herremændene skulle udskrive karlene på deres godser, og enhver bondekarl, der var fyldt 18 år, måtte ikke forlade godset, han var født på, før han var 36 år. Stavnsbåndet gjaldt ikke i Norge og i Nordslesvig. I Holsten og en del af Sydslesvig gjaldt derimod det endnu værre livegenskab.

Formålet dermed var at skaffe hæren soldater og gøre det lettere for herremanden at få fæstegårdene besat, da han jo skulle svare til skatterne. Det sidste formål var det væsentligste. Da herremænd klagede over, at bønder hjalp deres sønner ind til byerne, inden de fyldte 18 år, udvidede man flere gange stavnsbåndet. Efter 1764 gjaldt det for drengene fra 4 år. Desuden blev det forordnet, at hvis en soldat, efter at han var kommet hjem fra tjenesten, nægtede at tage gård i fæste, kunne hans jorddrot atter overgive ham til hæren, og 1774 blev tjenesten forlænget til 12 år, og endnu 6 år, hvis karlen nægtede at tage gård i fæste, „dog at han udgår, så snart han .... en gård vil antage".

Stavnsbåndet gjaldt kun til 40-års alderen; men Danske Lov påbød, at ingen bonde uden „skellig grund" måtte opsige sin gård, „så længe husbonden regner ham for god samme gård at forestå". Og herremændene handlede snart, som om alle bønderkarle, også de, der ikke havde været soldater, var stavnsbundne for livstid.

Soldatertjenesten var med rette meget frygtet, så herremændene havde nu fået et godt middel til at tvinge en karl til at tage gård i fæste. Han kunne også bruge det til at tvinge karlen til at gifte sig med den afdøde bondes enke. Det var ulovligt, såvel som at lade karle betale for at slippe for krigstjeneste; men der er flere beviser for, at begge dele er sket. Der var endogså herremænd, som på trods af loven solgte bønderkarle og søgte at stavnsbinde kvinder.

Man har fra stavnsbåndstiden mange eksempler på efterlysning af flygtede bønderkarle og udtryk for, at bønderne ikke fandt sig i alt: 1725 overfaldt 17 kvinder i Vallø by ladefogden med spader og knipler; et andet sted slog karle og piger ladefogden ihjel. Jævnlig var der processer mellem bønder og herremænd, og de første var ikke altid de tabende. — „Hvad samtiden dengang straffede, står for nutiden som en ære og for den historiske betragtning som et tegn på, at undertrykkelsens virkninger også havde sine grænser"[1].

Enevoldsstyret i Norge.

Nordmændene mærkede mindst til regeringens bevågenhed, fordi de var længst borte, hvilket under de givne forhold var en fordel. Militsen var tungere end i Danmark; men man var fri for indkvartering af hvervede soldater; skatterne var mindre, og der var ikke den mængde ægt, som især trykkede bønder nærmest København. Værst var det, at regeringen søgte at drage storhandelen til København. Men især savnede Norge et lærdomssæde, svarende til Københavns universitet, som derfor trak mange af Norges betydeligste mænd til sig og beholdt dem i Danmark.

Norge havde kun to grevskaber og eet baroni, og de var de eneste, der havde birkeret og var unddraget amtmandens tilsyn. Der fandtes kun få herregårde, og Norske Lov af 1687 forbød at øge hoveriet til dem eller at kræve hoveri til nyoprettede herregårde. Ca. ⅓ af bønderne var selvejere, og både de og lejlændingene var mere selvstændige end de danske bønder. Befolkningstilvæksten var da også adskilligt større i Norge end i Danmark.

Kingos salmedigtning.

Den golde rettroenhed sad i højsædet i den danske kirke til langt ind i 1700tallet. Folk gik flittigt i kirke; men meget af forkyndelsen gik over hovedet på menigheden. Præstehjemmene var dog kulturbærere; fra dem ydedes megen tiltrængt hjælp, og i mangt et hjem levede man et fromt kristenliv. På denne tid blev Kingos salmer en berigelse for menighedslivet.

Thomas Kingo fødtes i et fattigt hjem i Slangerup 1634. Det lykkedes ham at komme på universitetet, og nogle år efter, at han havde taget præsteeksamen, blev han præst i sin hjemby. Han skrev digte og lejlig-

[1] J. A. Fridericia.

hedssange i tidens forskruede smag, kaldte bl. a. Kristian V „dydernes monark" og Griffenfeld „den himmelbårne greve".

Men 1674 udgav han „Åndelig sjungekor I part", hvor han havde fundet den ægte, enfoldige salmetone. Tre år efter blev han udnævnt til Fyns bisp og udgav 1681 II part af „Åndelig sjungekor". Han blev derpå af regeringen opfordret til at udarbejde en ny salmebog til afløsning af Hans Thomissøns fra 1569.

Thomas Kingo og hustru.
(Epitafierelief i Fraugde kirke).

Men da han udgav første del af sin salmebog 1689, blev den kasseret. Han havde ikke taget hensyn til det teologiske fakultet, og dette fandt, at han havde handlet ilde med mange af de gamle, folkeelskede salmer, ved at han enten havde udeladt eller helt omarbejdet dem. En kommission blev sat til at udarbejde en anden salmebog, hvori den optog 85 af Kingos salmer. Den fik navnet „Kingos Salmebog" og blev en rig skat for den danske menighed.

Kingos salmer er udpræget danske i tonefaldet. Han skrev hånligt om dem, „der haver (måske i 30 år) ædt fædrelandets brød . . . og har dog ikke villet lære 30 danske ord", fordi de anser dansk for „et vadmels sprog og derfor gide ej tage det på deres silketunger". Men „de danskes ånd er dog ikke så fattig og forknyt, at den ej kan stige lige så højt mod himmelen som andres, alligevel at den ikke bliver ført på fremmede og udlændiske vinger".

Hans Egede (1686—1758).

Noget senere end Kingo levede Hans Egede, grønlændernes evangelist. Han fødtes i det nordlige Norge og blev som 21-årig præst på Lofoten, hvor han giftede sig med den 13 år ældre bondepige Gertrud Rask. Da han hørte, at grønlænderne var hedninger, og troede, at de var efterkommere af de nordboere, som havde opdaget landet, følte han sig kaldet til at forkynde kristendommen for dem. Hans hustru holdt længe igen, men lovede tilsidst at følge ham. Det var i den store nordiske krigs tid. Fra Danmark kunne han ikke vente hjælp, og bergensiske købmænd afviste ham, da de ikke ventede sig fordel af handel

på Grønland. Alligevel nedlagde han sit embede 1718, og endelig kom han afsted 1721, efter at han selv havde indskudt penge i et skib til grønlandsfærden.

Det blev ham en tung skuffelse, at grønlænderne ikke var efterkommere af de gamle nordboere, men af de „skrællinger" — som nordboerne kaldte dem — der var kommet vestfra og bedre forstod at tilpasse sig de fattige kår, landet bød dem. Ufortrødent tog han dog gerningen op. Sproget lærte han mest af sine børn, som lærte det af de grønlandske børn, og efter et par års ophold kunne han begynde at forkynde evangeliet for grønlænderne, selv om det kneb i deres fattige sprog at finde udtryk for evangeliets indhold.

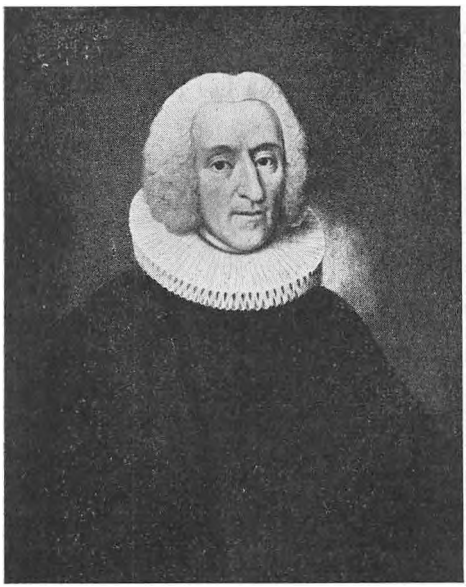

Hans Egede.
(Maleri af J. Hörner, Frederiksborg).

Egede fik nu dannet en menighed blandt grønlænderne. Da sendte regeringen soldater og straffefanger til Grønland, efter at de først var blevet gift med løse kvinder. De skulle kolonisere landet; men deres ryggesløse liv fik grønlænderne til at spørge, om det var frugterne af kristendommen. — Senere sendte Kristian VI ham tre pietistiske missionærer til hjælp. De forstod hverken dansk eller grønlandsk og erklærede, at Egede var uomvendt. Dem fik han kun bryderier af.

1733 førte et skib børnekopper med sig, og mange grønlændere døde deraf. Hans Egede og hans hustru plejede de angrebne og hjalp dem på alle måder til rette. „Du har gjort imod os, hvad ingen af vore egne ville have gjort", sagde en af de døende til ham; „du har givet os føde, har begravet vore døde og har især undervist os om Gud, og hvorledes vi kan blive salige, så vi nu kan dø med glæde". Dette arbejde kostede Gertrud Rask livet, og Hans Egede blev så nedbrudt deraf, at han året efter drog til Danmark.

Her fortsatte han virksomheden for missionen og fik oprettet et grønlandsk seminarium, hvor han underviste i grønlandsk og uddannede studenter til missionærer.

Hans gerning fortsattes af sønnen Poul Egede, der som 13-årig kom med forældrene til Grønland, voksede op blandt grønlænderne og lærte deres færdighed i at bruge redskaber og kajak. Han fik sin videre uddannelse i København og drog derpå tilbage til Grønland, hvor han forfattede en grønlandsk ordbog og oversatte evangelierne på grønlandsk. Det tog så hårdt på hans syn, at han mente, det var rettest for ham at opgive missionsvirksomheden, men grønlænderne sagde: „Munden er god; selv om du ikke kan se, kan du nok gøre nytte!" 1740 drog han dog til København, hvor han virkede som præst og samtidig som lærer ved det grønlandske seminarium.

PIETISMEN

Jacob Bøhme (1575—1624) var en fattig skomager, der levede i rettroenhedens højborg, Sachsen. Han havde syner, som han nedskrev i „Morgenrøde i opgang". Da han derved gik præsterne i næringen, blev han anklaget for konsistoriet i Dresden, og skønt en af dettes lærdeste dogmatikere udtalte, at han ikke for alverdens skatte ville fordømme den fromme mand, blev det Bøhme forbudt at skrive mere. Da han alligevel fortsatte, blev han jævnlig forfulgt. Han krævede samvittighedsfrihed og bekæmpede de rettroendes fanatisme: „Man fører strid om skallerne; men den ædle saft, der nærer livet, lader man urørt. Striden er forbi, når evigheden er i tiden, og tiden i evigheden". Ved sin stærke betoning af inderlighed i gudsforholdet blev han en forløber for pietismen.

Bøhmes samtidige, Johann Arndt, døde som bisp i Celle 1621. Hans hovedværk „Den sande kristendom" blev af de rettroende betegnet som en bog fra helvede. Den blev dog oversat til flere sprog, bl. a. til dansk, og blev for mange en kær andagtsbog. Han betoner kraftigt, at troen skal være levende. Den levende Gud vil skabe levende mennesker. Som Jesus blev åndeligt undfanget og født af jomfru Maria, skal han åndeligt fødes i ethvert menneske.

Philipp Jakob Spener (1635—1705) anses for grundlæggeren af den kirkelige bevægelse, der er blevet kaldt pietismen. Han voksede op i et kristent hjem og betoner, at han altid havde levet i sin dåbs nåde, så omvendelse — som pietisterne altid senere krævede — kendte han ikke personlig. Som student vandt han sig venner i andre protestantiske lejre, til stor forargelse for de rettroende. Senere skrev han: „Vorherre Jesus var en fattig konge, om han ikke havde andre medlemmer i sit nådesrige end dem, der lever inden for den såkaldte lutherske kirkes snævre grænser, da hans herredømme dog strækker sig ud over hele verden".

Han blev præst i Frankfurt am Main og drog mange til sig ved sin inderlige og jævne forkyndelse. Hver søndag samlede han børn i kirken til overhøring og samtale, hvori voksne ofte tog del, og han holdt gudelige forsamlinger i sit hjem, hvorom hans fjender løgnagtigt udspredte de rygter, at det gik usømmeligt til ved dem. I et lille skrift, „Fromme ønsker", betonede han det almindelige præstedømme, som ikke blot skulle finde udtryk i ord, men især i gerninger; thi kristenlivet bestod i tro, virksom i kærlighed.

Dette skrift gjorde, at kurfyrsten af Sachsen kaldede Spener til overpræst i Dresden. Men snart faldt han i unåde for sin frimodige forkyndelse, som kurfyrsten følte sig ramt af. Sine sidste år virkede han i Berlin.

Efter Speners råd valgte kurfyrsten af Brandenburg August Hermann Francke (1663—1727) til professor ved det nyoprettede universitet i Halle, der snart på grund af hans stærke vækkelsestoner blev et centrum for pietismen.

Jævnlig kom børn til Francke og bad om noget i Jesu navn. Han prøvede at forhøre dem om, hvad de vidste om Jesus, og forfærdedes over deres uvidenhed. Så oprettede han en fattigskole og satte en student til at undervise børnene. Det førte flere skoler med sig: et vajsenhus for forældreløse børn, en borgerskole for almuebørn, et pædagogium for børn fra højere samfundsklasser, en latinskole og, som noget ganske nyt, en realskole, hvor der undervistes i praktiske fag. Franckes skoler dannede tilsidst en hel bydel i Halle.

Pietisterne anså den menneskelige natur for ond. I Franckes børneskoler var leg forbudt, og halvdelen af de 8 timer, børnene daglig var i skole, gik til religion: Bøn, andagtsøvelser, bibellæsning o. lign., hvorved man ofte vaccinerede børnene mod kristendommen.

Pietist betyder fromladen og var oprindelig et skældsord, modstanderne brugte mod Franckes tilhængere. Pietisternes tale om troens frugter endte ofte med, at visse gerninger var fromme: at læse i bibelen, gå til gudelige forsamlinger, give bidrag til hedningemission o. lign., mens omvendt kortspil og dans m. m. var syndigt. Om disse ting mente Spener, at sindelaget, hvormed man gjorde det, var bestemmende for, om det var syndigt. Men det blev brugt til at sætte skel mellem de fromme og de ugudelige, hvilket let førte til farisæisme og dømmesyge. Pietismens største fortjeneste er, at den i en tid, hvor man var tilbøjelig til at indkapsle kristendommen i læresætninger, forkyndte, at troen ikke blot skal være rigtig, den skal også være levende.

Beslægtet med pietisterne er de brødremenigheder, grev Zinzendorf

(1700—1760) stiftede. Som ung så han et billede af Kristus på korset med underskriften: „Det har han gjort for dig; hvad har du gjort for ham?" Det gjorde et uudsletteligt indtryk på ham. Og da han senere hørte om forfølgelsen af de mähriske brødre (I s. 352), skabte han på sit sachsiske gods et tilflugtssted for dem og kaldte det Herrnhut[1]. Der samledes folk af forskellige protestantiske retninger, og han lærte dem at leve sammen som søskende. Men han blev landsforvist for kætteri og måtte drage til andre egne, hvor han dannede nye menighedskredse.

Han var ustandselig på rejse, især for hedningemissionen. En tid virkede han som missionær på de dansk-vestindiske øer til stor forbitrelse for plantageejerne, der ikke ønskede at få deres negerslaver gjort til medkristne. Amerikanske puritanere forargede han ved den helligbrøde at digte en salme på en søndag. Han døde som en fattig mand. „Jeg har aldrig hos mine brødre og søstre søgt deres, men kun dem selv", kunne han med sandhed sige.

Brødremenigheder kaldte man de samfund, herrnhutterne stiftede. I Danmark fandtes en hel del småkredse. Christiansfeld blev centrum for dem, hvorfor man ofte kaldte medlemmerne christiansfelder. Alt skulle lægges i Guds hånd; sendte f. eks. en af deres hedningemissionærer bud efter en hustru, blev hun under bøn udtaget ved lodtrækning blandt de giftefærdige piger. Det var delvis fra dem, den gudelige vækkelse udgik, som i 1800tallets første halvdel fæstede rod rundt om i Danmark.

Pietismen i Danmark.

1704 blev tyskeren F. J. Lütkens kaldet som tysk hofpræst af Frederik IV. Lütkens var pietistisk påvirket, og efter hans råd blev to unge tyske teologer sendt som missionærer til Trankebar, før der fra noget andet land var begyndt missionsvirksomhed i Ostindien. Tanken vakte modstand hos de ortodokse, og Sjællands bisp, der først skulle overhøre dem, lod dem dumpe. Men da kongen beordrede, at overhøringen skulle gentages i Lütkens' nærværelse, måtte han lade dem bestå. Hans Egede kunne også takke Frederik IV for, at han fik muligheder for at øve sin missionsgerning. — Efter forbilledet fra Halle lod Frederik IV oprette et vajsenhus i København og kaldede dertil Enevold Ewald, digteren Johannes Ewalds fader, der i Halle var blevet grebet af pietismen og nu i lighed med Spener holdt gudelige forsamlinger.

Frederik IV var oprindelig en livsglad mand, der gav åndslivet frie tøjler. Men hans sidste år formørkedes både for ham selv og riget. Han

[1] Herrens varetægt.

havde jo ægtet en anden kvinde, endnu mens dronningen levede. Men alle de børn, hun fødte ham, døde som små. Pestsygdomme rasede flere gange, og store ildebrande hjemsøgte flere byer, især København, hvoraf $^2/_5$ lagdes i aske 1728. Mange mente, det var Guds straf for menneskenes synd, og under trykket deraf udstedte kongen en helligdagslov, som hemmede eller helt forbød forlystelser på helligdage og påbød almindelig kirkegang. Overtrædelse straffedes med bøde, offentlig skrifte og gabestok.

Kristian VI.

Kristian VI, der fulgte faderen på tronen 1730, var både alvorlig og pligtopfyldende. „Det er mig kun om at gøre at fremme mine undersåtters lyksalighed", udtalte han. „Går det dem godt, går det også mig godt". Men han var for småt begavet til at indse sin begrænsning, så smigrere kunne få ham til at tro, at Gud havde fyldt ham med sin visdom og guddomsmagt. Og ulykkeligvis fik han i sin dronning en kvinde, der — skønt født i et lille tysk fyrstendømme — nærede de højeste tanker om kongemagtens storhed. Ved jernkæder spærredes undersåtterne ude fra kongeslottet, og når de kongelige kørte ud, var de omgivet af så tæt en vagt, at ingen menigmand kom dem nær. Og tysk sad i højsædet ved hoffet som aldrig før eller siden.

Kongeparret var ivrige pietister og søgte i overensstemmelse med enevældens opfattelse at regere fromhed ind i folket. Ganske vist ophævede Kristian VI faderens helligdagslov, men indførte den snart igen, og 1735, 200-året for reformationens indførelse, indførtes konfirmationen. Om den har gjort folk frommere, er uvist; men den styrkede læsetrangen, da der dengang krævedes en vis kundskabsmængde for at blive konfirmeret. Året efter oprettedes et General-Kirke-Inspektions-Kollegium til at føre tilsyn med kirkelivet og censurere religiøse skrifter. Blandt de forlystelser, helligdagsloven forbød, var også bøndernes gamle skik at „ride sommer i by" på en helligdag. Det måtte nu ske på en hverdag.

Ved hoffet trivedes hyklerict. Man kedede sig med anstand, og folket måtte følge efter. Men da man under den følgende konge, Frederik V, intet gjorde for at overholde helligdagsloven, åndede folk lettet op, og det viste sig, at Kristian VI næsten havde kvalt pietismen med sit velmente regereri.

Salmedigteren Brorson (1694—1764).

Hans Adolf Brorson er pietismens store salmedigter. Han er født i Randerup i Nordvestslesvig, hvor faderen var præst, og sammen med to andre brødre skulle han også gå præstevejen. Men medens de samlede sig om det teologiske studium, drev han også andre studier, bl. a. naturvidenskab. Man var dengang stærkt optaget af Newtons store naturvidenskabelige opdagelser, som mange fandt stridende mod kristentroen. Muligvis har det voldt Brorson anfægtelser; i al fald forlod han universitetet uden at tage eksamen og opholdt sig en tid hos brødrene, der var blevet præster i deres hjemegn, og hos stedfaderen, der havde fået embedet efter hans fader. De var alle påvirket af pietismen. I disse omgivelser fandt Brorson fred og sluttede sig også til bevægelsen. Han gjorde studierne færdig og blev ansat som hjælpepræst hos den pietistiske tyske pastor Schrader i Tønder, hvem han hjalp med at få samlet en tysk salmebog, som den danske menighed også skulle bruge.

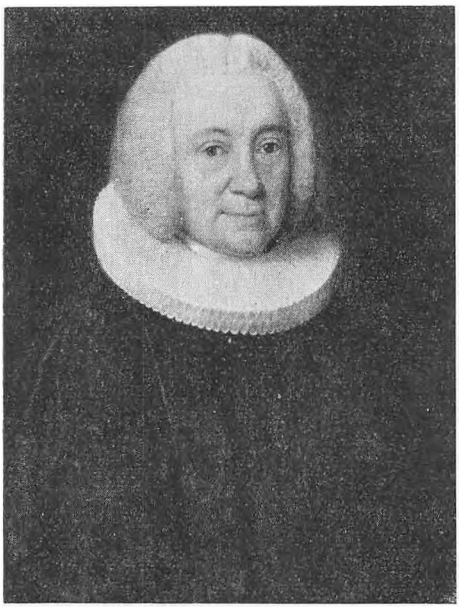

Hans Adolf Brorson.
(Maleri af J. Hörner, Frederiksborg).

Det var vist for at afskaffe denne meningsløshed, at Brorson 1732 udgav „Nogle julesalmer .... i hast sammenskrevet af H. A. B.". Flere småhefter fulgte efter, hvorpå de 1739 samledes i „Troens rare[1] klenodie". Kristian VI blev nu opmærksom på ham og kaldede ham til biskop i Ribe 1741. I Brorsons slægt fortaltes siden, at det var verset:

Gik alle konger frem på rad
i deres magt og vælde,
de mægted ej det mindste blad
at sætte på en nælde —

der bevægede kongen dertil.

[1] Sjældne.

Brorson var en nidkær tilsynsmand, og det smertede ham, når han mødte modvilje hos stiftets præster, hvad jævnlig skete. I hjemmet havde han tunge sorger; flere af hans børn døde som små, og den ældste søn var sindssyg. Det var da ud af livserfaring, han synger, at:

knuste hjerter føler bedst,
hvad denne store frydefest
for glæde har at bringe[1].

[1] Af »I denne søde juletid«.

SVERIGE 1660—1772

Karl XI.

Det var et forarmet land, Karl X Gustav efterlod sin 4-årige søn Karl XI (1660—97). Han fik en højadelig formynderregering med Magnus de la Gardie som leder. Det var i Ludvig XIV's tid. Både han og hans fjender søgte at vinde Sverige som forbundsfælle, og mod halve løfter eller ved at true med at slutte sig til modparten skaffede Gardie sig store beløb. Det var en leg med ild, og det endte med, at Sverige blev inddraget i krigen 1675—79.

Karl XI var da blevet erklæret for myndig. Han tog sine rådgivere uden for formynderregeringen. Den betydeligste af dem, Johan Gyllenstierna, opmuntrede ham til at holde ud, selv om skåningerne ønskede at komme tilbage til Danmark, og det vrimlede med snaphaner, som nedhuggede svenske afdelinger, men som til gengæld blev brændt under fødderne eller mishandlet på anden måde, hvis de blev fanget. Karl XI kunne dog takke Ludvig XIV for, at han slap ud af krigen uden landafståelse.

Efter fredsslutningen arbejdede Gyllenstierna for forbund med Danmark og for at øge kongens magt. Han fik dertil hjælp af den jævne befolkning, der var forbitret på højadelen, som havde benyttet kongens mindreårighed til egen fordel. Ved to rigsdage 1680 og 1682 overlod man næsten kongen enevælde, dog med undtagelse af skattebevillingsretten.

Ved den store reduktion blev formynderregeringen nu idømt så mægtige bøder for myndighedsmisbrug, at Gardie og flere af dem blev ruineret derved. En mængde krongods, der siden Gustav Adolfs tid var kommet på adelens hænder, blev ført tilbage til kronen; alle grevskaber, baronier og mindre forleninger blev inddraget. Rigets gæld kunne derved nedskrives til ¼, og man undgik ekstraskatter.

Hver landsdel skulle fremtidig levere et vist antal soldater, som hjalp ved landbruget; men samtidig holdtes krigsøvede. Embedsmændene blev

vel lønnet og strengt holdt til deres pligt. Fossernes vandkraft udnyttedes, og der byggedes gode veje. For øvrigt fulgte man stadig den merkantilistiske linie.

Karl XII.

Landsmålene i de erobrede landsdele lå næsten svensk lige så nær som dansk rigsmål (et norsk rigsmål fandtes ikke dengang). Nu indførtes efterhånden svensk retssprog. I kirkerne indførtes straks svensk salmesang, børnene skulle lære en svensk katekismus, og efterhånden som de danske præster døde, fik man svenske i stedet for. Al denne forsvenskning vakte uvilje i befolkningen. Men mange egne havde lidt meget under krigen, og før de kom på fode, blev de alle tynget i knæ af de byrder, Karl XII lagde på dem. Da man endelig var kommet over de værste vanskeligheder, var der vokset en ny slægt op, som følte sig som svenske. Dermed var landsdelene nationalt tabt for Danmark-Norge.

Det var et rigt og velordnet rige, Karl XI 1697 efterlod sin 15årige søn Karl XII.

Heltekongen Karl XII.

År 1700 begyndte Karl XII den heltebane, som allerede er omtalt (II s. 165 og 183), og hvorom svenskerne med stolthed synger:

Tre konungar tilhopa
ej skrevo pilten bud.

Det blev i begyndelsen sejr på sejr, og endnu 1708 kunne han have fået en fred, hvor han havde stået som den uovervundne sejrherre. Men da han 1715 kom hjem efter 15 års fravær, vansmægtede og omkom 14.000 svenske fanger i Østruslands og Sibiriens kulde, 11.000 var taget til fange i Tønning og 12—15.000 ved Stralsund. Men Karl ville diktere freden og pressede sit folk endnu yderligere. Svenskerne følte det derfor som en lettelse, da han faldt. Rigsdagen tog på ny magten og valgte hans søster Ulrika Eleonora til dronning. Görtz (II s. 183), der måtte bære skylden for både sine egne og Karl XII's forbryderiske hand-

linger, blev henrettet. Sverige måtte afstå de baltiske stater med Øsel samt det sydøstlige Karelen til Rusland; Hannover fik Bremen og Verden, og Prøjsen tog det meste af Østersøens sydkyst.

Alligevel skrev den svenske digter Tegnér hundrede år efter Karl XII's død:

Böj, Svea, knæ ved griften[1]!
din störste sön göms där.
Läs nötta[2] minneskriften!
din hjältedikt hon är.
Med blottet huvud stiger
historien dit och lär,
och svenska äran viger[3]
sin segerfana där[4].

Frihedstiden. Huerne og hattene.

Sveriges stormagtstid var forbi. Nu var det igen en overvejende nationalstat; dog talte hovedparten af Finlands folk finsk.

Rigsdagen blev atter magtens centrum. Det meste af dens arbejde udførtes i udvalgene, og i det vigtigste af disse, det hemmelige udvalg, havde bønderne intet medlem. Dog vovede de øvrige stænder ikke at foretage sig noget af vigtighed uden bonderepræsentanternes samtykke.

Der fandtes i rigsdagen to partier, de krigerske hatte, der drømte Karl XII's storhedsdrømme om igen — og de fredselskende, som hattene hånligt kaldte nathuer, hvad der blev til huerne.

Foreløbig fik huerne magten under Arvid Horns ledelse. Han havde fra fattige kår tjent sig op i hæren og vidste, hvad krig førte til. Han var hæderlig og ubestikkelig, berømt for gavmildhed og fromhed og holdt altid andagt i sit hjem. Han skaffede landet en række fredsår, hvor folket kom til kræfter. Men så tog kongen sig en elskerinde, hvad Arvid Horn skarpt misbilligede. Det benyttede hattene sig af til ved hjælp af franske penge og bøndernes kongeforgudelse at skaffe sig flertal i rigsdagen, hvorefter de styrtede Horn 1738.

1741 begyndte de en krig med Rusland, men led nederlag, så de for at få fred måtte afstå en kyststrimmel af Finland og tage gottorperen Adolf Frederik til kronprins. Men da de derefter styrtede Sverige ind i

[1] Graven.
[2] Nøje.
[3] Vier.
[4] Af sangen »Kung Karl den unga hjälte«.

den prøjsiske syvårskrig for at vinde nogle af de tabte østersøegne tilbage og intet opnåede, måtte de overlade magten til huerne.

Begge partier tog nu mod bestikkelse fra fremmede magter, som benyttede sig deraf til stadig at gribe ind i svensk politik. Folkestyret kom i foragt, så det var en let sag for Gustav III, der blev konge 1771, at tilrive sig enevældig magt året efter.

Tiden fra Karl XII's død til Gustav III's grundlovsbrud er blevet kaldt Sveriges frihedstid; den var uden krigerske bedrifter. For den krigsbegejstrede romantiker Tegnér var det derfor en tid, „da ingen kung og ingen ära var". Og dog bragte Arvid Horn i denne tid ikke blot riget på fode, men reddede det fra at forbløde i et krampagtigt forsøg på at bevare sin stormagtsstilling. Og bøndernes repræsentanter i rigsdagen sørgede for, at bondestanden ikke kom under et tryk som det, de danske bønder sukkede under i denne tid.

Linné.

I frihedstiden virkede den store svenske botaniker Carl v. Linné (1707—78). Fra ung af kastede han sig med begejstring over studiet af den levende natur, især af planterne, som han undersøgte på rejser først i Lapmarken og senere i Holland og England. Han skrev værker derom og vakte stor opmærksomhed i naturvidenskabelige kredse. En tid efter sin hjemkomst blev han professor i medicin og botanik ved Upsala universitet, hvor en mængde studerende, også fra andre lande, flokkedes om ham.

Han skabte et system, hvorefter enhver plante kan bestemmes. Som kendetegn benyttede han blomsternes forplantningsorganer: Støvveje og støvbærere; men han anviste et naturligere system, baseret på planternes indbyrdes slægtskab, hvilket andre har videreført. Hans forarbejde har været grundlæggende for al senere plantestudium.

Swedenborg.

En del svenske soldater, der kom hjem fra tysk krigsfangenskab efter Karl XII's krige, havde i Tyskland deltaget i pietistiske forsamlinger. Men den svenske præstestand fik slige forsamlinger forbudt. De, der overtrådte forbudet, risikerede at blive landsforvist. Foreløbig vandt pietismen kun ringe indpas i Sverige.

Derimod fik Emanuel Swedenborg (1688—1772) stor betydning. Han var søn af en svensk bisp, der kæmpede for religiøs fordragelighed. Emanuel var allerede som barn optaget af religiøse grublerier og kunne i søvnagtig tilstand udtale mærkelige tanker. Som ældre hævdede han i et

filosofisk værk, at naturen er et harmonisk hele, hvori hver lille del er en verden for sig, som sammen med de øvrige smådele danner de højere organismer.

1745 havde han i London et syn, hvor Kristus åbenbarede sig for ham og oplyste ham om de guddommelige hemmeligheder. Siden den tid mente han sig i stadig forbindelse med mennesker, hvis ånder, uafhængige af legemet, fortsatte tilværelsen, og fra hvem han modtog åbenbaringer om livet hinsides og om Guds væsen. Gud er een, forklarede han, nemlig Kristus, og mennesket fortsætter i den følgende verden med samme vilje og anlæg, som det har i denne. Gud er kærlighed, og det er ham nok, at menneskene lever i kærlighed.

Han har sikkert haft telepatiske[1] evner. Således så han i Gøteborg en mægtig ildebrand, som samtidig rasede i Stockholm. Ved sin synske evne såvel som ved sin sympatiske personlighed vandt han betydelig tilslutning. Ofte er han blevet taget til indtægt af spiritister, og han har stadig menigheder rundt om i verden.

[1] Af telepati = tankeoverføring.

OPLYSNINGSTIDEN

Isaac Newton (1642—1727).

VIDENSKABSMÆNDENE havde for længst godkendt Kopernikus' teori (II s. 138). Men ingen kunne forklare, hvorfor jorden ikke slyngedes ud fra sin bane.

Denne gåde løste Isaac Newton. Han var en engelsk bondes søn og skulle have været bonde. Men han glemte sit arbejde over fysiske eksperimenter, f. eks. at måle vindstyrken ved at prøve, hvor langt han kunne springe med og mod vinden. Så hjalp en morbroder ham til at studere.

Han havde allerede gjort flere opdagelser på fysikkens og matematikkens område, da han ved at se et æble falde ned kom på den tanke, at den kraft, der fik æblet til at falde, var den samme som den, der hindrede månen i at slynges ud fra jorden, idet udslyngnings- og tiltrækningskraften holdt hinanden i ligevægt. Han undersøgte nu sagen ud fra datidens viden om tiltrækningskraften, jordens og månens størrelse og afstand. Men beregningen holdt ikke stik. Da fik han 1682 at vide, at nyere gradmålinger af jorden viste, at man hidtil havde taget fejl af dens størrelse. Han gentog nu beregningerne ud fra de nye tal, og 1687 forelagde han resultatet for Videnskabernes Selskab i London.

Isaac Newton. (Efter G. Kneller).

Han havde dermed løst en af verdensaltets største gåder. Thi den lov, som gjaldt for forholdet mellem jorden og månen, måtte jo også gælde mellem solen og dens planeter, ja for alle verdensaltets kloder. „Alt

er færdigt, der er intet mere at gøre", udtalte Videnskabernes Selskab derom. Spørgsmålet om årsagen til tyngde- eller tiltrækningskraften, og hvad der havde sat kloderne i bevægelse, var dog stadig uløst. Newton erklærede, at han opgav at klare denne gåde.

„Jeg ved ikke", udtalte han på sine gamle dage, „hvordan jeg tager mig ud i verdens øjne. Selv synes jeg, at jeg ligner en dreng, som leger ved havets bred og fornøjer sig med af og til at finde en glat sten eller en usædvanlig smuk skal. Men sandhedens hav ligger stadig uudgrundet foran mig". — Verdens dom blev, at han er en af de største forskere, der har levet.

Betydningen af Newtons opdagelse.

Newtons opdagelse af harmonien i klodernes bevægelse blev skelsættende i den historiske udvikling: Hidtil havde det været en almindelig mening, at når nød, sygdom eller død ramte et menneske, når pest, krig eller ildebrand rasede, da var det Gud, der straffede eller prøvede menneskene. Nu så man, at det skyldtes naturlove. Forskningen frigjorde sig for teologiens formynderskab og fik et mægtigt opsving.

Det havde hidtil været en almindelig antagelse, at skellet mellem rig og fattig skyldtes Gud; nu begyndte man at spørge, om det ikke skyldtes uretfærdige menneskelige love. Der måtte være naturlige menneskerettigheder, som lovene skulle være i overensstemmelse med.

Filosofien havde hidtil i reglen været teologiens tjenerinde. Nu kaldte mange filosoffer sig fritænkere. De fleste af disse fritænkere tænkte sig en gud, der engang havde skabt verdensaltet som et urværk, han derefter lod passe sig selv. Mange håbede, at det ad tankens vej skulle lykkes at opbygge en livsanskuelse lige så fast begrundet som Newtons lære. Hidtil er det dog ikke lykkedes.

Teologien havde bygget på bibelens ufejlbarlighed. Den gik desuden ud fra, at jorden var det faste midtpunkt. Under den fandtes helvede, hvor de fordømtes ånder våndede sig i evig pine, og over den himlen, englenes og de salige ånders bolig. Men den fromme danske videnskabsmand Niels Steensen[1], Newtons samtidige, grundlagde den geologiske videnskab, som snart brød med bibelens seks dages skabelse. Mænd som Locke og Newton forkastede de kirkelige dogmer og forkyndte, at kristendommen er kærlighedens evangelium, som vil hjælpe menneskene til at elske hinanden. — Teologerne måtte opbygge en ny dogmatik, hvorefter kristendom og videnskab ikke kom i strid med hinanden.

[1] Navnet latiniseret som Steno(nius).

Fransk var dengang de „dannede"s sprog i Europa, og med franske forfattere som mellemled spredtes videnskabens resultater og den filosofi, som byggedes derpå, ud over det meste af vestens kulturlande.

Montesquieu (1689—1755).

1721 udkom anonymt et skrift, „Persiske breve", en opdigtet brevveksling mellem to persiske stormænd, der gæstede Frankrig, og deres pårørende. Paven skildres deri som en afgud, man af gammel vane ofrer til. Om kongen hedder det, at han sætter den højere, der klæder ham af, end den, der vinder et slag for ham. Krigen og dens æresbegreber fordømmes, hvorimod „brevene" priser frihed, tolerance og politisk lighed; thi „den politiske lighed mellem borgerne skaber oftest lighed i formuevilkår og dermed velvære og liv i alle samfundslag". — Det var dengang yderst farligt at udgive et sådant skrift; derfor lod forfatteren, baron Montesquieu, det udkomme anonymt; men da det gjorde enestående lykke, lod han skimte igennem, at han var forfatteren.

Montesquieu kastede sig nu over studiet af regeringsforhold i fjerne lande og i gamle tider og besøgte flere mellemeuropæiske lande. I „Lovenes væsen" udtrykte han derpå de resultater, han var kommet til ud fra sine undersøgelser. Han mente, der fandtes gudgivne love for samfundsliv og samfundsudvikling. Menneskene måtte dog i nogen grad forme dem efter deres folks egenart, landets natur o. lign. Men visse grundregler bør alle følge: Frihed, religiøs fordragelighed, en deling af styret i en lovgivende, en dømmende og en udøvende magt. Den lovgivende bør udøves af to kamre, hvoraf det ene valgtes ved almindelig valgret, og det andets opgave bestod i at værne de højere klassers interesser. Domstolene skulle være uafhængige, og den udøvende magt i regeringens hånd. — „Lovenes væsen" har i høj grad præget de fleste landes forfatninger.

Voltaire (1694—1778).

Franskmanden Voltaire, tidens mest ansete forfatter, blev som ung sat i jesuitterskole, hvorefter han skulle studere jura. Men han droges mod digtning og det fine selskabsliv, hvor man talte store ord om frihed og lighed uden at leve i overensstemmelse dermed. Engang spottede en adelsmand over hans borgerlige navn og fik svaret: „Mit navn begynder med mig, Deres ender med Dem." — Nu kunne man dengang købe et fængselsbrev, sætte en fjendes navn derpå og derved få ham indsat i statsfængslet Bastillen. Det benyttede vedkommende adelsmand sig af,

og Voltaire slap først ud mod at love at forlade Frankrig. — Han drog til England, hvor han blev begejstret over den religiøse frihed og engelsk videnskab. Men da han efter hjemkomsten i et skrift sammenlignede de engelske forhold med de franske, blev bogen forbudt og følgelig des mere læst. Han angreb nu både kirke og censur, men opnåede alligevel ved at smigre Ludvig XV og hans elskerinde at blive kongelig historiograf og at blive optaget blandt de 40 „udødelige" i det franske akademi, en ære, han spottede over, men samtidig følte sig smigret af.

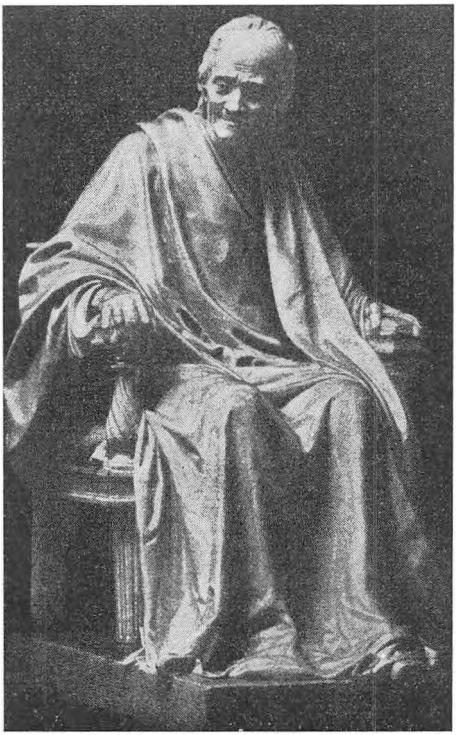

Voltaire. (Statue af Houdon).

Tilsidst faldt han i unåde ved hoffet og tog så mod en indbydelse fra Frederik II af Prøjsen, hvem han søgte at få til at regere i overensstemmelse med filosofien. Frederik II indrømmede, at krige var tåbelige, men påstod, at „foreløbig er krige uundgåelige, det er feberanfald, man må finde sig i". Det pinte ham imidlertid, at Voltaire overgik ham i vittigheder og drev ufine børsspekulationer, og da han endog tillod sig at håne kongens franske digte, blev denne så forbitret, at Voltaire måtte flygte. — Han købte nu et fransk gods på grænsen til Svejts og et svejtsisk overfor. Dem drev han så godt, at befolkningen på dem voksede fra 50 fattige til 1200 velhavende beboere. Her modtog han besøg af fyrster, digtere og filosoffer fra de fleste europæiske lande.

Og her øvede han sit livs stordåd: Jean Calas, en protestantisk købmand i Toulouse, havde en søn, der hængte sig. Katolikkerne udspredte derpå det rygte, at faderen havde hængt ham, fordi sønnen ville gå over til katolicismen, og Jean Calas blev uden bevis dømt til døden ved radbrækning, en broder blev landsforvist, og andre af familien sat i kloster. — Da undersøgte Voltaire sagen og krævede den taget op på ny; men domstolen i Toulouse svarede: „En dom er en dom!" Da rettede Voltaire i et skrift et flammende angreb på domstolen, og snart fulgte

hele det dannede Europa spændt sagens gang. Efter tre års forløb havde Voltaire sejret: Dommen blev omstødt, familien Calas blev frikendt og fik af kongen tildelt en betydelig erstatning. Voltaire udtalte senere, at mens kampen stod på, kom der ikke et smil på hans læber.

Da han lå på dødslejet, søgte kirkens mænd at omvende ham, men fik svaret: „Lad mig dø i fred! — Jeg dør i kærlighed til mine venner og had til mine fjender, i tilbedelse af Gud og i forbandelse af overtroen."

Rousseau (1712—78).

Mens Voltaire talte fornuftens, videnskabens og kulturens sag, var Rousseau følelsens og det enkle naturlivs talsmand. Men begge var med til at forberede en ny tid.

Rousseau fødtes i Geneve. Moderen døde ved hans fødsel, og hans fader gav ham en opdragelse, som gav hans fantasi og følelse langt mere stof, end han evnede at fordøje. Fra han var 16 år, måtte han passe sig selv, og han begyndte nu et omflakkende liv. En tid havde han et godt hjem hos en præst. Da beskyldte døtrene ham for en forseelse, de selv havde begået. Han blev straffet derfor, forlod hjemmet og kom en tid efter til en katolsk dame, der sendte ham til et kloster, hvor han skulle opdrages til katolik. Der var han sammen med alskens pak, som for en tid skaffede sig gratis ophold mod at lade sig omvende. Senere drog han til Paris, hvor han levede sammen med en arbejderske, der fødte ham fem børn, som han sendte til et hittebørnshospital.

1749 udlovede et akademi en pris for den bedste besvarelse af spørgsmålet: „Har videnskabens og kunstens genfødelse bidraget til at rense sæderne?" Rousseau vandt prisen. Hans svar var et afgjort nej. Primitive folk lever et uskyldigt og rent naturliv. Men kunsten har lært menneskene unatur, videnskaben har lært dem at hykle og lyve.

To år efter stillede det samme akademi opgaven: „Oprindelsen til og grundlaget for uligheden blandt menneskene." Og atter vandt Rousseau prisen. Han hævdede, at ejendomsretten var skyld i uligheden: „Den første, der indhegnede et stykke jord .... og sagde: Det er mit! .... blev den sande ophavsmand til samfundet. Hvor mange forbrydelser, krige og mordgerninger .... ville ikke den have sparet menneskeheden for, som havde revet grænsepælene op og sagt: Hør ham ikke, den bedrager! I er fortabte, hvis I glemmer, at frugterne tilhører alle, jorden ingen!" — Menneskene måtte nu skabe staten for at undgå alles krig mod alle og kunne ikke helt vende tilbage til naturtilstanden; men de måtte søge at genskabe de naturlige følelser.

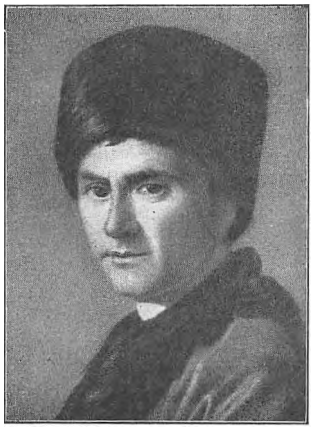

J. J. Rousseau.

I „Samfundspagten" (1762) søgte Rousseau at vise, hvordan en stat bør styres: Staten er blevet til ved en pagt mellem alle dens medlemmer, og al myndighed skal derfor udgå fra folket. Der skal ingen fyrste være; thi „en virkelig dygtig mand er lige så sjælden i en fyrstes ministerium som en tåbe er sjælden i spidsen for en republik". Og ved arveligt monarki udsætter man sig for at blive regeret af børn, uhyrer eller tåber. Statsmagten må begrænse uligheden; ingen må være så rig, at han ikke behøver at arbejde, ingen så fattig, at han fristes til at sælge sin overbevisning. Der gives visse morallove, som alle må overholde; men der skal være religionsfrihed; thi „da staten ingen myndighed har i den anden verden, kommer det den ikke ved, hvilken skæbne dens borgere får i det andet liv, blot de er gode borgere i dette".

De omtalte værker vakte en umådelig opsigt og fik stor betydning for den følgende tids politiske udvikling. Men endnu større betydning fik „Emil", hvori Rousseau skildrer, hvordan han mener, et samfundsmenneske skal opdrages. Man betragtede dengang barndommen som en forberedelse til livet, men Rousseau hævder: „Det menneske, der har levet længst, er ikke det, hvis liv tæller flest år, men det, som har følt livet dybest". Emil lærer især af naturen, der sætter de naturlige grænser for hans ret og frihed; han skal særlig lære at bruge lemmer og sanser; kundskaber og færdigheder får han, efterhånden som han føler trang til dem, og så vidt muligt må han selv skaffe sig dem. Opdrageren bruger hverken forbud, påbud eller formaninger, han lader livet selv være læremesteren. Først da Emil er 15 år, får han kendskab til religionen. Det centrale i den religiøse opdragelse skal være at vække den sande medfølelse i menneskene. — I det sidste afsnit skildres opdragelsen af den kvinde, som skulle være Emils hustru: Kvindens opgave er at behage manden, at opdrage ham som barn, at pleje, råde og trøste ham som voksen og at gøre livet behageligt og blidt for ham.

Rousseaus værker er i høj grad ensidige og vrimler af modsigelser. Men han tvang læserne til i at tænke i nye baner, og hans råb: „Vend tilbage til naturen!" lød så kraftigt til mennesker, der levede skabagtigt under unaturlige forhold, at de blev tvunget til at lytte dertil.

Socialøkonomisk tænkning: Quesnay og Adam Smith.

Oplysningstidens mænd stillede alle tidens forhold for tankens domstol. *Dr. Quesnay,* Ludvig XV's livlæge, rettede således skarpe angreb på merkantilismen. Han erklærede, at folk havde mere forstand på at passe deres egne sager, end embedsmænd havde. Laissez faire, laissez passer: giv frihed for produktion og handel — blev slagordet i den kreds, der samledes om ham. De kaldte sig fysiokrater[1] for at betone, at de krævede et naturligt økonomisk system. Quesnay hævdede, at jorden er moderskød for alle værdier, og at disse består i varer, ikke i guld. Staten skal ikke opflaske industrier, men sørge for gode transportforhold og give bønderne naturlige indtjeningsmuligheder; thi „fattig bonde giver fattigt land, og fattigt land gør fattig konge". Jorden, der jo ikke er frembragt ved arbejde, bør være folkets fælleseje. Det sker ved, at der lægges en så stor skat på den — til afløsning af skat på arbejde og forbrug — at den kun får værdi for brugeren. Derved vil godsejerne miste magten over bønderne, da denne magt hidrører fra, at bønderne må betale afgift til dem for at få lov til at udnytte jorden.

Adam Smith.

Adam Smith, der var professor ved Glasgow universitet, var enig med Quesnay i synet på forholdet mellem varer og guld, men interesserede sig mere for kapital og handel. Al handel, hævder han i „Nationernes velstand", er ombytning af vare med vare; guld er kun omsætningsmiddel. Når man i hvert land fremstiller de varer, man har bedst betingelser for at fremstille, og derefter bytter dem, forøges velstanden i begge lande. Handel er ikke — som Colbert hævdede (II s. 145) — økonomisk krig, men til fordel for begge parter. Det er handelens opgave at føre varerne fra det sted, hvor de kan fremstilles billigst, og derhen, hvor der er mest brug for dem. Dette bestemmes af efterspørgselen. Stigende efterspørgsel giver stigende priser og fremkalder derved stigende produktion. Der bliver da harmoni mellem

[1] Fysis = natur.

den enkeltes egennytte og hele samfundets gavn. Og den øgede velstand giver øget efterspørgsel til gavn for arbejderne.

Omk. 1780 forbedrede James Watt dampmaskinen, så den kunne bruges i storindustriens tjeneste, og der blev gjort mange tekniske opfindelser: karte-, væve- og spindemaskiner m. m. Dette revolutionerede snart industriarbejdet, og på en mængde områder blev det hjemlige håndværk konkurreret ud af storindustrien. Der rejstes fabrikker, hvoraf de største havde tusinder af arbejdere. Denne udvikling påvirkede i høj grad Adam Smiths tænkning. Han anså jordspørgsmålet for mindre væsentligt, blot handelen med jorden blev givet fri. Derimod fik kapitalen i hans øjne en overmægtig betydning. Han så, at i det primitive samfund bestod arbejderens løn i hans produktion. Men i den store virksomhed, påstod han, bestod arbejderens løn i de midler, kapitalisten lagde til side dertil: jo flere arbejdere, der var i forhold dertil, des mindre blev der til hver enkelt: krævede nogle mere end deres del, fik andre til gengæld så meget mindre. Kapitalisten blev arbejdernes forsyn; han skulle sørge for stadig at lægge nok til side til at lønne dem med. Denne opfattelse fik overordentlig stor indflydelse på den følgende tids økonomiske politik.

Adam Smiths teorier vandt langt større tilslutning end Quesnays. De syntes at forklare tidens økonomiske udvikling, angreb ikke den private ejendomsret til grundrenten og indeholdt et forsvar for storkapitalens ret til at udbytte arbejderne; desuden var de et angreb på disses ret til at organisere sig for derved at skaffe sig større løn.

ENGLAND BLIVER KOLONIMAGT

William Pitt.

Det hannoveranske hus' to første konger, Georg I og Georg II (1714—60) interesserede sig mere for Hannover end for England; derved steg underhusets magt i denne tid. Men det var kun de velhavende, der havde valgret til det, og kredsinddelingen var helt forældet; nyere storbyer var kun svagt repræsenteret ved siden af småflækker, der engang havde været større, og som nu ofte ejedes af en godsejer, der kunne bestemme, hvem der skulle repræsentere dem. Tit var han til fals for højstbydende. De forskellige regeringer førte foreløbig en forsigtig fredspolitik, hvorunder handel og industri blomstrede; men handelsfyrsterne var stærkt interesserede i, at landet fik flere kolonier; de fandt støtte hos nationaltsindede parlamentsmedlemmer, som 1735 fik en uforfærdet fører i William Pitt.

Hæren og flåden bestod dengang overvejende af lejede tropper. Manglede flåden mandskab, „pressede" man soldater: fangede mænd og slæbte dem ombord. Man erkendte, at det var umoralsk, men mente, at fædrelandets interesse måtte gå frem for retfærdighed.

England havde forbund med Prøjsen, der 1756 kom i krig med både Rusland, Østrig og Frankrig. Prøjsen måtte væsentlig føre landkrigen, hvortil det kun fik ringe hjælp fra England, der fik des bedre muligheder for at besejre Frankrig på havet. Men England var dårligt forberedt på krigen. Det led nederlag på nederlag og frygtede for en fransk landgang. Pitt havde før udtalt, at når handelsinteresser stod på spil, måtte man værge dem eller dø. Nu udbrød han: „Jeg vil rejse dette land op fra den nedværdigende stilling, hvor 20.000 franskmænd får det til at skælve". — Georg II måtte mod sin vilje kalde ham til leder (december 1756).

Han fik bevilget de nødvendige penge til krigsførelsen og indgød sit folk og dets krigere en ny ånd. „Ingen mand gik ud af Pitts modtagelses-

værelse uden at føle sig modigere, end da han trådte ind", udtalte en officer om ham. — Nu led franskmændene nederlag på nederlag. Da freden sluttede 1763, var de forjaget fra Nordamerikas fastland og havde kun nogle små kolonier tilbage i Indien, hvor de havde kæmpet med England om herredømmet. England var herre på havet, og dets imperium var grundlagt.

Men Pitt ville ikke blot skabe et mægtigt engelsk kolonirige, han ville også knytte koloniernes befolkning til England. Han søgte at få parlamentet til at behandle irerne retfærdigt og humant, og han protesterede mod det indiske kompagnis eneret til handelen med Indien: „Bengalens hjerte og velvilje er mere værd end den fordel, som vindes ved ødelæggende og forhadte monopoler!" — og han kæmpede forgæves for at hindre den engelske regering i at føre den politik, hvis følge var, at de nordamerikanske kolonier løsrev sig.

Det nordamerikanske kolonirige grundlægges.

I slutningen af 1500tallet søgte flere europæere, mest englændere, at danne nybygder på Nordamerikas østkyst; men det var først i 1600tallets begyndelse, udvandringen dertil tog fart. Mest bekendt er de 100 „pilgrimme", puritanere, der på grund af Jakob I's forfølgelse forlod England og 1620 sejlede med „Mayflower" til Massachusetts, som de nåede ved juletid. De måtte gennemgå en frygtelig vinter, hvor halvdelen døde; men snart kom flere til. Til at begynde med var der fælleseje, men det blev snart opgivet. De overtog selv styret og lod stat og kirke udgøre en enhed, hvor alle skulle være puritanere. Da fire kvækere nægtede at forlade Boston, blev de hængt. I flere kolonier havde man en lignende religionstvang, i andre nogen trosfrihed.

Dette sidste gjaldt især kvækerkolonien Pennsylvanien.

William Penn havde sluttet sig til kvækerne og led af den grund megen forfølgelse. Han arvede en stor sum penge efter faderen og en betydelig fordring på kronen, hvad Karl II dækkede med en landstrækning ved Delawarefloden, mere end dobbelt så stor som Danmark. Det fik navnet Pennsylvanien[1], og her foretog Penn det „hellige eksperiment" at gøre det til et fristed for alle, der var forfulgt for deres tro, og give dem trosfrihed. Det gik godt, så længe han var der; men da han drog hjem til England, kom der splid mellem de religiøse retninger. Man kom i krig med indianerne, som man før havde haft fredeligt samarbej-

[1] Penns skovland.

de med, og man begyndte at holde slaver. — Da drog Penn tilbage til sit land for at få sine idealer virkeliggjort. Han mødte sejg modstand, men opnåede dog bl. a. at få slaveindførsel forbudt.

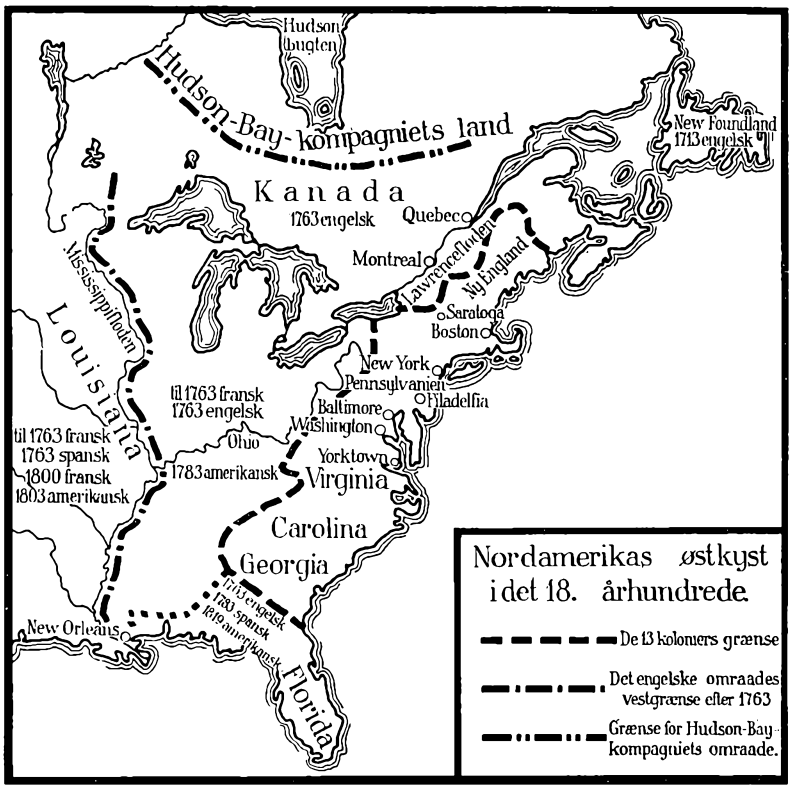

Det var især fra Florida til op mod St. Lawrenceflodens udløb, at englænderne bosatte sig. Der kom også nogle fra andre nationer; men de opsugedes efterhånden af englænderne.

I Florida forsøgte franske huguenotter at skaffe sig et fristed; men en spansk kriger overfaldt dem med sine mænd og dræbte de fleste „ikke som franskmænd, men som lutheranere“.— En fransk adelsmand hævnede det ved at overrumple det spanske fort og nedhugge eller hænge spanierne „ikke som spaniere, men som forrædere, tyve og mordere“. — Senere kom Florida under England.

Kolonierne blev som små fristater med en af den engelske konge ansat guvernør over hver. I de sydlige fandtes plantager, hvis ejere væsent-

lig drev dem ved hjælp af negerslaver. Her levede plantageejerne og embedsmændene omtrent som den engelske adel og tilrev sig styret, selv om der fandtes en del mennesker af middelstanden. I den nordlige del var de fleste strengt arbejdende, sædelige og alvorlige. De var vel øvede i at styre, så guvernørerne fik ikke stort at sige, og der var kun ringe sammenhold mellem kolonierne.

Canada, der dengang betød landet omkring St. Lawrencefloden, blev koloniseret af franskmænd og 1663 overtaget af den franske stat. Officererne fik nu jorden; bønder og soldater blev deres undergivne. De blev i høj grad ødelagt af brændevin; men man fandt det uansvarligt at standse handelen med denne drik, da det gav staten store indtægter. — En fransk opdagelsesrejsende nåede vest om Alleghanybjergene ad Mississippi til dens udløb og tog landet i besiddelse for Frankrig, der op langs floden lagde forter, som skulle hindre englænderne i at trænge længere ind i landet.

Det var indianernes land, de europæiske kolonister trængte ind i. Disse indfødte levede af jagt og lidt agerbrug og var delt i stammer, som ofte bekrigede hinanden. Fælles for dem alle var mændenes afsky for legemligt arbejde, deres kærlighed til jagt og krig, deres enestående hårdførhed over for legemlige lidelser og deres mishandling af fjender: de brændte dem over langsom ild, filede fingrene af dem, tvang mødre til at brænde og derefter æde deres egne børn o. lign. — Både englændere og franskmænd drev mission blandt dem, men med ringe held. Jesuitterne vandt dog en del for pavekirken.

Kolonisterne førte ofte hårde kampe mod dem — agerdyrkerens kamp mod nomaden — og tilrev sig mere og mere af deres jord, men under stadig livsfare, især for de yderste forposter.

Under den engelsk-franske kolonikrig søgte både englændere og franskmænd hjælp hos indianerne og betalte dem for modpartens skalpe. Krigen endte med, at Frankrig måtte afstå sine kolonier, så det ikke længere kunne spærre vejen ind i landet for englænderne.

Georg III.

Georg III af England (1760—1820) nærede store tanker om kongedømmets højhed og afskedigede 1761 William Pitt, der var ham for selvstændig. Han søgte at beherske parlamentet ved hjælp af bestikkelse, og da en af dettes medlemmer, John Wilkes, af den grund angreb ham i pressen, fik han parlamentet til at udelukke Wilkes. Kongens forsøg på således at kneble den frie presse vakte imidlertid en sådan

harme i befolkningen, at han måtte lade Wilkes indtage sin plads i parlamentet igen.

Også på andre områder handlede kongen egenrådigt og blev derved årsag til, at England mistede sine mest engelske kolonier.

De amerikanske koloniers frihedskrig.

Der fandtes dengang 13 engelske kolonier i Nordamerika. Hver havde sin folkeforsamling, og den lå ofte i strid med den kongevalgte guvernør, der skulle varetage moderlandets interesse. Dette søgte at udbytte kolonierne ved bl. a. at påbyde, at råstoffer, den engelske industri havde brug for, kun måtte udføres til England, og ved at forbyde kolonierne at købe varer, med undtagelse af salt, fra andre lande end England. Kolonisterne klarede sig imidlertid ved hjælp af omfattende smugleri. — De var fri for at betale anden skat end told til moderlandet. Da besluttede den engelske regering at sende en hær derover for at bekæmpe smugleriet, og regeringen krævede, at kolonisterne skulle underholde den ved at betale en stempelskat på rets- og handelsdokumenter. Kolonisterne besvarede skatten ved dels at ødelægge de huse, hvor stemplerne fandtes, dels ved at handle, så de undgik stempling. I parlamentet erklærede Pitt, at regeringshandlingerne var i strid med kolonisternes menneskerettigheder: „Jeg glæder mig over, at Amerika har gjort modstand; tre millioner mennesker, der var så døde for al frihedsfølelse, at de villig lod sig bøje som trælle, havde været egnede redskaber til at trællebinde resten." — Loven måtte ophæves. I stedet for pålagde regeringen nye toldafgifter. Koloniernes folkeforsamlinger protesterede, nogle toldere blev smurt i tjære og rullet i fjer, og købmændene fik at vide, at hvis de handlede med fortoldede varer, mistede de kunderne. Tolden måtte opgives.

Kun for princippets skyld beholdt man en smule told på the. Men nu var sagen også blevet et principspørgsmål for kolonisterne. Regeringen sendte en ladning the til Amerika. I Boston svarede en flok af byens borgere med, at de, forklædt som indianere, trængte ud på skibene og kastede theen i havet (1773). Det var den berømte „Boston aftenthe", som blev indledning til frihedskrigen.

Den engelske regering søgte nu at ave kolonisterne ved hjælp af en række tvangslove, som fratog dem en del af deres selvstyre. De besvarede truslen med at love støtte til bostonboerne. Kongetro mænd risikerede at blive behandlet med „tjære og fjer". Handelen med England blev næsten helt afbrudt. Foreløbig tog Englands regering ikke

stort hensyn til det. Kongen mente, man kunne kurere kolonisterne med hug. Men i parlamentet lød advarende røster: „Trældom kan de få alle vegne; det ugræs gror i al slags jord; men friheden kan de kun få hos jer." Det var talt for døve øren. — 1775 begyndte krigen.

Amerikanerne tænkte oprindelig kun på at sikre deres retsstilling over for England. Men krigen skabte øget bitterhed, og 1776 enedes koloniernes kongres om den uafhængighedserklæring, hvormed den sagde sig løs fra England. Den var formet af Thomas Jefferson og indlededes med erklæringen om de naturlige menneskerettigheder: „Vi regner disse sandheder for selvindlysende: at alle mennesker er skabt lige; at deres skaber har givet dem visse umistelige rettigheder; at blandt disse er liv, frihed og stræben efter lykke; at regeringsstyret er indrettet blandt menneskene for at sikre disse rettigheder og hidleder sin sande myndighed fra de styredes samtykke."

Krigen syntes håbløs for kolonierne. De havde 2—3 millioner indbyggere, hvoraf endda nogle meldte sig til Englands hær. England-Skotland med Irland havde ca. 10 mill. indb. England var rigere end kolonierne og havde ordnet styre, hvad disse først skulle have dannet. England havde ganske vist kun en lejet hær, men soldater kunne altid lejes. Krigen var imidlertid upopulær i England, hvor mange officerer nægtede at gøre tjeneste mod deres stammefæller. Men flere tyske småfyrster manglede penge til hof og elskerinder, og da de betragtede deres undersåtter som deres ejendom, lejede de nogle af dem ud til England. Da de skulle gennem Prøjsen, forlangte kong Frederik II told af dem efter den tarif, der gjaldt for „kvæg, der udføres til slagtning i udlandet."

De fleste kolonister lå i stadig krig med indianerne. Nu søgte de at leje dem mod englænderne; men det lykkedes kun sjældent. Det gik lettere for England at leje dem mod kolonisterne, der således fik krig samtidig mod vest og mod øst.

Kolonisterne kæmpede for deres frihed. Men de var militært udisciplinerede. Kongressen udskrev mandskab og penge; men når bønderne fandt det nødvendigt, forlod de hæren og drog hjem til markarbejdet, og pengene kom aldrig rettidigt ind. Så det var oftest en forsultet og frysende hær, der kæmpede. Men kæmpe kunne den.

Og i George Washington (1732—99) fik kolonisterne den rette leder. Han var søn af en rig plantageejer og havde tjent England i kolonikrigen mod Frankrig. Under krigens brutalitet bevarede han sit vennesæle væsen og vandt derved sine mænd. Han gav aldrig op, hvor håbløst det end så ud. Hans hær led nederlag på nederlag; men den var som en uldsæk at slå i. Havde den lidt nederlag, og tusinder var taget til

fange, stod han kort efter med en stor hær et nyt sted. Og enkelte sejre opflammede hærens mod. Særlig betydning fik sejren ved Saratoga 1777, hvor en engelsk general måtte overgive sig med omtrent 6000 md.; thi derved vovede Frankrig sig ind i krigen mod England.

Dette skyldtes særlig Benjamin Franklin. Som 17årig, fattig dreng var han kommet til Philadelphia 1723, hvor han fik oparbejdet en bogtrykker- og boghandlerforretning, fik stiftet en offentlig bogsamling og et brandkompagni, udgav skrifter, som vandt en stor læsekreds, og hvori han slog til lyd for flid og nøjsomhed som vejen til velstand; thi „det er svært for en tom sæk at stå oprejst". 1752 vandt han verdensberømmelse ved at opfinde lynafledereren.

Benjamin Franklin.

1776 blev han af staternes kongres sendt til Frankrig for at få sluttet forbund med denne stat. Det var i rousseau-begejstringens tid, hvor fornemme damer bl. a. viste deres naturbegejstring ved at pynte sig med kartoffelblomster. Han vakte mægtig begejstring i hofkredse ved sit jævne væsen og sin enkle dragt. Regeringen var dog bange for at slutte forbund med en så svag magt; men efter sejren ved Saratoga gik den med uden at tænke på, at den legede med ilden ved at støtte oprørere mod deres konge.

England beskyldte med rette Holland for at spille under dække med kolonierne og erklærede det krig 1780. Det måtte nu holde en stor del af hæren og flåden hjemme for at sikre sig mod landgang af fjendtlige tropper, og dets flåde led store tab på grund af kaperkrigen, som især blev ført med iver og mod af kolonisterne.

Søkrigen rejste på ny spørgsmålet om neutrale staters ret under krige. De fleste af disse hævdede reglen: „Neutralt flag dækker fjendtligt gods." Men England krævede ret til at visitere neutrale skibe og at konfiskere deres varer, hvis de tilhørte eller var bestemt til fjendtlig stat. Da fik A. P. Bernstorff Rusland, Sverige og flere neutrale stater til sammen med Danmark—Norge at enes om at kræve, at neutrale skibe skulle have lov til frit at sejle fra havn til havn i krigsførende lande og til at sejle med krigsførende landes gods med undtagelse af krigskontrabande, hvortil de kun regnede våben og lignende krigsfornødenheder. England stillede sig uvillig til kravet, men mildnede dog sin behandling af de neutrale staters handelsskibe.

I England følte mange faren ved situationen og vendte blikket mod Pitt. Men kongen ville på ingen betingelse henvende sig til ham; før

måtte det gå landet ilde. Pitt håbede, at man endnu kunne bevare kolonierne for moderlandet ved at give dem vidtstrakt selvstyre; men han kunne ikke tænke sig at give slip på dem. 1778 mødte han sidste gang i overhuset for at advare mod at trække tropperne tilbage fra kolonierne. Han kunne næppe stå op, og hans røst blev kun en hvisken. Få dage efter døde han. Han slap for at se England miste kolonierne.

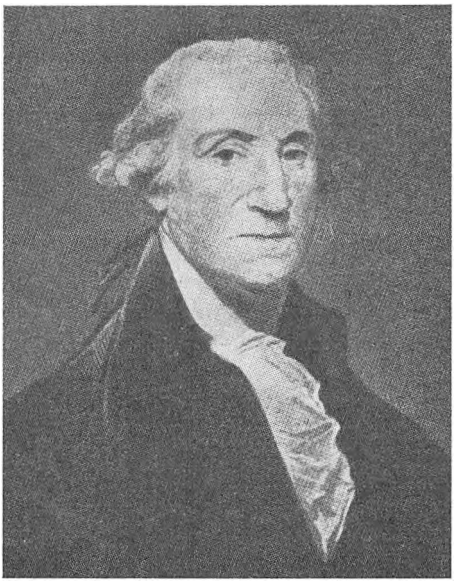

George Washington.

1781 blev en betydelig engelsk hær taget til fange. Så gav England i virkeligheden op, selv om freden først sluttedes 1783. Kolonierne vandt deres uafhængighed og ret til baglandet mellem de canadiske søer og Den mexikanske Havbugt helt ind til Mississippi.

USA's forfatning.

Krigen havde i staterne medført stor umoralitet, lovløshed og fattigdom og megen ufortjent rigdom. Men folkemoralen hvilede på religiøs, især gammeltestamentlig grund, og befolkningen vidste, at flid og nøjsomhed var den sikreste grund for velstand. I løbet af få år lægedes de værste moralske sår. Men det kneb med at få vedtaget en fælles forfatning. Hver kolonni (stat) vågede skinsygt over sin selvstændighed, nogle omgærdede sig endog med toldmure. De fleste var dog enige om nødvendigheden af en fælles forfatning, men der stod stærk strid om dens magtbeføjelser og om de enkelte staters rettigheder. I nordstaterne ønskede de fleste at forbyde slaveriet og især slavehandelen, denne „djævelske trafik", som et kongresmedlem kaldte den. Men i et par af sydstaterne protesterede man bestemt mod at forbyde slaveri og slavehandel. Derimod gav man religionsfrihed i de fleste stater.

1789 enedes man endelig om forfatningen. Der blev frihandel staterne imellem, og forsvar, udenrigspolitik, retsorden, mønt- og postvæsen o. lign. blev fælles. Den lovgivende magt blev henlagt til kongressen, som bestod af senatet, hvortil hver stat valgte 2 medlemmer, og repræsentanternes hus, der valgtes i kredse. Præsidenten valgtes for 4 år ad gangen ved indirekte valg af valgmænd fra hele riget. Han valgte frit

sine ministre og havde den udøvende magt. Dommerne blev uafhængige både af kongres og præsident, og den øverste domstol kunne omstøde en lov, hvis den fandtes stridende mod forfatningen. Denne er i alt væsentligt forblevet uforandret til den dag i dag.

Washington blev USA's første præsident, og den by, hvor regeringen skulle have sit sæde, og kongressen holdtes, opkaldtes efter ham. Han fik indledet et godt forhold til England; men efter at have været præsident i 8 år nægtede han at tage mod genvalg. Denne regel, som skal hindre en præsident i at opkaste sig til hersker, er siden blevet fulgt på en enkelt undtagelse nær.

Washington blev USA's store mand og forbillede. Man fortalte om hans redelighed og menneskekærlighed, om hans fromhed, udholdenhed og uselviskhed. I sit testamente frigav han sine slaver. Han blev „den første i fred, den første i krig, den første i sine landsmænds hjerter".

DEN OPLYSTE ENEVÆLDE

Det habsburgske rige.

1740 blev Marie Theresia dronning over Østrig med Bøhmen, der hørte til det tyske forbund, og over Belgien og Ungarn. Skønt hendes fader, kejser Karl VI, havde fået de andre magter til at anerkende hendes arveret, benyttede Frederik II af Prøjsen sig af tronskiftet til et angreb på Østrig, hvorved han 1741 erobrede Schlesien, hvor de fleste indbyggere var protestanter, så de tog mod ham som befrier. Imidlertid havde Bayerns fyrste erklæret sig for nærmeste arving til habsburgerriget. Den franske og den spanske regering ville benytte lejligheden til at gøre erobringer. England og Holland greb for den europæiske ligevægts skyld ind på modsat side. Tyske fyrster kæmpede snart på den ene, snart på den anden side, efter som de så deres fordel ved det. Løfter blev givet og brudt, lande ødelagt, masser af blod udgydt på grund af fyrsters erobringslyst. Efter 8 års blodig krig sluttede Den østrigske Arvefølgekrig, uden at der skete større ændringer.

Prøjserriget skabes.

1415 blev et medlem af greveslægten Hohenzollern kurfyrste af Brandenburg, som dengang var på størrelse med det nuværende Danmark. De følgende kurfyrster udvidede riget, især Frederik Wilhelm (den store kurfyrste), der ved at deltage i 30-års krigen gjorde riget tre gange så stort, som det var 1415. Han gav de forfulgte huguenotter hjemsted i sit rige. De fleste af dem var dygtige folk, og hans rige kom forholdsvis hurtigt på fode efter 30-års krigens rædsler.

Hans søn gjorde kurfyrstedømmet Brandenburg til kongeriget Prøjsen, og sønnesønnen Frederik Wilhelm I skabte en stærk hær ved at gøre bønderne værnepligtige og tvinge adelsmændene til at lade sig uddanne til officerer. Ved at deltage i Den store nordiske Krig erobrede han Stettin. Han ofrede kun penge på to lidenskaber: Tobaksrygning og

store gardister. Så han en rigtig høj mand i sit rige, tvang han ham ind i sin garde.

Sønnen Frederik skulle tvinges til at ligne faderen. Han måtte kun læse nyttige bøger, især krigsvidenskab, blev tvunget til bøn og til kirke, og kunne han ikke sine lektier, blev han sat til at lære salmer og skriftsteder udenad, hvorved han fik lede ved religionen. Helst dyrkede han digtning og musik; men greb faderen ham deri, pryglede han ham egenhændigt, endog efter at Frederik var blevet voksen. Så flygtede han sammen med en ven. De blev pågrebet, og han måtte se på, at vennen blev henrettet.

Han lærte nu at tie, at vente og at hykle for faderen og gav sig til at læse om politik og statsvæsen. Men samtidig brevvekslede han med Voltaire (II s. 207) og vakte stor opmærksomhed ved sin „Antimachiavelli"[1], hvori han skrev: „Fyrsten er ikke folkets herre, men dets tjener. Hans højeste interesse må være undersåtternes vel .... Kun regeringens tyranni driver folkene til oprør". Han nærmede sig faderen, så den gamle på dødslejet talte fortroligt med sønnen om rigets politik.

Frederik II (1740—86) var alligevel Machiavellis lærling. For at udvide riget begyndte han krig og sluttede fred uden hensyn til løfter og forsikringer. — Efter 1748 tog han fat på reformlovgivning: Tortur blev afskaffet, og officererne fik pålæg om ikke at ødelægge lande, som hæren skulle beskytte. Der indførtes trykkefrihed — dog ikke angående politiske forhold — og religionsfrihed. „I mine stater skal enhver have lov at blive salig på sin vis", udtalte han.

Han havde arvet en hær på 80.000 md., som han øgede til 150—200.000 md., samtidig med at han ved en hård skatteudskrivning fyldte statskassen. Og i sin krig med „de tre skørter" fik han brug for begge dele. Han havde fornærmet dronning Elisabeth af Rusland og Ludvig XV's elskerinde, madame Pompadour, så det lykkedes Marie Theresia, som ikke kunne glemme Schlesien, at få våbenforbund med Rusland og Frankrig. Hver af de tre stater havde langt flere indbyggere end Prøjsen; men Frederik II stolede på sin hær og begyndte krigen 1756. Han slog med lethed den franske hær, hvis pomadiserede officerer mest havde tjent deres sporer ved hoffet. Men overmagten var så stor, at det så ud til, at Prøjsen helt skulle knuses. Da døde Elisabeth 1762, og hendes efterfølger sluttede fred med Frederik II. Franskmændene var trætte af krigen, så Marie Theresia måtte 1763 slutte fred uden at opnå noget. — Under krigen havde Frederik II sagt til en af sine ministre: „Fal-

[1] Se Machiavelli (II s. 11.)

der jeg, skal alt gå som før. Bliver jeg fanget, og man køber mig fri mod at ofre land, vil det koste vedkommende hovedet".

Krigen havde kostet umådeligt, men var blevet betalt med skatter. Befolkningen var gået tilbage fra 5 til 4½ mill.; hele landsbyer lå øde, i mange egne var jorden ubesået. Nu skulle riget opbygges. Hærens heste blev spændt for plove, huse blev bygget, kolonister indkaldt, håndværkernes „blå mandage" og en mængde helligdage fra den katolske tid afskaffet. Der blev anlagt veje og kanaler. Intet blev ofret på unødige ting. Ved hoffet holdtes 6 tjenere, og kongen gik i slidte uniformer. Da 7 år var gået, var 7års krigens økonomiske sår lægt og mere til.

Frederik II af Prøjsen som ung.
(Efter maleri af A. Pesne).

Om bønderne erkendte Frederik II, at deres stilling var „den mest oprørende for et menneskeligt hjerte". Men samfundsordningen byggede på et klassesystem. Adelen leverede officererne og var mellemleddet mellem kongen og bonden. Frihed for bonden ville ryste det grundlag, hvorpå hær- og skattesystemet hvilede, og kræve en hel omordning. Den vovede han sig ikke i lag med. Han nøjedes med at indskrænke hoveripligten, forbyde nedlæggelse af bøndergårde og at øge retssikkerheden for bønderne.

Man har kaldt Frederik II's styre for oplyst enevælde. „Alt for folket, intet ved folket", var den grundsætning, den gik ud fra.

Oplyst enevælde i Østrig.

Marie Theresias søn og efterfølger, Josef II (1780—90), var stærkt påvirket af oplysningstidens filosoffer og mente, at det rette kunne gennemføres straks uden hensyn til givne forhold og vanetænkning. Da han engang så en nyanlagt allé, skal han have sagt: „Hvorfor har man ikke plantet store træer?" — For at gøre riget til en enhed, gjorde han tysk til rigssprog også i Belgien, Bøhmen og Ungarn, og lod forberede en fælles landslov. Han lod livegenskabet ophæve i alle rigerne og forberedte

en grundskat, der skulle være det bærende i skattesystemet. Han mildnede straffebestemmelserne, gav trykkefrihed og religionsfrihed. Ca. 700 klostre, omtrent ⅓ af dem, der fandtes i riget, blev nedlagt og godset anvendt til skoler og velgørenhed. Paven drog til Østrig for at hindre slig ukristelighed. Josef II, der selv var rettroende katolik, modtog ham venligt, men ændrede intet ved loven.

Josef II. (Efter maleri af A. v. Maron).

Hans reformlove var ikke mere revolutionerende end de samtidige i Danmark, men han savnede en stærk offentlig mening, og hos overklassen mødte de en heftig modstand. I Belgien rejste de klerikale sig mod kongen, mens en yderliggående retning krævede mere radikale reformer. I Ungarn var adelen især forbitret over bonde- og jordreformen. Tilsidst nødtes Josef II til at tilbagekalde flere af sine love.

Broderen, Leopold II, fulgte ham på tronen 1790—92. Han måtte, skønt enig med Josef II, give stænderforsamlingerne deres indflydelse tilbage. De var behersket af adel og præstestand, og det hele, der kom ud af brødrenes arbejde, var, at kårene for de religiøst og socialt undertrykte mildnedes noget. Livegenskabet fortsattes — om end i afdæmpet form — til 1848.

Tyske tænkere.

Mange af tidens tænkere søgte at klare spørgsmålet om forholdet mellem videnskab og religion.

Blandt disse tænkere fik *Christian Wolff* (1679—1754) stor betydning for sin samtid. Han udgav en hel del „Fornuftige tanker" om „den menneskelige forstands kræfter, om Gud, om verden og om menneskesjælen". Han hævdede, at der var en nøje harmoni mellem naturen og sjælelivet, ligeså mellem fornuften og Guds åbenbaring, hvis opgave væsentligt bestod i at opklare, hvad fornuften ikke kunne forklare. Hvis bibelen syntes at stride mod naturerkendelsen, søgte Wolff og hans til-

hængere, de såkaldte rationalister[1], at klare vanskelighederne ved fortolkninger; således forklarede de, at Lots hustru (1. Mosebog 19, 26) ved Sodomas ødelæggelse blev dræbt af harpiksdampe og stivnede til sten.

For at ramme Wolff fortalte pietisterne Frederik Wilhelm af Prøjsen, at han lærte, at hvis en af kongens gardister deserterede, skete det på skæbnens bud. Frederik Wilhelm bød da Wolff, at han inden to døgn skulle forlade Halle — hvor han var professor — da han ellers blev hængt. Wolff flygtede til et andet fyrstendømme; men forfølgelsen gjorde ham endnu mere berømt. Og næppe var Frederik II blevet konge, før han blev kaldt tilbage.

Moses Mendelssohn.

Jøden *Moses Mendelssohn* virkede noget senere end Wolff. Jøderne var stadig i de fleste lande en foragtet og forfulgt race. Men de trøstede sig ved forjættelserne. Således fortæller Mendelssohn, at han engang som dreng stod og så på et herskab, der kørte forbi. Da slog herskabskusken den lille jødedreng i ansigtet med sin pisk. Grædende løb han ind til sin moder, der trøstede ham: „Græd ikke, lille Moses, i den anden verden skal de fyre i kakkelovnen for os". — Jøderne havde udviklet et særligt sprog, jiddisch, der bestod af tysk iblandet hebræiske ord. Mendelssohn søgte at bygge bro mellem jøder og tyskere ved at få de første til at tale rent tysk, og han søgte at vise, at jødedommen lod sig forlige med naturerkendelsen. Han troede på sjælens udødelighed og søgte at bevise Guds eksistens; især kæmpede han for religionsfrihed og religiøs tolerance.

Lessing.

Hans ven *Lessing* hævder i „Nathan den Vise" — som Mendelssohn er model for — at alle religioner søger, om end ad forskellige veje, mod det samme mål: sandheden om Gud. Han søger ikke, som rationalisterne, at forene bibelens fortællinger med videnskaben og fornuften, men hævder, at bogstaven er ikke ånden, og Gud vil jo dyrkes i ånd og sandhed[2]. Kristendommen var til, og menigheden dannet, før evangelisterne og apostlene skrev deres værker. Religionen er ikke sand, fordi de har skrevet om den; men de forkyndte den, fordi den er sand.

Lessing mente, at kristendommen ikke var afsluttet, men i en stadig fremadskriden mod større fuldkommenhed. Når han tænkte på dem,

[1] Ratio = fornuft.
[2] Johannes 4,24.

der var gået bort før de store fremskridt var nået, trøstede han sig ved muligheden for sjælevandring. Men især fandt han rigdom i den evige søgen: „Hvis Gud i sin højre hånd holdt al sandheden og i sin venstre tvivlen og begæret efter sandheden og gav mig valget mellem dem, da ville jeg — selv med fare for i al evighed at gå vild — gribe den venstre hånd og trygle om tvivlen med ordene: Fader, giv hid! Den rene sandhed er jo alligevel kun for dig."

Immanuel Kant. (Efter maleri af von Döbler).

Immanuel Kant
(1724—1804).

Kant er en så betydelig og særpræget tænker, at han ikke kan henregnes til nogen bestemt bevægelse. Han præger det meste af den følgende tids tænkning. Han „står ikke som den, der én gang for alle har besvaret de filosofiske spørgsmål . . . . Nej, han står som den største „arbejdsgiver" for den moderne filosofi"[1]. — Han voksede op i et småkårshjem i Königsberg og tilbragte hele sit liv i eller tæt ved denne by: som barn, latinskoleelev, student, lærer og senere professor. Han var ugift, et udpræget pligtmenneske og levede så regelmæssigt, at det påstås, folk stillede deres ure efter hans daglige spadsereture.

En tid var han stærkt påvirket af Wolff, senere af Newton. Men gennem kritik og selvtænkning gjorde han sig fri af påvirkning udefra. En af hans elever, romantikeren Herder, skrev om ham: „Intet partivæsen, ingen intriger eller fordomme, ingen personlig ærgerrighed fik så megen magt over ham som hans stræben efter at finde sandheden og udvide erkendelsen. Han opmuntrede og ansporede til selvstændig tænkning".

1781 skrev Kant sit grundlæggende værk. „Kritik der reinen Ver-

[1] Alf Ahlberg: Filosofiens historie (II s. 122.)

nunft". Han påviste deri, at man opfatter tingene med sanserne, men man ved intet om, hvorvidt det, man sanser, svarer til virkeligheden. Tingen i sig selv („das Ding an sich") kan man intet vide om. Også på anden vis sætter Kant grænser for erkendelsen: Vi kan hverken bevise, at verdensrummet er begrænset, eller at det er ubegrænset. Vi kan hverken bevise eller modbevise, at viljen er fri. Vi kan heller ikke bevise eller modbevise, at der er en Gud til.

Kant var dog ikke blot erkendelsesfilosof, han var i lige så høj grad moralfilosof: Det gode og det onde kan ikke bestemmes af ydre forhold; det er den gode vilje, der er afgørende, selv om den måske kan tvinge en soldat til at adlyde den befaling, en anden føler sig forpligtet til at sætte sig op imod. Kant følte i sit indre en stemme, der bød ham handle på en bestemt måde uden hensyn til egen fordel eller lyst. Det var et „kategorisk imperativ"[1], som måtte adlydes. Men for at kunne adlyde samvittighedens stemme eller erkende fejlen i ikke at gøre det, nødtes han til at forudsætte viljens frihed, selv om han erkendte, at der intet bevis fandtes for, at den er fri.

Han kunne heller ikke bevise Guds tilværelse eller sjælens udødelighed — men „troen på Gud og en anden verden er sådan sammenvævet med mit moralske sindelag, at så lidt som jeg er udsat for at miste dette, så lidt frygter jeg for, at denne tro nogen sinde kan fravristes mig".

Da Kant hørte, at den franske republik var proklameret, udbrød han: „Nu kan jeg sige med Simeon: Herre, lad din tjener fare i fred, efter at jeg har oplevet denne lykkelige dag". Trods rædslerne, der fulgte, var han overbevist om, at revolutionen ville blive udgangspunkt for noget godt. Han følte sig i overensstemmelse med dem, der forkyndte de naturlige menneskerettigheder, og i et værk, „Om den evige fred", foreslog han et forbund af folkestyrede stater, da handelssamkvem ville vanskeliggøre krigen, og landenes borgere ikke kunne finde på at styre sig ud i krig.

På hans grav i Königsberg satte man de af hans ord, der betegnede det centrale i hans livssyn: „Stjernehimlen over mig og den moralske lov inden i mig."

Oplyst enevælde i Rusland

Katharina II af Rusland (1762—96) søgte at styre i den oplyste enevældes ånd. Hun var fra et lille tysk fyrstendømme, men forsøgte at forstå det folk, hvis kejserinde hun blev. Da hun hørte, at hendes mand, Peter III, tænkte på at forskyde hende, lod hun ham kaste i fængsel,

[1] Ubetinget pligtbud.

hvor han kort efter døde, antagelig dræbt af en af hendes hjælpere. — Hun skiftede i den følgende tid ofte elskere, men holdt fast ved rigets tøjler.

1767 indkaldte hun en rådgivende forsamling med udsendinge fra adel, borgere og bønder; men der kom lidet ud af forhandlingerne. En af sine elskere, Potemkin, satte hun til at styre i Sydrusland, hvor han søgte at fremme handel og industri og indkaldte tyske kolonister. Engang besøgte hun ham med stort følge. Langs floden, de sejlede ad, samlede han skarer af bønder, der var i deres bedste tøj og havde ordre til at holde sig ædru, så kejserinden kunne få indtryk af en tæt befolket egn med lykkelige mennesker. — Senere fortaltes, at han på flodbredden havde ladet opstille kulisser, hvorpå der var malet byer og landsbyer. — Hans bluff var typisk for meget af Katharinas reformvirksomhed.

Katharina II.
(Mønt fra hendes første regeringsår).

Hun søgte at værne bønderne mod deres herskabers vilkårlighed. Da en adelig dame således morede sig med at piske sine undersåtter til døde, sulte dem ihjel i fængsel o. lign., lod hun hende sætte i gabestokken med indskriften „bøddel og morder", og derefter anbringe i kloster. Men bøndernes sociale stilling forblev uændret. — I hendes regeringstid udgav en mand sig for Peter III, der var kommet for at udrydde adelen og give bønderne friheden. Store skarer sluttede sig til ham, så han truede Katharinas magt; men tilsidst blev han besejret, fanget og henrettet.

Katharinas historiske opgave blev at slå den dør op mod vest, som Peter d. Store havde åbnet, men som i længere tid omtrent havde været stænget.

Polen deles.

Polen lå i middelalderen som en mur mod mongolhorderne fra øst og tysk erobringslyst mod vest og førte med vekslende held krig mod nabofolkene. I 14-, 15- og 1600tallet nåede det fra Sortehavet til Østersøen og var i udstrækning Europas største stat, men havde en blandet befolkning af polakker, litauer, ruthener, tyskere, jøder o. fl. nationaliteter.

Statsmagten var i de få højadeliges (magnaters) hænder. Alle frie bønder henregnedes til adelen; men langt de fleste var lavadelige. Når undtages de rige købmænd i Danzig var næsten alle byboere småborgere. Den overvejende del af bønderne var livegne. — Flertallet i alle stænder

var romersk-katolske. Adelen valgte kongen; den påtvang ham et adeligt rigsråd, sikrede sig frihed for skat og andre offentlige byrder, ret til at danne konføderationer (stater i staten) og fri veto: enhver adelsmand kunne forbyde vedtagelsen af et lovforslag. 1652 blev det benyttet for første gang. Siden den tid blev de polske rigsdage berygtede for skænderi, sværdklirren, kaos og opløsning. — Folkesagnet fortalte om ham, der først benyttede det frie veto, at hver årsdag for denne handling måtte han stå op af sin grav, og enhver, der så ham, gruede for synet: han havde bragt ødelæggelse over landet og kaldt fjenden ind over det.

De krige, Sigismund påførte Sverige (II s. 135), gav Polen et knæk. Dog kunne kong Johan Sobieski 1683 tilføje de frygtede tyrker så knusende

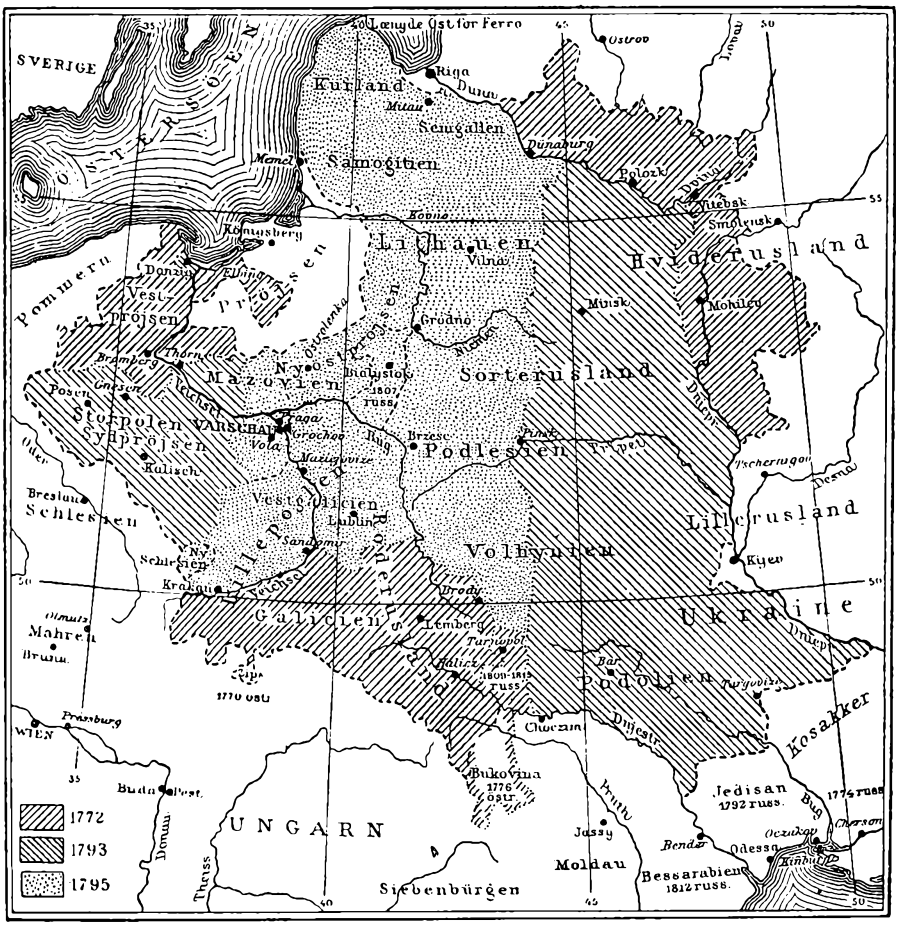

Polens delinger.

et nederlag ved Wien, at de siden den dag ophørte at være Europas skræk. Karl XII afsatte August II og gav folket en polsk adelsmand til konge. Men Peter d. Store genindsatte ham mod folkets ønsker og sikrede ham ved hjælp af russiske soldater. Siden den tid holdt Ruslands regenter stadig tropper i Polen.

Da søgte fædrelandssindede polakker at afskaffe det frie veto; men Ruslands gesandt købte nogle adelsmænd til at hindre det. Reformmænd blev som fanger ført langt ind i Rusland. Adelen dannede konføderationer, som bekrigede hinanden, blodet flød i strømme, og store strækninger lagdes øde.

1770—71 førte Rusland krig mod Tyrkiet for at tilrive sig herredømmet over donaumundingen. Østrigerne så hellere den for dem så vigtige flodmunding i de nu svage tyrkers end i de stærke russeres hænder. De truede derfor med krig. Frederik II var i forbund med Rusland; han forstod, at det kunne udarte til en europæisk storkrig. Så foreslog han 1772 Katharina II og Marie Theresia at lade Tyrkiet i fred og i stedet tage hver et stykke af Polen. De krævede derpå, at den polske rigsdag skulle godkende delingen. De fleste af de mødte rigsdagsmænd var købte af de tre magter. Men en del stemte imod. Da erklærede Katharina, at det frie veto gjaldt ikke i dette spørgsmål. Flertallet havde stemt for det. Delingen var godkendt.

Der fandtes intet forsvar for handlingen. De tre stormagter havde handlet som uciviliserede røverstater. Marie Theresia var kun gået med under tryk fra sønnen Josef. „Tænk for et eksempel, vi giver verden", skrev hun. „Lang tid efter min død vil man se følgerne af at have trådt det, man hidtil har holdt retfærdigt og helligt, under fødder". Katharina erklærede derimod, at hun tog alle anklager på sig. Og Frederik II skrev derom: „Det vil forene de tre religioner: den græske, den katolske og den protestantiske; thi vi nyder nadveren i det samme legeme: Polen — og hvis det ikke er til held for vore sjæle, er det i høj grad til gavn for vore stater".

Under trykket af delingen begyndte polakkerne et mægtigt opbygningsarbejde: Der blev lagt en stor skat på adel og kirke — endda tilbød Litauens adel at betale det dobbelte — veje anlagdes, kanaler gravedes, industrier blomstrede op, den højere undervisning reformeredes, og der oprettedes folkeskoler. En katolsk præst foreslog personlig frihed for alle bønder og religionsfrihed. En af de mægtigste adelsmænd gennemførte på sine godser reformer, der mindede om dem, hans samtidige, A. P. Bernstorff, gennemførte i Danmark.

1786 tilbød Frederik Wilhelm II af Prøjsen (1786—97) Polen vå-

benforbund; man tog mod det, og i tillid dertil vedtog en polsk rigsdag, på trods af nogle modstanderes forbitrede modstand, at afskaffe det frie veto, at forbyde dannelse af konføderationer, at gøre kronen arvelig og at indføre religionsfrihed. — Efter vedtagelsen begav kongen og folket sig til kirken, hvor de aflagde ed på den ny forfatning.

Frederik Wilhelm II og kong Leopold II af Østrig havde godkendt den. Men nogle mægtige adelsmænd søgte hjælp hos Katharina II. Hun erklærede den for ulovlig og lod en russisk hær rykke ind i Polen. Polakkerne søgte nu hjælp hos Frederik Wilhelm II; men Katharina købte ham ved at love ham andel i byttet. Rigsdagen blev indkaldt, og russiske soldater besatte bygningen. Man krævede, rigsdagen skulle godkende en ny deling. I over et døgn sad medlemmerne i dyb tavshed. Erobrerne udlagde tavsheden som et ja, og Prøjsen og Rusland huggede hvert et stort stykke (1793).

Da greb polakkerne til våben under den tapre og ædle Thadeuz Kosciuszko. De kæmpede med fortvivlelsens mod og slog først en langt talrigere russisk hær. Men Rusland-Prøjsen-Østrig var dem for overmægtige. I et senere slag faldt Kosciuszko bevidstløs af hesten, og hans hær blev fuldstændig slået. General Suverovs tropper stormede og indtog den østlige forstad til Warszawa. Som vilde dyr for de hærgende, skændende og brændende gennem byen, kastede spædbørn fra den ene kosaklanse til den anden; hele befolkningen, over 20.000 værgeløse mennesker, blev dræbt. Så overgav Warszawa sig. Ruslands, Prøjsens og Østrigs regenter erklærede: „Da disse magter af erfaring er blevet overbevist om polakkernes fuldstændige udygtighed til at give sig en fast og sikker grundlov og til at leve rolig og uafhængig under egne love, er de i deres visdom af kærlighed til freden og af hensyn til deres egne undersåtters vel blevet enige om at dele det polske rige“ (1795).

Dog, et land kan erobres; men et folks nationale livsvilje lader sig ikke dræbe af bajonetter.

OPLYSNINGSTIDEN I DANMARK

Ludvig Holberg (1684—1754).

Holberg omplantede oplysningstidens tanker i dansk-norsk jord. Han er født og opvokset i Bergen. Som 2-årig mistede han faderen, og da han var 10 år, døde hans moder. En slægtning tog sig da af ham og lod ham læse i byens latinskole, hvor rektoren lod drengene holde latinske disputatser. Modersmålet undervistes der ikke i; det kunne eleverne lære af gadedrengene. Til Bergens havn kom skibe fra mange lande, så „Bergen var en samlingsplads for alle folkeslag, ligesom Noahs ark for alle dyr". Det vakte drengens udlængsel.

1704 tog han teologisk embedseksamen fra Københavns universitet, og ved et års påfølgende huslærergerning fik han samlet så mange penge, at han kunne foretage en rejse til Holland og en baderejse til Aachen; men han måtte låne for at komme hjem. Han bosatte sig nu i Kristianssand, hvor han underviste i fransk. — Kort efter begyndte en falleret hollandsk købmand også at undervise deri. De beskyldte gensidig hinanden for uduelighed i sproget og indbød til en diskussion på fransk, hvor elevernes forældre, der ikke kunne sproget, var dommere. Denne scene gav senere Holberg ideen til den latinske diskussion mellem Erasmus Montanus og Per Degn.

Efter at have sparet penge sammen til det, drog Holberg 1706—08 på en rejse til England, hvor han mest opholdt sig ved Oxford universitet. Han studerede ivrigt og blev fortrolig med Lockes tanker. Derpå drog han til København, hvor han holdt private forelæsninger, der var godt besøgt. Men den sidste aften, da der skulle betales, udeblev alle. Han udgav et par historiske værker og fik 1714 en rejseunderstøttelse, som han benyttede til en rejse til Paris og Rom. I Paris, hvor han beundrede studenternes lyst til videnskabelige studier, stiftede han bekendtskab med Molières digtning, hvad siden fik stor betydning for ham. I Rom drev han historiske studier, og hjemturen foregik til fods.

Efter hjemkomsten blev han lærer i metafysik[1], et fag, han ikke brød sig om, derefter i latin, veltalenhed og andre fag, indtil han endte som universitetets regnskabsfører.

En litterær fejde gav ham smag for versemageri, og han blev grebet af en „poetisk raptus", hvis første følge blev det komiske heltedigt „Peder Pårs", hvori han bl. a. gør nar af tidens lærde pedanteri.

Ludvig Holberg.

1722 blev der givet kongelig tilladelse til at opføre komedier på dansk. Samme år havde Holberg en hel del komedier færdige, og i de følgende år fulgte en række efter. — Det er især tidens naragtighed, han vil til livs: Lysten til at politisere uden at have forstand derpå („Den politiske kandestøber"), modegalskab („Jean de France"), praleri („Jacob von Thyboe") osv. I reglen kureres hovedpersonen ved at blive stillet over for virkeligheden.

I „Jeppe på bjerget", der er mere tragedie end komedie, drikker Jeppe, fordi Nille banker ham, og Nille banker ham, fordi han drikker; — men man får også øje på bondens vid, hans humor og trang til poesi. I „Erasmus Montanus" stilles de to begavede brødre, Erasmus og Jacob, op som modsætningen mellem en naturlig menneskelig begavelse og den forkvakling, der var en følge af diskussionssygen ved universitetet.

Gennem sine komedier lyder Holbergs røst til hans samtid: Skab jer ikke! Vær naturlige! Handl fornuftigt!

Komedierne var selvfølgelig ikke yndet af dem, de ramte. Engang, fortælles der, gik han forbi to officerer. „Vi hilser ikke på en nar!" lød det brysk. — „Da hilser jeg gerne på to", sagde Holberg, idet han tog hatten af.

1725 var hans „poetiske raptus" foreløbig forbi. I den følgende tid skrev han en række historiske værker: „Danmarks riges historie", „Almindelig kirkehistorie", „Adskillige heltinders og navnkundige damers historie" m. fl. — Hans bedømmelse af flere historiske personligheder

[1] Læren om det oversanselige.

afveg meget fra tidens. Om Alexander d. Store hedder det således i en epistel, at han for at tilfredsstille sin herskesyge opofrede „fast millioner mennesker"; men „intet kan være mere lasteværdigt end at give sit fædreland til priis og at løbe om med kården i hånden for at myrde fremmede, uskyldige folk". Og i en anden epistel hedder det: „Hvis Hans Mikkelsen, borgmester udi Malmøe, havde skrevet Christiani II

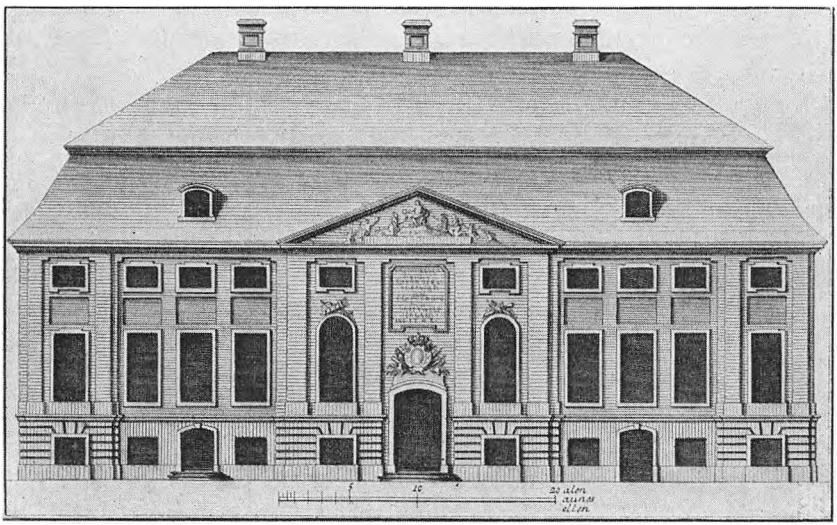

Det ældste kgl. teater.

historie, havde samme konge ikke været så ond, som han findes hos Hvitfelt[1] og hos de svenske historikere".

I Frederik IV's tid kunne man skrive ret frit. Under Kristian VI skulle man være mere varsom. Det var måske grunden til, at Holberg da valgte den opdigtede rejseskildring til at kritisere sin tids styre og fremstille sin idealstat. I „Niels Klims underjordiske rejse" lader han Niels Klim styrte ned i en underjordisk hule, hvor han besøger en hel del stater, om hvis naragtige og fejlagtige styre han fortæller. Mest samles skildringen om idealstaten Potu, hvor forstanden er sat i højsædet, retfærdighed grundlag for styret; kvinderne er ligestillede med mændene, og forfølgelse af anderledes troende ukendt.

Da Frederik V blev konge 1746, blev teatret, der havde været lukket siden Frederik IV's sidste år, åbnet på ny. Holberg forsøgte nu atter at skrive komedier, men med mindre held. Mere værdifulde blev hans epistler og tanker, især de, der angik hans religiøse anskuelse.

[1] Arild Hvitfeldt havde skrevet en Danmarkshistorie ud fra adeligt synspunkt.

Han hævdede, at kristendommen ikke kunne stride mod fornuften, og han anså det for givet, at der var en almægtig, retfærdig og kærlig Gud. Han mindede teologerne om, at „ingen lærdom står ved magt, som indprenter os en slet idé om det guddommelige væsen" og beder dem huske Jesu ord: „Vær barmhjertige, ligesom eders fader er barmhjertig". — Moralen var for ham indbefattet i budet. „Alt, hvad I vil, andre skal gøre mod jer, det skal I gøre mod dem". Tro intet, der strider mod næstekærligheden, påminder han. At nogen skulle være forudbestemt til fordømmelse, kunne han derfor ikke tro.

Da man ikke kunne tvinge nogen til at tro, skulle man være religiøs tolerant og huske på, at den, der ærligt søger, er bedre end den, der af dovenskab antager den rigtige lære. Dog bør man ikke være tolerant over for jesuitter, thi „de, som holde det for en dyd at omkomme en fader for at bringe sønnen under pavens lydighed, kand ikke protestere imod hårdhed, når man negter dem borgerret". Det samme gjaldt de „practiske atheister", „som fører et ryggesløst og ugudeligt levnet og derfor finder deres regning ved, at der er ingen Gud til, og at der er ingen straf og belønning at vente".

I en tid, da „med fruerne fransk og tysk med sin hund og dansk med sin tjener man talte"[1], og da de fremmede mente om modersmålet, at „det var i bånd og bast", da brugte Holberg det, så det gav udtryk for tankerigdom og tankeklarhed. Hans sprog kan synes en nutidslæser overbroderet med fremmedord; men sådan talte man dengang.

Han lærte de danske, at dansken er født
at tale med fædrenes tunge,
thi hjemmebrygt var jo den herlige mjød,
som styrkede hjerte og lunge.[2]

Danske filosoffer i oplysningstiden.

Flere danske tænkere fortsatte i Holbergs spor. *J. S. Sneedorff* (1724—64), der var lærer ved Sorø akademi, udgav „Den patriotiske tilskuer", hvori han i et smukt dansk sprog behandlede tidens spørgsmål. Hans ideal var en oplyst enevælde, som lod den offentlige mening komme frit til orde og tog hensyn til de naturlige menneskerettigheder. Han følte med bøndernes hårde kår, men så ikke nogen løsning af bondespørgsmålet ud over at minde sine adelige elever om, at „adel forpligter". I den henseende blev hans gerning mere manende end oplysende.

[1] C. Wilster.
[2] C. Wilster.

Filosoffen *Eilschov,* der døde som 25årig 1750, ville gøre tænkning til hvermandseje. Tænkning og videnskab skulle især behandle de spørgsmål, der havde livsbetydning, og skulle udtrykke sig så klart og naturligt, at enhver jævn læser kunne forstå det. Et af hans værker bærer den betegnende titel: „Forsøg til en fruentimmerfilosofi". Han skabte flere danske ord til afløsning af fremmede: Sindsbevægelse for affekt, lærestol for kateder osv, og skrev et smukt dansk. „At gå fra Holberg til Eilschov er i så henseende næsten som at komme fra et mosehul til en skovbæk[1]". — Han ville foretrække en kvinde med et venligt væsen på en lærestol fremfor en forlæst mandlig pedant. Han minder om, at når man tager dyrene i sin tjeneste, har man også pligter over for dem. For ham var der bevisligt et guddommeligt forsyn. Når ateisterne benægtede det, var det efter hans mening kun for at undgå at lyde sandheden.

De fleste af oplysningstidens forfattere mente, at naturens og livets love var harmoniske. Vel var det onde til, men det skulle snart forsvinde for oplysningens sol.

Der var dog en filosof, *Joh. Boye,* som erkendte det onde i dets fulde alvor. Men han fandt en mening i livets kamp: „Naturen opdrager sine børn strengt; men det sker for at fremstille helte" — „Et vand går i forrådnelse, der ej røres af vinden; en sjæl, der ej bevæges af modstand, sover ind i sit legeme". Mennesket er i naturtilstand brutalt. Men ved at kæmpe for sin forædling bliver dets dybeste trang sympati med medmenneskene, og dyden bliver sin egen belønning.

Rationalismen.

Regeringens forsøg på at påtvinge folk pietismen havde givet mange afsky for den, så ved Kristian VI's død syntes den at falde som et korthus for et vindstød. Dog levede den videre i stille kredse rundt om i landet.

Men rettroenheden havde nu fået en farlig modstander i naturvidenskaben. Da den protestantiske teologi byggede på bibelen, som den anså for fejlfri, måtte den påvise, at den ikke stred mod videnskabens resultater, hvad man søgte at gøre ved lignende forklaringer som de tyske rationalisters (II s. 226). Man har udtrykt rationalismens teologi i ordene: Gud, dyd, udødelighed: Forstanden siger, der er en almægtig, retfærdig og kærlig Gud, der vil, at menneskene skal leve et både passivt og aktivt dydigt liv, som han derpå lønner med evig lyksalighed. En

[1] K. Kroman.

frelser havde man ikke brug for; thi man var god af naturen; man trængte blot til oplysning. Jesus var „dydens milde lærer".

I 1700tallets sidste halvdel behandlede mange teologer bibelen som et andet historisk kildeskrift. Det gamle Testamente fandt de fuldt af barbari, og de hævdede, at Jesus havde måttet tillempe sin tale efter tilhørernes fatteevne, så nu gjaldt det for dem om at finde, hvad han egentlig havde ment. Professor C. F. Horneman repræsenterede denne retning i Danmark. For ham var Jesus et menneske, der besjælet af kærlighed til sandhed og dyd havde opofret sig for sine medmennesker. I sit tidsskrift „Jesus og fornuften" hævdede Otto Horrebow, at menneskenes mål var at „nyde og udbrede lyksalighed", og at Jesu gerning havde bestået deri. Han enten ændrede eller fjernede det i Det nye Testamente, som han ikke kunne få til at stemme med denne lære.

Mod ham optrådte Sjællands bisp N. E. Balle (1748—1816) gennem tidsskriftet „Bibelen forsvarer sig selv". Men når det blev foreslået at forbyde Horrebows angreb på kirken, erklærede Balle om Kristus, at „vidner vil han have, ej drabanter".

Særlig nærede man stor tro på oplysningens magt. Da forfatteren T. C. Bruun således udgav en samling sjofle fortællinger på vers, mente regeringen, at det måtte skyldes hans mangel på kristendomskundskab, og befalede, at han skulle undervises deri af Balle.

Det var mere teologerne end menighederne, der krævede Pontoppidans forklaringer — der brugtes som katekismus — og Kingos salmebog afløst af andre, der var i mere overensstemmelse med fornuften, og det blev overdraget Balle at løse denne opgave. — Hans lærebog viste stærk påvirkning af rationalismen: Menneskene måtte lære Gud at kende for at vide, hvordan verden var blevet til. — Fordærvelsen hos menneskene skyldtes især, at de ikke brugte deres forstand til sund eftertanke. Det blev forlangt, at børn skulle lære dens over 100 sider udenad, og den er sikkert mere blevet til vaccination mod kristendom end til opdragelse deri.

Med den salmebog, han var med til at udarbejde, var han ikke heldigere. I „Evangelisk christelig psalmebog" fandtes kun en enkelt salme af Brorson, og den var stærkt forvansket; Kingos salmer var forkortede, omlavede eller helt udeladte, af julesalmer fandtes kun en enkelt, og ingen af større værdi. I mange kirker satte menigheden sig da også imod at få Kingos salmebog afløst af den.

Der er sagt, at de rationalistiske præster prædikede kirkerne tomme. Det var dog nok snarere kirkegangstvangen, der havde vakt folks uvilje mod kirken, så da tvangen ikke længere blev overholdt, stod mange kir-

ker næsten tomme, og det måtte blive præsternes opgave atter at få menighederne samlet. — Chr. Bastholm søgte at komme præsterne til hjælp med „Den gejstlige talekunst", hvori han belærer dem om, hvordan de skal gebærde sig på prædikestolen. Formen var det væsentligste, dog fandt han det heldigt, om præsten troede på det, han forkyndte. Købstadspræsterne skulle have en grundig videnskabelig og teologisk uddannelse; landsbypræster burde derimod særlig være kyndige i landbrug. Navnet præst burde erstattes med folkelærer.

Næsten alle oplysningstidens præster var påvirket af rationalismen. De fleste følte sig som folkelærere, og mange var foregangsmænd i praktisk landbrug. Det skete vel også, at en enkelt underviste deri fra prædikestolen; i reglen var deres prædikener mere morallære end vidnesbyrd. Hos de fleste var der stor iver efter at tjene folket, og for den store reformlovgivning i 1700tallets slutning betød deres indsats overordentlig meget.

Frederik V's regeringstid.

Frederik V (1746—66) var 23 år, da han blev konge. Han havde i hjemmet fået afsmag for pietismen, så nu blev tonen ved hoffet en anden. De kirkelige love fra hans faders og farfaders tid blev vel ikke ophævet, men heller ikke hævdet, så de fleste af dem blev døde bogstaver. Dog beholdt man konfirmationen, og skikken at gå til alters to gange årligt, som havde været lov, holdt sig længe.

Kongen og dronningen, den engelske prinsesse Louise, færdedes gerne blandt både høje og lave og var meget afholdt, så der var landesorg, da Louise døde efter få års ægteskab. — Frederik V var en svag karakter, og hverken Louise, hvem han elskede højt, eller hans anden hustru, Juliane Marie, mægtede at holde igen på ham. Drik og løse kvinder blev den væsentligste årsag til hans tidlige død. Alligevel bevarede han sit folks kærlighed til sin død.

Styret overgav Frederik V i det væsentligste til sin yndling, tyskeren Adam Gottlob Moltke, som forgæves søgte at holde igen på den svage konge, der ydmygt kunne bede ham om forladelse efter sine udskejelser og skænkede ham rige gaver, bl. a. godset Bregentved. Moltke misbrugte ikke den magt, kongen gav ham. Han holdt fast på de mænd, hvis dygtighed han erkendte, selv hvor han ikke sympatiserede med dem.

Det gjaldt især Johan Hartvig Ernst Bernstorff, en tysk adelsmand, der på grund af sine glimrende diplomatiske evner som 39-årig blev udenrigsminister 1751. Hans kristne tro gav ham den dybeste respekt for menneskeværd, så han kunne ikke tænke sig at drage landet ind i

krig og derved udgyde uskyldigt blod, uden den strengeste nødvendighed tvang ham til det. Under den prøjsiske syvårskrig (II s. 223 og 213) gennemførte han trods engelsk modvilje reglen, at frit skib giver fri ladning. Fyrsterne i „røverstaterne" Marokko, Algier, Tunis og Tripolis havde store indtægter i form af andel i deres sørøverskibes udbytte. Han traf den aftale med dem, at Danmark mod at betale en vis årlig sum sikrede skibe under dansk flag mod overfald i Middelhavet til stor gavn for dansk-norsk søfart. — Under den prøjsiske syvårskrig svarede han på forsøgene på at få Danmark til at deltage deri: „Med hvilken ret vil vi kunne tage del i en krig, som ikke vedkommer os?"

Frederik V.

Peter III, der blev Ruslands zar 1762, var gottorper og opsat på at hævne den gottorpske hertugs tab af sin sønderjyske del (II s. 184). Han sluttede derfor fred med Frederik II af Prøjsen for at kaste sig over Danmark. Da reddede Katharina II Danmark fra faren, og da hun så sin fordel ved at vinde Danmarks venskab, benyttede Bernstorff lejligheden til et mageskifte, så Rusland fik Oldenburg og Delmenhorst, mod at den danske konge fik den gottorpske del af Holsten. Hele Sønderjylland og Holsten hørte nu under det danske monarki. En stor fare var dermed fjernet fra Danmarks sydgrænse.

Regeringen traf nu den ordning, at ingen kunne blive embedsmand i hertugdømmerne uden at have læst to år ved universitetet i Kiel. Det medførte, at sønderjyderne kun fik tysk uddannede embedsmænd. Retssproget blev tysk over det hele, og kirkesproget blev kun dansk på landet i Nordslesvig. Klagede en menighed over, at den ikke forstod den tyske præst, påmindede regeringen denne om at få menigheden lært tysk. Befolkningen måtte derved få det indtryk, at dansk kun var for „udannede".

Når handelen fik en opblomstring i Frederik V's tid, skyldtes det Bernstorffs kloge udenrigspolitik og ikke det merkantilistiske system. Dette system medførte bl. a., at det vestindiske selskab måtte give op, og handelen på de vestindiske øer blomstrede først op, efter at regeringen havde frigivet den.

Regeringen havde som økonomisk rådgiver den fra Tyskland indkaldte nationaløkonom v. Justi, der forkyndte, at arbejde er kilde til velstand, og jo stærkere folk formerer sig, og jo hårdere skatterne trykker, des mere tvinges de til at arbejde. Regeringen strammede derfor stavnsbåndet, og den løsnede lavsbåndet, så håndværkerne skulle tvinges til at konkurrere priserne ned og derfor slide hårdere. Den lod opføre dyre offentlige bygninger, bl. a. Marmorkirken, som den ikke fik råd til at gøre færdig. Store hofudgifter og de mægtige rustninger, som den truende fare fra Rusland en tid påførte riget, lagde også sit hårde tryk på befolkningen.

Kristian VII.
(Maleri af L. M. van Loo. Frederiksborg).

Frederik V ville dog nødigt påføre befolkningen høje skatter, men gav i stedet for rigets seddelbank lov til at udstede udækkede sedler. Han nødtes dog tilsidst til at gå skattevejen. En forhenværende handelsspekulant, tyskeren H. K. Schimmelmann, blev finansminister og reddede finanserne dels ved at sælge krongods, dels ved en såkaldt kopskat, en skat pr. hoved, som skulle betales med lige stort beløb af alle over 12 år med undtagelse af de allerfattigste.

Kristian VII's første regeringsår. Struensee.

Kristian VII (1766—1808) var 17 år, da han efterfulgte faderen på tronen. Hans gode moder stammede fra en degenereret slægt, og han synes at have arvet både dennes og faderens dårligste egenskaber. Ret tidligt led han af sindssyge, der bevirkede tungsind, som han søgte at døve ved drik og andre udskejelser. Han var ligeglad med sin dronning, den engelske prinsesse Caroline Mathilde, der ægtede ham som 15-årig; men han havde store tanker om sig selv og var ganske upålidelig.

Hans lærer, svejtseren Reverdil, havde behandlet ham godt og havde hos ham vakt nogen medfølelse med bønderne. Da han nu gav Reverdil en ledende stilling, ventede mange, at det skulle blive indledningen til

bøndernes frigørelse. Et tilløb blev gjort; men så fik Reverdil sin afsked, og reformtilløbet blev i al fald standset. — Foreløbig beholdt Kristian VII ministrene fra faderens tid, vist især fordi han var bange for dem.

Da lærte kongen på en udenlandsrejse Struensee at kende og gjorde ham til sin livlæge. Snart fik han kongen i sin magt, så han 1770 fik det gamle ministerium styrtet og faktisk selv overtog enevoldsmagten i kongens navn, idet denne troede, at han selv regerede. — „Almægtige Gud, velsign dette land og kongen!" udbrød Bernstorff, da han fik sin afsked. Han anede, hvad der ville følge. — Struensee havde i et strengt pietistisk hjem fået afsmag for kristendom; han var begejstret for oplysningstidens ideer og havde kvindetække. Den ulykkelige unge dronning var stærkt betaget af ham, hvad han benyttede sig af til at gøre hende til sin elskerinde.

J. F. Struensee.

Kongeloven regnede ikke med den mulighed, at kongen kunne blive sindssyg. Det benyttede Struensee sig af til at sikre sig magten. Han skaffede sig en kongelig erklæring, hvorefter hans underskrift med påtegningen „efter kongelig befaling" var lige så god som kongens underskrift.

Der skulle nu regeres i den oplyste enevældes ånd: Der blev indført trykkefrihed, blev oprettet et opfostringshus for nyfødte børn i København, der dels „for skændsels, dels for armods skyld var forladt af deres forældre"; dødsstraf for tyveri afskaffedes, og det blev forbudt at piske anklagede for derved at få dem til at bekende. En del katolske helligdage, man stadig havde, blev slået sammen til Store Bededag. En hel del embeder blev afskaffet, de øvrige skulle besættes efter kvalifikation.

Der blev nedsat en kommission til at ordne landboforholdene. Den fremsatte flere vigtige forslag, men Struensee forordnede blot, at hoveriet skulle fastsættes efter visse regler. Et forslag om en stærk begrænsning af stavnsbåndet lod han ligge.

I alt udstedte han ca. 1000 forordninger i de 16 måneder, han styrede, nogle betydningsfulde, de fleste uvæsentlige. Men alle kom så hurtigt,

at det ofte bragte mere forvirring end forbedring. Og de besparelser, han foretog hist og her, opslugtes næsten af de talrige hoffester.

Snart fik han sig en mængde fjender: afskedigede embedsmænd, stræbere, som havde håbet, at han skulle hjælpe dem frem, dansksindede, der harmedes over hans foragt for det danske sprog — alle hans forordninger var på tysk, og alle ansøgninger til ham skulle være på tysk — o. fl. a. Forholdet mellem ham og dronningen var almindeligt samtaleemne; man ynkedes over den stakkels konge, og det hed sig, at Struensee stod ham og kronprinsen efter livet for selv at blive konge.

Da fandt en del af hans fjender hinanden. Flere af dem var af tvivlsom art: en letlevende holstensk greve, som havde håbet, Struensee skulle hjælpe ham til mere magt — en godsejer, bekendt som samvittighedsløs, løgnagtig og bondeplager — en general, der var „usædelig indtil skandale". De og flere andre fik forbindelse med enkedronningen, Juliane Marie, hendes søn, arveprins Frederik, og dennes forhenværende lærer, den hæderlige Ove Høegh-Guldberg.

Natten efter et hofbal arresterede de dronningen, Struensee og enkelte andre. De behandlede dronningen uforskammet og nægtede hende en samtale med kongen. Dagen derpå lod de kongen køre gennem København; folk jublede ham i møde, mens han krøb sammen i vognen, angst for alt det halløj.

Struensee blev anklaget for sit forhold til dronningen og for at have berøvet kongen hans magt. Han blev dømt til først at få højre hånd afhugget, derefter at miste hovedet. Under fængselsopholdet fik Struensee den rationalistiske præst Balthasar Münter til sjælesørger. Efter hvad denne beretter, opnåede han, at Struensee gik i døden som en troende kristen.

Kong Georg III af England forlangte sin søster Caroline Mathilde hjemsendt. Hun førtes til Celle i Hannover, hvor hun levede adskilt fra sine børn, elsket af egnens befolkning. Der døde hun i en alder af 24 år.

Guldbergs periode.

Kongens halvbroder, arveprins Frederik, var for smått begavet til at overtage styret. Hans moder, Juliane Marie, var pligttro og kølig af væsen. Hun havde fuld tillid til Guldberg, som nu fik mest at sige. De øvrige af komplottet viste sig uduelige til ledende stillinger. — Guldberg tænkte intet øjeblik på at benytte stillingen til egen fordel. Han var enevældens tro tjener og kunne ikke tænke sig, at en enevældig konge kunne fejle. Han krævede, at der om „de hedengangne konger" skulle ta-

les „med hede og ømhed". Staten var ham alt; menneskene var til for dens skyld.

Styret blev nu i videst muligt omfang ført tilbage til det gamle, nærmest en streg mere i retning af at lade staten ordne alt. De fleste af Struensees forordninger blev ophævet, bl. a. den om trykkefriheden. Guldberg forbød at offentliggøre noget, som stred mod love og kongelige befalinger. Københavns politimester kunne uden appel idømme forfattere bøder, hvis de overtrådte forbudet, en vilkårlighed, der kunne blive farligere end censur.

Ove Høegh-Guldberg.
(Tegning af Jens Juel. Frederiksborg).

Guldberg var en ven af sit danske modersmål og beordrede, at det skulle være kommandosprog ved hæren, hvor man hidtil havde anvendt tysk. Han lod indføre danskundervisning i de højere skoler, hvor man skulle bruge Ove Mallings læsebog „Store og gode handlinger af danske, norske og holstenere" for at opdrage ungdommen til borgerdyd ved at lade dem læse om, hvordan ædle mænd og kvinder havde handlet af kærlighed til medmennesker, til fædrelandet m. m. Og 1776 udstedte han forordningen om indfødsretten, der — ud fra den grundsætning, at „landets børn bør æde landets brød" — fastslog, at kun indfødte eller de, der havde fået indfødsret i riget, kunne opnå embeder der.

Andreas Peter Bernstorff, en brodersøn af J. H. E. Bernstorff, blev udenrigsminister og den ledende kraft i ministeriet. Guldberg blandede sig i reglen ikke i ministrenes sager; men han udstedte egenmægtig en mængde forordninger uden om ministrene, blot med den sindssyge konges navn under. Og kongen underskrev villigt alt — om det så havde været hans egen dødsdom, er der sagt om ham.

1780 fik Bernstorff sin afsked. Det var under den nordamerikanske frihedskrig, og spændingen var meget stærk mellem Rusland og England angående neutrale staters søhandel. Bernstorff søgte at føre en ligelig neutralitetspolitik og var derfor „misliebig" i Rusland, som Guld-

berg ville rette sig efter. Det vakte harme i politisk interesserede kredse, da man med rette mente, at Bernstorff havde langt mere forstand på udenrigspolitik end Guldberg. Der var i det hele en voksende modstand mod dennes konservativ-reaktionære politik, især blandt dem, der ønskede vidtgående reformer til gavn for bondestanden.

1784 var kronprins Frederik blevet 16 år og blev da optaget i statsrådet. Man havde forinden skaffet forbindelse mellem ham og Bernstorff, og flere betydelige mænd havde lovet at hjælpe dem med at få Guldbergregimet styrtet. — Kronprinsens første handling i statsrådet var at forelægge kongen en indstilling, hvorefter de, der hidtil havde styret, anmodedes om at søge deres afsked. Kongen underskrev som sædvanlig, og hans ordre var lov i riget. De styrende måtte trække sig tilbage. Guldberg gjorde det værdigt. „Staten er det blivende, vi andre, hvem vi end er, er kun trækfugle", skrev han til en ven. Han fik embede som amtmand, en af ministrene ligeså. Juliane Marie og arveprinsen holdt sig borte fra al deltagelse i politik og blev behandlet med skyldig høflighed fra de nye magthaveres side. Ny mænd kom til statsroret, en ny tid skulle oprinde for Danmark.

Livet i landsbyen.

Den danske landsby lå, som den havde ligget i flere hundrede år. Hver landsby var et lille rige for sig, skilt fra nabolandsbyerne ved overdrev og forbundet ved dårlige, opkørte veje. — Enkelte gange havde to landsbyer dog noget fællesjord. — Hver landsby havde sit eget hjemmegroede styre. Mændene samledes til årlig vide, hvor love blev vedtaget eller ændret, i reglen søgte de at enes derom, dog hed det i visse vedtægter, at om een eller to stemmer imod, skal loven dog gælde.

I spidsen for landsbyen stod den folkevalgte oldermand. Han skulle indkalde til grandstævne, hvor man traf aftale om arbejdet, om, hvornår ævret[1] skulle opgives o. lign., han udtog mænd til at købe bytyren, til brandsyn, var bøndernes talsmand over for herremanden, holdt orden ved gilderne osv. — Det var en vanskelig og lidet attraaet stilling. Til at føre tilsyn med dyrene havde man en byhyrde, der havde sin hund og nogle drenge til hjælp. — Smedjen lå lidt fra byen, for at gnisterne derfra ikke skulle antænde de stråtækte huse. I den spurgtes ofte nyt fra omverdenen, så smeden var en kyndig og anset mand, ofte forfaren i sorte kunster.

[1] ævret = hegnet (så kreaturerne kunne gå overalt).

KORT over en
sjællandsk Landsby
og dens Jorder 1768
Bondergaarde
Huse
Kirken
Toft
Eng
Torvemose
Stengarde om Toft
Gadekæret
Ha
Vej
Bymarkens Grønse
Vegn mellem Vejene
Græsbalk mellem Agrene
Græsbalk eller Sure mellem Agrene
Ager. Alle de saaledes skraverede Striber
udgjør tilsammen den Jordlod, der hører til Gaarden No 1.

Man holdt selv rettergang og straffede efter hjemmelavede love. — „Stjæler en dreng (karl) frugt af en anden mands, skal han stå tre timer i halsjern og have en spand vand i hovedet", hedder det i en lov. De fleste forbrydelser straffedes med erstatning, hvis det lod sig gøre, samt med tillæg af en bøde, i reglen i form af øl eller brændevin.

Fællesskabet var præget af indbyrdes hjælpsomhed. Man tog sig af gamle og fattige, hjalp de syge med at få arbejdet udført, skiftedes til at våge over de alvorligt syge. Ved begravelser sendtes der fødevarer til lighuset, og alle fulgte den døde hen, for at vedkommende kunne få en hæderlig henfart.

Bøderne, der kom ind, blev drukket op ved et fælles gilde. Det begyndte med en bøn og salmesang; alt skulle gå rigtigt til. Der var regler for dansen, bøde for at „spi" (kaste op) i gildesalen, for den mand, der sætter sig på kvindebænke og „vrøvler med hovedløs tale". — De unge holdt fest til hellig trekonger, fastelavn eller anden kirkelig højtid. Når skoven grønnedes, red de derud og pyntede sig med majløv (bøgegrene) for sådan „udmajet" at „ride sommer i by".

I landsbyen følte bonden sig tryg mellem venner og hjælpere. Fællesskabet hindrede fremskridt; men driften dertil var af de givne forhold frataget bønderne; de ønskede først og fremmest tryghed.

Der skabes en offentlig mening til fordel for bonden.

Erik Pontoppidan (1698—1764) forenede pietistens inderlige kristentro med rationalistens ivrige arbejde for sine medmennesker. Det var vistnok ham, der fik A. G. Moltke til at fritage økonomiske skrifter for censur og opfordre folk til at indsende sådanne skrifter. I al fald skulle Pontoppidan udvælge de bedste, som derpå blev offentliggjort i „Danmarks og Norges økonomiske magazin".

Der fremkom nu flere skrifter, som skildrede bondens trange kår: Den uheldige form for tiendeopkrævningen, hoveriets forbandelse, herremandens magt over bonden. Det påvises, at vornedskabet har affolket Sjælland, at de „muntre og velvoksne" karle flygter ud af landet for at undgå stavnsbåndet og soldaterudskrivning, at karlene nødigt vil gifte sig og fæste bo, og at kvinderne jamrer, når de skal føde børn, at håbløsheden gør bonden doven („Skulle den allerflittigste hos os gøre det bedre, hvis vi havde bondens vilkår?"). Man kræver bondens pligter fastsat og begrænset. En forfatter foreslog endog at udstykke herregårdene, så hoveriet kunne blive afløst.

Efter opfordring fra Moltke udsendte botanikeren Oeder et flyveskrift: „Betænkning om, hvorledes der kan skaffes bonden frihed og

ejendom". I selve titlen høres klangen af de naturlige menneskerettigheders toner.

Bonden og bondegerningen havde hidtil været foragtet. Nu skabte forfattere en offentlig mening, hvorefter bonden var en nyttig samfundsborger med samme menneskeret som den øvrige befolkning: Ret til frihed, til ejendom, til at stræbe efter lykke. Nu var spørgsmålet, hvordan man skulle skaffe ham hans ret.

Første forsøg.

Flere godsejere søgte at bedre deres undergivnes kår. Således overtog Hans Rantzau til Ascheberg i Holsten godset med livegne bønder, hvis kår var rent umenneskelige, og hvor laster gik i svang. Dette skyldtes, mente greven, at alt håb om et menneskeværdigt liv var frataget bønderne. Han drog først en familie, han havde nogen tro til, ud af fællesskabet, afløste dens hoveri og gav den arvefæste. Resultatet blev langt over forventning. Han gjorde da samme forsøg med andre og tilsidst med alle. Og hans bønder blev som helt andre mennesker.

1764—67 gennemførte A. P. Bernstorff efter tilladelse af sin farbroder J. H. E. Bernstorff gennemgribende reformer på godset Bernstorff: Jorden blev udskiftet, hoveriet afløst med en årlig pengesum, og arvefæste indført. 20 år efter oplyste Torkel Baden, der havde ledet reformerne, at i middelåret 1764 høstede bønderne gennemsnitlig 3 fold rug, 4 fold byg og 2⅔ fold havre, 1780—82, ligeså et middelår, 8⅓ fold rug, 9⅓ fold byg og 8 fold havre. Godset gav før reformerne flere hundrede rigsdalers underskud årlig, nu over 1000 rdl. i årligt udbytte.

Chr. Detlev Reventlow (1748—1827) arvede 1775 grevskabet Christianssæde m. fl. herregårde på Lolland. Han gennemførte lignende reformer som A. P. Bernstorff, men sørgede ved udstykningen for, at der blev lidt jord, gennemsnitligt ca. 2 ha land, til hver husmand; han afløste kun gradvis hoveriet og gik i det hele taget lidt langsommere frem for at vænne bønderne til selvstændighed. Han forbedrede herregårdens drift og lærte bønderne at drive deres gårde mere økonomisk, bl. a. gennem afvanding. Der havde været et godt forhold mellem hans fader og grevskabets bønder, hvilket skabte tillid til den unge greve, en væsentlig betingelse for et godt resultat.

Broderen Johan Ludvig Reventlow var mere utålmodig. Han dannede et råd af 8 bønder og gik hurtigere frem. Da hoveriet var afløst, og arvefæstet indført, sagde han til bønderne, at nu var de kun bundet til ham med det bånd, „venskab, tillid og fortræffelighed ene kan binde, og det er varigere, hensigtsfuldere og fordelagtigere i alle henseender end

al anden tvang, som herved på det højtideligste for baroniets vedkommende ophører". — Men flere bønder fortrød, hvad de var gået ind på, og klagede til kancelliet, hvorved de blot opnåede at påvirke J. L. Reventlows følsomme sind, hvad måske var medvirkende til hans tidlige død.

Andre godsejere fulgte de samme linier, som regel — men ikke altid — med held. Mange slægtleds underkuelse havde gjort bønderne trevne over for enhver forandring og mistænksomme over for godsejerne. Der skulle ikke blot en ny ordning, men også et nyt sindelag til, og det lod sig ikke ændre i et nu.

En overgangstid.

Kun lovgivningsmagten kunne give bønderne frihed og ligeret med de andre stænder. Men Guldbergs regering var, som en af hans tilhængere udtalte, et „proprietærministerium". Bonden tålte ikke oplysning; thi „mere kundskab gør bonden hans stand ufordragelig og udbringer kun lede og kedsomhed for det hårde og ensartede arbejde, hvortil hans dage må bruges, og staten må og skal bruge hans dage." Guldberg mente, at ophævedes stavnsbåndet, ville bønderne drage fra de magre til de fede egne; deraf fulgte, at „bondens åg ikke kan afkastes, uden at staten i alle sine grundvolde skal bæve." — Da havde stavnsbåndet kun bestået i 40—50 år.

Forfatterne følte, at de måtte være varsomme. „Vi er og bliver desværre et folk af slaver", klagede historikeren Suhm i et brev . . . „Bønderne skriger i mine øren." Censuren blev dog ikke anvendt særlig hårdt, og da man i 1783 rejste en støtte for Bernstorff, sang man om en tid, da

Frihed skal på lænker træde,
og slaveri ej være mer.

Misbrugte en proprietær sin magt, kom han i den offentlige menings gabestok. Træhest blev yderst sjældent anvendt. Trods de styrendes modstand banede en ny tid sig vej.

De store landboreformer.

Efter 1784 styrede kronprins Frederik enevældigt i sin sindssyge faders navn. Som fireårig havde han mistet sin moder, og hans opdragelse blev mandfolkepræget; hans største lyst var at eksercere. Men han følte for de små i samfundet og var tro mod reformvennerne, indtil frigørelsesværket var gennemført.

I statsrådet var A. P. Bernstorff den eneste tilhænger af dybtgående landboreformer; men han var langt den betydeligste og lettede reformværket ved med enestående dygtighed at sikre Danmarks neutralitet og udenrigshandel i en krigstid.

I selve reformarbejdet blev Chr. D. Reventlow den drivende kraft. Han og broderen, Johan Ludvig, blev fra hjemmet opdraget til velvilje mod bønderne og havde på Sorø Akademi fået indpodet tidens humane tanker. På en udenlandsrejse havde de drøftet landboforhold med flere af Tysklands betydelige mænd. I Frankrig havde de set, hvordan beskatning af flid svækker virkelysten; i England så de faren ved at skabe et jordløst proletariat. Begge havde gennemført dybtgående reformer på deres godser; nu længtes især Chr. D. Reventlow efter et arbejde for hele riget. Han blev første deputeret i rentekamret, hvorunder landboforholdene sorterede.

Hans jævnaldrende, nordmanden Chr. Colbjørnsen, var kammeradvokat: skulle føre statens sager angående dens indkomster. Han var stærkt grebet af ideen om de naturlige menneskerettigheder og var tilhænger af en oplyst enevælde, „som med vældig hånd bryder lenstyranniets forhadte lænker".

1784 fik Reventlow nedsat den såkaldte lille landbokommission, som skulle indføre reformer på krongodset. Disse blev i det væsentlige som på hans egne godser; hverken der eller her blev skolerne og husmændene glemt. Da han 1788 overrakte de første bønder deres arvefæstebreve, talte han til dem om en tid, „i hvilken udmarker vil ligne de velgødede tofter, . . . i hvilken tjenestekarlen vil sætte en ære i at være den skrappeste arbejder, og bonden i at være den bedste husbond, . . . da ingen fattig vil blive uhjulpen, og ingen arbejdsføre tiggere vil tåles at omvanke." — Denne tro på mulighedernes værdi var drivkraften i Reventlows arbejde.

1783 spurgte herredsfoged Bjering, Viborg, rentekammeret, om vurderingsmænd ved fæstebønders dødsboer ikke burde udtages af domstole i stedet for af bondens jorddrot, som jo selv var part i sagen. Rentekammeret indhentede erklæringer bl. a. fra Colbjørnsen, der svarede, at fæstebondens rettigheder burde fastsættes ved lov, og at der burde tages hensyn til, at han var den svage part i sagen. Reventlow anede rækkevidden af den kamp, der ville følge, hvis sagen droges frem, og hans nærmeste advarede ham. Først 1786 henvendte han sig til kronprinsen og benyttede da lejligheden til at skildre bøndernes kår. Kronprinsen spurgte, hvad der hindrede afskaffelse af misbrugene. — Indgroede fordomme og det, at indretningerne bestod, svarede Reventlow. Da udbrød kronprinsen: „I

en så vigtig sag, hvor det gælder om landets vel, bør man ikke lade en eneste dag gå tabt. Kan man ikke lige så godt tage fat derpå i morgen som i overmorgen?" Da Reventlow meddelte dette til Bernstorff, udtalte denne, at han deri så et vink fra forsynet; han rådede til at tage fat straks. Og i et jublende brev til søsteren udbryder Reventlow: „Hos mig skal hverken legeme eller sjæl hvile, førend det hele værk er fuldbragt, før trældommens tempel er nedbrudt og frihedens opbygget!"

Han fik nedsat en kommission, der skulle fremsætte forslag om en nyordning af forholdet mellem fæstebonde og jorddrot.

Følgen blev en mængde skrifter både mod og for gennemgribende reformer. Modstanderne hævdede, at ophævelse af stavnsbåndet ville være et indgreb i deres ejendomsret; de erklærede, at bønderne ikke kunne undvære godsejerne som deres forsyn. I stedet for reformer foreslog de lettelse af hartkornsskatterne. — Men det ville, skrev en forfatter, medføre højere ejendomspriser, deraf følgende hoveri og krav om ny skattelettelse.

Reformvennerne krævede de naturlige menneskerettigheder lovfæstet; de gjorde opmærksom på, at fri mands arbejde var mere værd end en slaves — en modstander indrømmede, at to lejede arbejdere udrettede mere end ti hovbønder — og henviste til resultaterne på Bernstorff og på andre godser.

I kommissionen, hvor reformvennerne var i flertal, gik bølgerne ofte højt. — 1787 foreslog flertallet, at der forud for en bortfæstning skulle gå en synsforretning af to uvildige mænd, og at ejeren ikke kunne kræve landgilde eller hoveri, før påpegede mangler var rettet — at en bonde ikke kunne opsiges uden forudgået dom — at godsejerens krav i et dødsbo skulle påkendes af en uafhængig dommer eller herredsfoged — og at godsejeren ikke måtte legemligt straffe fæstebønder. — 8. juni 1787 gav kronprinsen disse forslag lovkraft. Nogle jorddrotter erklærede derom, at loven havde „lagt en temmelig god grund til jordegodsejernes ruin".

Kommissionen tog nu fat på spørgsmålet om stavnsbåndets ophævelse. Da greb krigs- og marineministeriet ind og erklærede, at det ville ødelægge forsvaret, men Reventlow og Colbjørnsen hævdede, at friheden ville give bønderne kærlighed til fædrelandet og lyst til at forsvare det. — Efter forslag af 13 af kommissionens 15 medlemmer blev stavnsbåndet ophævet ved en kongelig forordning af 20. juni 1788 med den erklæring, at „den frihed, som herved tilsiges bondestanden i Vort rige Danmark, skal stedse være uigenkaldelig og på ingen måde kunne svækkes eller indskrænkes."

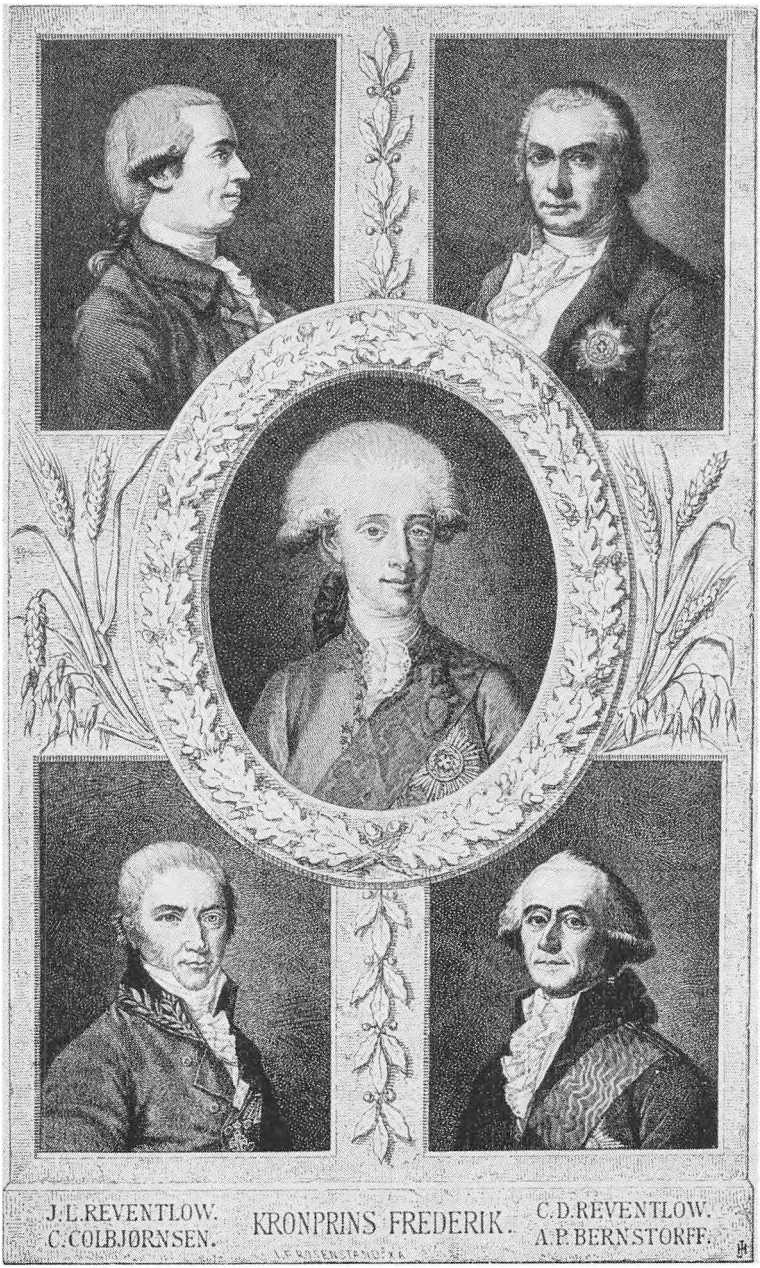

Bondefrigørelsens mænd.

Stavnsbåndets løsning var den betydeligste af en række reformer i samme ånd: Bernstorff fik det livegenskab, som fandtes i Østholsten og Sydøstslesvig, afskaffet, jøderne fik ligeret med rigets øvrige borgere, og Danmark forbød slavehandel — men ikke slaveri — på de vestindiske øer, før nogen anden stat udstedte en lignende lov.

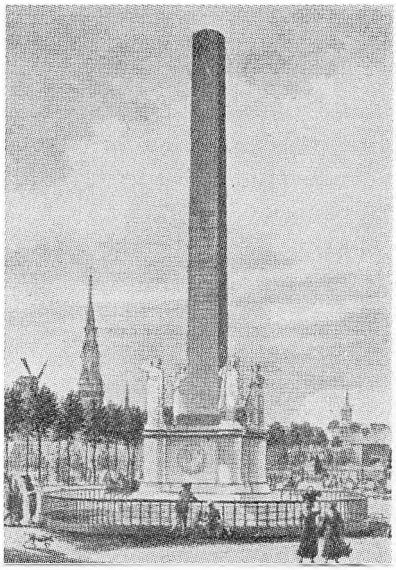

Frihedsstøtten.

Mange, også blandt reformvennerne, mente, at når bonden frit kunne fæste, hvor han ville, burde jorddrotten have fri rådighed over fæstejorden. Det ville i en tid, hvor jorddrotterne af naturlige grunde var de mest oplyste og var de eneste landboere, der havde kapital — have medført, at megen fæstejord var blevet lagt under herregårde, og der ville være blevet skabt et stort jordløst landboproletariat. Regeringen så faren og værnede om de gamle landbolove: Bondegårde måtte ikke nedlægges, fæstet var livsvarigt, og landgilden kunne ikke sættes op.

1790 holdt kronprinsen bryllup på Gottorp. Han fik da fra 103 jyske herremænd overrakt en „tillidserklæring", hvori man påstod, at riget næsten var i opløsning på grund af de gennemførte reformer. „Jeg vil, at folket skal være frit; men ingen proprietær skal fornærmes i sine rettigheder", svarede kronprinsen. Ved hjemkomsten overlod han „tillidserklæringen" til landbokommissionen. Der fulgte en voldsom avisfejde, som medførte et sagsanlæg mod erklæringens ordfører, Lüttichau til Åkjær. Han blev idømt en bøde og mistede sin kammerherrenøgle.

Kort efter denne dom rejstes ved frivillige bidrag frihedsstøtten på Vesterbro, dengang på grænsen mellem land og by. Indskriften var forfattet af digteren Th. Thårup. Ind mod København står: „Kongen kendte — at Borgerfrihed — bestemt ved retfærdig Lov — giver Kærlighed til Fædrelandet — Mod til dets Værn — Lyst til Kundskab — Attrå til Flid — Håb om Held". Ud imod landet: „Kongen bød — Stavnsbåndet skal ophøre — Landbolovene gives Orden og Kraft — at den frie Bonde kan vorde — kæk og oplyst — flittig og god — hæderlig Borger — lyk-

kelig". — Forneden: „Grundstenen blev lagt af Frederik, Kongens Søn, Folkets Ven".

Reformernes frugter.

Med stavnsbåndsløsningen var „løst den værste knude"[1]; men endnu var mange uløste. Hoveriet følte[s] af bønderne som det hårdeste tryk. Regeringen greb nødigt ind over for en fri aftale, men opmuntrede jorddrot og fæstebonde til at træffe en frivillig ordning, og 1799 forordnede den, at alt hoveri fremtidig skulle være bestemt. I en årrække efter 1788 var priserne på landbrugsprodukterne i en konstant stigning; mange vovede da at købe deres fæstegårde, andre vovede springet fra arbejde til pengeydelse. 1788 var ca. 200.000 tdr. hartkorn hoveripligtig. 1818 omkring 80.000 tdr. h.

1810 blev det forordnet, at tiendeyderen kunne forlange tienden omregnet i en fastsat mængde korn og betale den efter årets gennemsnitspris på korn. Da var man imidlertid inde i så usikre forhold, at de fleste foretrak at blive ved det gamle.

Udskiftningen af jorden var nu blevet nødvendig, hvis fremskridtsvenlige bønder ikke skulle hemmes af flertallets modstand. Med udskiftningen fulgte udflytning; men bønderne, især de gamle, forlod nødigt landsbyen; ofte måtte man derfor trække lod om, hvem der skulle have udflyttergårdene. Senere blev det almindeligt, at hvis en ejendom deltes mellem flere søskende, blev de nye bygninger lagt et stykke fra landsbyen. Det danske landskab ændrede efterhånden karakter, idet spredt bebyggelse afløste de gamle landsbyer.

Prisstigningen kom især godsejerne til gode, da de modtog tienden og det meste af landgilden i naturalier. Det gavnede dog også fæstebønderne, da landgilden og hoveriet jo ikke kunne sættes op. Mange bønder købte deres fæstegårde, så de forbedringer, de lagde på dem, kunne komme deres børn til gode. Og herremændene var nu ofte villige til at sælge for at blive løst fra forholdet til deres undergivne. Staten opmuntrede dem til det ved at lade dem beholde skattefrihed af sædegårdene, selv om deres fæstejord kom under 200 tdr. h. (II s. 186)). Og det var let for bønderne at få lån, da jorden dengang ansås for særlig god pant. Mange spekulanter tjente godt ved at købe herregårde og tvinge fæstebønderne til at købe deres gårde til alt for høje priser ved at true dem med, at de ellers skulle svare alle forpligtelserne til punkt og prikke. — 1788 var der 5—10.000 selvejere eller arvefæstere, 1835 41—42.000. Der var flest på den magre jord, færrest på øerne, hvor knap halvdelen var selvejere.

[1] Hostrup: »Da var løst den værste knude«.

Denne udvikling fandt især sted før krigsudbrudet 1807. Efter 1818 gik det snarest i modsat retning.

I årene 1788—1818 foregik en mægtig udvikling inden for landbruget: Slendrian afløstes af fremdrift, armod af forholdsvis velstand, håbløshed af gåpåmod. Driften blev lagt om, meget overdrev kom under plov, efter at krat var ryddet, vand afledet, sten afsamlet og jord udjævnet. Jorden gav langt rigere udbytte, og udskiftningen lettede den udstykning, som var nødvendig, hvis der skulle skaffes plads til befolkningstilvæksten. Men jordpriserne steg langt stærkere end arbejdslønnen, så der rejste sig en stadig højere mur mellem jorden og den ungdom, der ønskede selvstændige bondehjem. Samtidig steg prioriteterne foruroligende, hvor børn overtog hjem efter forældrene eller købte af andre. Truende skyer for den danske bondestand viste sig i synskredsen.

Anden frihedslovgivning.

Også på handelens og håndværkets område banede regeringen nye veje. Godsejerne mistede deres monopol på studeudførsel; der blev givet frihed for kornindførselen til det søndenfjeldske Norge (II s. 185); handelsmonopoler blev ophævet, og staten afviklede sine forbindelser med de monopoliserede handelsselskaber. Ved toldloven af 1797 brød man endelig afgørende med det merkantilistiske system: Alle udførsels- og indførselsforbud ophævedes på nogle få nær, som bevaredes af sundhedsmæssige grunde, og tolden nedsattes til 10—20 % af varens pris. Smugleri blev nu en dårlig forretning, så staten tjente godt ved ændringen.

1800 udstedtes en forordning, hvorefter svende fik lige opsigelsesret med mestre. Den, der havde lavet et mesterstykke, fik nu lov til at nedsætte sig som frimester. Men det blev strafbart at sammenrotte sig om at nedlægge arbejdet. Lavsvæsenet blev ved at bestå; men mestrenes herredømme var brudt.

Danmark var gået i spidsen i arbejdet for at virkeliggøre oplysningstidens ideer. Først havde regeringen givet frihed til at skabe den offentlige mening, der var forudsætningen for frigørelsesværket. Dernæst havde en regent, der følte for hele folket, i samarbejde med ædle mænd, som villigt gav afkald på deres forrettigheder, løst de bånd, som hemmede underklassen i at udnytte de naturlige muligheder. Og samtidig sørgede de for, at bonden og hans efterkommere kunne blive ved den jord, deres fædre gennem århundreder havde dyrket.

DEN STORE FRANSKE REVOLUTION — NAPOLEON

Forspillet.

Ludvig XIV, der efterfulgtes af sin 5årige sønnesøns søn Ludvig XV (1715—74), efterlod sig en mægtig statsgæld, og da en skotsk spekulant, John Law, påstod, at statsfinanserne kunne reddes, bare man satte mange pengesedler i omløb til en fastsat kurs, gav kongens formynder ham lov til at forsøge. Han oprettede en seddelbank, og der gik vilde fra-sagn om det mægtige udbytte, aktierne gav; folk sloges om at købe dem, nye udstedtes og jobbedes op i fantastiske priser. Men efter tre års forløb fulgte krakket, aktierne raslene ned, og 1720 gik banken fallit. Nogle var blevet rige, andre ruinerede; staten var ved fallitten sluppet af med meget af sin gæld.

1723 blev Ludvig fuldmyndig. Han var lad og opdraget i den forestilling, at alt og alle var til for hans skyld. Med sin hustru, der var tro og kærlig mod ham, arvede han Lothringen. Tidlig lod han sig beherske af sine elskerinder, der udfoldede en grænseløs ødselhed, afsatte og indsatte ministre og bestemte landets politik. Da han døde efter en pinefuld sygdom, var han forladt af alle.

Ved Ludvig XV's død var de sociale forhold omtrent som i Ludvig XIV's tid:

Kirken var delt i højgejstlige: Abbeder, bisper og ærkebisper — og lavgejstlige: Munke, præster og kapellaner. Præstelønnen lå ofte under 1000 fr. årlig, ærkebispelønnen var mellem 30.000 og 180.000 fr. Af de 139 ærkebisper og bisper var 1789 de 136 adelige. De holdt andre til at arbejde for sig, levede mest ved hoffet, holdt elskerinder og teede sig som andre adelsmænd. — Lavgejstligheden følte sig knyttet til underklassen og var dens naturlige talsmænd. Om kirkens mænd hed det i øvrigt: „En sognepræst må tro lidt, ellers vil man anse ham for en hykler, en stiftsprovst kan smile lunt, når han hører andre spotte religionen, en bisp kan le højlydt med, og en kardinal kan selv give sit bidrag til spotten".

Adelen var delt i fødselsadel og embedsadel. Størstedelen af fødselsadelens medlemmer hørte til lavadelen. De måtte leve hjemme på godserne, hvor de vågede nøje over deres privilegier: Jagtretten, retten til øverste stolestade i kirken o. lign. Kneb det med pengemidler, søgte mange at redde sig ved et rigt gifte med en borgerlig pige eller enke.

Højadelen opholdt sig mest ved hoffet. Godset skulle dække udgifterne til det kostbare driverliv; kunne det ikke gøre det, dækkede den kongelige kasse i reglen deres underskud. De allerfornemste måtte udføre de højest lønnede og mest betroede stillinger som at på- eller afklæde hans majestæt, holde hans natpotte el. lign. Flere fornemme adelsdamer holdt saloner, hvor man konverserede med digtere og filosoffer om tidens spørgsmål, begejstredes med Rousseau over naturen, men aldrig tænkte på at virkeliggøre tidens tanker.

Bondestanden kuet af præster og adelsmænd. (Satirisk billede fra valgene til rigsstænderne).

Den egentlige embedsadel var overvejende af borgerlig afstamning, mest udgået fra velhavende hjem. Da alle skulle ernære sig ved arbejde og var foragtet af de priviligerede stænder, følte de sig naturligt samhørende med trediestand: Borgere og bønder. — Hos dem og hos velhavende borgere fik tidens tanker især næring. — Der var stor forskel på de rige handels- og industrifyrster, jævne forretningsmænd og håndværkere, og de fattigste svende, lærlinge og lønarbejdere, og enkelte gange var der store strejker og lønkampe. Men alle levede af at arbejde og harmedes over de priviligerede stænders driverliv og hovne overlegenhed.

Næsten halvdelen af bønderne var nu selvejere; kun få ydede hoveri, og færre var stavnsbundne. Bøndernes kår var da bedre end i de fleste andre europæiske lande. Men selv de fleste selvejerbønder måtte svare afgifter af deres ejendomme til herremanden. Han havde eneret på at holde dueslag, hvilket ofte gik hårdt ud over bøndernes kornmarker. Hans jagtret gjaldt også deres marker, og der lød stadige klager over, at de ikke måtte jage vildtet bort. Krybskytteri var almindeligt, skønt det straffedes barbarisk. Mange herremænd krævede, at bønderne skulle lade deres korn male og brød bage på herregården eller

betale en afgift for at blive fri for det. Fæstet var på åremål, og fæsteafgiften oftest meget høj.

Skatterne blev i reglen lagt på kommunen, så det, de fattige ikke kunne betale, blev lagt på de mere velhavende. Derfor søgte bønderne at give bygninger, indbo o. lign. et skær af armod. — De højere stænder fik som oftest lov til at taksere sig selv i skat og viste da næsten altid en klædelig beskedenhed. — Retsvæsenet var på flere områder rent middelalderligt, og der klagedes ofte over, at dommerne var bestikkelige. Man anvendte stadig tortur for at tvinge en anklaget til at bekende uden hensyn til, om han var skyldig. Galejslaveriet var afafskaffet 1748; i stedet blev forbryderen nu dømt til strengt havnearbejde og havde en tung kugle lænket til det ene ben. Almindeligt tyveri straffedes med hængning, værre forbrydelser f. eks. med knusning af arme og ben. Da en vistnok sindssyg mand fo'r løs på Ludvig XV og gav ham en lille rift med en lommekniv, blev han torteret, brændt på arme, ben og bryst, hvorefter der hældtes brændende olie i sårene. Til sidst blev seks heste sat til at rive ham i stykker.

Ludvig XVI.

Af de II s. 207 omtalte fængselsbreve skal der i Ludvig XV's tid være udstedt over 15.000. — Men nu mærkedes det, at tidens forfattere havde skabt en offentlig mening.

Ludvig XVI's første regeringsår.

„Det holder nok i vor tid — efter os kommer syndfloden", skal Ludvig XV have sagt, da han engang blev advaret mod statsfinansernes tilstand.

Nu var det blevet hans 20-årige sønnesøn Ludvig XVI's opgave at sikre staten mod syndfloden. Han var dårligt skikket dertil, klodset og uskøn og for ubegavet til at gøre sin vilje gældende over for hoffet. Han var opdraget af sine fastre, der havde givet ham strenge moralske leveregler, som han villigt fulgte; han var velvillig stemt over for alle sine

undersåtter, men ukendt med deres kår og for karaktersvag til at holde fast på de mænd, om hvem han vidste, at de kunne klare de vanskelige statsskær.

Tilmed var han så uheldig at være blevet gift med den østrigske prinsesse Marie Antoinette. Hun var smuk og livlig, var et barn, der kun ønskede at more sig. Hun ind- og afsatte ministre, hvortil hun valgte sine yndlinge og dem, der kunne tilfredsstille hendes krav.

„Jeg er kommet for ung til roret", sagde kongen til en gammel hertug, „jeg har brug for hæderlige mænd, som har mod til at retlede mig". Ved hoffet lo man ad det; men at kongen mente det alvorligt, viste han ved i 1774 at tage Turgot til finansminister.

Turgot var sikkert Frankrigs klogeste statsmand. Han var fysiokrat (II s. 211), var besindig og nærede en brændende trang til at hjælpe underklassen til bedre kår. Han havde alle muligheder for at blive for Frankrig, hvad Reventlow blev for Danmark. Han lovede kongen i løbet af få år at omskabe franskmændene til et folk, hvor uegennytte, ære og iver havde afløst havesyge, fejghed og anden last, men skrev til ham: „Jeg vil komme til at kæmpe med den naturlige godhed hos Deres Majestæt og hos dem, der er Dem mest dyrebare. Og folket .... er så let at skuffe, at jeg måske vil vække dets had ved de foranstaltninger, jeg må gribe til for at værne det mod at blive udpint". Men kongen lovede at holde fast ved ham, og med iver tog han fat på opgaven.

Skatteopkrævernes mægtige indtægter blev indskrænket, kornhandelen frigivet, og lavsvæsenet afskaffet; et knugende vejhoveri blev afløst, ved at man af en grundskyld på al jord tog pengene til vejenes istandsættelse. Disse og flere reformer vakte forbitrelse hos dem, de gik ud over. Og nu forberedte Turgot en skatteændring, hvori en grundværdiskat, pålagt alle, efterhånden skulle gøres til eneste skat.

Hoffet ødslede ud over alle grænser. Kongen havde en garde på 9—10.000 mand og ca. 4000 tjenere, dronningen næsten 500, og den 14 dage gamle prinsesse 80 personer til sin opvartning. Der førtes ingen kontrol med hofudgifterne: en kop bouillon daglig til kronprinsen bogførtes til 5000 fr. årlig, kongens nøjsomme søsters årlige fiskeforbrug til 30.000 fr. Nu krævede Turgot besparelser i hofudgifterne, og dronningen svarede med at kræve ham sat i Bastillen. — Forgæves mindede han kongen om Karl I af Englands skæbne. Kongen, der engang havde sagt til ham: „Kun du og jeg kender Frankrigs vel" — blev nu træt af hoffets modstand og var tilmed blevet forfærdet over, at Turgot havde foreslået rådgivende provinsialstænder. Han fik sin afsked, to års energisk arbejde blev hurtigt spildt.

Snart blev den hovedrige bankier Necker finansminister; han ophævede de fleste af Turgots reformer og klarede foreløbig statsudgifterne ved lån. Men han blev også nødt til at kræve besparelser på hofudgifterne og blev derfor fjernet på dronningens og hoffets forlangende. Den nye finansminister mente, at blot man slog stort på det, kunne man låne. Hoffet fulgte hans anvisning, og en kort tid lod finanskredse sig bluffe. Men snart fandtes ingen anden udvej end at udskrive nye skatter. De skulle bevilges af en nationalforsamling. Man måtte kalde Necker tilbage og bede ham indkalde den.

Det var 1788, det år, da stavnsbåndet blev løst i Danmark.

Nationalforsamlingen.

Forordningen om indkaldelse af nationalforsamlingen fremkaldte et væld af flyveskrifter. Blandt disse vakte især et skrift af abbed Sieyès opsigt. „Hvad er trediestand?" spurgte han. — „Svar: Alt! — Hvad har den hidtil været? — Intet! — Hvad vil den være? — Noget!" „Den sande politiske videnskab", skrev han, „er ikke læren om det, som er, men om det, som bør være".

Gejstligheden valgte 300 medlemmer til nationalforsamlingen, adelen ligeså, mens trediestand valgte 600 medlemmer. Efter gamle regler gav vælgerne deres repræsentant et valgbrev, som indeholdt deres ønsker og klager. Bønderne krævede især adelens forrettigheder afskaffet og fritagelse for de mest trykkende skatter. — Borgerne stillede krav om ligeret mellem stænderne og ønskede desuden en fri forfatning. Adelen og gejstligheden ønskede også en repræsentation ved siden af kongen, men ville ikke give afkald på deres særrettigheder.

Ved en gudstjeneste før nationalforsamlingens åbning udtalte bispen, henvendt til kongen: „Sire, modtag gejstlighedens hyldest, adelens ærbødige hilsen og trediestands ydmyge bønner!" Den samme forskel vistes i mødesalen, hvor trediestand fik de beskedneste pladser og fik anvist en bagdør, mens de priviligerede stænder kom ud og ind ad fløjdøre. Og kongen åbnede forsamlingen med en tale til „repræsentanterne for den nation, som jeg har at befale over".

Nationalforsamlingen begyndte straks at strides om, hvorvidt man skulle mødes i et fælleskammer, eller hver stand for sig. I et fælleskammer ville trediestand få overmagten, da en del fra de andre stænder ville støtte den; mødtes de hver for sig, fik den kun een stemme mod to, skønt den repræsenterede næsten 99 pct. af befolkningen. Til sidst tabte trediestand tålmodigheden og erklærede sig for nationalforsamling, hvad enten de andre stænder ville deltage eller ej.

Kongen var blevet kraftigt præpareret af dronningen og hoffet, af adelen og de høje prælater. Han lod trediestand vide, at mødet var udsat, til han ville mødes med hele nationalforsamlingen. — „Til Boldhuset!" lød det, og i den tomme sal, som hoffet brugte til boldspil, svor trediestands medlemmer på, at de ikke ville skilles, før de havde givet Frankrig en fri forfatning.

Grev Mirabeau.

Tre dage efter mødtes kongen med hele nationalforsamlingen og lod den i en bydende tone vide, at den skulle afholde sig fra alt andet end skattebevilling, og at hver stand skulle møde for sig. Derpå forlod han salen fulgt af adelen og de fleste gejstlige. Resten blev. — „Hvem er det, der giver befaling her?" råbte grev Mirabeau. — „Den mand, der skulle modtage lovene fra os .. af hvem 25 millioner venter lykken!" — Da trådte ceremonimesteren frem: „Mine herrer, De har hørt kongens vilje". — „De, min herre," lød Mirabeau's tordenrøst, „som hverken har plads eller stemme eller ret til at tale til os, gå, og sig dem, som har sendt Dem, at vi er her ifølge folkets vilje, og at vi kun viger for bajonetter!" — Forfærdet trak ceremonimesteren sig bukkende tilbage. Og forsamlingen vedtog enstemmigt at holde fast ved boldhuseden og fastslog, at hvis nogen lagde hånd på en af dem, skulle han betragtes som en forræder og være hjemfalden til dødsstraf. — Kongen vovede ikke at bruge bajonetter, men bad de to andre stænder om at slutte sig til trediestand.

Grev Mirabeau (1749—91) var som barn og ung vild og tøjlesløs og havde skrevet slibrige fortællinger for at tjene penge. Han var en kæmpeskikkelse og besad en mægtig og myndig veltalenhed, hvormed han helt kunne beherske en forsamling. — Da nationalforsamlingen skulle indkaldes, henvendte han sig til trediestand, der valgte ham næsten enstemmigt. Han hadede både konge- og folkedespoti og ønskede et folkestyre under kongens kontrol, men måtte under de givne forhold vende

sig mod både enevælden og hofstyret. Og ved sin myndige optræden indgød han trediestands repræsentanter mod.

Sommeren 1788 havde haglbyger ødelagt en mængde kornmarker, hvad spekulanter benyttede sig af, så der var stor brødmangel. Og rygter om, at hoffet var medskyldigt, vendte forbitrelsen mod det. Midt i denne uro fik hoffet kongen til at afskedige Necker og tage nye ministre, bl. a. Foulon, som havde udtalt, at havde man ikke brød, kunne man give folket hø. — „Borgere, dette er signalet til en bartholomæusnat (II s. 94) for alle patrioter!" råbte den unge advokat Camille Desmoulins. „Til våben, brødre!" Folk greb, hvad de kunne få fat i, og om natten plyndrede pøblen en del butikker. Da oprettede besindige parisere en borgervæbning, og snart var der bragt ro til veje. Borgervæbningen vendte sig mod Bastillen, hvorfra kongen kunne beherske byen. Besætningen overgav sig mod fri afmarch. Men lederne magtede nu ikke at styre masserne. Kommandanten og flere med ham blev dræbt af den rasende pøbel. Bastillen blev jævnet med jorden, og en begejstret folkemængde dansede på dens tomt (14. juli 1789).

Da tabte hoffet modet og kaldte Necker tilbage; men mange af hofpartiet med kongens brødre i spidsen forlod landet og søgte at ægge fremmede fyrster op mod deres fædreland.

Røret fra Paris bredte sig ud over landet: bevæbnede bønder drog til herregårdene og krævede de dokumenter, hvorefter de skulle svare afgifter til herremændene, udleverede. Fik de det, brændte de dem; hvis ikke, stak de ild på herregårdene, men blodsudgydelse var sjælden.

Dette folkerøre påvirkede stemningen i nationalforsamlingen. „Vi må indrømme", udtalte en frisindet adelsmand ved et aftenmøde 4. aug. 1789, „at dette oprør, hvor fordømmeligt det end er, kan finde sin undskyldning i de lidelser, folket har måttet bære". Og under mægtig begejstring afskaffede man denne nat alle de særrettigheder, som adel, kirke og visse byer og institutioner besad.

Under abbed Sieyès' ledelse formede man i de følgende dage erklæringen om menneskerettighederne, hvis hovedindhold var: Menneskene fødes og forbliver frie og lige i rettigheder.— De naturlige menneskerettigheder består i: Frihed, ejendomsret, sikkerhed og ret til modstand mod undertrykkelse. — Frihed består i retten til at gøre alt, som ikke skader andre. Loven har kun ret til at forbyde de handlinger, som er skadelige for samfundet. — Loven er udtryk for folkeviljen; derfor har enhver borger ret til selv eller gennem en repræsentant at være med til at give den. — Der må kun fastsættes strengt nødvendige straffe, og ingen kan straffes efter en lov, som først er givet, efter at brøden er begået. —

Der skal være religions-, trykke- og skrivefrihed, men under ansvar for loven. — Statsmagtens opgave er at sikre menneske- og borgerrettigheder; den skal være til lige gavn for alle, og udgifterne til dens opretholdelse skal fordeles på alle borgerne i forhold til deres evner.

Foreløbig nægtede kongen at godkende disse bestemmelser. Og ved en officersfest hyldede drukne befalingsmænd med dragne kårder kongefamilien, hånede nationen og trampede på Tricoloren, der nu var blevet folkets enhedsmærke.

Bonden kommer ovenpå. (Satirisk billede fra valgene til rigsstænderne).

Rygtet derom kom i forværret form til Paris. Der havde man kort forinden grebet Foulon og hængt ham. Nu stimlede en mægtig skare af den sultende mængde sammen, plyndrede rådhusets våbenlager, og med sælgerkoner i spidsen drog de til Versailles. En ung, smuk blomsterpige fortalte kongen om folkets nød. Han kyssede hende og lovede hjælp. Og under trykket af den truende forsamling underskrev han menneskerettighedserklæringen. Derefter måtte han med sin familie og hoffet følge med til Paris. Jublende drog skaren tilbage med „bageren, bagermadammen og den lille bagerdreng", som de kaldte kongen, dronningen og kronprinsen. Nu ville nøden være forbi, mente de. Hoffet og kongefamilien tog bolig i Tuilerierne, det gamle kongeslot, hvortil nationalforsamlingen også flyttede. Her var den af nationalgarden beskyttet mod hoffets snigløb, men kom let i pariserpøblens vold.

Nationalforsamlingen tog derpå fat på at ændre administrationen og skrive en ny forfatning. Landet blev delt i departementer, disse i distrikter, og disse igen i kommuner, omtrent svarende til de danske amter, herreder og sogne. Embedsmændene blev enten folkevalgte eller valgt af nationalforsamlingen. Statsmagten blev skarpt skilt i den lovgivende, den dømmende og den udøvende. Valgretten var kun for besiddende mænd over 25 år, som havde betalt en årlig skat, svarende til tre dages arbejdsløn. Der stod en hård strid om kongens magt. Mirabeau kæmpede for at skaffe ham ubetinget veto; men mange havde tabt tilliden til ham og krævede, at et af nationalforsamlingen vedtaget lovforslag var lov, uanset kongens underskrift. Tilsidst enedes man om at give kongen udsættende veto: Blev et lovforslag vedtaget enslydende tre

gange med to valg imellem, var det lov, selv om kongen nægtede at underskrive det.

Nationalforsamlingen var jo blevet indkaldt for at skaffe midler til statskassen. Og nu ophævede den flere forhadte skatter, bl. a. saltskatten, indenlandske toldskatter og accise ved byportene. Der måtte findes andre skatter, og det lå nært at tænke på kirkens rigdomme. Tienden var blevet ophævet uden erstatning som en gave til jordejerne. — Mange, også blandt kirkens mænd, hævdede, at kirkegodset var statens. Når den påtog sig at lønne kirkens mænd, kunne den med rette inddrage det. Derved kunne tjenes mægtige summer, da mange embeder kunne nedlægges, og de højeste lønninger i høj grad nedskæres. Man vedtog nu, at munke og nonner skulle have lov til at forlade klostrene — hvad en del benyttede sig af — og at kirkens mænd fremtidig skulle folkevælges. Mange troende katolikker syntes, at det var en vanhelligelse af kirken, en stor del af præsterne og bisperne protesterede, og især gjorde paven det, da han derved mistede sin magt over den franske kirke. Det var med blødende hjerte, kongen underskrev loven. Da krævede nationalforsamlingen, at kirkens mænd skulle aflægge ed på forfatningen, hvis de ikke ville miste embedet. De fleste bisper og mange præster nægtede at aflægge eden, og mange, deriblandt kongen, mente, at de var de eneste sande præster. Men da han ville drage uden for Paris for at nyde nadveren hos en af dem, tvang pøblen ham tilbage.

Det var den væsentligste grund til, at han i juni 1791 sammen med sin familie søgte at flygte til en hær ved grænsen, som han mente, han kunne stole på. Men kort før han nåede sit mål, blev han opdaget, standset af den stedlige nationalgarde og under ildevarslende tavshed ført tilbage til Paris. — „De, der hylder kongen, får prygl; de, der håner ham, bliver hængt", stod der på plakater, som byens myndigheder havde ladet opslå. Kongen blev fjernet fra sin stilling i tre måneder, men derefter på ny indsat i kongeværdigheden, efter at han havde aflagt ed på forfatningen. Men tilliden til ham var borte.

Nationalforsamlingen gav derefter plads for en lovgivende forsamling.

Den lovgivende forsamling (1791—92).

Nationalforsamlingen havde vedtaget, at ingen af dens medlemmer kunne genvælges. Den lovgivende forsamling måtte derfor savne mange dygtige politikere og mange af de erfaringer, forgængerne havde indhøstet. En del af dens medlemmer delte sig i to partier: de moderate *girondinere,* der fik navn efter den landsdel, Gironde, i det sydvestlige

Frankrig, som dets førere stammede fra — og de radikale *jakobinere*, der havde et forhenværende jakobinerkloster til samlingssted. Mellem dem fandtes *sumpen* uden noget bestemt partistandpunkt.

Robespierre, jakobinernes fører, var stærkt påvirket af Rousseau; der var noget teatralsk og opstyltet over hans væsen; men han beherske jakobinerne ved sin idealistiske fanatisme. Hans medarbejder Danton mindede om Mirabeau — der var død 1791 — han nærede en glødende kærlighed til frihed og fædreland.

Robespierre.

Efterhånden fik „gadens parlament" stor indflydelse. Det bestod både af hæderlige arbejdere, af dagdrivere og af forbrydere; sansculotter[1] kaldte de fornemme dem spottende. I Marat havde de en fører, som bildte både dem og sig selv ind, at han var underklassens ven. I sit blad, „Folkets ven", kaldte han på folkets laveste instinkter. Enhver fattig var uskyldig, enhver velstillet en fjende. Han forlangte kongen, dronningen og ministrene lagt i lænker. „Hvis 5—600 hoveder var faldne, da ville I derved sikre jer ro, frihed og lykke", skrev han. — Gadens parlament var en stadig trusel mod den lovgivende forsamling. — Kongen hverken kunne eller ville forstå den ny tid, men ønskede enevælden tilbage, hvad dronningen og hoffet bestyrkede ham i.

Foreløbig vedtog den lovgivende forsamling flere betydningsfulde love: Der indførtes borgerligt ægteskab, og skilsmisse, der var forbudt af den katolske kirke, blev tilladt. Der blev gratis, men ikke tvungen skoleundervisning, børnene fik moralundervisning, ønskede forældrene dem undervist i religion, måtte de selv sørge for det.

De adelsmænd, bisper og andre emigranter, der var flygtet, holdt hof i den tyske by Koblenz og søgte at ophidse de forskellige stater til krig mod Frankrig, men foreløbig uden held, da regeringerne i nabolandene gerne så Frankrig svækket, hvad de håbede revolutionen ville bevirke.

Nationalforsamlingen havde erklæret, at det franske folk ikke ville føre krig for at gøre erobringer eller bruge sin magt mod noget folks frihed. Men da borgerne i Avignon, der siden pavernes „babylonske landflygtighed" (I s. 339) havde hørt under pavestolen, krævede at komme

[1] Bukseløse, fordi de ikke bar knæbukser, men lange benklæder.

til Frankrig, indlemmede regeringen byen ud fra det princip, at folkets ønsker, ikke fyrsterettigheder, skal bestemme grænsen.

Man regnede i Frankrig med, at emigranternes virksomhed før eller senere ville medføre krig. Hoffet ønskede det. Sejrede franskmændene, kunne kongen stille sig i spidsen for hæren og således vinde sin magt tilbage; tabte de, ville sejrherrerne indsætte ham i hans gamle kongeværdighed. I den lovgivende forsamling var der stærk stemning for krig. Pengevæsenet var i uorden, og der var store ernæringsvanskeligheder; alt dette, mente man, ville folk glemme under en krig. Man ville besvare en kongernes krig mod Frankrig med en folkenes krig mod kongerne. Men Robespierre mindede om, at sejrrige generaler ville kunne bestemme revolutionens skæbne, og da en krigstilhænger ville bruge generalerne som missionærer for en fri forfatning, svarede han: „Ingen holder af væbnede missionærer!"

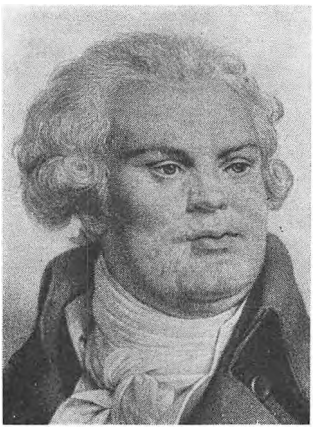

Danton.

Tilsidst forlangte den lovgivende forsamling, at den tyske kejser, Marie Antoinettes broder, skulle undlade at beskytte emigranterne. Han forlangte, at den skulle genindføre enevælden, hvorpå den med alle stemmer på syv nær vedtog at erklære ham krig. Prøjsens konge erklærede derpå Frankrig krig.

Næsten alle den franske hærs officerer var adelige. Mange af dem var emigrerede, de øvrige stolede soldaterne ikke på, så disciplinen var elendig. — Rundt i landet var der småoprør, idet bønderne overvejende sluttede sig til de edsnægtende præster, hvoraf mange prædikede oprør mod den lovgivende forsamling, som nu vedtog en lov, hvorefter de præster, der agiterede mod staten, skulle landsforvises. — Samtidig vedtog den, at der skulle dannes en lejr af 20.000 nationalgardister uden for Paris. Kongen nedlagde veto mod begge lovforslag og afskedigede tre girondinske ministre.

Man så deri et tegn på, at han var i ledtog med fjenden. Tusinder af pariserarbejdere trængte den 20. juni 1792 ind i den lovgivende forsamling og derefter til kongen og krævede, at han skulle underskrive de to lovforslag. Han tog det roligt, satte en rød tophue, revolutionens symbol, på hovedet, drak et glas vin for fædrelandet og friheden; men vetoet

blev ikke opgivet. — Imens nærmede prøjserne sig grænsen. Landet blev erklæret i fare. Alle våbenduelige mænd skulle møde under fanerne. Folket rejste sig til værn om den nyvundne frihed og ret.

Den 28. juli læste pariserne det manifest, de fjendtlige hæres leder havde udsendt, hvori bl. a. stod, at hvis nogen krænkede kongehuset, ville Paris blive lagt øde. Nu var folk ikke længere i tvivl om, at kongen var landsforræder. — To dage efter ankom 500 md. af Marseilles' nationalgarde, syngende den krigssang, Marseillaisen, som snart var på alles læber.

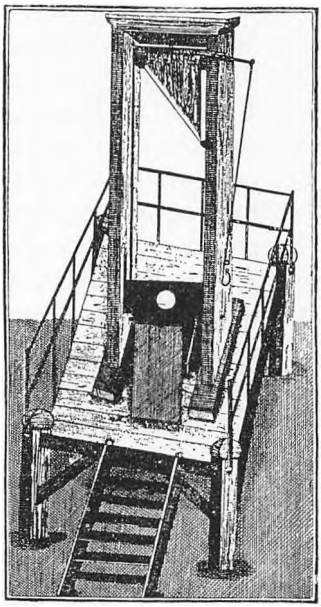

Guillotinen.

Den 10. august lød stormklokkerne i Paris. Tusinder stimlede sammen med marseillanerne i spidsen og trængte frem mod Tuilerierne. Man rådede kongen til at søge beskyttelse i den lovgivende forsamling. „Hellere må man nagle mig til væggen!" udbrød dronningen. Men da kongen fulgte rådet, fulgte hun og børnene med.

Mængden stormede slottet, hvor svejtsergarden kæmpede næsten til sidste mand. Både den lovgivende forsamling og Paris' byråd var nærmest i pariserpøblens vold. Den ophidsedes af Marat og krævede hævn for slægtleds underkuelse. Den lovgivende forsamling måtte gå ind på at afsætte kongen og at lade hele den kongelige familie fængsle. — Snart gik fjenden over grænsen. Modstanden var kun ringe. I Paris råbte man på forræderi og tvang den lovgivende forsamling til at udstede fængselsordre mod en mængde mennesker, som pøblen udpegede som „aristokrater". — Regeringen samlede al Frankrigs kraft om forsvaret. „Enhver, der nægter at gøre krigstjeneste eller at yde staten sine våben, skal dø", erklærede Danton.

Marat vendte sig mod de forsvarsløse i fængslerne: Han æggede pøblen, der nu sprængte fængselsdørene, dømte de fangne ved selvlavede domstole og henrettede på må og få. En ung pige måtte i mængdens påsyn drikke en skål dampende menneskeblod for at redde sin fader. Omk. 2000 fanger skal være blevet henrettet ved disse septembermyrderier, uden at den lovgivende forsamling turde gribe ind.

Den 20. september 1792 slog den franske hær tyskerne ved Valmy. Da

de slagne officerer samledes om aftenen, sagde digteren Goethe, som var fulgt med hæren: „På dette sted er i dag begyndt et nyt afsnit af verdenshistorien. De vil kunne sige, at De har været til stede ved det".

Nationalkonventet.

Samme dag afløstes den lovgivende forsamling af det nyvalgte nationalkonvent. Valgretsalderen var blevet nedsat til 21 år, valgretten ændret til at gælde for alle mænd. „Ingen er så retfærdig og godsindet som folket", hævdede Robespierre. „Folkets interesser er fællesinteresser, de riges interesser er særinteresser". — Dagen efter vedtog konventet enstemmigt at afskaffe kongedømmet og indføre republikken.

Girondinerne foreslog at danne en nationalgarde som værn mod pariserpøblen; men jakobinerne fik forslaget forkastet ved hjælp af sumpen, hvis medlemmer frygtede dem.

Af papirer, man fandt på slottet, fremgik det, at kongen og dronningen havde handlet landsforræderisk, og skønt kongen iflg. loven var ansvarsfri, dømte konventet ham til døden (1793). Girondinernes forslag om at lade en folkeafstemning træffe afgørelsen, blev forkastet. Kongen gik rolig i døden. „Jeg dør uskyldig", sagde han. „Jeg tilgiver mine fjender; jeg ønsker, at det blod, de nu er i færd med at udgyde, ikke må komme over Frankrig".

Efter sejren ved Valmy vendte krigslykken sig, og konventet blev overmodigt. Det erklærede, at Frankrig førte krig mod paladserne, men kom med fred til hytterne; det lovede at hjælpe alle nationer, som krævede frihed, og forsvare alle borgere, som led for frihedens sag. Nizza og Savoyen blev erobret fra Sardinien, prøjserne jaget ud af rhinegnen, hvor beboerne vedtog tilslutning til Frankrig, og østrigerne blev fordrevet fra Belgien, hvor man modtog franskmændene som befriere, der tilmed skaffede Antwerpen fri sejlads på Schelde (II s. 92). Men da konventet indlemmede Belgien i Frankrig, påtvang befolkningen de dårlige franske pengesedler og udskrev store skatter til den franske hær, vendte stemningen sig skarpt imod det. Og snart var Frankrig i krig med alle nabostater med undtagelse af Svejts. Krigslykken vendte sig, det ene nederlag fulgte efter det andet, og inden længe stod fjenden på fransk jord.

Samtidig var der oprør i hjemlandet. Edsnægtende præster havde vakt forbitrelse mod revolutionen, soldaterudskrivningerne gjorde ondt værre, og de høje brødpriser, der fulgte med krigen, vakte uro i byerne.

Da lod jakobinerne ved hjælp af hæren 29 af girondinernes betydelig-

ste mænd fængsle. Andre girondinere flygtede fra Paris og æggede befolkningen til oprør mod jakobinerne. Snart var der borgerkrig rundt om i landet.

En ung pige, Charlotte Corday, havde hørt om, hvordan Marat tilsmudsede revolutionens idé med sin færd. Hun drog til Paris og trængte ind i hans hjem, hvor hun straks borede en dolk i hans hjerte. Rolig og modig gik hun derefter i døden.

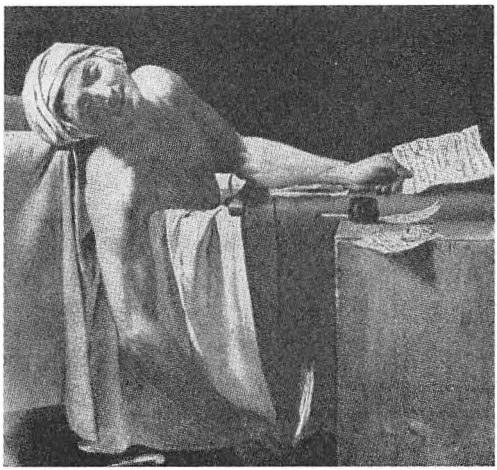

Den myrdede Marat. (Maleri af David).

Et par dage efter Marats død mistede hæren to franske byer. Da tiltog konventet sig diktatorisk myndighed, et velfærdsudvalg fik til opgave at lade alle mistænkelige personer arrestere — og blot det at vise medfølelse med en dømt var nok til at blive mistænkt. — En revolutionsdomstol skulle dømme alle de arresterede. Man lod Marie Antoinette henrette efter en skinproces. Kort efter kom de fængslede girondinere for revolutionsdomstolen. Deres glimrende forsvar hjalp dem lige så lidt som anklagerens svaghed, for Robespierre ville have dem dømt. „Vi dør, den dag folket har mistet sin forstand", råbte en af dem til dommeren; „den dag, det får den igen, bliver det eders tur". Både de og dronningen gik modige i døden. Blandt de dødsdømte var også madame Roland, der var kendt for sin kærlighed til folkefriheden. Da hun ved foden af guillotinen fik øje på frihedens billedstøtte, udbrød hun: „O frihed, hvilke gerninger begås ikke i dit navn!" — I hele det følgende år faldt dagligt flere hoveder for guillotinen både i Paris og i provinserne.

Samtidig krævede konventet, at alle landets indbyggere skulle deltage i forsvaret: de unge mænd bære våben, de ældre mænd smede dem, kvinderne sørge for soldaternes forplejning, børn pille charpi[1], de gamle tale opmuntrende ord. Carnot blev sat til at lede hærvæsenet. I forbavsende kort tid sørgede han for hærens uddannelse, skaffede den våben, mad og klæder, bragte fæstningerne i orden, udskiftede uduelige offi-

[1] Optrevlet tøj til sårforbinding.

cerer med dygtige. — Han, og ikke guillotinen, reddede Frankrig fra dets fjender; han blev „sejrens organisator". Ved slutningen af 1793 var fjenderne drevet ud af Frankrig og angrebet i deres egne lande, og hjemlandets oprørere i det væsentligste besejret.

Alt skulle nu fornyes. Man indførte en ny tidsregning med den dag, da republikken blev proklameret, som udgangspunkt, og tillige en ganske ny målordning: det metriske system, der helt igennem var opbygget på titalsystemet.

Religionen skulle også fornyes. Hebert, en forværret udgave af Marat, søgte at indføre en dyrkelse af fornuften, idet en skuespillerinde optrådte som frihedens gudinde. Men Robespierre fik konventet til at vedtage: „Det franske folk erkender eksistensen af et højeste væsen og sjælens udødelighed". Han fik lavet en pragtfuld gudstjeneste for dette højeste væsen og blev selv en slags ypperstepræst for det.

Nu fandtes der ikke længere nogen fornuftig grund til at fortsætte med rædselsregimentet, og Danton krævede i menneskerettighedernes navn fængslerne åbnet for de 200.000 mistænkte, som endnu sad i dem. Han var nu en fare for Robespierre, der lod ham anklage for revolutionsdomstolen. Anklageren kunne ganske vist intet bevis føre for hans skyld; men for domstolen var Robespierres ønske højeste lov. Danton blev dømt til døden. Da han på vejen til guillotinen førtes forbi Robespierres hus, råbte han: „Du følger mig!"

Ingen vidste sig mere sikker for Robespierre, og han vidste sig ikke sikker for nogen. Revolutionsdomstolen fik ret til at dømme ud fra „moralske beviser" uden forsvar af eller bevis mod den anklagede. Følte Robespierre sig i fare for nogen, fik han vedkommende dømt som en fare for fædrelandet. Og blodet krævede nyt blod, for at ingen skulle blive tilbage og hævne sig. Guillotinens ofre steg til det tidobbelte daglig. Og imens holdt han blomstrende taler mod tyranni og diktatur og for menneskekærlighed. — Da sammensvor en del af konventets medlemmer sig mod ham. Den 27. juli 1794 søgte han forgæves at få ordet i konventet. „Dantons blod kvæler dig!" lød det, da hans stemme slog klik. Konventet lod ham arrestere, og dagen efter blev han og tyve af hans tilhængere guillotineret, mens tilskuerne råbte: „Ned med tyrannen!" I de følgende dage blev endnu 82 af hans tilhængere henrettet.

Reaktionen.

Efter Robespierres fald vovede den offentlige mening atter at komme til orde. De flygtede girondinere kom tilbage, og snart skiftede anklager og anklaget rollen. Rundt om i Frankrig afløstes den røde terror af en

hvid, der på sine steder var lige så ondartet, men vakte mindre opsigt, fordi det nu var underklassen, det gik ud over. Den, der vovede sig ud på gaden med den røde hue, jakobinernes mærke, risikerede at få mærker på kroppen af lapsede modeherrers tykke stokke. Fornemme damers saloner blev atter samlingsstedet for intelligensen. Tit var damerne så nedringede, at det hed sig, at de bukseløse (II s. 265) var blevet afløst af særkløse.

Underklassen havde næsten tabt troen på, at noget kunne hjælpe. Krigen havde medført, at landbruget blev forsømt, så der blev mangel på fødevarer. Staten havde benyttet seddelpressen flittigt for at finansiere krigen, så lønningerne blev stadig mindre værd. Og spekulanter gjorde ondt værre. Man indførte maksimalpriser; men det fik mange af varerne til at forsvinde fra det åbne marked. Så forsøgte arbejderne som før at trænge ind i konventet. Men det havde nu en sikker vagt, så det kostede dem en hel del faldne og sårede, uden at de opnåede noget.

Konventet ophævede negerslaveriet i de franske kolonier og vedtog en ny forfatning med to kamre: de ældres og de yngres råd — og med fem direktører i spidsen.

Imens fortsattes krigen. Uden at spørge om befolkningens ønske søgte konventet at skaffe Frankrig „naturlige" grænser: Rhinen, Alperne og Pyrenæerne. Belgien, Sydholland og Vestrhinlandet skulle indlemmes i Frankrig. Det medførte, at England og Østrig fortsatte krigen. Frankrig vandt flere sejre og oprettede republikker af Nordholland, Svejts og norditalienske småstater. Men så længe krigen varede, varede også nøden. Man længtes efter en stærk mand, der kunne gøre ende på begge dele.

Napoleons tid var nu inde.

Napoleon Bonaparte.

Napoleon fødtes på Corsika 1769. Hos corsikanerne er ættefejder almindelige og ættefølelsen stærk. Napoleons slægtsfølelse var det også. Når han erobrede lande, delte han ud af dem til brødre og svogre, og han viste altid stor ærbødighed mod sin moder. Han besad en næsten grænseløs arbejdsevne, havde en klar tanke og en enestående hukommelse og udviklede en koncentrationsevne, hvorom han senere sagde: „Når jeg vil lægge en ting bort, lukker jeg dens skuffe og lukker så en anden op .... vil jeg sove, lukker jeg alle skufferne".

Faderen var en fattig adelsmand og døde, da Napoleon var 16 år, hvorefter moderen sad tilbage med 8 børn. Alligevel holdt hun Napoleon i

en fransk militærskole. Ved hans afgangseksamen derfra udtalte hans historielærer om ham: „Han vil bringe det vidt, hvis forholdene begunstiger ham". Det så det imidlertid ikke ud til, da højadelens sønner havde eneret til de højere stillinger ved hæren.

Men under revolutionen blev der brug for unge officerer, og nu spurgtes der efter dygtighed, ikke efter fødsel. — Senere udtalte Napoleon om revolutionen, at den især fik betydning ved at bane vej for begavelser. — Han kuede som kaptajn et oprør i Toulon, hvorefter han blev forfremmet til general. Da var han 24 år. — Senere kvalte han et farligt oprør i Paris, hvorefter han blev sat i spidsen for en hær, der 1796 blev sendt ind i Norditalien, mens to andre hære rykkede ind i Sydtyskland. — I forvejen studerede han grundigt Norditaliens natur: bjerge, floder, marker, sumpe, veje osv. — og imponerede de ældre generaler med sin overlegenhed. Soldaterne vandt han ved proklamationer som: „Soldater, I mangler klæder, I er slet ernærede, regeringen skylder jer meget, men kan intet give jer. Jeres tålmodighed og mod er beundringsværdig; men det skaffer jer ikke berømmelse. Jeg vil føre jer til verdens frugtbareste slette; der vil I finde ære, ry og rigdom. Soldater af den italienske hær, mangler I mod og udholdenhed?"

General Bonaparte i Italien.
(Efter maleri af Gros).

Det skyldtes Napoleons sejre i Italien, at Frankrig tvang Østrig og Tyskland til at godkende den „naturlige grænse" ved Rhinen og kunne oprette en republik af Genova med opland og en anden af det østrigske Lombardiet og det vestligste af den italienske stat Venezia — som det ikke havde været i krig med. Den østlige del af denne stat skænkede det til Østrig som erstatning for tabet af Lombardiet. De joniske øer, som også hørte til Venezia, lagde Napoleon under Frankrig.

Direktoriet frygtede hans magt. Det havde forsøgt at blande sig i hans hærledelse, men fik svaret, at så trak han sig tilbage. Det turde det ikke risikere, da han var den eneste, der kunne sikre franskmændene den fred, alle sukkede efter, og skaffe staten de nødvendige pengemidler. Napoleon afpressede nemlig paven en stor sum mod at skåne Rom og udskrev mægtige skatter i de „befriede" landsdele, hvor han var

blevet modtaget med åbne arme, men nu fremkaldte forbitrelse og had mod Frankrig.

For at slippe af med ham gik direktoriet ind på, at han skulle føre en fransk hær over Middelhavet til Ægypten for derfra at ramme Englands indiske besiddelser. 1798 landede han i Ægypten, der hørte under Tyrkiet, som Frankrig intet udestående havde med. Men landet var brugbart til formålet og let at erobre, så vejen til Indien syntes åbnet. Da ødelagde den engelske admiral Nelson næsten helt den franske flåde ved Abukir, og Napoleon opnåede intet af betydning det år, han blev i Ægypten.

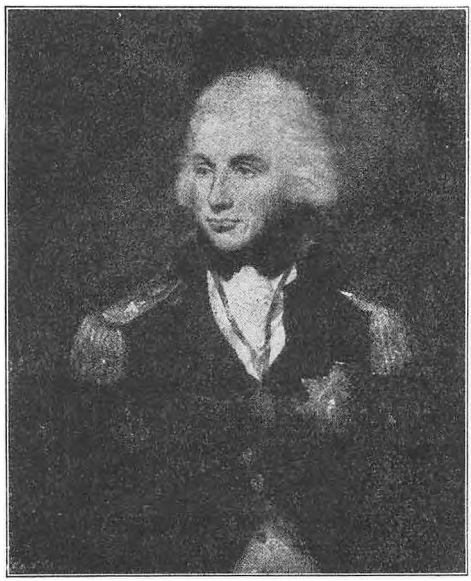

Horatio Nelson.

Da så han i nogle franske aviser, som en engelsk admiral havde ladet bringe i land for at skræmme ham, hvor fortvivlet forholdene var i Frankrig. — „Hvor bliver Napoleon af?" lød det stadig i dem. Han forstod, at nu var frugten moden, overlod kommandoen til en anden og sejlede sammen med nogle betroede mænd til Frankrig, hvor han landede 1799. — Der var forholdene værre end nogen sinde; i mange egne var der hungersnød, tiggere fyldte vejene, og røverbander huserede. De edsnægtende præster blev forfulgt og æggede befolkningen til oprør. Mange udskrevne soldater mødte ikke, og hæren led oftest nederlag. Direktoriet måtte bruge valgsvindel for at holde sig ved magten. De fleste franskmænd var ligeglade med folkestyret, blot de kunne få fred og orden, hvad de troede, Napoleon kunne give dem. Hans vej fra havnen til Paris blev et triumftog.

Han allierede sig nu med abbed Sieyès, og de enedes om ved et statskup at indføre et andet styre. De ældres råd gik godvilligt med, i de yngres skældte man ham ud for diktator og erklærede ham sat „uden for loven". Han tabte et øjeblik besindelsen; men med soldaternes hjælp sprængte hans broder Lucien kammeret. Omvæltningen blev gennemført uden blodsudgydelse.

Napoleon sikrede sig nu magten. Direktoriet afløstes af en førstekon-

sul, hvortil han lod sig vælge, og to rådgivende konsuler. Så udarbejdede han en ny forfatning, som faktisk gjorde førstekonsulen til enevældig hersker. Han valgte embedsmændene og centraliserede styret, der var blevet decentraliseret under revolutionen. Der fortælles, at da der blev spurgt om, hvad der stod i forfatningen, lød svaret: „Bonapate!" Han lod befolkningen stemme om den. Der blev 3.000.000 ja mod 1500 nej. Befolkningen var nu træt af folkestyret og satte sit håb til den stærke mand.

Efter at have bibragt Østrig et grundigt nederlag fik Napoleon 1802 sluttet en gunstig fred med alle fjender.

Nu kunne han tage fat på den indre opbygning af landet, hvor der trængtes hårdt til orden efter det kaos, revolutionen havde medført. Arbejdet skulle gøres for, men ikke ved folket. Kritik tåltes ikke, blade og bøger kom under skarp censur. Folket fandt sig roligt deri; det ønskede først og fremmest fred og orden og at bevare, hvad det økonomisk havde vundet ved revolutionen.

Napoleon omgav sig med en skare dygtige mænd uden hensyn til deres fortid eller meninger, blot de udførte, hvad han krævede. Han arbejdede som ingen anden og stillede også store krav til dem. Når de havde arbejdet til langt ud på natten, så de var ved at falde i søvn, ruskede han dem op: „Borgere, vågn op! Klokken er kun to, vi må gøre noget for de penge, det franske folk giver os". — Kom så den trætte, forvågede minister hjem kl. fem morgen, kunne han finde en del breve fra førstekonsulen, som skulle besvares straks.

Administrationen blev bragt i orden. Hidtil havde hver landsdel haft sin lov. Nu gav Napoleon Frankrig en fælleslov, hvorom han sagde, da han sad som fange på St. Helena: „Min sande ære er ikke, at jeg har vundet 40 slag .... Men Code civil (borgerlig lovsamling) kan intet udslette; den vil leve evigt." — Han fik ret. Frankrigs love bygger stadig på den, og den har præget lovgivningen i mange andre stater.

Napoleon var religiøs ligegyldig og optrådte i Ægypten som muhammedaner; men han mente, at „intet samfund kan bestå uden moral, og der er ingen god moral uden religion." Han gav religionsfrihed og fik standset striden med katolikkerne ved at slutte en overenskomst med paven, hvorefter den romersk-katolske religion blev erklæret for statsreligion. Staten lønnede både de katolske, de lutherske og de reformerte præster og sikrede sig deres lydighed mod den.

Staten tog sig særlig af de lærde skoler for at sikre sig en veluddannet embedsstand. Derimod blev der næsten intet gjort for folkeskolen, da en oplyst befolkning kunne volde vanskeligheder.

Pengevæsenet blev bragt i orden ved oprettelse af en bank, der skulle sørge for, at der var sikkerhed for de sedler, den udstedte.

1804 blev der opdaget en sammensværgelse mod Napoleon, hvad han benyttede sig af til at lade afholde folkeafstemning om, hvorvidt man ønskede, han skulle være kejser. Det gav 3.500.000 ja og 2.500 nej. Så blev paven tilkaldt for at krone ham; men da han ville sætte kronen

Napoleon kroner Josefine i Notre Dame.

på hans hoved, greb Napoleon den og satte den selv på, hvorefter han ligeledes kronede sin hustru Josefine.

Han skabte nu en adel af fyrster, grever og baroner og dannede et ordenssystem: Æreslegionen i forskellige grader. „Man kalder det legetøj", sagde han om det; „ja, men det er med legetøj, man styrer menneskene."

Til undervisning i religion lod Napoleon forfatte en katekismus, som skulle indpode i børnene, at de skyldte fyrster i almindelighed og ham i særdeleshed kærlighed, respekt, lydighed, troskab, militærtjeneste, skatter og brændende bønner, fordi Gud havde gjort ham til deres kejser. At ære og tjene ham var det samme som at ære og tjene Gud selv.

Mod verdensmagten.

I Napoleons hær vidste enhver soldat, at han bar marskalstaven i tornystret. Ved mod og dygtighed kunne han nå at blive general. Derved skabtes en hær af dygtige og ærgerrige mænd. Mod dem stod lejede eller tvangsudskrevne soldater, der lededes af gamle generaler og af officerer, som ofte kun var fars sønner.

Napoleon havde påtvunget hollænderne et styre, som gav regeringen stærkt øget magt. Det foruroligede den engelske regering. Og da han nu tilmed søgte ved høje toldmure at spærre engelske varer ude fra Frankrig og Italien, nægtede den at opgive Ægypten, Malta og en fransk koloni i Indien, som England havde besat under krigen. Det førte til en ny krig 1803. Napoleon besatte Hannover, som stadig havde konge fælles med England, og førte derefter sin hær over til kanalen, hvor han lod bygge skibe til at føre den over til England. Den engelske regering fik dannet et nyt forbund med Østrig og Rusland 1805. Så sluttede Frankrig forbund med Spanien. Napoleon slog en østrigsk hær ved Ulm; men dagen efter ødelagde Nelson det meste af en forenet fransk-spansk flåde ved Trafalgar. „I dag venter England, at hver mand gør sin pligt", signaliserede han ved slagets begyndelse. Han faldt. Men Napoleons håb om at nå England over havet var foreløbig bristet. — I trekejserslaget ved Austerlitz, hvor Napoleon, Alexander af Rusland og Frans af Østrig var til stede, sejrede franskmændene så grundigt, at Frans måtte afstå betydelige landområder til Italien. Fyrsterne af Bayern og Würtemberg, der stod i forbund med Napoleon, erklærede sig for konger og løst fra det tyske kejserrige. Frans kaldte sig derefter kun for kejser af Østrig. Det tyske kejserrige var dermed ophørt at bestå.

Men nu forlangte kong Frederik Wilhelm III af Prøjsen, at Napoleon skulle trække sin hær ud af Tyskland. Han svarede med at bibringe den prøjsiske hær et knusende nederlag ved Jena (1806). Resten af prøjserhæren sluttede sig til den russiske hær. Der fulgte to blodige, men uafgjorte slag, hvorefter zar Alexander tilbød fred. — Ved freden i Tilsit 1807 mistede Prøjsen næsten halvdelen af sit landområde. Af besiddelserne mod vest skabte Napoleon kongeriget Vestfalen, som han overgav til sin broder Jerôme, af dets polske besiddelser skabte han storhertugdømmet Warszawa. — Ved en hemmelig aftale enedes Napoleon og Alexander om at spærre England ude fra Europas fastland, så det hverken kunne sælge fabriksvarer eller købe fødevarer der. De engelske fabrikker skulle stå stille, befolkningen sultes ud. Prøjsen blev tvunget til at gå med dertil. Danmark-Norge, Sverige og Portugal skulle — om fornødent — også tvinges dertil.

Den engelske regering frygtede, at Napoleon ville benytte den stærke danske flåde til et landgangsforsøg i England, og forlangte den foreløbig udleveret. Kronprins Frederik ønskede at holde Danmark neutralt og afviste det. Så tog englænderne den 1807. Derved kom Danmark i Forbund med Napoleon. Året efter begyndte Sverige krig mod Rusland, mistede Finland og måtte også tiltræde forbundet.

Napoleon havde gjort sin broder Ludvig til konge i Holland og svogeren Murat til konge af Neapel, hvis konge han forjog, fordi han lod sine havne stå åbne for englænderne. 1808 tvang han Spaniens konge og kronprins til at give afkald på landet, som han overlod broderen Josef, der ville indføre en hel del gavnlige reformer: give lighed for loven, ophæve privilegier, afskaffe tortur osv. Men adel og præster ophidsede folket mod denne fremmede. Under råbet: „Gud, fædreland og konge!" begyndte spanierne en folkekrig, og Napoleon erfarede, at det er vanskeligere at besejre et folk end en stat.

Snart murrede det rundt om. I Prøjsen vaktes en stærk national stemning, og man forberedte sig på at oprette nederlaget. Da paven nægtede at lade Pavestaten deltage i fastlandsspærringen, fjernede Napoleon ham fra Rom og vakte derved rettroende katolikkers harme. Frankrigs tyske forbundsstater klagede over at skulle have franske soldater i deres lande. Hollænderne drev i stor stil smugleri med engelske varer. Napoleon havde påtvunget dem sin broder Ludvig til konge; men da han holdt med dem, blev han afsat, og Holland lagt under Frankrig.

Et år flygtede omk. 50.000 rekrutter, og befolkningen hjalp dem med at skjule sig. Napoleon mærkede, at jorden begyndte at skride under ham. Han skal have spurgt en hofdame: „Hvad vil man sige, når jeg er borte?" — Hun mente, man ville udbryde i klageråb. — „Man vil sige puh!" svarede han og lod, som han kastede en byrde fra sig. — Skønt han elskede Josefine højt, lod han sig skille fra hende, fordi hun ingen børn fødte ham, og giftede sig med den østrigske kejsers datter, Marie Louise, der, om end ugerne, bøjede sig for faderens ønske. 1811 fødte hun ham en søn, som han gav titlen kejser af Rom. Han håbede ved dette ægteskab at have sikret sin magt. Men uroen voksede stadig.

Især var afspærringen forhadt. Englænderne forhindrede fastlandsbefolkningen i at få kolonivarer: Sukker, kaffe, chokolade o. lign. Dog dreves der storstilet smugleri dermed. Den engelske industri klarede sig nogenlunde ved at handle på de fremmede verdensdele. Franskmændene led mere, da de var vant til at sælge korn og vin til England. Da gav Napoleon mod store afgifter flere franske selskaber lov til at handle på England. Ved det franske hof drak man kaffe og brugte sukker, der var ført fra Amerika på engelske skibe. Og da soldaterne drog mod Rusland 1812, var de i kapper, hvortil tøjet var vævet i England.

Faldet.

Russerne led mere ved fastlandsspærringen end englænderne, hvorfor zar Alexander så gennem fingrene med handelen mellem Rusland og

England, hvad Napoleon bebrejdede ham. Han lod da Napoleon vide, at han krævede spærring af andre, men ikke af franskmændene. Begge forberedte sig på krig, og Napoleon tiltvang sig forbund med Østrig og Prøjsen. Med en hær på over 500.000 md., hvoraf godt halvdelen var franskmænd, rykkede han 1812 ind i Rusland.

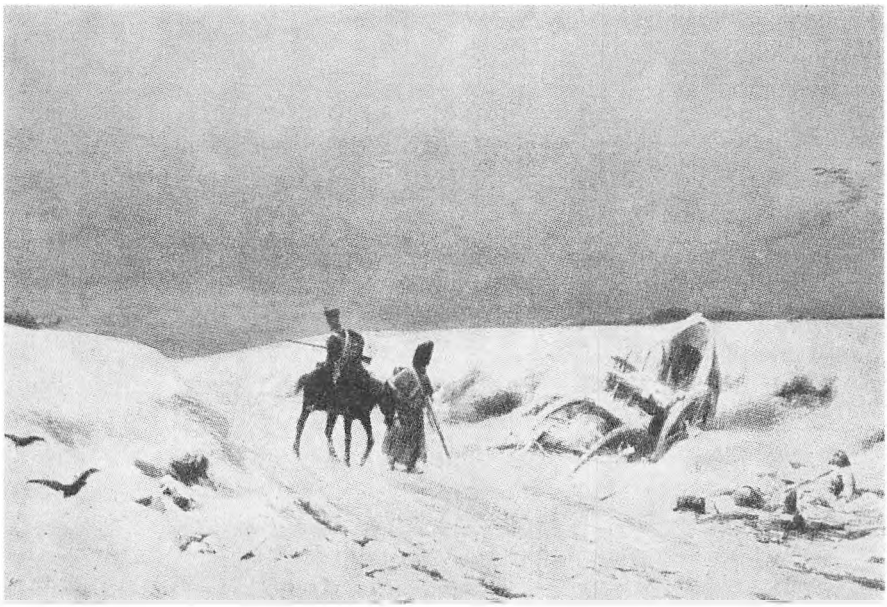

Under tilbagetoget fra Moskva.

Russerne trak sig tilbage, ødelæggende alt på deres vej, så det kneb med forsyning til angriberne. Da Napoleon i september stod i Moskva, var hans hær skrumpet stærkt ind. Og snart brændte det rundt om i byen, vistnok på den russiske guvernørs foranstaltning. Da ilden endelig var besejret, var ¾ af byen brændt. Og øst for Moskva samlede russerne stadig flere tropper. For sent indså Napoleon, at han måtte gå tilbage; thi nu begyndte den russiske vinter for alvor. Udmattede af sult og kulde vadede soldaterne tilbage gennem sneen. Styrtede en hest, sloges de med ulve og hunde om kadaveret. Mange segnede og blev liggende i sneen. Og stadig blev de angrebet af russerne. Da de endelig nåede vest for Ruslands grænser, fandtes kun 40.000 — andre siger 20.000 — mand tilbage. Da Napoleon underrettede franskmændene om tilbagetoget, trøstede han dem med: „Hans majestæts sundhed har aldrig været bedre".

Han ilede hjem til Frankrig for at hente reserverne frem. Men nu sluttede Prøjsen og Østrig sig til Rusland. Sverige var i forvejen i forbund med det. I folkeslaget ved Leipzig 1813 led Napoleon et stort nederlag. Forbundsfællerne brød nu med ham. Han måtte trække sig tilbage til Frankrig, hvor han stampede nye hære op af jorden, næsten kun drenge og uøvede. Men generalerne lod ham vide, at det var håbløst at fortsætte krigen. Så gav han op, idet han udtalte, at han var villig til at ofre alt, endog livet, for Frankrig. Sidst tog han afsked med garden, omfavnede dens general og kyssede fanen. „Farvel, mine gamle kammerater. Må dette sidste kys hvile i jeres hjerter", sagde han under deres lydelige gråd.

Han drog derpå til den italienske ø Elba, som magterne havde anvist ham til fremtidigt opholdssted.

Fyrsterne samledes nu i Wien for at ordne de grænser, Napoleon havde flyttet omkring. Befolkningen tog de intet hensyn til, og gang på gang truede det med krig.

I Frankrig var Ludvig XVI's ældste broder blevet konge under navnet Ludvig XVIII[1]. Han tænkte på at genindføre enevælden, hvad selv zar Alexander advarede ham imod, og franskmændene, der havde følt Napoleons tronfrasigelse som en lettelse, begyndte at frygte for, at Ludvig ville gengive adelen og gejstligheden deres gamle særrettigheder.

Om alt dette hørte Napoleon. Efter 10 måneders ophold på Elba landede han 1815 i Frankrig med nogle få soldater. En bataillon blev sendt mod ham. Napoleon gik frem mod soldaterne med ordene: „Hvis nogen iblandt jer vil dræbe sin kejser, kan han gøre det". — „Leve kejseren!" råbte de og sluttede sig til ham. Så blev Ney, hans gamle marskal, sendt mod ham. Han kastede sig grædende om halsen på ham. Ludvig XVIII flygtede, og Napoleon overtog magten. Han erklærede, at erobringens tid skulle være forbi, og lovede Frankrig fred, frihed og en frisindet forfatning.

Men nu enedes de forsamlede fyrster om at bekæmpe ham, og ved Waterloo led han 1815 et afgørende nederlag. Han så ingen anden udvej end at overgive sig og vendte sig til englænderne, som han anså for sine mest højsindede fjender. — De vovede dog ikke at beholde ham i landet, men førte ham til St. Helena, hvor han fik lov til at færdes frit og søgte at bevare illusionen om sin kejserværdighed. Nogle af hans trofaste mænd delte fangenskabet med ham. Hans hustru og søn gjorde det ikke. Efter 6 års fangenskab døde han. — Da var han 52 år.

[1] Ludvig XVI's og Marie Antoinettes søn Ludvig døde kort tid efter forældrenes henrettelse.

ENGLAND OMK. 1800

Jordspørgsmålet.

Med undtagelse af Danmark og Frankrig skete der foreløbig ingen større ændringer på Europas fastland i de økonomiske og sociale forhold, selv om dønningerne fra den franske revolution nok mærkedes videre ud.

I England fulgte udviklingen sine egne baner. Den engelske adel var i mindre grad end fastlandets en fødselsadel. Regeringen kunne udnævne nye peers (lorder) og gjorde ofte brug af denne ret, og peerværdigheden, der for øvrigt ingen forrettigheder gav ud over sæde i overhuset, gik kun i arv til den ældste søn. De øvrige gik over i den højere middelstand, hvad der virkede udjævnende på kløften mellem adel og middelstanden. De yngre adelssønner søgte fortrinsvis stillinger som embedsmænd eller officerer. Der fandtes ingen majorater; men det var almindeligt, at den ældste søn fik overladt godset helt eller omtrent gældfrit.

Omk. 1800 ejedes ca. $^4/_5$ af den engelske jord af adelen, dvs. ca. 7000 familier. Den beherskede ikke blot overhuset, men også underhuset. De fleste af dettes medlemmer valgtes i byer efter forældede regler (II s. 213).

Adelen var ikke skattefri; men grundskatterne var små. De fleste skatter var indirekte og hvilede særlig på de fattiges skuldre.

En stor del af Englands jord var almenning, hvortil fattigmand havde lige ret med godsejer. På den kunne han holde et par køer, nogle får og svin m. m., og der kunne han hente sit brændsel. Hans stilling var derfor ikke helt håbløs. Da begyndte man i 1700tallet at udskifte almenningen for at få den bedre udnyttet, og godsejerne sørgede i reglen for, at de fattige fik deres lodder lagt, så det var dem næsten umuligt at udnytte dem, hvorfor de blev nødt til at sælge. Forgæves havde de søgt at hindre denne udvikling; men adelen beherskede både lovgivningen og politiet.

Godsejerne forpagtede noget af deres jord til fæstebønder, noget blev brugt til kornavl; men store strækninger lå hen til fåregræsgange, til parker eller jagtmarker. Den ekstensive drift krævede kun lidt arbejdskraft, hvortil man mest benyttede de såkaldte „gangs": Bander af halvvoksne drenge og piger, som med en fører i spidsen drog fra egn til egn og tog arbejde for en kortere tid.

Landarbejdernes kår blev rent elendige, og de blev på en måde stavnsbundne, idet andre kommuner kunne nægte at tage mod dem. Deres hjemkommune skulle sikre dem mod sultedød; men da godsejerne altid havde midler til at drive lønnen ned til sultegrænsen, var det faktisk dem, der nød godt af arbejdernes fattighjælp. Vildttyveri og smugleri blev almindelig; thi, som en engelsk politiker udtalte: „Når loven er folkets fjende, bliver folket lovens fjende". „Forbryderne" straffedes brutalt, ofte med deportation til Australien, hvor de blev underkastet umenneskelige kår, hvis det ikke lykkedes dem at flygte.

Den industrielle udvikling.

De mange opfindelser i sidste halvdel af 1700tallet (II s. 212) havde medført, at muskler af kød billedlig talt blev afløst af muskler af jern. Menneskene fik mulighed for større velstand ved mindre arbejde.

Men manden ved rokken, i vævestolen eller smedjen kunne ikke konkurrere med maskinen. At slutte sig sammen for i fællesskab at oprette en fabrik var disse småkårshåndværkere for fattige til; de blev slået ud og måtte søge arbejde på fabrikkerne. Da maskinerne kunne producere billigere, skulle der blive råd til at købe flere varer. Men da der var overflod af arbejdskraft, og det blev forbudt arbejderne at organisere sig, holdtes deres løn hele tiden på sultegrænsen. I industrialiseringens begyndelse rottede arbejderne sig hist og her sammen for at ødelægge maskinerne, hvad myndighederne dog let forhindrede. Arbejderne havde da kun een udvej: at sælge deres arbejdskraft. I USA og Australien, hvortil fabrikkerne også snart banede sig vej, lå den grønne mark foreløbig frit tilgængelig udenfor. Fabrikanten måtte der give lige så meget i løn, som arbejderen kunne tjene ved at arbejde for sig selv. I England havde arbejderen kun landevejen, hvis han blev lukket ude fra fabrikken.

Så stod skarer af arbejdere uden for fabrikkens porte og tiggede om arbejde. Fabrikanten kunne selv bestemme lønnen, og det blev en sulteløn. Det var umuligt for en arbejdsmand at ernære sin familie, selv om arbejdsdagen ofte var på 14—16 timer; hustru og børn måtte arbejde

med. 1839 var af 420.000 arbejdere i tekstilindustrien de 242.000 kvinder, og de 80.000 arbejdere var under 18 år. Børn helt ned til 6 år stod i kulgruber for skiftevis at åbne og lukke døre for kulkærrerne; når de blev større, måtte de slæbe kulkærrerne ad skinner. — I fabrikker begyndte de ofte i samme alder at arbejde i mørke, støvede rum ved maskiner uden beskyttelse mod tandhjul og drivremme. Men trods det hår-

En engelsk arbejderfamilies bolig i begyndelsen af 1800-tallet.

de, ensformige slid måtte de ofte have fattighjælp for at eksistere. Og ofte måtte flere familier være fælles om eet rum.

Da søgte den engelske nationaløkonom *Malthus* at forklare, hvorfor nøden blev større, skønt produktionsevnen steg. Han hævdede, at befolkningen havde en naturlig tilbøjelighed til at fordobles i løbet af ca. 25 år, så et land med 1 mill. indb. i løbet af 100 år ville få 16 mill., hvis intet hemmede befolkningstilvæksten. Men livsmulighederne kunne langtfra holde trit med tilvæksten. Flertallet af menneskene måtte derfor leve på sultegrænsen og mange dø som små eller i al fald som unge på grund af underernæring — med mindre pest, en storkrig eller lign. gav en kortvarig lindring.

Få år efter Malthus påviste den engelske socialøkonom *Ricardo*, at jo flere mennesker der bliver, des ringere jord må de tage i brug. Grundrenten er lig det overskud, den gode jord kan yde ud over det, den ringeste jord, der tages i brug, yder sin dyrker. Efterhånden som menneskene vokser i antal, vil nogle blive drevet ud på jord, som kun kan yde dem sulteløn, og da de øvrige dyrkere må svare så stor grundrente af de-

res jord, at deres kår ikke bliver bedre, vil alle komme til at leve på sultegrænsen. „Den jernhårde lønningslov" har man kaldt denne teori.

Malthus' lære blev godkendt af såvel socialøkonomer som historikere, uden at man underkastede den en videnskabelig undersøgelse, og den fik senere stor betydning ved at danne grundlaget for Darwins lære om kampen for tilværelsen. For den fabrikant eller godsejer, der følte en vis uro ved at sultelønne sine arbejdere, var teorien et plaster på en øm samvittighed. Og de fleste politikere mente, at det var umuligt at gøre noget for at forbedre lønarbejdernes kår.

Det var dog ikke alle, der mente sådan. — Flere år før Malthus' værk om befolkningsspørgsmålet udkom, hævdede rets- og moralfilosoffen *Jeremy Bentham*, at det er statens opgave at skaffe størst mulig lykke for det størst mulige antal mennesker. Som typisk englænder interesserede han sig ikke stort for teorier som f. eks. læren om de naturlige menneskerettigheder. Men han forkastede forrettigheder, fordi de gav velstand til nogle på andres bekostning, og han krævede almindelig valgret med hemmelig afstemning, da folket i fællesskab bedst kan udfinde, hvad der giver størst lykke til flest mulige. — Utilitarisme (nyttelære) kaldte han sin lære. Den vandt betydelig tilslutning i middelstanden og har senere haft stor indflydelse på al europæisk demokrati.

Modsat Bentham ville *Robert Owen* ordne de sociale forhold uden statsindblanding. Han fødtes 1771 i et fattigt hjem; men ved hjælp af sine evner og en enestående energi og gåpåmod arbejdede han sig frem, så han som 26-årig blev medejer af en bomuldsfabrik i New Lanark, der beskæftigede 2500 arbejdere, som var dybt sunkne i laster og elendighed.

Owen var overbevist om, at det skyldtes deres elendige kår, og gennemførte på trods af medejernes protest en række gennemgribende reformer: Børn under 10 år måtte ikke arbejde i fabrikken, arbejdstiden nedsattes til 10 timer daglig. Han indkøbte arbejdernes livsfornødenheder i store partier og solgte det til dem uden fortjeneste, så priserne lå ca. 25 pct. under butikspriserne. Han lod oprette skoler for børnene, hvor de kunne more sig ved leg og dans og dygtiggøres på en fornøjelig måde. For de voksne oprettede han kursus og biblioteker, hvorimod brændevinsknejperne lukkedes, og kønslige udskejelser straffedes. — I begyndelsen stillede arbejderne sig skeptiske til alt dette; men snart blev de vundet derfor, og virksomheden svarede sig godt. — 1812 udgav Owen et skrift om sine erfaringer, „Et nyt syn på samfundet". Det vakte stor opmærksomhed, og mange, også fra fremmede lande, drog til New Lanark at studere virksomheden der.

Efter napoleonskrigenes afslutning fulgte næsten overalt i Europa en streng økonomisk krise. Owen hævdede, at den væsentlig skyldtes, at arbejdernes forbrugsevne lå langt under deres produktionsevne. Han foreslog, at arbejderne skulle danne samfund på 500—1500 mand, som i fællesskab drev landbrug og industri og selv forbrugte de producerede varer. I Amerika købte han et stykke jord og forsøgte der at virkeliggøre sine tanker. Men det blev til splid i stedet for samarbejde. Han måtte opgive forsøget efter at have sat en formue til derpå og indrømmede, at tiden ikke var moden dertil.

Senere forsøgte han at frigøre arbejderne ved hjælp af et pengesystem: Arbejderne kunne levere deres produkter til et lager, hvor de fik anvisninger, beregnet efter råstoffernes værdi og arbejdstiden. For anvisningerne kunne de så købe andre produkter. Men det kneb at finde en målestok for arbejdets værdi, og han tænkte ikke på, at efterspørgslen skal bestemme produktionen. Lageret lå snart med en mængde usælgelige varer, og Owen mistede atter en stor formue.

Tilsidst søgte han forgæves at få alle landets arbejdere til at organisere sig i et fællesforbund.

Trods skuffelserne fik han stor betydning. Hans virksomhed i New Lanark prægede senere lovgivningen både i England og andre lande, og hans ideer har virket befrugtende på de følgende tiders sociale tænkning.

NORDEN INDTIL 1814

Gustav III af Sverige.

1771 underskrev Gustav III håndfæstningen uden at læse den igennem. Han agtede nemlig at benytte gejstlighedens, borgernes og bøndernes uvilje mod adelen til at skaffe sig enevælde. 1772 lod han rigsrådet arrestere og fik stænderforsamlingen til at godkende, at han måtte bestemme, hvornår den skulle indkaldes. Men angrebskrig måtte han ikke begynde uden dens samtykke.

Han var påvirket af oplysningstidens ideer og forbød tortur, udvidede trykkefriheden, løsnede lavsbåndene og gav kornhandelen fri. Det var forbudt at dele bøndergårde under en vis størrelse, idet man ville tvinge bønderkarle over i andre erhverv. Gustav III gav bønderne lov til at dele gårdene mellem børnene. Disse reformer vakte begejstring for den unge, handlekraftige konge. Men da han samtidig ødslede en masse penge på hoffet og oprustninger, vendte stemningen sig snart imod ham.

Gustav III.

Da begyndte Katharina II af Rusland krig mod Tyrkiet. Gustav III mente, at nu var tiden inde til at tilbageerobre tabt land fra Rusland og derved genvinde den tabte folkeyndest. Han erklærede da Rusland krig (1788). Danmark havde forbund med Rusland og måtte derfor angribe Sverige, men gjorde mindst muligt ud deraf. Krigen med Rusland førtes med vekslende held, og freden 1790 bragte ingen forandring. — Men Gustav III havde benyttet et officersmytteri til 1789 at fremtvinge en forfatningsændring. Han fik ret

til at erklære krig og slutte fred, og de ufrie stænder fik ret til at erhverve sig adelsgods.

Adelen kunne imidlertid ikke tilgive ham, at han havde tilrevet sig magten. Ved et maskebal faldt han for en adelsmands kugle. Drabsmanden stod tre dage i halsjern og blev hver dag hudstrøget. Derefter blev han henrettet. Hans medsammensvorne flygtede ud af landet. — Sønnen, Gustav IV, der fulgte faderen på tronen, var kun 13 år, hvorfor hans farbroder, hertug Karl, foreløbig styrede for ham.

Forsøg på en international ret. Slaget i Kongedybet 1801.

De krige, England førte i 1700tallet, gik ud over de neutrale folks handel, fordi de krigsførende magter udstedte kaperbreve, som tillod ihændehaveren at kapre ethvert skib, der førte fjendtligt gods. Kapringen skulle ganske vist godkendes af en prisedomstol[1]; men da den var nedsat af den stat, der havde udstedt kaperbrevet, lød dommen i reglen til fordel for kaperen.

Den danske folkeretslærer, professor Hübner, hævdede imidlertid, at havet var neutralt territorium, så på det havde en krigsførende stats skibe ikke ret til at bemægtige sig et neutralt skib. Men da de neutrale folk udnyttede Englands krige til at udvide deres handel på englændernes bekostning, nægtede den engelske regering at gå ind på Hübners teorier.

Da fik A. P. Bernstorff Sveriges og Ruslands regeringer med til en erklæring, som tilstilledes både de krigsførende og neutrale stater, og hvori de sidste opfordredes til at danne et forbund til værn om neutral handel og skibsfart. Den indeholdt bl. a. følgende punkter:

1) Neutralt skib skal frit kunne sejle fra havn til havn på de krigsførende magters kyster.

2) Ejendom, der tilhører krigsførende magters undersåtter, er fri, når det findes ombord på neutralt skib; krigskontrabande dog undtaget.

3) Der skal fastsættes, hvad der forstås ved krigskontrabande.

4) En havn anses kun for blokeret, når det er forbundet med fare at sejle ind i den.

De forbundne magter lovede gensidigt at konvojere hinandens skibe: lade et eller flere krigskibe ledsage og beskytte dem.

Traktaten blev hilst med tilfredshed i Frankrig, men med uvilje af England, som dog foreløbig bøjede sig for den. Det lykkedes Bernstorff

[1] Prise = bytte.

ved en både fast og smidig politik at skaffe den dansk-norske handel gode kår og undgå, at de to lande blev inddraget i krigen. Men under revolutionskrigene kom de ud for store vanskeligheder, som mest skyldtes engelske overgreb. — Danskerne gav sig derfor til at konvojere handelsskibene og hævdede, at krigsskibet var garanti for, at handelsskibene ikke førte krigskontrabande. Englænderne afviste denne påstand, og 1800 blev krigsskibet „Freja", der beskyttede en konvoj, af en engelsk eskadre tvunget til sammen med konvojen at sejle ind i en engelsk havn. Og skønt skibene ikke indeholdt krigskontrabande, gav England dem først fri, efter at Danmark havde lovet at opgive konvojeringen.

Senere samme år krævede zar Paul af Rusland, som dengang stod i et spændt forhold til England, at Danmark og Sverige skulle gå med til væbnet forsvar af neutraliteten. De to staters regeringer måtte vælge mellem Rusland og England; de valgte Rusland.

England beslaglagde da alle russiske, svenske og dansk-norske skibe i engelske havne, besatte de dansk-vestindiske øer og sendte en stærk flåde mod de tre stater. Den besindige admiral Parker havde overkommandoen. Tanken dermed var muligvis, at han skulle søge at få Danmark-Norge og Sverige ud af forbundet med Rusland og vinde dem for et forbund med England.

Angrebet kom uventet for både den danske og den svenske regering. Den danske krigsflåde var ude eller lå utiltaklet i havn med hjemsendt mandskab. Alligevel afviste regeringen det engelske krav om at trække sig ud af neutralitetsforbundet. Nogle blokskibe[1], et par utiltaklede linieskibe og en del mindre fartøjer blev forankret i Kongedybet. Der meldte sig rigeligt af frivilligt, men uøvet mandskab, og de fleste officerer var unge og ukendt med søkrig.

Admiral Nelson blev af Parker sat til at angribe danskerne med hovedparten af den engelske flåde, som var den danske langt overlegen med hensyn til våben og manøvredygtighed. Han havde lovet at besejre danskerne i løbet af en time. Men ingen dansker gav op, før fartøjet var helt ukampdygtigt. Da der var gået 2½ time, signaliserede Parker, at kampen skulle standses. Nelson, der i et slag var blevet blind på det ene øje, satte nu kikkerten for det blinde øje og erklærede, at han intet signal kunne se. Tilsidst skønnede han, at han risikerede at sætte sin flådeafdeling til uden at løse opgaven. — Da greb han til en list: Han sendte kronprinsen en skrivelse, hvori han meddelte, at hvis danskerne fort-

[1] Udrangerede orlogsskibe.

satte kampen, blev han nødt til at sætte ild på de skibe, han havde taget, uden at han var i stand til at redde besætningen. — En trusel, der satte en uafvaskelig plet på hans ære. — Den menneskekærlige kronprins Frederik gav da straks ordre til at indstille skydningen uden først at forhøre sig hos kommandøren, Olfert Fischer.

Kort efter fik den danske regering meddelelse om, at zar Paul var død allerede før slaget på Kongedybet. Den kunne nu uden fare for Rusland trække sig ud af forbundet og opgive konvojeringen. Freden blev sluttet og de danske skibe og de vestindiske øer frigivet. — Snart fik England en lignende fred med Sverige og Rusland. Danmark blev nu mindre afhængigt af Rusland. Og da konvojeringen ikke sikrede søfarten, mistede Danmark intet ved at opgive den.

Begivenheden i Kongedybet fik stor betydning for de unge, som i den følgende tid prægede dansk åndsliv. Med stolthed fortalte man, at Nelson havde sagt til kronprinsen, at danskerne var de tapreste, han havde kæmpet mod, og at han havde anbefalet at gøre den 18-årige løjtnant Willemoes, som havde kæmpet mod hans slagskib, til admiral, hvortil kronprinsen havde svaret: „Skal jeg gøre alle mine tapre befalingsmænd til admiraler, får jeg ingen officerer".

Danmark og Sverige 1807—14.

I de første år efter 1801 havde den dansk-norske søhandel ret gode kår, selv om den jævnlig generedes af engelske overgreb og af fastlandsspærringen. Regeringens mål var at holde Danmark neutralt; men den var besluttet på, at hvis det ikke lod sig gøre, ville den gå med England, der jo var i stand til at hindre forbindelsen mellem Danmark og Norge og mellem fastlandet og øerne.

Da den engelske udenrigsminister Canning hørte om tilsitfreden (II s. 276), tænkte han sig, at Napoleon ville benytte Danmark-Norges flåde, der var fastlandets stærkeste, til et landgangsforsøg i England. Han lod sin udsending, Jackson, kræve af kronprinsen, at Danmark skulle udlevere sin flåde til England, indtil krigen var forbi. Til gengæld garanterede England Danmark-Norges bestående og hjælp mod Napoleon. Kravet understregedes af en engelsk flåde, der medførte landgangstropper. I krig med Napoleon ville Danmark være hjælpeløs uden flåde. En smidig forhandler kunne måske have fået truffet en aftale, men Jackson optrådte brysk, og kronprinsen, der skal have spurgt ham: „Hvormed vil I erstatte os æren?" afviste ham.

Så gik en engelsk hær på 30.000 veløvede soldater i land nord for København. Da hovedparten af den danske hær stod ved sydgrænsen, hav-

de Danmark kun 13.000 mand, hvoraf knap halvdelen var indøvede, at stille mod dem. København blev snart indesluttet. Tre nætter i træk lod englænderne bomber, brandraketter og glødende kugler regne ned over byen, så brand på brand opstod. Frue Kirkes spir faldt; det udmattede brandvæsen og de forvågede borgere stod til sidst magtesløse over for en sådan krigsførelse. Kommandanten var tvunget til at overgive

Bombardementet set fra Amager.

byen og overlade englænderne flåden som krigsbytte. — Med sorg så danskerne, at krigsflåden, nationens stolthed, hvortil så mangen berømt søhelts navn var knyttet, blev ført bort af englænderne.

Kronprinsen kastede sig nu helt i armene på Napoleon.

England afskar næsten helt forbindelsen mellem Norge og Danmark, især til ulykke for Norge. Begge landes skibe blev fejet bort fra havene, mange blev taget, og søhandelen fik et knæk, som den sent forvandt. Regeringen udstedte kaperbreve og lod udruste kanonbåde, og der var jubel, når det en enkelt gang lykkedes at tage en engelsk konvoj; men for krigsførelsen betød det ikke stort.

1808 begyndte en krig mellem Rusland og Sverige. En forenet dansk-spansk hær skulle hjælpe russerne. Den spanske hær under general Bernadottes ledelse stod i Jylland og på Fyn, og for at den kunne føres over til Sjælland, blev linieskibet „Prins Christian Frederik", der 1807 var på havet og derved undgik at blive Englands bytte, beordret til at rense Store Bælt for engelske skibe. Ved Sjællands Odde mødte det en overlegen engelsk eskadre, tog kampen op og blev skudt til vrag. Der faldt Peter Willemoes, helten fra Kongedybet.

Da de spanske soldater hørte om frihedskrigen i hjemlandet, traf deres spanske anfører under Bernadottes fravær aftale med en engelsk admiral om at føre dem hjem til Spanien. Det skete, og dermed var faren for et angreb på Skåne fjernet. Den norske hær, der blev sendt mod Sverige, gjorde det mindst mulige ud af krigen. Alligevel samlede Gustav IV Sveriges militære styrker mod Danmark-Norge og lod i det væsentligste finnerne selv om forsvaret mod Rusland. De kæmpede heltemodigt, men kampen var for ulige. — Gustav IV opmuntrede sit folk med, at han nu havde iført sig Karl XII's rustning; det var klart, at han var sindssyg. Da blev han afsat af nogle sammensvorne, og hans farbroder, Karl XIII, blev udnævnt til konge. Han fik sluttet fred mod at afstå Finland til den russiske zar. Dermed sprængtes et mere end 500årigt bånd, der havde knyttet de to lande sammen.

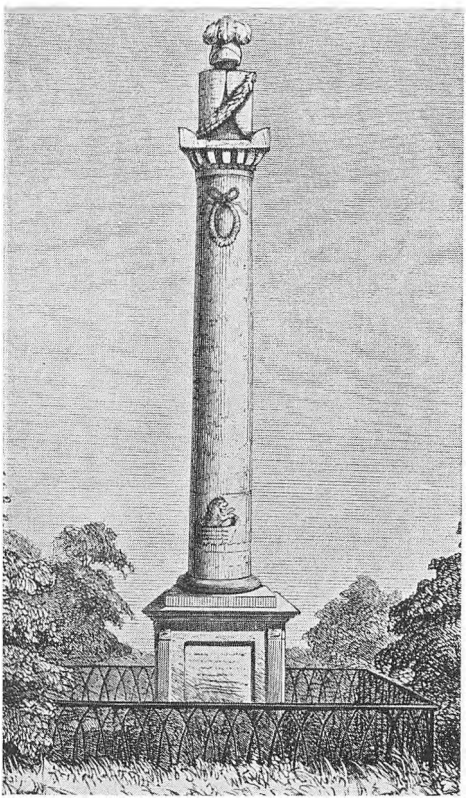

Monumentet på Oddens kirkegård.
(Træsnit i »Illustr. Tid«).

Zar Alexander lovede finnerne at respektere landets forfatning og institutioner. Finland blev et selvstændigt storhertugdømme i personalunion med Rusland.

Karl XIII var barnløs, så svenskerne måtte se sig om efter en kronprins. Der var stemning for Frederik VI, der 1808 var blevet Danmark-Norges konge ved faderens død; men han fornærmede svenskerne ved at kalde dem rebeller, fordi de havde afsat deres konge. De fik så en anden kronprins; men han døde et halvt år efter. Så valgte de den førnævnte general Bernadotte, der måtte ombytte sin katolske tro med den lutherske for at blive konge. Forholdet var da blevet spændt mellem Napoleon og Alexander, og svenskerne håbede, at Bernadotte med Napoleons hjælp skulle skaffe dem Finland tilbage.

Bernadotte antog navnet Karl Johan og tog straks styret fra Karl XIII.

Han havde ingen sans for nationale følelser. Norge lå bedre for Sverige end Finland, var lettere at erobre og især at fastholde over for det svage Danmark, end Finland over for Rusland. Han sluttede forbund med Alexander og fik løfte om hjælp til at erobre Norge. Efter slaget ved Leipzig (IIs.279) vendte han sig mod Danmark. Nu gjaldt det en fortvivlet kamp for at bevare Norge; mange danske og nordmænd var stemt for at tage den; men Frederik VI gav op. Ved freden i Kiel 14. januar 1814 afstod han Norge til Sverige og måtte desuden tiltræde forbundet mod Napoleon og sendte et dansk hjælpekorps mod ham. Sverige skulle afstå sin del af Forpommern til Danmark.

Norge til 1807. — Hans Nielsen Hauge.

De norske bønders kår havde været meget friere end de danskes; de havde aldrig kendt til vornedskab eller stavnsbånd. Hæren bestod næsten kun af bønderkarle, og de var berømt for tapperhed og selvbevidsthed.

Mod, troskab, tapperhed, og hvad der giver ære,
den hele verden kan blandt norske bønder lære —

lod Frederik IV sætte som indskrift på en skuemønt. Men i mange egne gik det vildt til med drik, slagsmål og løsagtighed.

I lang tid kom de kirkelige strømninger fra Danmark, i reglen uden at vække større røre. Der fandtes dygtige, energiske bisper, også enkelte, der som Erik Pontoppidan tog sig af folkeoplysningen, og der var adskillige gode præster; men mange præstegæld (sogne) var så vidtstrakte, at det var meget begrænset, hvad selv den mest energiske præst kunne udrette. Og hvor kirkelivet var for fattigt, gik det ofte ud over moralen.

Da skabte Hauge (1771—1824) en åndelig vækkelse i Norge. Han var bondefødt og levede som ung et stilfærdigt kristenliv, flittig og uden lyst til fornøjelser. Da følte han som 25-årig kald til at drage ud i landet for at vidne om Gud og at prædike omvendelse. Han blev omvandrende lægprædikant og fik rundt om i landet dannet småkredse af vakte, „læsere" kaldte man dem ofte, fordi de flittigt læste i bibelen og i opbyggelige småskrifter, hvoraf han selv udgav flere.

Præsterne betragtede hans forkyndelse som et indgreb i deres rettigheder. De fik gravet frem en forordning fra 1741, der påbød, at gudelige forsamlinger skulle anmeldes til sognepræsten, som skulle være til stede ved dem. Hensigten med forordningen var at standse sekteriske bevægelser, som brød med folkekirken. Men forordningen lod sig anvende mod Hauge, og det benyttede præsterne sig af. Kun den fromme digter-

bisp Nordahl Brun forbød præsterne i Bergen stift at forhindre Hauges forkyndelse.

Den verdslige øvrighed straffede ham for løsgængeri. „Er det kristeligt", spurgte han en byfoged, „at de, som drikker sig fulde og slås, skal have deres frihed; men jeg derimod, som .... imellem opbygger mine medmennesker med sang og tale i overensstemmelse med statens herskende religion, skal arresteres og trues med tugthusstraf?"

1804 blev han for tiende gang arresteret og sad derpå fængslet i 7 år, uden at der faldt dom. 1809 var han dog fri en tid, fordi man da led af saltmangel, og han tilbød at lære kystboerne at syde salt. Da han havde gjort det, blev han igen fængslet. Endelig faldt dommen: en bøde på 1000 rdl. bl. a. for tillidsnedbrydende udtalelser om præstestanden.

Han blev nu hjemme, hvor mange venner søgte ham, og han udsendte stadig skrifter. Han påvirkede sine venner til samvirke i kristelig ånd og fik bl. a. anlagt en papirmølle, hvor arbejdere og arbejdsherre levede som en stor familie, spiste sammen og styrkede hinanden med sang og bøn.

Efterhånden truedes den bevægelse, Hauge havde rejst, med at stivne i ydre former. Der var visse ting, man ikke måtte (dans, kortspil o. lign.) og andre ting, man skulle (bibellæsning, deltagelse i gudelige forsamlinger m. m.) — og deraf fulgte dømmesyge. Men det ændrede ikke ved, at Hauge havde bragt liv i dødvande og vækket mange, som før åndeligt sov.

Norge 1807—14.

1807—14 var Norge næsten afskåret fra Danmark. En regeringskommission blev ansat til væsentligt at styre på egen hånd. I den blev Enevold de Falsen den ledende kraft. Han foreslog at give Norge eget universitet, da embedsmænd, der kom fra Danmark, dårligt forstod nordmændene, og han udgav flyveskriftet „Budstikken" for at oplyse nordmændene om forholdene og formålet med regeringskommissionens handlinger. — Kornforsyningen var et alvorligt problem. I mørke nætter sejlede modige mænd til Danmark for at hente korn. Især vandt den 28årige grev Wedel-Jarlsberg berømmelse for sit mod og sin rådsnarhed. 1807—08 gik det nogenlunde. — Værre blev den strenge vinter 1808—09.

Endnu går der sagn om de trængselsår,
som folket da stedtes i —

hedder det i digtet „Terje Vigen", hvori Henrik Ibsen 1862 skildrer, hvordan Terje ene mand i en lille båd henter kornet, livsens frelse, til

hustru og barn, men på hjemvejen fanges af englænderne. Mange døde det år af sult. Folks nød tog så hårdt på Falsen, at han druknede sig.

Men englænderne manglede norsk tømmer, og i efteråret 1809 meddelte de, at norske sømænd kunne få en licens, som gav ret til uforstyrret søfart. Det hjalp foreløbig. Men sommeren 1812 var der misvækst, så selv om det lykkedes at få en del korn hjemført fra Danmark, døde mange af sult den følgende vinter.

Frederik VI med hustru og døtre.

Trods nøden ønskede det norske folk ikke at skilles fra Danmark. Wedel-Jarlsberg ønskede et forenet Danmark-Norge - Sverige, hvori hvert rige havde en fri forfatning, og arbejdede for at få Frederik VI gjort til svensk kronprins. Siden arbejdede han ivrigt for at skaffe Norge eget universitet, hvad han opnåede 1811.

Da Frederik VI mærkede faren for at miste Norge, sendte han kronprinsen, fætteren Kristian Frederik, søn af arveprins Frederik (II s. 243) dertil, for at han skulle stå i spidsen for det norske styre. Han sejlede til Norge, forklædt som matros, og blev modtaget med begejstring. Snart vandt han helt befolkningen ved sit elskværdige væsen og sine smukke taler, og han skyndte sig at sætte hæren i kampberedt stand.

Da fik han 1814 brev fra Frederik VI om afståelsen af Norge. „At kongen kan tro, at det norske folk godvilligt overgiver sig, at han kan tro mig lav nok til at svigte dem nu, det fatter jeg i sandhed ikke", skrev han i sin dagbog. — Han foretog en rejse gennem Norge for at lære stemningen at kende og mødte overalt harme over, at Frederik VI næsten uden sværdslag havde overgivet Norge til Sverige. I passet Kringen i Gud-

brandsdalen var rejst en støtte til minde om, at norske bønder der havde nedskudt en skotsk lejehær, som 1612 under Kalmarkrigen (II s. 122) skulle hjælpe svenskerne. I en sang derom af Edvard Storm hed det:

> Ve hver en nordmand, som ej bliver hed,
> så tit hans øjne den skue. —

Disse ord gentog Kristian Frederik under forsamlingens jubel. Men en gammel kone humpede hen til ham og udbrød: „Vakkert kød og blod; men for veg ser du ud til at blive Norges frelsermand".

Efter sin hjemkomst samlede han 20 af landets mest ansete mænd for med dem at drøfte, hvad der nu burde gøres. Til en af dem, professor Georg Sverdrup, havde en gammel bonde sagt: „Du må for Guds skyld ikke give din stemme til, at Norge overgives til Sverige. Jeg vil give mit og mines liv og alt for ikke at opleve den dag. Men hvad du end siger og gør, så husk for alting på, at Gud står hos". Det havde gjort et dybt indtryk på Sverdrup, som nu i en samtale med prinsen forklarede ham, at efter at Frederik VI havde givet afkald på riget, havde folket selv ret til at bestemme sin forfatning, og kronprinsen kunne hverken gøre krav på arveret eller enevælde. Men der var ingen tvivl om, at det norske folk frit ville kåre ham til dets konge. Prinsen omfavnede ham med ordene: „De har ret; jeg er blevet overbevist!" Kort efter sagde han: „Nu får jeg en grundvold at stå på, der i sikkerhed langt overgår arveret."

Man enedes om at lade folket vælge en grundlovgivende forsamling og at handle hurtigt, så de europæiske magter, der for tiden var optaget af de franske forhold, blev stillet over for en fuldbyrdet kendsgerning.

Kristian Frederik sørgede for rigelig korntilførsel, så der blev ingen hungersnød 1814. Han lod kundgøre Frederik VI's åbne brev til nordmændene, hvori denne meddelte, at havde han ikke afstået Norge til Sverige, var Jylland blevet besat, og følgen ville være blevet en frygtelig hungersnød i Norge.

Valget af de valgmænd, der skulle vælge den grundlovgivende forsamling, indlededes med gudstjeneste og bøn i kirkerne, hvor menighederne svor på at vove liv og blod for fædrelandets selvstændighed. Tingmændene samledes den 10. april 1814 på Eidsvold, hvor Eidsivatinget holdtes i gamle dage. Det forfatningsforslag, der dannede grundlag for forhandlingerne, var væsentligt udarbejdet af Enevold de Falsens søn Magnus Falsen, der havde givet afkald på sit adelskab. Det var præget

både af den engelske forfatning og af den franske fra 1791, men mest af De forenede Staters. Den 16. maj var grundloven vedtaget, og den 17. maj, Norges frihedsdag, blev Kristian Frederik enstemmigt valgt til konge og underskrev grundloven. „Rejst er altså inden Norges enemærker Norges gamle kongestol, som Adelstener og Sverrer beklædte, og hvorfra de med visdom og kraft styrede gamle Norge", udtalte Georg Sverdrup efter kongevalget.

Grundloven var dengang Europas frieste. Stortinget valgtes under et, men delte sig ved sin sammentræden i odelstinget med ¾ af medlemmerne, og lagtinget med ¼ af dem. Valgret havde alle uberygtede mænd, som havde nået 25-års alderen, var eller havde været embedsmænd eller ejede eller brugte skatteskyldig jord på landet, eller havde borgerskab eller ejede grund i en by. Kongen fik kun opsættende veto.

Det viste sig imidlertid umuligt at få stormagterne til at anerkende Norges selvstændighed. Derimod lod de Kristian Frederik vide, at Norge kunne opnå en ret selvstændig stilling i forbund med Sverige, mod at han trak sig tilbage. For dette pres bøjede han sig.

Karl Johan kunne da uden krig opnå at blive Norges konge. Men han stillede visse militære krav, som nordmændene ikke godvilligt ville gå ind på. Det medførte en kortvarig krig, hvorved han gennemtvang kravene og opnåede nordmændenes had i tilgift.

Forhandlingerne om tilslutningen til Sverige førtes fra norsk side især af Vilhelm Christie, der var klar over, at man var nødt til at bøje sig for overmagten. Kristian Frederik havde meddelt ham, hvor megen selvstændighed Norge antagelig kunne opnå, og med takt og fasthed opnåede han mere, end man kunne vente, og mere end Karl Johan syntes om. — Efter tilslutningen virkede han for et godt naboforhold mellem de to folk.

Mange nordmænd forstod ikke nødvendigheden af det skete og mente, at der var forræderi med i spillet. Især vendte deres harme sig mod Kristian Frederik, og den gamle kones foran nævnte ord blev ofte gentaget. Knuget af mismod forlod han Norge. Først senere erkendte nordmændene, at de skyldte ham tak for, at de havde opnået en så høj grad af selvstændighed i forhold til Sverige.

RATIONALISME OG ROMANTIK

OPLYSNINGSTIDEN havde sat fornuften i højsædet. Man forkastede alt overnaturligt og var tilbøjelig til at fornægte alt, hvad der ikke lod sig forklare. Men Kant havde påvist, at det i virkelighed kun var tingenes yderside, man kunne vide noget om. Han havde sat grænser for forstandens område, og omkring 1800 var mange blevet træt af den ensidige forstandsdyrkelse. Man vendte blikket indad og fandt i sjælens dyb rigdomme, som forstanden ikke kunne klare. Er anelse ikke mere værd end viden, den skabende fantasi mere betydningsfuld end den ordnende forstand? spurgte man. Man brød med de regler, forstanden havde givet for digtningen, og vendte blikket mod Shakespeares mægtige dramaer, der trodsede alle disse fastsatte regler. Rationalisterne så med stolthed på deres egen tid og ned på oldtidens og middelalderens barbari. Den nye tids mennesker, romantikerne, foragtede deres egen tid med al dens snusfornuft og fordybede sig i oldtidssagn og middelalderens ridderliv. Hvor rationalisten søgte årsager til de forskellige foreteelser, anede romantikeren en ordnende verdenssjæl bag begivenhederne. Rationalistens religion bestod mest i kundskaber om pligterne. Religionen var for romantikeren mere en følelse af, at tilværelsen er hellig.

Romantikken havde sit udspring i Tyskland, hvor en række tænkere, historikere og digtere banede vej for denne nye bevægelse. Størst blandt dem var Goethe.

Goethe (1749—1832) og romantikken i Tyskland.

Johann Wolfgang Goethe er født i Frankfurt a. M. Hans fader var en formuende, højtstående embedsmand, stiv og kold, men elskede kunst. Moderen var meget from, rigt begavet og med en livlig fantasi. Selv var han så begavet, at han allerede som dreng lærte at beherske 6 sprog. Tidlig droges han mod kvinder, og „det evigt kvindelige" bevarede sin magt over ham livet igennem.

Som ung følte han sig tiltrukket af mystik; han læste i bibelen og søgte at finde „de vises sten", som skulle kunne helbrede alle sygdomme. Han var også meget optaget af filosoffen Spinoza, der hævder, at ånd og stof er to sider af samme væsen, hvis enhed lader sig fatte gennem indre anskuelser.

Som 21årig lærte han Herder at kende. — For Herder (1744—1803) er hvert folk og hver tid led i en verdensplan:

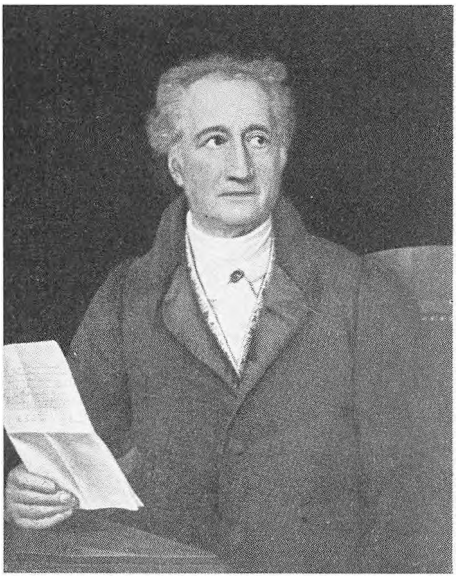

Goethe. (Maleri af J. K. Stieler. München).

Orienten, Grækenland og Rom svarede for ham til menneskehedens barndom, ungdom og manddom. — Oplysning gav kun næring til hovedet og førte lige så tit til ondt som til godt. — Af digtningen krævede han liv, handling, varme, blod og fandt det især i folkedigtning og hos Shakespeare. Digterne skulle være nationale. „Digteren må digte på sit modersmål. Det kom til os frisk og i vore spædeste år, dengang vi ved ordenes hjælp samlede den verden af begreber og ord, der bliver et skatkammer for digteren . . . og vor sjæl, vort øre og vore taleredskaber er uddannede med det." — Herder lærte bl. a. Goethe at se det enkelte menneske i historiens lys.

Goethe var blevet forlovet med præstedatteren Friederike Brion. Men da han intet gjorde for at nære sin følelse, svækkedes den efterhånden, hvorfor han brød med hende. For ham blev forlovelsen en episode, som han senere benyttede i sin digtning. Men Friederike giftede sig aldrig.

Under påvirkning af Herder, Rousseau og Klopstock skrev flere unge tyske digtere løs uden hensyn til regler eller moral. Vildt had, hensynsløs og lovløs elskov, mord, ædle forbrydere i kamp med det uretfærdige samfund var almindelige motiver. Efter titlen på en af bøgerne „Sturm und Drang" (storm og trængsel) har denne digterperiode i 1770erne og -80erne fået navn. En tid blev Goethe betragtet som bevægelsens hovedmand med sit værk „Götz von Berlichingen" (1773), der skildrer Götz som en ædel ridder, der kæmper for frihed mod fyrsternes undertrykkelse, men bukker under for vælsk (romansk) list.

Endnu stærkere opmærksomhed vakte en bog, som udkom året efter.

Goethe havde en tid forelsket sig i en vens forlovede, og en af hans bekendte skød sig på grund af håbløs kærlighed til en gift kvinde. Disse to begivenheder smeltede sammen til „Den unge Werthers lidelser": Werther forelsker sig heftigt i en vens hustru, hun i ham, men beder ham af den grund forlade hende for stedse, og han skyder sig. Der fulgte en wertherperiode, hvor det blev mode at forelske sig håbløst, og flere fulgte Werthers eksempel.

Men Goethe havde skrevet sig fri. Kort efter kom han på den unge hertug Karl Augusts anmodning til Weimar, hvor de to sammen med ligesindede nød livet med jagt, dans med friske bondepiger o. lign. Da gav hertugen Goethe et embede, som han nu passede med en energi, så både fornøjelser og digtning næsten blev lagt på hylden.

Da Goethe drog til Weimar 1775, havde han med sig manuskriptet til 1. del af „Faust"; men det udkom først 1806, efter at han dels havde omarbejdet, dels føjet mere til det værk, der blev hans mest berømte og betragtes som et af verdenslitteraturens hovedværker.

I sin „Faust" inddigtede Goethe meget af sig selv; han havde søgt mange slags viden og havde indset dens intethed; han havde prøvet livet og var aldrig blevet tilfreds. Sådan skildrer han også Faust, om hvis sjæl Mefistofeles (fanden) og Gud har væddet. Mefistofeles kommer nu til Faust og lover ham den fulde lykke, og Faust svarer, at hvis Mefistofeles kan få ham til at sige om øjeblikket: „O dvæl endnu, du skønne stund!" — da vil han følge ham til underverdenen.

Mefistofeles fører Faust sammen med Margrethe, en fattig borgerpige, i hvem Faust bliver lidenskabeligt forelsket; men Mefistofeles holder ham tilbage, til følelsen er forvandlet til sanselighed. Faust har straks vundet Margrethes kærlighed. Han får hende til at give moderen en sovedrik, så de kan mødes om natten. Men så snart han har forført hende, forlader han hende. Moderen dør af sovedrikken. Forgæves søger Margrethe trøst hos kirkens madonnabillede. Da drukner hun i fortvivlelse det barn, hun føder Faust, hvorfor hun kastes i fængsel.

Angeren vågner nu hos Faust, og Mefistofeles hjælper ham ind til Margrethe, der i vildelse anråber ham om at redde deres barn, før det drukner. Faust vil føre hende ud, men hun nægter at følge ham og anråber Herren og hans engleskare om frelse. Mefistofeles kalder på Faust og råber: „Dømt er hun!" Men stemmer fra oven svarer: „Frelst!" — Så farer Mefistofeles bort med Faust, mens Margrethe kalder: „Henrik! Henrik!"[1]

[1] Faust havde sagt til Margrethe, at han hed Henrik.

I Weimar blev den 7 år ældre Charlotte v. Stein, der var gift med hertugens staldmester, Goethes „veninde, elskede og fortrolige". Dråbevis beroligede hun hans varme blod og rettede hans forvildede løb, skrev han om hende. Under hendes påvirkning blev Sturm und Drang-digteren minister og gehejmeråd. — Men Goethes digterblod lod sig ikke vedblivende tæmme. Efter 11 års weimarophold forlod han byen uden at tage afsked og drog til Italien. Der blev han især betaget af skønheden i mindesmærkerne fra det gamle Grækenland og af den naturglæde, han fandt i dem.

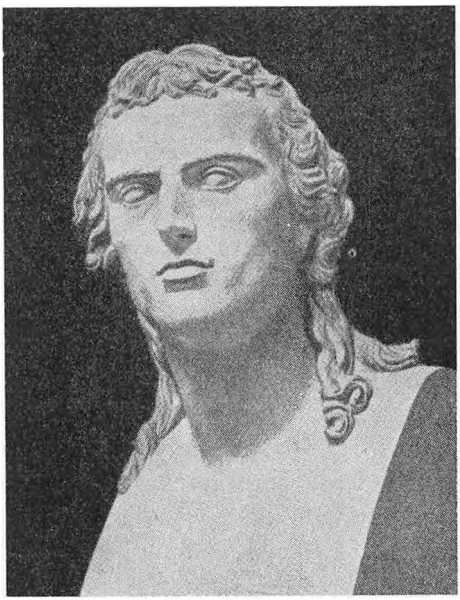

Fr. Schiller. (Buste af J. H. Dannecker).

Efter sin hjemkomst brød han med Charlotte v. Stein og tog en blomsterpige til elskerinde. Senere giftede han sig med hende, for at den søn, hun fødte ham, kunne blive ægtefødt. Nogle „romerske elegier" fra den tid tyder på, at forholdet mellem dem væsentlig har været af sanselig art.

Da fik Schiller (1759—1805) en tid stor betydning for ham. Friedrich von Schiller var som ung blevet sat i en militærskole, hvis disciplin hos ham vakte et glødende had til tyranni, hvad han gav udtryk for i skuespillet „Røverne". Senere rettede han i „Kabale og kærlighed" et voldsomt angreb på standsfordomme og råddenskab i de herskendes kredse. Han ville gennem sin digtning forædle menneskene ved at stille dem høje idealer for øje, men havde opnået at blive forhadt på „højere steder".

Ved Goethes hjælp fik Schiller en professorstilling, så han kunne gifte sig; men kort efter blev han angrebet af en heftig brystsyge, og det så ud til, at han skulle blive slået helt ud. Da skaffede digteren Jens Baggesen ham hjælp fra Danmark, så han kom over vanskelighederne. I sine senere værker: „Jomfruen af Orleans", „Wilhelm Tell" m. fl. — talte han fædrelandskærlighedens og den nationale friheds sag og blev derved en national vækker for sit eget folk.

Goethe og Schiller var yderst forskellige: „Goethe byggede på naturens virkelighed, Schiller på ideer; Goethe gik fra det enkelte til det

almene, Schiller omvendt."[1] Hos Goethe kom ideerne „som frie guds børn, der pludselig stod der og sagde: Her er vi!" Schillers digtning blev til gennem strengt arbejde. Schiller elskede frihed og fædreland, Goethe beundrede Napoleon og forbød sin søn at deltage i frihedskampen mod ham. — Men deres forskellighed gjorde, at de kunne virke åndeligt befrugtende på hinanden.

Goethes syn på religionen ændredes stadig. „Som digter og kunstner er jeg polyteist[2], som naturforsker er jeg panteist[3], og det ene lige så afgjort som det andet. Og behøver jeg en gud for min personlighed som etisk væsen, så er der nok også sørget for det", skrev han som 64årig. Han troede på et selvfortjent liv efter døden, „thi når jeg virker rastløst til min død, så er naturen forpligtet til at anvise mig en anden tilværelsesform". I sin italienske periode rettede han voldsomme angreb mod kristendommen; kort før sin død udtalte han: „Lad end den åndelige kultur skride videre frem, lad end naturvidenskaben vokse i større og større udbredelse og dybde . . . ud over kristendommens højhed og sædelige kultur, som den stråler og lyser i evangelierne, vil den ikke komme." — Nogen personlig tilegnelse af kristendommen kan der dog næppe have været tale om fra hans side.

Hvem ville vinde væddemålet om Fausts sjæl, Herren eller Mefistofeles? Læserne måtte vente længe på svaret. 1806 udkom første del, 1831, året for sin død, fik den 82-årige digter anden del færdig. Den er endnu mere personlig end første del: „Første del taler helt igennem passionens (lidenskabens) sprog, anden del reflektionens (overvejelsens)"[4]:

Efter at Faust har forladt Margrethe, findes han hvilende på en mark, hvor alfer bader ham med dug fra Lethe[5]. (Ikke ved anger, men ved glemsel vækkes han til nyt liv). Senere får Faust Mefistofeles til at fremkalde Helena (I s. 30) og ægter hende. Men deres søn dør, og Helena må følge ham til underverdenen. (Betagelsen af hellenismen kan ikke fastholde Goethe). — Faust får en øde kyststrækning at opdyrke, og hans skibe går på fremmede have. Men Mefistofeles driver sørøveri med dem, og han brænder en hytte, der bebos af to gamle, fromme og tilfredse mennesker, som er i vejen for Faust, og de gamle dør af skræk. (Mefistofeles forårsager, at handelen skaber rov, og at fremskridtet dræber fromhed og tilfredshed). Ud af den brændende hytte kommer fire kvinder: „Mangel", „Gæld", „Nød" og „Bekym-

[1] Niels Møller.
[2] Polyteist: en, der tror på flere guder.
[3] Panteisme: en religion, der opfatter Gud og naturen som et.
[4] Vilhelm Andersen.
[5] Glemslens flod.

ring". Ved hjælp af rigdom jager Faust de tre første bort; men „Bekymring" blinder ham. Han kalder sine folk til arbejde uden at ane, at de er i færd med at grave hans grav. I sin sidste stund udbryder han, at hvis han måtte se et folk, som virkede frit på friheds grund, da kunne han sige: „O, dvæl endnu, du skønne stund!"

Mefistofeles har ikke skænket ham denne stund, men de djævle, han har sat til at vogte på Fausts sjæl, bortjages af engle med kærlighedens roser; thi:

hvo altid stræber frem og frem,
ham kan vi frelse skænke.

Og Margrethe fører hans sjæl op til himmeldronningen.

Afslutningen af første del er præget af Margrethes dybe syndserkendelse, anger og ængstelse for Faust; anden dels afslutning er, trods al dens religiøse pragt, ren humanistisk. Faust får tilgivelse uden at angre; thi, som Goethe lader Herren sige: „Mennesket må fejle, mens det stræber." Mefistofeles er Herrens tjener; han hører til dem, der „må virke godt, skønt ondt de stræber efter".

Rationalisme og romantik i Danmark.

Rationalismen skabte ingen dansk digtning af større værdi, sagtens fordi den så stærkt betonede forstanden på fantasiens bekostning og krævede, at digtningen skulle være til nytte.

Folk krævede tårepersende dramaer og henrykkedes over store ord, som ofte dækkede over mangel på sand følelse. Digterne overholdt nøje de franske regler, der krævede stedets, tidens og handlingens enhed (II s. 149) og lod helt og heltinde i svulstige ord skildre deres kamp mellem kærlighed på den ene side og pligt eller ære på den anden.

Særlig yndet blev bisp Nordahl Bruns drama „Zarine": Den mediske feltherre Stryange besejrer dronning Zarine, i hvem han bliver heftigt forelsket, og i en enetale skiftes han til at lade troskaben til hustruen Rhetea og kærligheden til Zarina sejre. — Stykket ender med, at han tror, Rhetea er dræbt af Zarines krigere. Han udbryder: „Rheteas død og dyd og troskab lønnes bør" og dræber sig selv. — Rhetea kommer, ser ham død og klager: „Snart sorg mig kvæle skal; jeg dør ved dette bryst" — og segner ned ved hans side.

Dette digt blev den væsentligste årsag til, at Wessel skrev „Kærlighed uden strømper".

Johan Herman Wessel (1742—85).

Nordmanden Wessel var draget til København, hvor han ernærede sin familie kummerligt ved at give sprogundervisning. Helst samledes han med kammerater ved fyldte glas. Næsten som i leg skrev han en parodi over „Zarine" og over et noget lignende skuespil, „Tronfølgen i Sidon", og viste, hvilke hule fraser digterne betjente sig af. Grete, heltinden i „Kærlighed uden strømper", stilles over for valget mellem kærlighed og ære. Kærligheden siger, hun skal gifte sig med sin elskede Johan; men da han mangler strømper, kan han ikke stå som en anstændig brudgom; æren byder hende at gifte sig med bejleren Mads, hvem hun ikke elsker; men han har strømper. — Hun vælger æren. — Da råder hendes veninde, Mette, Johan til at stjæle Mads' strømper. Han beslutter sig straks til det; men før han går hen for at gøre det, lader han dyd og elskov kæmpe en hård dyst i ord, der i høj grad minder om Stryanges kamp. Tyveriet opdages; Johan stikker sig ihjel, Grete gør ligeså og efterfølges af den forsmåede bejler, hvorefter Mette og Jesper, Mads' fortrolige, følger dem i døden. — Stykket blev opført på Det kongelige Teater, hvor det gjorde stor lykke. Wessel blev med et slag en berømt digter. Han havde givet den svulstige digtning et stød, den ikke forvandt.

J. H. Wessel. (Kobberstik af J. F. Clemens efter tegning fra 1784 af Jens Juel).

Johannes Ewald (1743—81).

Den tyske digter Klopstock blev under et ophold i Danmark kendt med og begejstret for de oldnordiske gude- og heltesagn, hvorved han blev inspireret til at skrive et drama om Herman (I s. 132). Derved

blev han en af forløberne for den romantiske digtning og påvirkede digteren Johannes Ewald.

Johannes Ewald var søn af pietisten Enevold Ewald, der var præst i København, men kort før sin død satte sønnen i latinskole i Slesvig hos sin ven, rektor Licht, i hvis hjem han blev optaget. Licht var fortrolig med dansk åndsliv og gav drengen adgang til sit righoldige bibliotek. Snart drømte Johannes om at blive kriger, snart om at blive missionær; da han havde læst Robinson Crusoe, søgte han at flygte bort for at blive sat af på en øde ø; men han blev indhentet undervejs.

Johannes Ewald. (Buste af C. F. Stanley).

Efter at have taget studentereksamen kom den 15årige student til Københavns universitet, hvor han ved første møde blev glødende forelsket i den jævnaldrende Arendse Hulegård. For i en fart at nå frem til at blive en værdig frier til hende valgte han militærvejen i stedet for teologien. Det var i den prøjsiske syvårskrigs tid (II s. 223). Han flygtede hjemmefra og meldte sig som frivillig ved den prøjsiske hær. I „Levned og meninger" har han skildret, hvordan han fantaserer om i løbet af 2—3 år ved tapperhed at svinge sig op til general. Virkeligheden lærte ham noget andet. Efter halvandet års krigsstrabadser, hvor han antagelig lagde grunden til sin senere gigtplage, kom han hjem, grundigt kureret for sin krigslyst. I løbet af to år tog han teologisk eksamen og blev derpå forlovet med Arendse.

Men han forstod ikke at bevare hendes kærlighed, og han behandlede hende så ligegyldigt, at hun måtte bryde forlovelsen. Da først mærkede han, hvad hun betød for ham, og hvad han havde mistet, og han besluttede sig til at „slentre gennem livet".

Det varede dog ikke længe, før han tog sig sammen, og i de følgende år skabte han en rig og mangesidig digtning, som vandt ham mange be-

undrere, men intet levebrød, så moderen måtte underholde ham, og han måtte finde sig i hendes og hendes sjælesørgers ofte berettigede, men også tit smålige bebrejdelser og moraliseren. Han var nedbrudt af gigt, levede til tider under venlige, til andre tider under triste forhold, ofte var hans liv en kæde af udskejelser efterfulgt af pinefuld anger. De sidste år var mest harmoniske, skønt han da stadig lå, helt krumbøjet og ofte forpint af gigt, men jævnlig omgivet af venner og anerkendt som Danmarks største digter.

Engang, mens han lå på sygelejet, besøgte Arendse ham. „Med hendes ærværdige kummer i hvert et træk, med en kiæmpende og uovervindelig høihed, gik hun til mit leie og lagde de yderste spidser af tre fingre på min zitrende hånd. „De forrige tider er forsvundne, Ewald", sagde hun og gik hastigt bort. „Ja, de er forsvundne!" sagde jeg .... Ikke en eneste venlig tåre ville lindre mit beklemte hierte. O, min Arendse, min Arendse!"

På dødslejet skrev den 38årige digter sin mægtige salme „Udrust dig, helt fra Golgatha", hvori han beder om Kristi hjælp til sejr over fjenderne synd og skræk.

Da skal jeg, sikker ved din hånd,
ej frygte døden meer,
men ofre dig min frelste ånd
på dens nedbrudte leer.

Ewalds rige fantasi og svulmende følelse sprængte helt de former, hvori man hidtil havde bundet digtningen. Han skabte en ny og levende prosastil i sin „Levned og meninger", en brudstykkeagtig levnedsskildring, der er den væsentligste kilde til kendskabet om ham — og hans digtning indeholder en forhen ukendt rigdom. Klopstock henviste ham til Nordens oltidssagn, og fra Sakse hentede han emnet til „Balders død", som fik særlig betydning ved at vise, hvilken rigdom digterne kunne finde i sagn og myter. — I „Fiskerne" fortælles om nogle fiskere, som med fare for deres liv reddede en engelsk sømand. Deri findes „Kong Kristian stod ved højen mast" og den smukke efterklang af folkevisen: „Liden Gunver vanker som helst i kvæld".

I „Ode til sjælen" skildrer Ewald sjælen som en ørneunge, der har glemt sin moders formaning og er klavret ud på redens kant, hvorfra den er styrtet ned i dybet. Den væmmes ved „vrimlens frække fortrolighed", men søger forgæves at svinge sig op til sit „lyse udspring", indtil moderen løfter den tilbage til reden. Som moderen fører ungen hjem, vil Gud løfte sjælen op til sig, og:

Svulmende af hans voksende strålers ild
skal da din lovsang stræbe at møde ham.

Dette er livsnerven i Ewalds digtning. Trods alle sine fald slap han aldrig sit høje livsmål af syne. Det gav hans digtning dens høje flugt og lagde spiren til den storslåede digtning, som brød igennem i Danmark i 1800tallets begyndelse.

Oehlenschläger.
(Tegning af J. Riepenhausen).

Adam Oehlenschläger (1779—1850).

Adam Oehlenschläger blev romantikkens store, danske digter. Han er ikke så omspændende og dyb som Goethe, men hans fantasi er fuldt så frodig, og hans poesi lige så skøn. Hans fader var tysker og kom til Danmark som musiklærer for en datter af Adam Gottlob Moltke (II s. 239); senere blev han organist ved Frederiksbergs slotskirke og slotsforvalter; fra ham arvede sønnen sundhed, styrke og munterhed og vel også evnen til at give sproget musikalsk skønhed. Moderen led af tungsind; hun gav ham i arv den følsomhed, som præger meget af hans digtning. Hjemmet var ret fattigt, hvilket føltes des stærkere på baggrund af de rige omgivelser, idet hoffet om sommeren „lå på landet" på Frederiksberg slot. For Adam kom lykken derfor til at bestå i rigdom og glans.

Nordmanden Edvard Storm, som ledede „Efterslægtens skole", blev gjort opmærksom på den smukke dreng med det åbne ansigt og skaffede ham en friplads på sin drengeskole. Drengene elskede og beundrede den gode lærer, Adam ikke mindst. Storm lærte drengene, at „vor jord er alt for yndig til at være en grædedal for sande troende kristne." Han vakte Adams kærlighed til Ewalds digtning og sans for det danske sprogs skønhed. Også skolens historielærer havde stor indflydelse på ham ved sine skildringer af historiens store skikkelser.

Efter at have taget præliminæreksamen havde Oehlenschläger hver-

ken lyst eller energi til at læse videre til studentereksamen. Han valgte teatervejen; men det viste sig snart, at han ikke duede til at være skuespiller.

Da lærte han brødrene Hans Christian og Anders Sandøe Ørsted at kende. De var apotekersønner fra Rudkøbing, lidt ældre end Oehlenschläger, glimrende begavede og jernflittige. De holdt altid trofast sammen og var væsentligt gennem selvstudium nået så vidt, at de efter et halvt års kursus kunne tage studentereksamen.

Henrik Steffens.
(Efter maleri af C. A. Lorentzen).

Oehlenschlägers hu stod til at blive digter; men brødrene opmuntrede og hjalp ham til først at tage studentereksamen. Digtningen bestod dengang mest af drikkeviser, som blev sunget ved punchesold. Ved H. C. Ørsteds doktorgilde talte man om, hvor dybt den var sunket siden Ewalds dage. Da rejste Oehlenschläger sig og slog i bordet med udråbet: „Ja, det er sandt, den er sjunket; men den skal, fanden gale mig, rejse sig igen!“ Ingen lo ad ham. Man så i ham „manden med de skjulte talenter“. Der manglede kun et stød udefra for at vække digterånden til live i ham. — Det kom med Henrik Steffens.

Han var 6 år ældre end Oehlenschläger og havde studeret ved universitetet i Jena, hvor Friedrich Schelling dengang virkede som professor i filosofi. Schelling forkyndte, at „det er den samme ånd, der sover i stenen, drømmer i planten, er vågen i dyret og bliver sig bevidst i mennesket.“ I geniet så han den højeste form for ånden. Religion, poesi og videnskab gik for ham op i en højere enhed. — Hos ham fandt Steffens den enhed og sammenhæng i mangfoldigheden, han hidtil forgæves havde søgt efter. Også på historien fik han nu et nyt syn. For rationalisterne var det en samling hændelser, hvoraf man valgte dem, der egnede sig bedst til moralsk belæring. Her lærte romantikerne ham, at Kristus er tidernes midtpunkt, og de så i historien en udvikling, „hvor fattige og rige tider skiftede, eftersom menneskene kom deres slægtskab med

guddommen i hu eller glemmer det"[1]. — I Jena mødtes Steffens desuden med flere af romantikkens digtere og sluttede sig begejstret til denne åndsretning.

1802 kom han til Danmark for at forkynde disse tanker. Han hørte her øjenvidner fortælle om slaget i Kongedybet og blev stærkt betaget deraf. Det viste jo, at oldtidens kæmpeånd endnu levede i folket. — Da traf han Oehlenschläger; de kom i diskussion, og kort efter besøgte Oehlenschläger ham. En 16 timers samtale påfulgte, hvor Steffens indviede ham i romantikkens tankeverden. Grebet deraf gik Oehlenschläger hjem og skrev „Guldhornene", som han kom tilbage med og læste for sin læremester, der begejstret omfavnede ham og udbrød: „De er jo virkelig digter!" — „Jeg tror det næsten også", svarede Oehlenschläger undseligt.

De guldhorn, som var blevet fundet ved Gallehus, var for nylig blevet stjålet. Det gav Oehlenschläger emnet til digtet: Menneskene „hige og søge" efter et glimt fra gamle dage, og „de forklarede Høje"[2] lader „en mø" finde „helligdommen". Det fremkalder en søgen efter flere skatte, men der går „et sekel". Da lader guderne „naturens søn" finde den næste helligdom for de „sjeldne få, som vor gave forstå". Men da menneskene kun ser på gudernes gave med et „mat, nysgerrigt øje", tager guderne deres gave tilbage.

Med „Guldhornene" indledes romantikken i Norden.

Steffens holdt en række forelæsninger, hvortil der var en mægtig tilstrømning, selv om „få forstod noget sammenhængende af hans med mange kunstord udstafferede tale"[3]. Det var nye tanker, og de blev fremsat med et liv og en varme, som udsprang af, at taleren i en tung tid selv havde fundet hvile i dem. Mange reves med, andre stillede sig mere kritiske til flere af påstandene.

Man var ikke overbevist om, at Schellings naturfilosofi kunne bestå for en videnskabelig prøve — eller at det anelsesfyldte måneskin var at foretrække for det klare dagslys. Især faldt det mange for brystet, at disse romantikere talte med hån om det jævne arbejdes udøvere. Selv om de med rousseausk begejstring talte om „naturens søn", så de dog i ham en „spidsborger" eller „filister", der intet fattede af det åndelige livs herlighed. Den var forbeholdt „de sjeldne få": genierne.

Steffens havde håbet at få et ledigt professorat ved Københavns uni-

[1] Holger Begtrup.
[2] Guderne.
[3] Grundtvig.

versitet. Da det glippede, drog han tilbage til Tyskland. „Han kom og svandt som et luftsyn, og det var .. godt; thi han havde vist ellers forvirret om ej forrykket mange hjerner; nu derimod vakte han kun eftertanke, og mangt et frøkorn, som han udstrøede, er vist under Guds velsignelse i stilhed opvokset til at bære god frugt"[1]. — Han blev vækker for romantikken i Danmark; men bevægelsen blev selvstændigt tilegnet og fik et sundere, mindre sværmerisk præg end i Tyskland.

Oehlenschläger blev den romantiske digtnings førstemand herhjemme. 1805 udkom hans betydeligste digt „Aladdin", den danske romantiks hovedværk. Emnet er hentet fra et af 1001 nats eventyr. Aladdins modpart, Nureddin, er noget af en faustnatur, han er søger, men vil kun sig selv. Aladdin er „naturens muntre søn", som får lampen, ikke for sine dyders skyld, eller fordi han søger efter den; men fordi han er den barnligt sorgløse. Thi lykken „kommer selv, den vil ej gribes efter". Og når han i anden del sejrer over Nureddin — der ikke ejer fantasi til selv at ønske goder, men kun i misundelse frastjæler Aladdin hans rigdom — da er det, fordi han stadig har bevaret sin uskyldighed.

1805 drog Oehlenschläger ud på en 4-årig udenlandsrejse, hvor han bl. a. gæstede Goethe, der blev hans store forbillede, så han endog forsøgte at digte på tysk, hvad han dog ikke magtede. Selv forstod han vist ikke, hvor forskellig han var fra den store tyske digter.

På denne udenlandsrejse skrev han to af sine mægtigste dramaer: I „Hakon Jarl hin rige" skildres kampen mellem den hensynsløse hedning Hakon Jarl og den lyse kristne helt Olaf Trygvesøn. „Baldur hin gode" er mindre dramatisk, men måske hans tankerigeste værk.

Efter sin hjemkomst giftede Oehlenschläger sig og nedsatte sig som digter. I de følgende år skrev han en mængde værker, hvoraf dog kun enkelte har større værdi. Når den svenske digter Tegnér 1829 i Lund laurbærkronede ham som „den nordiske sangarekungen", skyldtes det hans ungdomsdigtning.

H. C. Ørsted (1777—1851).

Hans Christian Ørsted, om hvem Harald Høffding har skrevet, at han var „en af de sundeste sjæle, dansk åndsliv kender", var både som naturforsker og tænker stærkt påvirket af romantikken. Både i sin forskning og sin tænkning søgte han efter enhed bag mangfoldigheden. Bag de naturlove, som giver sig til kende i legemers fald, den elektriske

[1] Grundtvig.

strøm, magnetens tiltrækning, lysets brydninger osv., så han en samfoldighed[1], „een virkende idé, en uendelig levende fornuft" — det var Gud. Hans opdagelse af den elektriske strøms indvirkning på en magnetnål — der danner grundlaget for den tekniske udvikling af elektromagnetismen — skyldtes et forskerarbejde, som gik ud på at finde sammenhængen mellem de forskellige naturlove. — Mange af romantikkens digtere dyrkede overtroen. Ørsted rådede dem til i stedet for at finde det poetiske i selve naturen; selv hengav han sig aldrig til fantastiske spekulationer, men byggede altid på grundige videnskabelige undersøgelser; thi videnskabsmanden skulle søge sandheden uden hensyn til egne ønsker. „Måtte vi ikke skamme os i vort inderste, når vi greb os selv i at ville have en anden sandhed end den virkelige? .... Nej, lad os give sandheden ære, med den er det gode uopløseligt forbundet. Den fulde sandhed fører altid sin trøst med sig". — Da Grundtvig i en verdenshistorie 1812 krævede, at videnskaben skulle bøje sig for bibelens autoritet — et krav, han senere erkendte for uholdbart — hævdede Ørsted deroverfor videnskabsmandens ret til fri forskning. Og da biskop Mynster i en kritik af hans værk „Ånden i naturen" hævdede, at udviklingen måtte være begyndt med en fuldkommenhedstilstand, påviste Ørsted, at al udvikling i naturen gik fra det enkle til det sammensatte, fra lavere til højere former, også i menneskelivet. „Hvert enstigt menneske begynder jo sin tilværelse som aldeles bevidstløst foster og efter fødslen som fornuftsløst, spædt barn .... Det legemlige onde, undergang, sygdom og død er ældre end syndefaldet". — Han tror ikke, bibelen strider mod videnskaben; men skulle det synes så, „måtte man, indtil højere indsigt vandtes, lade sådanne steder henstå som uopklarede dunkelheder".

H. C. Ørsted.
(Maleri af C. W. Eckersberg).

[1] Et af de ord, han har dannet.

Det var for Ørsted givet, at det var den samme Gud, der havde givet naturlovene og de moralske love for menneskelivet; altså måtte der være harmoni imellem dem. At finde naturlovene betød for ham at finde Guds vilje. Hans tro på harmonien udsprang måske i nogen grad af hans harmoniske livsførelse. Selv var han en fin og ædel personlighed, nobel i debatten, lykkelig i sit ægteskab og omgivet af en kreds af betydelige mænd og kvinder, som alle var hans venner.

Rasmus Rask. (Stik fra 1818).

Han havde stor respekt for rationalisternes oplysningsiver og blev på en måde selv banebryder for udviklingslæren, der fik sin blomstringstid i 1800tallets sidste halvdel.

Rasmus Kristian Rask (1787—1832).

Hvad H. C. Ørsted søgte på fysikkens område, søgte Rasmus Kristian Rask inden for sprogets: Enhed og sammenhæng bag mangfoldigheden.

Han var skræddersøn fra Fyn. Faderen, der var en efter tidens forhold kundskabsrig mand, som ejede en god bogsamling, havde mistet tre sønner, og da Rasmus var skrøbelig som barn, skal han have sagt, at Vorherre tog, hvad der duede, og lod ham beholde skrabet. Snart opdagede han dog sønnens rige evner, og både han og sognepræsten begyndte at læse med drengen, der som 13-årig kom i Odense latinskole, hvor han snart vakte lærernes opmærksomhed ved sin enestående begavelse, sin flid og skarpsindighed. Han studerede der Snorres „Norges kongesaga" på islandsk, og ved at sammenholde den med en dansk oversættelse skrev han både en islandsk ordbog og en tilsvarende sproglære.

Han måtte i sin studentertid væsentligt ernære sig ved at give privatundervisning i fag, han ikke interesserede sig for. Hans kår var da så trange, at hans helbred antagelig derved fik et knæk, det ikke forvandt, fordi han manglede den nødvendige ernæring.

Han anså islandsk for det oprindelige oldnordiske sprog og udgav en „Vejledning til det islandske eller gamle nordiske sprog", som fik stor betydning for nordisk sprogvidenskab. Samtidig studerede han andre

sprog for at drage sammenligning mellem dem. Og som 24-årig vandt han en prisopgave, Videnskabernes Selskab havde udsat, ved sin „Undersøgelse om det gamle nordiske eller islandske sprogs oprindelse", et grundlæggende værk inden for den sammenlignende sprogvidenskab. Han påviser, hvordan man skal finde slægtskab mellem sprogene, og viser, at græsk, latin, tysk, nordisk og de slaviske sprog hører til samme sprogæt, er af samme rod. — Bag dem, mente han, måtte der være et andet, som var kilden til dem alle, muligvis det indiske eller persiske, hvis det da ikke „var skjult for dybt under jorden".

Rask fik 1814 en lille understøttelse til en rejse til Island, hvor han nu lærte det land og folk at kende, hvis sprog han elskede højest næst efter det danske. I de to år, han opholdt sig der, besøgte han især de steder, sagaerne beretter om, og lærte sig at tale sproget til fuldkommenhed.

Kort efter sin hjemkomst fik han bevilget understøttelse til en rejse til østens lande for at søge, om det var muligt at finde de oprindelige kilder til de ariske sprog. Det var særlig i Persien og Indien, han håbede at finde ind til sprogenes rod. I Indien søgte han forbindelse med parserne (I s. 27), der havde bevaret deres hellige skrifter i det oprindelige zend-sprog fra 4—500 år f. K. Hos dem lykkedes det ham at skaffe sig en hel del håndskrifter på dette sprog såvel som på pehlevi, det persiske sprog fra 2—300 år e. K. — I de 6 år, han var borte, led han ofte af pengemangel, tit var han syg og pintes af tvangsforestillinger om, at han var forfulgt, hvad antageligt skyldtes overarbejde og underernæring i forening.

Efter sin hjemkomst spredte han sig over uvæsentlige arbejder. Han synes ikke at have magtet at bearbejde det indsamlede stof. På grund af sin store kærlighed til Danmark skrev han desuden næsten alle sine bøger på dansk, også dem, der kun havde bud til en snæver kreds af sprogmænd, hvorved han afskar sig fra at få udenlandske videnskabsmænd i tale. Mest var han optaget af et nyt dansk retskrivningssystem, der skulle nærme skriftsproget til det talte sprog og nærme de nordiske skriftsprog til hinanden.

Staten forbigik ham, da et professorat i østerlandske sprog blev ledigt. For at ernære sig måtte han stadig give dårligt lønnet privatundervisning. Alligevel afviste han en vellønnet plads i Edinburgh med de kendte ord: „Sit fædreland skylder man alt, hvad man kan udrette". 1831 blev han endelig udnævnt til professor i orientalske sprog. „Jeg frygter, det er for sildig", sagde han. Og det var det. Året efter døde han.

Efter hans død skrev Grundtvig om ham:

Ikkun mellem skjaldes frænder
finder man en ungersvend,
der sit livslys selv udbrænder
for, hvad længst er svundet hen:
Ej for guld, og dog med gammen
selv går op i alterflammen.

Bertel Thorvaldsen (1770—1844).

Romantikkens digtere søgte at skildre det ideale menneske, Bertel Thorvaldsen at fremstille den ideale menneskeskikkelse. Det er ham, H. C. Andersen tænker på, når han synger om „danskens sang og mejselslag", der høres „så vidt om jorden".

Hjemmet var fattigt; faderen, der ernærede sig ved at udskære gallionsfigurer, underviste ham i tegning og skrivning, og moderen lærte ham at regne og læse; anden skolegang fik han ikke. Men da man på kunstakademiet kunne få gratis undervisning, gik han der, fra han var 11 år. 1793 vandt han akademiets store guldmedalje og fik derfor et stipendium til et tre års ophold i Rom.

„I Rom smeltede Nordens sne mig af øjnene", sagde han derom. Som vejledere fik han maleren Carstens, der åbnede hans øjne for den oldgræske billedkunst, og kunstforskeren Zoëga, der gav ham kendskab til oldtidens Grækenland, men hvem han irriterede ved sin mangel på kendskab til de mest kendte græske oldtidssagn.

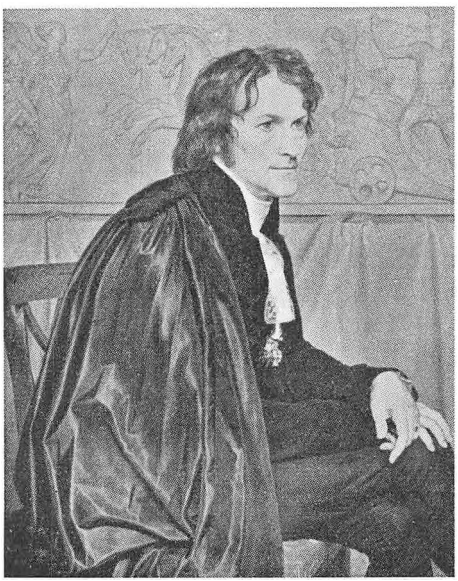

Bertel Thorvaldsen.
(Maleri af C. W. Eckersberg. Kunstakademiet).

Foreløbig tog synet af den græske oldtidskunst helt modet fra ham. Først 1801 skabte han et værk, han selv kunne anerkende: Jason med det gyldne skind. Det var fremstillet efter et græsk sagn og vakte stor opmærksomhed. Thorvaldsen var dengang så fattig, at han måtte låne penge for at få figuren støbt i gips. Og da der ingen køber meldte sig, måtte han rejse hjem. Men dagen før hjemrejsen indfandt en rig

englænder sig og spurgte, hvad figuren skulle koste i marmor. „600 zekiner"[1], lød svaret. Han bød 800 og gav forskud, så Thorvaldsen kunne begynde.

I den følgende tid skabte han nu en mængde kunstværker. Det var tiest den oldgræske kunst, han efterlignede, og sine emner hentede han mest fra græske sagn: De tre gratier[2], Merkur, Adonis m. fl. — 1811 fik han i løbet af tre måneder frisen „Alexander d. Stores indtog i Babylon" færdig, et relief, der var over 35 m langt og 1 m højt. Det skulle forherlige Napoleons indtog i Rom.

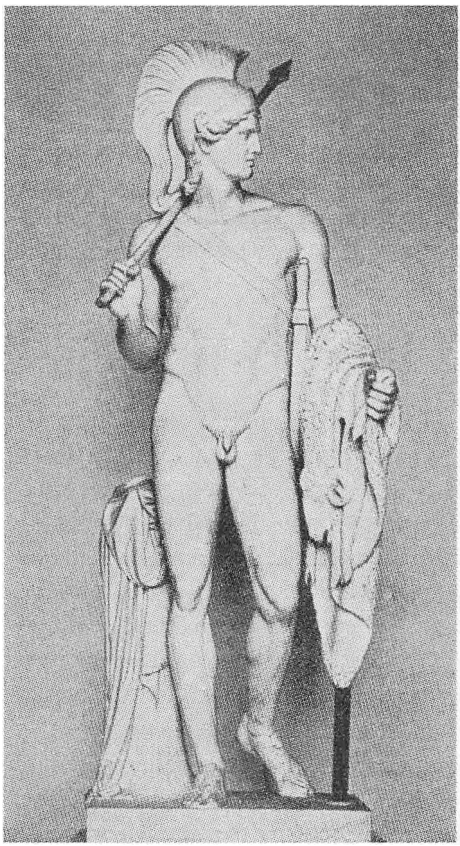

Jason. (Thorvaldsens museum).

Snart kom der bestillinger til ham fra flere egne i Europa; blandt disse må især nævnes „Svejtserløven", udhugget i en klippe til minde om den svejtsiske garde, der faldt for Ludvig XVI (II s. 267), „Johan Gutenberg", bogtrykkerkunstens opfinder (Mainz), og den polske frihedshelt „Fyrst Poniatowski" (Warszawa)[3] — Gruppen „Amor og Psyche", en af Thorvaldsens smukkeste statuer, er bygget over sagnet om Amor og Psyke (I s. 37). Hans eget forhold til Amor var mindre smukt: En gift italienerinde blev forelsket i ham og forlod sin mand for at blive hans elskerinde. Hun fødte ham en datter, men var — nok ikke uden grund — meget skinsyg på ham. Det var vistnok den væsentligste årsag til, at han 1819 efter stærke opfordringer besøgte sit hjemland.

Han blev modtaget med begejstring og fik betroet den opgave at udsmykke Frue Kirke, der var blevet genrejst efter bombardementet 1807.

---

[1] 1 zekin = ca. 8 kr. i guldværdi.

[2] Skønhedsgudinder.

[3] Ødelagt ved Warszawas bombardement 1944; en kopi er 1948 skænket byen af den danske regering.

Man havde først overdraget hans elev Freund at fremstille apostelfigurerne; men nu overtog Thorvaldsen det uden at tænke på, at det måtte krænke Freund. Da en af hans venner udtalte tvivl om, at han, der aldrig havde vist kirkeligt sindelag, kunne påtage sig denne opgave, svarede han: „Jeg tror jo heller ikke på de græske guder, og dem kan jeg dog fremstille". Thorvaldsen gjorde Frue Kirke til en af de smukkeste kunstnerisk udstyrede kirker i verden: Over indgangen findes frisen „Johannes prædiker i ørkenen", langs opgangen de 12 apostle — hvor Paulus er medtaget og Judas Iskariot udeladt — Døbefonten er fremstillet som en engel, der holder en muslingeskal, og ved sin fremstilling af Kristus tænkte Thorvaldsen på hans ord: „Kom hid til mig, alle I, som arbejder og er besværede".

1820 drog han tilbage til Rom, hvor han havde henimod 40 mand i arbejde, og hvor de påtænkte værker skulle udføres. — Senere tilbød han fædrelandet at skænke det sine værker, hvis man ville rejse en værdig bygning til dem. Det fik han løfte om, og han besluttede sig til at tilbringe sine sidste år i Danmark. 1838 blev den 67årige kunstner og hans værker hentet hjem på en dansk fregat.

En mængde mennesker tog mod skibet, da det gled ind i havnen. Og da en regnbue i det samme hævede sig over det, opfattede mange det som himlens hyldest til den store kunstner.

Han vedblev at være noget af et stort barn, en „godmodig egoist" har man kaldt ham. Fornemme kappedes om at modtage ham som gæst, og han sagde nødigt nej, hvad der gik ud over hans arbejde. Dog fortsatte han sin virksomhed til det sidste. Endnu på sin dødsdag modellerede han på en buste af Luther.

Efter Thorvaldsens ønske blev museet til hans værker opført i græsk stil. Arkitekt Bindesbøll gav tegningen til det, og rundt om det malede kunstmaler Sonne billeder, som gengav scener fra Thorvaldsens indtog i København. I museets gård blev den store kunstner stedt til hvile.

N. F. S. Grundtvig (1783—1872).

Romantikerne havde fået øje for åndslivets herlighed, men mente, at det kun var „for de sjeldne få". Grundtvig arbejdede livet igennem for, at hele folket skulle få del deri.

Han fødtes i Udby ved Præstø. Faderen hørte til de gammeldagslutherske præster. Kaldet var fattigt, så forældrene tit pintes af økonomiske bekymringer, men alligevel gik ingen fattig uhjulpet derfra. Farfaderen, Otto Grundtvig, var en djærv og kraftig personlighed, og mo-

deren, Kathrine Bang, ligeså. Hendes valgsprog var: „Hellere død end rådvild!“ Hun troede, hun hørte til den middelalderlige hvideslægt, hvortil bl. a. Absalon hørte, en tro, der gav sønnen sans for historie og ansvarsfølelse over for ætten. Sin første undervisning modtog han i hjemmet, hvor han tidligt slugte en mængde historiske værker og især var optaget af Luthers ensomme kamp i Worms. Det kristenliv, der levedes i hjemmet, blev ham senere til stor hjælp i en tid, hvorom han siden skrev, at han „fo'r vild i ungdomsdage, vild fra Gud og fra hans ord“.

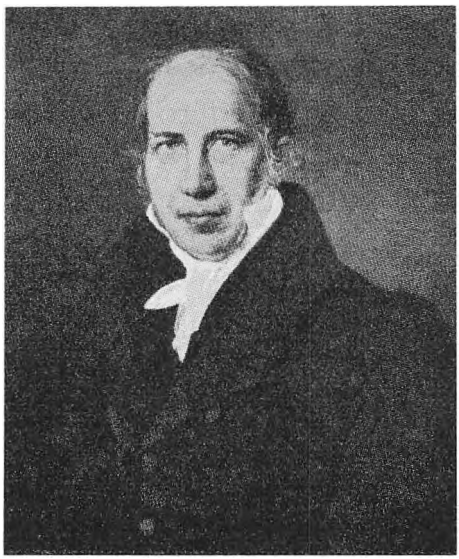

N. F. S. Grundtvig.
(Maleri af C. A. Jensen. Ny Carlsberg Glyptotek)

Sine sidste drengeår tilbragte han hos en ven af sine forældre, pastor Feld i Tyregod, som forberedte ham til latinskolen. Der blev han kendt med den mørke jyske hedeegn, som han senere priste i sangen „Der er et land så kosteligt“. Også der læste han alt, hvad han kunne få fat i.

De to følgende år i Århus latinskole blev de dødeste i hans liv. Han lærte kun at læse lektier, spille kort, ryge tobak og at drive. Dog gjorde han derved den erfaring, at en sådan skolegang i overgangsalderen var en uting, der kun førte til „drengeleg med videnskaben“. — Uden åndelig sans kom han til Københavns universitet 1800. Heller ikke der modtog han nogen åndelig påvirkning. 1803 tog han teologisk embedseksamen „uden ånd og uden tro“ og som „farisæer af det reneste vand“.

1805 blev han huslærer på Egelykke på Langeland, hvor han snart blev heftigt forelsket i herremandens smukke, åndfulde frue, Constance de Leth. Forgæves kæmpede han mod denne følelse, som han intet øjeblik tænkte på at omsætte i ord eller handling. Men den slog hul på hans selvgodheds panser. Han erfarede, at hjertet er „det dybe, underfulde“ og „havde tabt den ro, som følger med åndelig død, og vundet den uro, som er livets uadskillelige rejsefælle“[1]. Han oplevede et poetisk-religiøst gennembrud, hvor han fandt „Gud overalt“: i digtning, tænk-

[1] Professor Rønning.

ning, myter, historien, men især i „bøgernes bog", bibelen. — 1808 brød han op fra Egelykke og fik derpå et par frugtbare arbejdsår, hvor han omsatte de stærke følelser i åndeligt virke. Han skildrede brydningerne mellem hedenskab og kristendom i sin storladne digtning „Optrin af kæmpelivets undergang i Nord". Man betragtede dengang myterne som forvansket historie. Nu påviste Grundtvig i „Nordens mytologi", at de var folkedigtning og altså udtryk for den tids folkeånd, og han fik stor betydning for den følgende tids forskning ved at skille de forskellige kilder ud fra hinanden. Ved at arbejde med historien så han, at folkelivet var rigest i de tider, da menighedslivet var det. Da stødte han hos en tysk historiker på et ord om „det visne kors", der var plantet i Norden, og han besluttede at påvise, at historien førte en anden tale.

Da fik han brev fra moderen om at blive faderens kapellan, da denne ellers måtte søge sin afsked, hvorved hjemmet ville komme i yderste nød. Skønt han nødigt ville forlade København, besluttede han sig til at holde dimisprædiken[1], hvor han brugte emnet: „Hvi er Herrens ord forsvundet fra hans hus?" Han rettede deri et voldsomt angreb på den rationalistiske forkyndelse, hvorved han vakte stor forbitrelse inden for præstestanden. — I den første tid derefter levede han i en begejstringsrus, hvor han drømte om at blive en ny åndelig reformator.

Da lød der pludselig en røst i hans indre: „Er du selv en kristen?" Der fulgte nu en sjælekamp, hvorom han senere skriver i „Nyårsmorgen":

Jeg kæmpe mig ville
til kærligheds-kilde,
omskabe jeg ville mig selv.

Men han erfarede, at det magtede han ikke.

Da lærte jeg arme
i midvinter sval,
at lys uden varme
er helvedes kval;
ej græde jeg kunne
for Gud eller ven,
kun grue og grunde
og grue igen.

[1] En eksamensprædiken, teologen skal holde, før han kan blive præst.

Kampen kastede ham helt ud på sindssygens rand.

Tilsidst fulgte en af hans venner med ham hjem. Da denne ven satte faderen ind i sønnens sjælstilstand, svarede den gamle Johan Grundtvig: „Gud ske lov! så lider han af anfægtelse". Af erfaring vidste han, at det var vejen til levende kristentro. I hjemmet fandt Grundtvig hvile i en barnlig gudstro, blev faderens kapellan, fik en rig præstegerning og erkendte nu, at „enhver sjæl, som Gud har skabt til evigt liv, må jo være dyrebar for hans tjener. I denne kristelige vurdering af mennesket ligger den første spire til Grundtvigs folkelighed"[1].

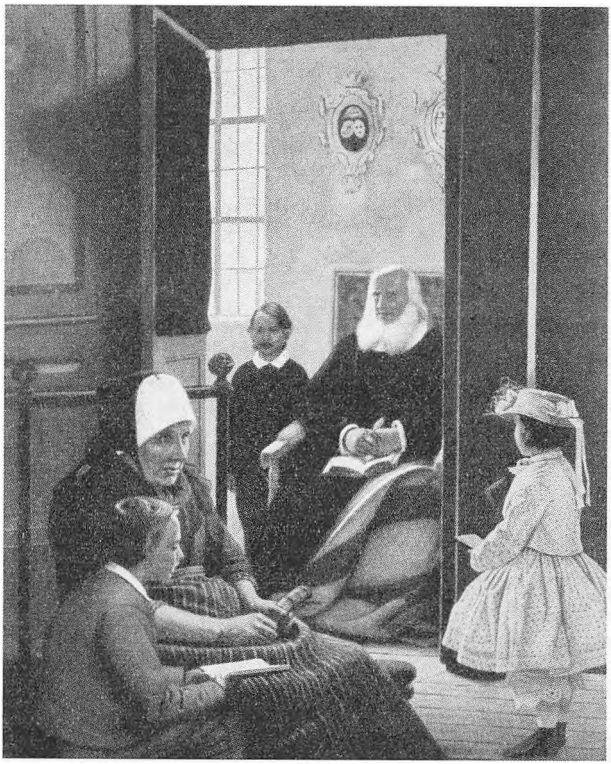

Chr. Dalsgård: Grundtvig under salmesangen i Vartov kirke.

1812 udgav han en „Verdens - krønike", hvori han ud fra et snævert bibelstandpunkt fældede ofte rammende, men også tit uretfærdige domme over flere af sine samtidige. — Da faderen døde, søgte han embedet efter ham, men fik afslag, skønt menigheden bad om at få ham. Så vendte han tilbage til København, hvor han af og til prædikede for andre præster. Men efter at han ved en præstesynode havde talt hårdt om præsteskabets synder, var næsten alle kirker lukkede for ham.

Da anmodede Frederik VI ham om at oversætte Sakses Danmarkshistorie og Snorres Norges kongesaga til dansk og gav ham en årlig pengesum, mens arbejdet stod på. Og da han var færdig med dette arbejde,

[1] Holger Begtrup.

betalte en privatmand ham for også at oversætte Bjovulfkvadet (I s. 192). Grundtvig håbede dermed at vække Nordens folkeånd til live og søgte at oversætte værkerne på et mål, jævne folk kunne kendes ved. Oversættelsen, som samtidens smagsdommere rynkede på næsen af, blev til berigelse for det danske sprog. Men kun få læste værkerne. Grundtvig erfarede derved, at det var med munden, ikke med pennen, man skulle „vække et folk af dvale".

Fra samme tid stammer hans smukke digt „Påskeliljen", hvori han skildrer vagten ved graven og Kristi opstandelse, men billedligt giver udtryk for samtidens forhold til kristendommen, dens ligegyldighed, spot, rationalistiske fortolkningskunster, men også dens alvorlige søgen.

1821 kaldede kongen ham til præst i Præstø; men han ønskede at få en gerning i København og blev året efter kapellan ved Kristianshavns kirke, hvor der snart samledes en stor kreds om ham. — 1824 skrev han her sit storladne, men ofte dunkle digt „Nyårsmorgen", hvori han bl. a. varslede om en nytid for Danmark.

Han havde længe forberedt sig til en afgørende kamp mod rationalisterne, men søgte, bad og kæmpede længe forgæves for at finde det ord, der er „skjult for de vise og forstandige, men åbenbaret for de umyndige" (Matth. 11, 25). Da slog det „i et velsignet øjeblik" ned i ham, at trosbekendelsen ved dåben er det kristne grundord. Dermed følte han sig rustet til kampen. — 1825 udgav professor H. N. Clausen et skrift, „Catholicismens og protestantismens kirkeforfatning, lære og ritus", hvori han hævdede, at protestantismen byggede på bibelen; men den måtte fortolkes af dertil uddannede. Det betød, forstod Grundtvig, at pavevældet blev afløst af præstevælde, og i „Kirkens genmæle" rettede han et voldsomt angreb på Clausens bog og krævede af ham, at han enten måtte gøre afbigt eller nedlægge sit embede. Clausen svarede med at anlægge injuriesag mod Grundtvig, der blev idømt en bøde — som venner betalte for ham — og livsvarig censur, så han fremtidig intet måtte lade trykke, uden en dertil ansat politimand først havde godkendt det. — En af dommerne erklærede dog offentligt, at han havde stemt mod dommen, da Grundtvigs angreb var berettiget.

1826 skulle der holdes tusindårsfest for Ansgars komme til Danmark. Man måtte dertil bruge andre salmer end dem, der stod i den autoriserede salmebog, og Grundtvig havde skrevet nogle salmer dertil, bl. a. „Den signede dag", der var omdigtning af en middelalderlig salme. Det blev ham forbudt at bruge dem. Det blev dråben, der fik bægeret til at flyde over: Han tog sin afsked som præst. Han havde 1818

giftet sig med Elisabeth Blicher og stod nu med hustru og børn og havde kun pennen at ernære dem med. Da gav kongen ham tre somre i træk penge til studierejser i England.

1824 havde han udtalt ønsket om et samarbejde med meningsfæller til „oplivelse af Nordens helteånd til kristelige bedrifter på en med tidens tarv og vilkår passende bane". I England blev han betaget af den driftighed, der prægede engelsk borgerliv, og forstod, at det skyldtes den borgerlige frihed, englænderne havde. Men betød friheden så meget for borgerlivet, måtte det betyde lige så meget for åndslivet. Han blev derfor nu frihedens varme talsmand. I indledningsdigtet til „Nordens mytologi eller sindbilledsprog" brugte han det kendte ord om „Frihed for Loke såvel som for Thor", hvormed han ikke mente frihed til „at gøre det onde, man vil", men „frihed for alt, hvad der stammer fra ånd": for tanke, tro og forskning.

1831 kundgjorde Frederik VI, at han ville lade befolkningen vælge rådgivende stænderforsamlinger. Grundtvig mente, at de, der skulle give kongen råd, måtte først kende deres folk. Det førte ham ind på højskoletanken. Undervisningen på den højskole, han tænkte sig, skulle samle sig om „fædrelandet med dets naturlige og historiske beskaffenhed, henført til det virkelige liv og øjeblikkets krav." Han tænkte sig, at der skulle statens embedsmænd og „alle de, der vil høre til de dannede stænder", kunne få deres uddannelse. — Senere klaredes det for ham, at højskolen først og fremmest skulle være en „skole for livet", hvor målet var, at „lære sin Gud og sig selv at kende".

1837 bad nogle studenter ham om at holde en række historiske foredrag. Men hvor gerne han end ville, afslog han det, da han mente, at når hans pen var bundet af censuren, var hans mund det vel også. Han søgte imidlertid om at blive fritaget for censuren. Det skete, og i glæde derover skrev han sangen „Moders navn er en himmelsk lyd". 1838 holdt han derefter en række foredrag, som han kaldte „Mands minde", idet han skildrede den tid, han selv havde oplevet. Der var en mægtig tilstrømning til foredragene, der på en måde var forløbere for den grundtvigske folkehøjskole, og da han en aften havde fortalt om Willemoes, hvis venskab han havde vundet, mens han var på Langeland, foreslog en tilhører, at forsamlingen skulle synge „Kommer hid, I piger små". Den blev sunget med stor begejstring. En fri, levende tale og fællessang havde afløst universitetsforelæsning.

Under sin sjælelige kamp 1810 havde Grundtvig i en rolig stund digtet barnesalmen „Dejlig er den himmel blå". Juleaften 1825, da han følte savnet af den juleglæde, han kendte som barn og skulle vidne om

næste dag, bad han „Guds engle små" om at komme „fra højen himmelsale", og året efter omdigtede han „Den signede dag, som vi nu ser". Endnu flere salmer havde han skrevet, da hans ven, præsten Gunni Busck, der var velhavende, indtrængende bad om lov til at underholde ham nogle år, som han skulle bruge til at oversætte salmer fra andre lande og andre tider. Grundtvig gik modstridende ind derpå, og i årene efter 1835 oversatte eller omarbejdede han en mængde sådanne salmer, hvoraf bl. a. kan nævnes „Kærligheds og sandheds ånd", „Hil dig, frelser og forsoner", „Kommer, sjæle, dyrekøbte" og „Det kimer nu til julefest". Selv skrev han en mængde, i alt omkring 1400.

Han tog intet kunstnerisk hensyn, og i en del salmer findes ting, der er mere rimeri end poesi. Men hans digteriske evne var så rig, at mange af hans salmer hører til den lødigste poesi inden for dansk digtning. De spænder over alle kirkelivets områder. Næsten alle de bibelhistoriske fortællinger har han omskrevet i sange, så de kan synges ind i børnene. Skolen skulle derved blive det „værksted for solen", han havde spået om i „Nyårsmorgen". — Der er salmer til næsten alle prædikentekster, især til julen, påsken og pinsen; der er til barnedåb („O, lad din ånd nu med os være"), til konfirmation („Han, som på jorden bejler"), til bryllup („Det er så yndigt at følges ad") og til begravelse („Som dug på slagne enge", „At sige verden ret farvel"), og der er både morgen- og aftensalmer.

Hans salmedigtning er udpræget dansk: Vølvens spådom om den guldtækte borg i Gimle (I s. 218) bliver til „en borg så prud og grand med gammen i gyldne sale", og omkvædet i folkevisen om „hr. Villemand og hans mø så prud" genkendes i

slå harpen, du fromme salmist på jord —
Strengen er af guld —
for Jesus, vor konge, Guds levende ord —
Så lifligt vi lege for Herren.

Guds riges glans opstår „som aks i vang, som maj i bøgeskove". Den gamle skik, at man ikke må bære julen ud: ikke i julen besøge et hjem uden at nyde noget — lyder i bønnen til englene: „Udbære vor jul ej nænne I" — børnene tæller timerne til jul, og himlens borgerled åbnes for menneskene, ja „på gavl[1] for os står himlens port".

[1] Vidåben.

Mere end nogen af Danmarks andre salmedigtere er Grundtvig menighedens sanger, sammen med den føler han, at:

ånden er bedre end kød og blod,
Herren er liflig og ejegod,
kristne har kronede dage.

Bernhard Severin Ingemann (1789—1862).

Blandt de vårtegn, Grundtvig omtalte i „Nyårsmorgen", var Ingemanns „Valdemar d. Store og hans mænd".

Ingemann var præstesøn fra Torkildstrup på Falster. Hjemmet var præget af en lys forsynstro. Faderen omtales som „en sand Nathanael", og om moderen vidnede sønnen, at „hun så verden i sollys eller i måneglans, aldrig i nogen nat uden stjerner". Fra hjemmet blev sønnen fortrolig med fuglenes færden og sang og så med beundring på sneglens kunstfærdige hus. — Da døde faderen. Han råbte kort forinden i febervildelse til den tiårige Bernhard: „Af vejen for rælingen, dreng!" Disse ord lød stadig siden i sønnens øre, hvis en fristelse eller fare nærmede sig. Han undgik derved mange fristelser, men lærte vel også mindre at kende om fald og frelse.

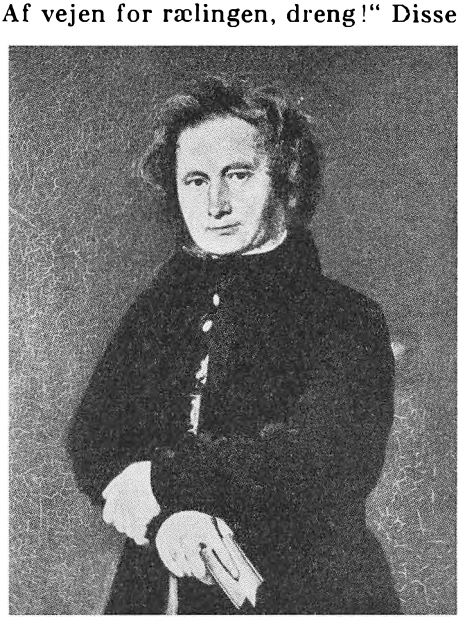

B. S. Ingemann.
(Maleri af C. A. Jensen. Frederiksborg).

Han kom i Slagelse latinskole, hvor tonen blandt kammeraterne ofte var rå, og skolearbejdet mest bestod i lektieterperier. Han trak sig da tilbage i sig selv og hengav sig til drømmerier. 1806 kom han som student til København, hvor han var med til at forsvare byen mod englænderne.

1809 døde hans moder af brystsyge, og i løbet af de to følgende år tre af hans brødre af samme sygdom, og han troede, at han også selv skulle dø ung. Det prægede de digte, han udgav 1811, og hans følgende skuespil, der var „fulde af måneskin og kirkegårdsluft". Men jo mere sentimentale hans digte var, des mere yndede blev de.

Da foretog han 1818—19 en udenlandsrejse, hvorfra han vendte mere

åndelig sund hjem. Han blev lærer ved Sorø Akademi og giftede sig efter 11 års forlovelse med Lucie Mandix, med hvem han levede i et lykkeligt ægteskab. — Grundtvig sendte ham et eksemplar af sin oversættelse af Sakse og bad ham iklæde skikkelserne digtningens klædebon, hvad han ikke selv var i stand til.

1824 udsendte Ingemann „Valdemar d. Store og hans mænd", med det indledningsdigt, der blev som et program for den danske folkehøjskole:

Stig op af graven, du slægt, som døde!
forkynd dit fald, og afmal din brøde!
advar os for udslettelsens dom,
og viis os, hvorfra din frelse kom.
Men I, som lyste i tider dunkle,
som klare nordlys ved midnat funkle,
I store ånder, som over jord
med frelsens evige banner fór,
der Herren mægtig sin hånd udrakte
og folkeånden til liv genvakte —
lys atter for os i natlig tid,
I åndekæmper i Herrens strid!
Og blunder atter i blødheds drømme
mit fødeland ved de dybe strømme —
hvad heller raser i blinde lyst
forvildet slægt mod sit eget bryst —
da ryster sjælen og vækker ånden
og styrker hjertet og ruster hånden
til stor, til dansk og til herlig id,
til Danmarks frelse i nødens tid.

Digtet efterfulgtes af de historiske romaner „Valdemar Sejr", „Erik Menveds barndom", „Kong Erik og de fredløse" og „Prins Otto af Danmark" og afsluttedes med det historiske digt „Dronning Margrethe". Det er let at påvise historiske fejl i romanerne, især fordi Ingemann ofte brugte folkeviserne som kilde. Men bøgerne blev yndet folkelæsning; de vakte fædrelandskærlighed hos læserne og gav dem høje, rene idealer at stræbe mod.

Senere fortsatte Ingemann sin historiske digtning med „Holger Danske", hvorfra mange sange blev almindeligt folkeeje, f. eks. „I alle de riger og lande", „Jeg så kun tilbage" og „Ved Lejre græsser nu får på vold". Men særlig elsket blev hans morgen- og aftensange og flere af

hans salmer: „I østen stiger solen op", „Der står et slot i vesterled", „Julen har bragt velsignet bud", „Dejlig er jorden" m. m. fl.

På sin 70-års fødselsdag modtog han af danske kvinder et smukt forarbejdet guldhorn med figurer fra hans digterværker. Det var folkets tak for, hvad han gennem sin digtning havde skænket det.

Steen Steensen Blicher (1782—1848).

Blicher blev jydernes folkelige vækker. — Han voksede op i hedesognet Vium, syd for Viborg, hvor faderen var præst og samtidig underviste sognebeboerne i landbrug o. lign. Moderen var tungsindig og endte som sindssyg. Fra faderen arvede han trangen til at tjene sine medmennesker, fra moderen hang til depression og et følsomt sind, så han led med de lidende.

I sin studentertid blev han så angrebet af brystsyge, at lægerne opgav ham. Han tog imidlertid selv kampen op med sygdommen og fik plads som huslærer, gik på jagt, blæste på fløjte, spiste kraftig mad — og blev rask.

Efter at have taget eksamen blev han adjunkt ved Randers latinskole og giftede sig derpå med sin afdøde farbroders 17-årige enke. Men han forstod lige så lidt hendes overdrevne renlighedssans, som hun forstod hans digtning. Begge var uøkonomiske, og samlivet blev ulykkeligt. — På grund af forsømmelighed måtte han opgive adjunktpladsen og var derpå en tid forpagter af faderens præstegård, indtil en ven skaffede ham det fattige præstekald Torning, nær hans barndomshjem. Men stadig sank han dybere i gæld. Senere fik han det gode præsteembede Spentrup ved Randers. Hans kår forbedredes noget, men ikke mere, end at han stadig følte sig som „en stakkels gældbunden fange".

Ofte skrev han da af pengenød, i håb om at tjene så meget, at han kunne „pynte" sine „8 børn med vadmelskofter og træsko". På lange jagtture færdedes han blandt „lyngens studekørere og byens lektiehørere og hyttens hosekræmmere og kjæltringspak og rangsperson". Han omgikkes kjæltringer, natmandsfolk, rakkere—eller hvad de nu kaldtes — som ligemænd. Hos dem hentede han emnet til „Kjæltringliv", hvori Linka Smælems trofaste vandring med sin benløse mand er skildret så smukt, at mange fik et andet syn på disse samfundets pariaer. Ja selv hos en forbryder som den frygtede „Bettefanden" kan Blicher under de grove lag finde ind til et taknemmeligt hjerte. — I „Præsten i Vejlby" gav han en så alvorlig advarsel mod justitsmord, at lovgiverne ikke kunne sidde den overhørig. Og han gav i „Hosekræmmeren" en så gribende skildring af den ulykkelige Cecils skæbne, at det advarede mange

forældre mod af pengehensyn at stille sig i vejen for de unges kærlighed.

I novellen „Brudstykker af en landsbydegns dagbog" fortæller Blicher den vemodige historie om den fattige Morten Vinges ulykkelige kærlighed til den adelige frk. Sophie (Marie Grubbe), der på grund af sin sanselige natur synker stadig dybere ned i elendighed.

Steen Steensen Blicher.
(Tegning af J. V. Gertner. Frederiksborg).

Tit kan Blicher med få, dæmpede ord give udtryk for dyb menneskelig følelse som i skildringen af Sejrs og Marens afsked pinseaften („De tre helligaftener"). I „E bindstouw" giver han et billede af jysk bondesind: Bondens lune (i Jens Jensens fortælling fra krigens tid og Pe Båstrups beretning om „e Swynslæjt"), hans resignation („Den jenarmed sældåt") og hans kærlighed til dyrene („Messingjens" og „De wa ve Helmestier").

Også på anden måde talte Blicher de ulykkeliges sag. I et flyveskrift slog han til lyd for jødernes ligestilling, og i artikler foreslog han at oprette redningshjem for faldne kvinder, at bekæmpe slavehandel og at afskaffe dødsstraf.

På en af sine fodture besøgte Blicher Himmelbjerget, og han besluttede at indkalde til folkemøde på den smukke plet. 1839 samledes 5—600 mennesker på „bjerget", til hvem han talte begejstrede ord om Danmark. Men da han indbød til møde næste år, krævede ejeren penge for adgangen, hvilket førte til en heftig avisfejde, indtil Kristian VIII løste spørgsmålet ved at købe stedet og give Blicher lov til at holde møder der. Ved møderne 1840 og 41 samledes 2—3000 mennesker, til hvem flere af landets kendte mænd talte. Men tilslutningen blev mindre de følgende år, så Blicher til sin store sorg måtte indstille disse folkefester. Han forsøgte så på den smukke Hohøj ved Mariager og skrev „Jyden han er stærk og sej" til et påtænkt møde der. Men det glippede også for ham.

Han fik ikke væksten at se af det, han havde sået, men døde i marts 1848, just som de store nationale og politiske bevægelser begyndte i København.

Johan Ludvig Heiberg (1791—1860).

Johan Ludvig Heibergs fader, P. A. Heiberg, var blevet landsforvist for sin hvasse satire over enevoldsstyret, hans moder krævede da skilsmisse og giftede sig med en svensk baron, Gyllembourg. I sin tid var hun en meget læst forfatterinde. — Som 25-årig vakte J. L. Heiberg megen opmærksomhed med „Julespøg og nytårsløjer", hvori han på en elegant og vittig måde spottede Ingemanns sentimentale digtning. Der fulgte en digterfejde, som han hurtigt trak sig ud af, da han mærkede, at folkestemningen var på Ingemanns side. — Senere stiftede han under et ophold i Frankrig bekendtskab med vaudevillen, som han omplantede på dansk grund. Efter hjemkomsten blev han lektor ved Kiels universitet, hvor han lærte den tyske filosof Hegels system at kende.

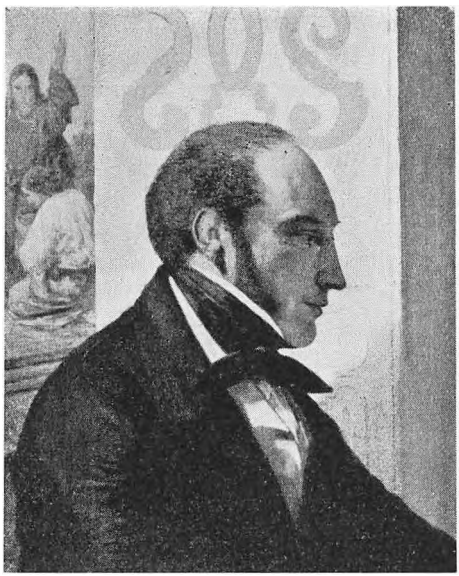

J. L. Heiberg.
(Maleri af S. Schack. Frederiksborg).

Friedrich Hegel (1770—1831) havde dannet et system, hvormed han mente at kunne forklare alle de forhold og problemer, filosofien arbejder med: Enhver ting har sin modsætning, hævdede han; de ophæver imidlertid ikke hinanden, men går op i en højere enhed. Til *væren* svarer således begrebet *ikke-væren*, og begge går op i begrebet vorden — eller, for at tage et mere konkret eksempel fra hans elev Karl Marx: Udviklingen vil medføre en uhyre rigdom, samlet på nogle få hænder, og en tilsvarende fattigdom hos den store mængde; men denne modsætning vil medføre den socialistiske stat. Ud fra dette synspunkt var et foreløbigt onde kun indledningen til et højere gode. Hegel hævdede selv, at alt virkeligt er fornuftigt, og alt fornuftigt virkeligt — en teori, som både lod sig bruge som forsvar for det bestående og for at ændre det. — Han mente — modsat Rousseau og flere — at staten havde målet i sig selv; menneskene var til for dens skyld, og de var kun fri, i samme grad som de underkastede sig dens love.

Hegel fik en umådelig indflydelse i den følgende tid. Hans system synes dog snarere at øve vold mod livets foreteelser end at forklare disse, og det er i

tidens løb blevet anvendt af de mest forskelligartede retninger i deres bevisførelse. Nogle af hans lærlinge har brugt det til at bevise kristendommens sandhed, andre hævder, at konsekvensen af hans lære fører til ateisme. Både reaktionære og revolutionære, nazister og kommunister har benyttet hans system til forsvar for deres teorier.

Efter Hegels forbillede dannede Heiberg et system, som han benyttede til sin bedømmelse af et digterværks værdi. Og han blev i de følgende tider føreren blandt de danske litteraturkritikere. Især krævede han, at form og indhold skulle stemme sammen, og selv skrev han en del vaudeviller („Aprilsnarrene", „De uadskillelige", „Nej" m. fl.), hvor disse krav var overholdt. Disse vaudeviller var snildt konstruerede, muntre med lette sange og iørefaldende melodier, men uden større sjæleligt indhold. Særlig yndet blev dog det romantiske drama „Elverhøj", hvortil Kuhlaus herlige musik er knyttet.

Digterværker, der ikke svarede til Heibergs system, blev enten ikke omtalt eller hårdt behandlede. Det gjaldt både Blichers noveller og H. C. Andersens eventyr; derfor blev disse digtere kun lidt læst i de såkaldt dannede kredse, og i befolkningens brede lag var der dengang kun få, der læste digterværker.

Heiberg blev gift med den berømte skuespillerinde Johanne Louise Pätges, og det heibergske hus, hvor de levede sammen med hans moder, der var blevet enke 1815, blev anset for mønstret på et dannet hjem. I finere kredse søgte mange at efterligne det, og ofte så man i disse kredse med foragt på jævne borgeres liv. I „En sjæl efter døden", der udkom 1840, lader Heiberg en jævn borgermands sjæl blive bortvist både fra det kristne himmerig og det græske Elysium[1] for at ende i et borgerskabets helvede, svarende til det, den i mandens levetid havde levet i her på jorden, „fordi han savner ikke blot bibelkundskab og klassisk lærdom, men religiøs, filosofisk og æstetisk ånd, altså hvad Heiberg forstod ved sand menneskelighed"[2].

Eventyrdigteren H. C. Andersen (1805—75).

1835 udkom den første samling af de eventyr, som skulle gøre H. C. Andersens navn kendt ud over verden.

Han fødtes i et fattigt skomagerhjem i Odense. Faderen var velbegavet; han læste Holberg, fortalte 1001 nats eventyr for sønnen og lavede

[1] Det sted, hvor gudernes yndlinge iflg. den græske mytologi efter døden levede et saligt nydelsesliv.

[2] Vilh. Andersen.

ham et dukketeater. Han døde 1816. Moderen måtte nu ernære sig selv og sønnen ved at skylle flasker for apoteket og vaske for folk. Senere satte sønnen hende et kønt minde ved at bruge hende som model for hovedpersonen i fortællingen „Hun duede ikke".

Hans Christian var sent udviklet, ranglet og opløben, og med en fantasi, der var langt forud for hans tænkeevne. Han syede dukker til sit dukketeater og skrev skuespil, som han opførte på det. Han var — og vedblev at være — stærkt selvoptaget, men var tillige både naiv og from.

H. C. Andersen. (Maleri af C. A. Jensen. H. C. Andersens hus, Odense).

Efter sin konfirmation ville han ud i verden. „Man går først så gruelig meget ondt igennem, og så bliver man berømt", forklarede han moderen. Og da en klog kone havde læst i kort og kaffegrums, at Odense endog engang ville blive illumineret til hans ære, fik han lov til at drage afsted.

Med 14 rigsdaler i lommen vandrede han til København, hvor han straks tog Det kongelige Teater i øjesyn; thi derfra skulle hans berømmelse udgå. Uforknyt trængte han sig frem, men blev stadig afvist, indtil Jens Baggesen i et selskab fik forsamlingen til at indsamle penge til ham, så han kunne blive uddannet i sang. Men i overgangsalderen mistede han sangstemmen en tid. Da hjalp Jonas Collin ham ind på Slagelse latinskole, hvor rektoren søgte ved hjælp af strengt skolearbejde at pille digternykkerne ud af ham, så Slagelse blev til „Plagelse" for ham. Skønt hans selvoptagne og overfølsomme sind gjorde det vanskeligt at tage sig af ham, vedblev Collin at gøre det. Tilsidst tog han ham ud af latinskolen og lod den senere bekendte grundtvigske skolemand Ludvig Chr. Müller uddanne ham, så han tog studentereksamen 1828.

Da havde han allerede vundet sig et navn som digter, især med digtet „Det døende barn", og i de følgende år skrev han en mængde digte, skuespil, fortællinger og romaner. Særlig yndede han emnet: det mis-

kendte geni. — „Et flæb" kaldte Søren Kierkegård med rette hovedpersonen i „Kun en spillemand".

Hans første eventyr skal være blevet til på den måde, at han ofte i selskaber blev anmodet om at underholde børnene — „Gavn må du gøre, da du ikke selv holder hus", hedder det i „Elverhøj". — Han fortalte da selvdigtede eventyr for børnene, og det i et sprog, som fik dem til at lytte. Men samtidig tænkte han på, at der fandtes voksne bagved, som hørte efter, og tit var der lige så meget for dem i eventyret.

Fr. Paludan-Müller. (Litografi).

Den danske kritik stod i begyndelsen ganske uforstående over for hans eventyr. Først da man i udlandet fik øje på deres værdi, blev den hjemlige kritik noget mildere, men ofte med en noget syrlig bitone, hvad han ironiserede over i „Gartneren og herskabet".

Han opnåede at blive gæst i adskillige fornemme hjem og at blive hædret af fyrster. Men hans selvoptagethed og sygelige følsomhed gjorde, at han alligevel aldrig blev rigtig lykkelig, især da han altid følte sig forfulgt af kritikerne, selv hvor deres kritik var fuldt berettiget. Og et par ulykkelige forelskelser gjorde det ikke lettere for ham at bære modgangen. Han fik aldrig noget hjem. Men spåkonens ord gik i opfyldelse: Han oplevede, at Odense blev illumineret for ham.

Frederik Paludan-Müller.

36 år efter „Aladdin" udkom 1. del af „Adam Homo", der på en måde er et modbillede til „Aladdin". Skaberen af dette værk, Frederik Paludan-Müller (1809—76), var en præstesøn, hvis fader endte som bisp i Århus. Begge forældrene var af gammel embedsslægt, og sønnen arvede fra dem en fin kultur og sarte nerver.

1828 blev han student og havde allerede dengang skrevet nogle digte. Han ønskede at gå digtervejen; men faderen krævede, at han skulle tage embedseksamen, og så valgte han jura, men uden at interessere sig for

det. I sin studentertid skrev han stadig digte, som udmærkede sig ved den fine form, hvorfor Heiberg hævede ham til skyerne; men andre kritikere fandt, at bjergene var af chokolade, deres snetoppe af flødeskum, og floderne flød med vin, og faderen savnede i dem „en grundanskuelse af livet og dets betydning". „Frits", som han kaldtes, levede et lystigt studenterliv; men ofte måtte han „lyve allerstærkest, når sandheden gerne styrtede frem i tusinde tårer". — Da blev han 1837 angrebet af tyfus og svævede længe mellem liv og død. Hans moders søskendebarn, Charite Borch, der var 8 år ældre end han og i stilhed havde elsket ham, plejede ham nu med fare for sit eget liv. Og da han kom sig, ægtede han hende. Ægteskabet blev barnløst, og hun gjorde næsten hjemmet til et kloster. Hun delte hans interesser og gennemdrøftede hans værker med ham. Hvor højt han satte hende, skønnes af, at hun delvis er model for Alma Stjerne. — Ved sin opvågnen efter sygdommen havde Paludan-Müller erfaret, hvad han lader Adam Homo erfare, „at dette liv er vel at leve værd". Men samtidig havde han fundet en målestok for livet: det gjaldt om at leve sådan, at man ikke skulle frygte død og grav. Alt liv måler han nu med døden for øje. Man har derfor kaldt ham dødens digter; med større ret kan han kaldes det evige livs digter.

Blandt hans digte er „Adam Homo" det betydeligste og bedst kendte. Begge navne betyder menneske, og det er mennesket med dets muligheder for både fortabelse og frelse, der er skildret i digtet. Adam Homo har både arvet mulighederne fra sin småligt beregnende fader og sin fromme moder. Flere gange står han over for valget, og en tid ser det ud til, at Alma Stjerne, hans gode engel, skal blive hans leder ad frelsens vej. Men så vælger han ærens og nydelsens vej; som Aladdin stiger han op til samfundets tinder, så han ender som „baron, gehejmråd, ridder af det hvide bånd". Alma Stjernes vej er gået i modsat retning: hun bliver vaskerkone, indtil en læge opdager hendes evner som sygeplejerske og anvender hende dertil. Men medens Adam Homo har sat sin sjæl til under sin egoistiske stræben, har Alma styrket og lutret sin karakter gennem sorg og lidelse, så hun endog er stærk nok til at redde Adam Homos sjæl fra helvede — thi „hvor to er eet, er helvede forbi". — Dog kan hun ikke føre hans sjæl til himlen, men til skærsilden, hvor den skal renses, ved at jordstoffet brændes ud af den, så den derefter kan gå „op til sit himmelske hjem".

Paludan-Müller hørte til den heibergske retning, men han dømte ikke mennesket „æstetisk som Heiberg for dets mangel på ånd og dannelse, men etisk for dets mangel på karakter"[1]. Man kan med nogen ret sige,

[1] Georg Christensen.

at „Adam Homo" afslutter den periode i dansk digtning, der indledes med „Aladdin". Medens Oehlenschläger i „Aladdin" sætter livets rigdom i den ydre herlighed, synes „Adam Homo" skrevet over kristusordet: „Hvad gavner det et menneske, om det vandt den ganske verden, hvis det tog skade på sin sjæl". Værket har for mange været en om ikke glædelig så gavnlig opdrager til selvprøvelse.

J. P. Mynster.
(Maleri af C. A. Jensen. Frederiksborg).

J. P. Mynster.

Jacob Peter Mynster hørte også til den heibergske retning. Han var 1802 blevet præst uden at være klar over, om han var kristen. I sin ungdom led han ofte af tungsind, hvad vist ikke i ringe grad skyldtes ærgerrighed. Han frygtede for at „dø ubemærket", og det pinte ham, at Schelling (II s. 306), der kun var et halvt år ældre end han, allerede var berømt. Den væsentligste grund til hans tungsind var dog nok hans uafklarede forhold til kristendommen. — Da slog det pludselig ned i ham: „Dersom der er en Gud — og derom var der i mit hjerte ingen tvivl — og du jo ikke vægrer dig ved i noget at bøje dig for ham ...., da skal du gøre det i alt .... nøjes med de evner, han tildeler dig, og tåle de savn, han pålægger dig". Han fandt nu fred og forkyndte kristendommen i overensstemmelse med Luther, hvorved han kom i strid med rationalisterne; thi, som han skrev:

Vi rydder bort det sammenfaldne grus
og bygger atter frejdigt Herrens hus.

1811 blev han kapellan ved Frue Kirke, 1826 hofprædikant og 1834 bisp over Sjællands stift.

Ved sine alvorlige og formfuldendte prædikener samlede han en stor tilhørerskare, ikke mindst inden for overklassen og blandt studenter, og gjorde derved meget til, at strømmen vendte sig bort fra rationalismen. I den kamp, Grundtvig rejse mod professor Clausen, var han i alt væ-

sentligt enig med Grundtvig, men følte mest sympati for den fint dannede professor. I en prædiken tog han afstand fra begge; men Grundtvig skrev med rette om den, at Mynster behøvede kun lidt „for at have givet mig det offentlige vink om, at han ville behandle professor Clausen som en vildfarende broder og mig som en af Kristi korsets fjender".

Kirkelig uro og frihed var ham en pestilens. Som biskop søgte han f. eks. at slå baptismen ned ved hjælp af statsmagten, og senere søgte han forgæves at hindre den frihedslovgivning inden for kirken, som især Grundtvig var talsmand for.

EUROPA 1814—48

Wienerkongressen.

1814—15 samledes europæiske fyrster og deres udsendinge til en kongres i Wien, hvor de skulle bringe orden i det virvar, revolutionen og Napoleon havde forårsaget. Nogle fyrster havde mistet land, som de nu ville vinde tilbage, andre ville ikke slippe, hvad de i virvarret havde tilrevet sig. Rusland, Østrig, Prøjsen og England var de dominerende magter. Frankrig var besejret, og i landet stod en allieret hær, som skulle sikre Ludvig XVIII hans rige. Hans udsending, Talleyrand, havde forstået at gøre sig nyttig ved under revolutionen at hjælpe trediestand, ved at virke som diplomat for Napoleon og nu som gesandt for Ludvig XVIII. Ved at sætte splid mellem de fire stormagter lykkedes det ham i det væsentligste at bevare Frankrigs gamle grænser. Det måtte blot afstå de erobrede provinser Nizza og Savoyen til kongeriget Sardinien, som desuden fik det nordvestlige Italien med Genova.

Fyrst Metternich. (Tegning af A. Graff).

Østrigeren Metternich var den ledende i kongressen. Han var samvittighedsløs og interesserede sig kun for kvinder, magt og politik. For at vinde deltagerne for sine planer fik han kejseren over det forarmede rige til at afholde pragtful-

de fester for kongresdeltagerne. — Landegrænser blev flyttet uden hensyn til nationalitet, folkeønsker eller gammel samhørighed: Danmark fik det lille tyske hertugdømme Lauenborg fra Prøjsen, som til gengæld fik svensk Pommern. Endvidere fik Prøjsen Vestfalen, rhinprovinserne og en stor del af Sachsen, men måtte til fordel for Rusland give afkald på en del af det Polen, hvoraf Napoleon havde oprettet fyrstendømmet Warszawa. Østrig fik den dalmatiske kyststrækning foruden meget af den lombardiske slette med Venezia. Et par sydligere italienske fyrstendømmer fik fyrster af den habsburgske slægt. Paven beholdt Rom og nogle nord for byen beliggende landsdele. Af Syditalien og Neapel dannedes kongeriget „Begge Sicilier". Belgien, der før havde hørt under Østrigs kejser, blev lagt til Holland for at danne forpost mod Frankrig. England beholdt Kapkolonien og Ceylon, som det havde erobret fra Holland, desuden Malta og overhøjhed over De joniske Øer. Helgoland tog det fra Danmark. — Endelig vedtog man, at Svejts skulle være neutral under alle fremtidige krige.

Zar Alexander fik Prøjsens konge og Østrigs kejser med til et forbund, hvorefter de skulle holde fred med hinanden, sikre deres lande ro og orden og være som kærlige fædre for deres undersåtter, som de skulle styre efter kristelige grundsætninger uden hensyn til de forskellige kirkelige retninger. De indbød alle Europas „kristne" fyrster til at slutte sig til denne „hellige alliance", og alle gjorde det med undtagelse af den engelske konge, som måtte tage hensyn til parlamentet, og paven, der ikke anerkendte anden kirke end den romersk-katolske. — Sultanen af Tyrkiet var udelukket.

Metternich var irreligiøs. Men han forstod at bruge forbindelsen mellem trone og alter som et redskab for sin reaktionære politik: at skabe ro ved at slå enhver frihedsbevægelse ned.

Romantikerne styrkede Den hellige Alliance ved deres forkærlighed for kongemagt og kongebedrifter. — Men samtidig vakte de nationale følelser ved at fremdrage folkenes fælles minder i historie og digtning. Som man i Danmark begejstredes af Ingemanns middelalderdigtning, sådan vaktes også fædrenes ånd til live hos andre folkeslag. Deri var en fare for Den hellige Alliance, der skulle værne om den „europæiske ligevægt" uden hensyn til folkenes nationalitet.

Spanien og Portugal.

Spanien havde under napoleonskrigene fået en fri forfatning, som Ferdinand VII ophævede, så snart han atter kom til magten. I strid med givet løfte indførte han censur og begyndte med jesuitternes hjælp at

forfølge de frisindede med pinebænk og dødsdomme. Præsterne og munkene, der stadig havde bevaret deres magt over bønderne ved at holde dem nede i uvidenhed, skabte en „apostolisk hær" til værn for enevælden. Det førte til en borgerkrig, hvor Ferdinand kun beholdt magten, ved at Ruslands, Østrigs og Prøjsens regeringer pressede Ludvig XVIII til at sende ham franske soldater til hjælp.

Spaniens regering brugte stadig sit herredømme over Mexiko, Mellemamerika og de sydamerikanske stater til at udplyndre dem. Det førte nu til et oprør, og da Ferdinand 1820 sendte en spansk flåde mod dem, gjorde officererne oprør og tvang ham til at anerkende alle staternes selvstændighed. Spanien havde tiltaget sig eneret på handelen med kolonierne. Da deres løsrivelse ville betyde gode betingelser for engelsk samhandel med dem, skyndte den engelske udenrigsminister Canning at lade England anerkende dem. Og da England beherskede havet, turde Den hellige Alliances stater ikke komme Spanien til hjælp.

Endnu før Canning anerkendte USA's præsident, Monroe, koloniernes selvstændighed, og 1823 erklærede han, at et forsøg på fra anden stats side at blande sig i amerikanske forhold, ville blive betragtet som fjendtlig handling mod USA. Dette såkaldte Monroe-doktrin er blevet hævdet af alle USA's følgende præsidenter.

Da Napoleon 1807 besatte Portugal, flygtede kong Johan VI til Brasilien, hvor han forblev en tid efter 1814. Da gav den portugisiske hær landet en fri forfatning, og Johan fulgte eksemplet for Brasiliens vedkommende. Han overlod derefter Brasilien til sønnen Pedro, mens datteren Maria skulle arve Portugal.

Hans søn Miguel søgte ved hjælp af sine „troens soldater" at tilrive sig magten i Portugal og indføre enevælde, men blev forjaget, så folket beholdt forfatningen. Det plagedes imidlertid af borgerkrige, og der blev intet af betydning gjort for underklassen.

Uro i Italien.

Italien var forblevet splittet. Underklassen beherskedes af præsteskabet, der holdt den i uvidenhed, og af et hemmeligt politi, som hellere forfulgte frihedsrøret end de røverbander, der huserede alle vegne. Det vrimlede med tiggere, især i de sydlige egne, hvor næsten al jorden ejedes af store godsejere og befolkedes af en usselt lønnet arbejderklasse. Men i mellemstanden: Håndværkere, købmænd, officerer o. lign. fandtes en national og frisindet bevægelse, hvis mål var et samlet folkestyret Italien. De dannede hemmelige foreninger, hvoraf især carbonarisam-

fundet[1] fik betydning. Disses mål var nærmest en kommunistisk stat på kristelig grund.

Oprøret i Spanien 1820 fængede i Italien. Officerer i Begge-Sicilier tvang den fejge kong Ferdinand til at give en fri forfatning. Også i kongeriget Sardinien gennemtvang carbonarierne en fri forfatning. — Men oprørerne stredes indbyrdes, og Metternich hjalp de italienske fyrster til at afskaffe de forfatninger, de havde svoret troskab imod. I Syditalien begyndte kong Ferdinand et sandt rædselsregimente med dødsdomme over eller mishandlinger af frihedens forkæmpere.

Grækernes frihedskamp.

Tyrkerne havde nu i over 400 år hersket over Balkanhalvøen og Rumænien. De havde imidlertid intet gjort for at udbrede muhammedanismen, da statens indtægter beroede på udplyndring af de „vantro" og ville falde betydeligt, hvis der blev for få af dem. Næsten alle de undertvungne folk havde bevaret både deres fædres sprog og tro — dog havde mange albanere sluttet sig til muhammedanismen. Næsten alle — også præsterne — var fattige og uvidende, og i mange egne var nationaliteterne stærkt blandede.

Stormagterne kunne nu når som helst jage tyrkerne ud af Europa og befri de undertvungne. Men Østrigs og Ruslands regeringer vågede indbyrdes skinsygt over, at den anden stormagt ikke skulle få magten på Balkanhalvøen. Og Englands og Frankrigs regeringer tålte ikke, at nogen af de to beherskede farvandet, der forbinder Sortehavet med Middelhavet.

Grækerne havde aldrig helt glemt deres strålende fortid. På Morea, den sydlige halvø, levede mainoterne, som mente, de nedstammede fra spartanerne. De førte indbyrdes slægtsfejder og lå i stadige småkrige med tyrkerne. Også beboerne i Mellem- og Nordgrækenland bekrigede disse. — I det græske øhav levede mange rige købmænd. Det var almindeligt, at de lod deres sønner studere ved vesteuropæiske universiteter, hvorfra de senere vendte hjem, begejstret for deres folks oldtid og med drømme om en lige så strålende fremtid for det. Rundt om stiftedes „hetærier" (venneforbund) med Grækenlands frigørelse som mål.

1820 rejstes oprørsfanen på Morea. Da en tyrkisk by blev indtaget, blev alle tyrkerne nedsablede. — Kort efter indtog tyrkerne øen Chios, hvor de lod alle mænd dræbe, hvorefter de solgte kvinder og børn som slaver og forvandlede øen til en ørken. Men medens de dansede mellem afhuggede grækerhoveder, løb den græske søhelt Kanaris med to græske

[1] Carbonari = kulsviere.

brandere ind i den tyrkiske flåde og satte med dem ild på det tyrkiske admiralskib, som sprang i luften. „De har en tapper mand", sagde en fremmed til hans hustru. — „Havde jeg vel ellers ægtet ham!" svarede hun. Græske kvinder skænkede deres brudekranse til den hellige jomfru og erklærede sig for enker, hvis deres mænd viste sig fejge.

Rundt om i Europa stiftedes samfund af „filhellenere" (grækervenner) og indsamledes penge til frihedskampen, og mange meldte sig som frivillige, bl. a. den engelske digter, lord Byron.

Sultan Mahmud II måtte søge hjælp og fik den mod gyldne løfter hos sin vasal, vicekongen af Ægypten, hvis søn Ibrahim nu drog skændende og brændende gennem Morea for derefter at belejre Missolonghi (på nordsiden af Korinthbugten). Efter et heltemodigt forsvar blev byen næsten helt ødelagt og beboerne nedhugget.

Missolonghis fald udløste stor harme i Europa, hvad Canning benyttede sig af til at få Rusland, Frankrig og England til at intervenere, skønt Metternich erklærede: „Vi vil freden .... thi den dag, freden bliver brudt, vil den liberale meute[1] kaste sig over staterne". De tre stater tilbød mægling. Grækerne tog mod tilbudet; men sultanen afviste det. Så sendtes 1827 en forenet flåde ind i det græske øhav, og i løbet af tre timer gjorde den engelske flåde tyrkerflåden til en vragdynge. Året efter rykkede en russisk hær ind i det tyrkiske rige, og 1829—30 blev der sluttet fred: Rumænien kom under russisk beskyttelse; Serbien blev i det væsentligste et selvstændigt rige, hvad det sydlige Grækenland blev helt ud. — Den hellige Alliance var sprængt. Metternichs glanstid forbi.

Den anden revolution i Frankrig.

Før Ludvig XVIII blev konge i Frankrig (II s. 279), lovede han folket presse- og religionsfrihed. — Men om de emigranter, som nu vendte hjem, er der sagt, at de havde intet lært og intet glemt. De fleste adelige krævede at få deres godser og særrettigheder tilbage, og højgejstligheden søgte at genvinde sin gamle magt og indflydelse. Den krævede at få kirkegodset tilbage, at få herredømme over undervisningen og at få jesuitterordenen anerkendt på ny, og kirkelige kredse krævede, at ingen måtte få et embede, uden han kunne skaffe attest for, at han gik i kirke.

Men der fandtes mange velhavende borgerlige i rigsdagens underhus. Flere af dem havde købt inddraget adel- eller kirkegods. Det ville de ikke give slip på. De stod vagt om presse- og religionsfriheden og om den lighed for loven, der var vundet ved revolutionen. De var forbitret over højgejstlighedens pengegriskhed og over, at gejstligheden ophidsede de

[1] Kobbel jagthunde.

uoplyste borgere og bønder mod protestanterne.

Ludvig XVIII søgte at lempe sig igennem. Det lykkedes ham at få de fremmede tropper ud af landet 1818, og han søgte at lægge en dæmper på emigranternes grådighed. Det gik derfor tåleligt i hans tid.

Han døde 1824 og efterfulgtes af broderen Karl X, hos hvem de mest yderliggående reaktionære havde haft tilflugt. Både de og han ønskede at omstyrte forfatningen.

Ludvig Filip.

Og store dele af befolkningen var ligeglade med politik. De havde oplevet Ludvig XVI's styre, revolutionen, Napoleons regimente og nu reaktionen og spurgte, om det ene ikke var lige så dårligt som det andet. Nydelseslyst og pengebegær afløste politiske idealer. — Og romantiske digtere som Victor Hugo støttede indirekte enevælden ved deres begejstring for forbindelsen mellem kronen og alteret. Men de vakte også begejstring for heltebedrifter. Og den unge slægt, som ikke havde oplevet Napoleons udsugning af folket og hans foragt for menneskeliv, lyttede grebet til sangene om ham. Stemningen vendte sig mere og mere mod Karl X.

Da var han så heldig, at beyen (fyrsten) af Algier fornærmede Frankrig. En hær blev sendt mod Algier, som hurtigt blev erobret. Kongen mente, at han dermed havde vundet folkestemningen for sig, og lod udskrive nyt valg til underhuset. Men vælgerne gav hans modstandere stærkt øget tilslutning. Så besluttede statsrådet at indskrænke trykkefriheden og ændre valgloven i reaktionær retning. Befolkningen svarede med skattenægtelse, Paris' borgere rejste barrikader i gaderne, og da kongen sendte tropper mod dem, gik mange af soldaterne over til borgerne. Så flygtede Karl X (Julirevolutionen 1830).

Rigsdagen valgte nu en anden ætling af kongehuset, Ludvig Filip, til konge. Han havde i sin tid sluttet sig til revolutionen, men var flygtet i rædselsperioden og ernærede sig en tid som lærer. Efter Napoleons fald vendte han tilbage og levede tilsyneladende tilbagetrukket. Men i hans hjem samledes mange af Karl X's borgerlige modstandere, bl. a. Talleyrand, der var i miskredit hos Karl X. Med Ludvig Filip indførtes det borgerlige kongedømme i Frankrig. Den hellige Alliances magter gjorde intet forsøg på at indsætte Karl X i hans legitime kongerettigheder.

Holland og Belgien skilles.

Det var en stormagtsbeslutning, ikke et folkekrav, der havde knyttet Holland og Belgien sammen. Holland, der var overvejende protestantisk, havde 2 mill. indb.,det katolske Belgien 3½. For at lette sammenslutningen havde stormagterne bestemt, at der skulle være religionsfrihed i de to lande, og at belgierne skulle have lige handelsret med hollænderne på de hollandske kolonier.

Der blev nedsat en kommission, bestående af lige mange medlemmer fra hvert af de to lande, til at foreslå en fællesforfatning. Den foreslog et førstekammer, hvis medlemmer valgtes af kongen; men regeringen og de hollandske kommissionsmedlemmer gennemtvang på trods af de belgiske medlemmers protest, at hollændere og belgiere skulle vælge lige mange medlemmer til andet kammer.

Forbindelsen gavnede i høj grad den belgiske handelsstand, og der blev gode muligheder for samarbejde mellem borgerskabet i de to lande. — Men regeringen fik lagt en skat på mel og kød, hvad særlig ramte belgiere; den besatte næsten alle ledende stillinger med hollændere, og de katolske gejstlige ophidsede stemningen mod bestemmelsen om religionsfrihed. Og dertil kom nu sprogforholdene: I Nordbelgien taler de fleste flamsk, der er beslægtet med hollandsk, i Sydbelgien taler næsten alle vallonsk, der er en fransk dialekt. Fransk havde hidtil været det officielle sprog. Men nu ligestillede regeringen de to sprog til stor forbitrelse for alle de embedsmænd, som blev tvunget til at bruge dette „bondemål".

Da ophidsede julirevolutionen i Frankrig stemningen. I Bryssel opførtes på den tid en opera, „Den stumme i Portici", der handler om en revolution i Neapel. Den førte nu til pøbeloptøjer, og for at bringe orden dannede borgerskabet en kommunalgarde og krævede flere ændringer i forfatningen. Kongen var ikke uvillig til at gå ind på dem, men lod samtidig sin søn rykke med hollandske tropper ind i Bryssel. Det medførte, at bevæbnede bønder, ledet af præster, drog mod Bryssel, og en belgisk nationalforsamling erklærede landet for uafhængigt.

Englands og Frankrigs regeringer tilbød mægling og hindrede Hollands konge i at bruge magt mod Belgien. Metternich rasede: „Dette princip er røverens, der modsætter sig gendarmeriet!" Forgæves forsøgte han at få Prøjsens konge eller Ruslands zar til at intervenere. Stormagterne anerkendte Belgiens selvstændighed.

Den hellige Alliance havde fået dødsstødet.

Ligevægtspolitik.

Den hellige Alliance afløstes af en europæisk ligevægtspolitik, hvor stormagterne hver for sig søgte at hindre nogen af de andre i at blive for stærk, mens de hver for sig prøvede at udvide deres magtområde, hvis der gaves lejlighed til det. — En tid var der stærk spænding mellem den engelske og den franske regering, fordi begge ville bestemme, hvem den spanske kronprinsesse og hendes søster skulle giftes med. — Senere søgte den russiske zar at skaffe sig herredømmet over vandet, der forbinder Sortehavet med Middelhavet, mod at han hjalp den tyrkiske sultan mod hans ægyptiske vasal. Men de vestlige stormagter tvang ham til en aftale, hvorefter Dardanellerne skulle være lukket for alle fremmede krigsskibe.

1830—48 kredsede stormagterne stadig om krigens krudttønde; men foreløbig vovede ingen af dem at slippe en europæisk storkrig løs.

Polens frihedskrig 1830.

1815 gav Alexander I den russiske del af Polen en fri forfatning. Men polakkerne længtes stadig efter atter at blive et selvstændigt folk, og da franskmændene jog Karl X bort (II s. 337), fandt de tiden inde til frigørelsen, idet de forventede fransk og engelsk hjælp. De valgte general Chlopicki til leder. Han kendte sit folks svaghed og erklærede: „Jeg gør mig selv til diktator, og ve den, der ikke adlyder mig". Han erobrede Warszawa og søgte derpå forståelse med zar Nikolaj I, som 1825 havde efterfulgt broderen Alexander og nu svarede Chlopicki: „Vi rykker ind i Warszawa, om vi så skal vade i blod!" — Man foreslog at ophæve hoveriet og give jøderne statsborgerret for derved at vinde underklassen for oprøret. Men oprørerne gjorde intet derved. Fra vestmagterne fik de ingen hjælp, derimod meldte sig mange frivillige, især fra de polske områder i Prøjsen og Østrig. Alle kæmpede med fortvivlet mod; men de var som sædvanlig splidagtige, og snart havde russerne knust oprøret.

Polen mistede nu alt selvstyre; der indførtes streng censur; polsk blev forbudt i skoler og ved universitetet, og mange blev forvist til Sibirien. Men stadig var selvstændighedshåbet levende, og befolkningen rede til at kæmpe for at virkeliggøre det.

Frankrig 1830—48.

Efter den første revolution i Frankrig var en ny stand kommet til magten: Jorddrotten var blevet afløst af kapitalisten, adelen af bourgeoisiet. Og kirken havde både mistet sine godser og sin politiske magt.

Ludvig Filip vidste, hvad penge var værd, og elskede freden, fordi den passer en forretningsmand bedst. Han vovede sig derfor aldrig så langt ud, at han kunne risikere at blive indblandet i krig.

De nye pengearistokrater tjente godt ved at sælge dårligt korn til hæren, ved at købe fordelagtige koncessioner o. lign. Og stod de kongen eller ministrene så nær, at de vidste, hvilke love der ville blive vedtaget, vidste de tillige, hvilke papirer de skulle anbringe pengene i. Regeringen købte rigsdagsmændenes stemmer med monopoler og embeder; der blev med det mål for øje oprettet en hel mængde nye embeder.

Ikke een af hvert hundrede indbyggere havde valgret til deputeretkammeret, som svarede til det engelske underhus, og ved hjælp af bestikkelse kunne regeringen altid sikre sig flertal i det. Til overhuset havde Ludvig Filip sikret sig ret til at vælge medlemmerne.

1836—40 var Thiers førsteminister den meste tid. For at vække den nationale ånd i folket lod han Napoleons lig føre hjem fra St. Helena til Invalidekirken i Paris, idet han mindedes Napoleons ord: „Jeg ønsker, at min aske må hvile ved Seinens bredder, midt i det franske folk, som jeg har elsket så højt". Det medførte også en stærk nationalistisk bevægelse. Men 1840 lod Ludvig Filip Thiers falde, da hans politik truede med at blive en fare for Europas fred.

Så fik Guizot ledelsen til 1848. Han var stokkonservativ og modsatte sig ændringer i det bestående system.

Efter Napoleons fald var det almindeligt at skildre den store revolution som vilde blodsudgydelser; men nu var der historikere, som lovpriste dens idealer: Frihed, lighed og broderskab. Tocqueville skrev et værk om demokratiet i USA og hævdede, at man fremtidigt kun havde valget mellem demokratiets frihed og lighed på den ene, og diktaturets tyranni på den anden side. — Balzac skildrede i sine romaner, hvorledes børn var rede til at sælge deres forældre, mænd og kvinder sig selv for penge. — Victor Hugo gav rørende skildringer af de fattiges liv og kår. Og iflg. Sue's roman „Paris' mysterier" var alle rige onde, og alle fattige gode. Hans bøger læstes især af småkårsfolk, der nu skønnede, at de altid havde ret. — Både digtere, historikere, kunstnere og tænkere var forbitrede over at være udelukket fra den valgret, som enhver rig var i besiddelse af, selv om han var en nok så stor dosmer.

Begge revolutioner var blevet gennemført ved lønarbejdernes hjælp, og begge gange var disse blevet narret for frugterne deraf. Nu havde storindustrien holdt sit indtog i Frankrig, og følgerne var blevet som i England (II s. 281 ff.). Men arbejderne fandt sig ikke længere sløvt i sådanne kår. 1832 sluttede lønarbejderne i Lyon sig sammen og krævede lønforhøjelse. De blev afvist. Så rykkede de ind i byen under en fane med indskriften: „Vi vil leve af vort arbejde eller dø!" Byens garnison, der blev udkommanderet mod dem, blev slået. Så blev en hær sendt mod dem, og de måtte bøje sig.

Men nu fandtes der mænd, som talte de underkuedes sag:

Præsten Lamennais mente, at når folket fik social og åndelig frihed, ville det vende sig til Gud. Han foreslog derfor, at man skulle indføre almindelig valgret, hindre økonomisk undertrykkelse, give samvittighedsfrihed, adskille stat og kirke og arbejde for broderskab mellem nationerne. Men da han søgte at vinde paven for disse tanker, blev han bandlyst. Så brød han med pavekirken og søgte i „En troendes ord" at opgløde folket til at omstyrte alt, hvad der hindrede retfærdighedens sejr. Bogen solgtes i 100.000 ekspl. Den rejste en stærk bevægelse i underklassen og vakte hos menneskevenner medfølelse med dem, der levede på samfundets skyggeside.

Grev Saint-Simon foreslog i „Industrien, sat i system" at forhindre den udvikling, der skilte arbejderen fra produktionsmidlet: Alle, der direkte eller indirekte tog del i produktionen, skulle organisere sig, så arbejderne kunne få del i kundskaber og nydelse. I „Den ny kristendom" søgte han at vække en næstekærlighedens ånd, så de arbejdende klasser kunne løftes op, og krigene afskaffes.

Charles Fourier mente, at da de naturlige drifter og tilbøjeligheder er skabt af Gud, vil de udvikle sig harmonisk, når de får lov til at udfolde sig frit. Det ville ske, når menneskene sluttede sig sammen efter fælles smag og tilbøjeligheder i frie samfund på ca. 400 familier. Et sådant samfund kunne nemlig fremstille alt, hvad det havde brug for, og dets virksomhed lod sig overse. Disse samfund skulle atter slutte sig sammen i store samfund, som igen skulle danne en verdensomspændende sammenslutning. — Fourier håbede, at en millionær ville skænke ham midler til det første samfund; men han skånedes for de skuffelser, et forsøg antagelig ville have bragt ham.

Fourier var nærmest anarkist. Proudhon var det fuldt ud. I sit skrift „Hvad er ejendom?" hævdede han: „Ejendom er tyveri!" dog i den betydning, at hvad et menneske tjener ved sit arbejde, har det ret til; men hvad man tilegner sig ved at stille produktionsmidler til rådighed, er

stjålet. Proudhon troede ikke på, at arbejderne kunne frigøres ved statens hjælp. Tværtimod skulle man frigøre sig for den; thi den hjalp altid de stærke til at underkue de svage. Han hævdede, at samfundslivet skulle opbygges af frie menneskers frie sammenslutninger. Menneskene skulle ikke sammenknyttes ved magtmidler, men ved almenmenneskelig samfølelse.

Størst indflydelse fik Louis Blanc. I „Arbejdets organisation" angreb han den frie konkurrence: den bragte ulykke over arbejderne. Han krævede, at staten skulle overtage bjergværker, banker, forsikringsvæsen o. lign. og bruge midlerne derfra til at oprette nationalværksteder, hvis udbytte skulle fordeles mellem arbejderne. I sit blad „Reform" forlangte han desuden, at staten skulle sikre hver arbejdsduelig mand arbejde og virkeliggøre den store revolutions idé: Frihed, lighed og broderskab. Derfor var det nødvendigt, at statsstyret var grundlagt på almindelig valgret.

Der var da blandt underklassens talsmænd stor uenighed om mål og midler til dens frigørelse. Hvis det skulle lykkes at styrte regeringen, var det uvist, hvad der ville blive sat i stedet for den sociale ordning, man havde. Men der var en gærende utilfredshed blandt arbejderne. „Ser I ikke, at deres lidenskaber fra at være politiske nu er blevet sociale?", tilråbte Tocqueville sin samtid. „Vi sover på en vulkan".

Men regeringen så intet og sov videre.

I begyndelsen af 1848 ville man i en af Paris' forstæder afholde en banket, hvor der skulle kræves udvidet valgret. Regeringen forbød den. Det vakte uro — og arbejderne stimlede sammen og begyndte at bygge barrikader. Kongen sendte nationalgarden mod dem; men den mødte ham med råbet: „Leve reformen! Ned med Guizot!" Ludvig Filip vidste nu ingen anden udvej end at ofre ham.

Næste dag mødte en skare arbejdere en troppeafdeling. Arbejderne og soldaterne talte venligt sammen. Da faldt der, vistnok ved et uheld, et skud, en salve fulgte, omkring 20 døde og flere sårede blev på pladsen. Arbejderne lagde ligene på vogne og kørte dem gennem deres kvarterer. En arbejder løftede en ung, dræbt kvinde op og pegede på hendes blodige bryst, idet han råbte: „Man forråder og dræber folket!" — „Hævn! hævn!" råbtes der, og barrikade rejstes ved barrikade.

Så flygtede Ludvig Filip efter at have frasagt sig tronen til fordel for sin sønnesøn. Med sig førte han en mappe med anvisning på penge, som var sikkert anbragt i udenlandske banker. — Under trykket af „gadens parlament" vedtog rigsdagen at danne en republik med en foreløbig

regering, og arbejderne tvang igennem, at Louis Blanc og deres tillidsmand, maskinarbejderen Albert, blev optaget deri.

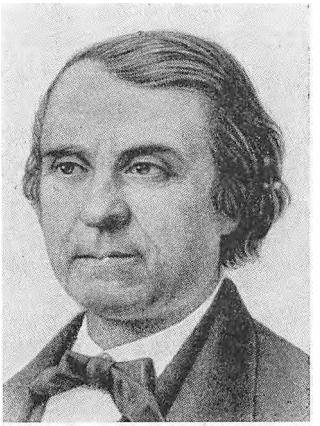

Louis Blanc.

Tyskland 1830—48.

Ved at sætte sin jernhæl på det tyske folks nakke vakte Napoleon dets nationalfølelse. Mens han holdt Prøjsen besat, holdt Fichte sine „Taler til den tyske ungdom". Han hævdede, at den germanske folkestamme var verdens højeststående menneskerace, og begejstrede den åndeligt vågne ungdom, især studenterne, for Tysklands enhed og frihed. — Fyrsterne lovede befolkningen selvstyre, hvis den ville hjælpe dem med at besejre Napoleon, og livegenskabet blev ophævet. — Efter 1815 blev det tyske forbund fornyet som et fyrsteforbund. Men da fyrsterne ønskede størst mulig selvstændighed, var de interesserede i et svagt forbund, og der var stadig toldmure mellem de enkelte stater. Enkelte fyrster gav deres folk en indskrænket forfatning, de fleste, deriblandt Frederik Wilhelm III af Prøjsen, brød deres løfter og lod det hemmelige politi forfølge de frisindede. Bønderne havde fået løfte om, at de skulle få ret til at kræve hoveriet afløst og at købe gårdene til selveje. Denne ret blev begrænset til kun at gælde de største gårde, og benyttede fæsterne sig ikke deraf — hvad de i reglen ikke havde råd til — fik jorddrotten lov til at lægge gårdene ind under sin herregård.

Alt dette forøgede Fr. L. Jahns indflydelse. Han hadede alt fransk og erklærede, at det var lige så galt at lade sine døtre lære fransk som at opdrage dem til skøger. Han kaldte på de unges kærlighed til Gud og fædreland, til frihed og lighed, og søgte at vække deres had til herskesyge fyrster. Ved hjælp af idræt, især gymnastik, ville han opdrage ungdommen til en hærdet og dygtig slægt. Han fik bl. a. dannet studenterforbund, som arbejdede for hans ideer; men Frederik Wilhelm forbød alle studenterforeninger og befalede politiet, at det skulle holde øje med idrætsbevægelsen.

Da dræbte en ung student, Karl Sand, den tyske digter Kotzebue, som spionerede for den russiske zar. Sand blev henrettet; fyrsterne indførte streng censur, universitetsforelæsningerne blev overvåget, og mange lærere fjernet. Overalt forfulgte man de frisindede, ja man forbød

endog Fichtes „Taler til den tyske ungdom". — Det vakte ungdommens forbitrelse, og Karl Sand blev dyrket som en martyr for frihedens sag.

Julirevolutionen 1830 satte skræk i flere tyske fyrster, så de gav deres folk den lovede fri forfatning — dog i reglen med meget indskrænket valgret. Men snart rejste reaktionen på ny hovedet, og forfølgelsen af de frisindede fornyedes. Trods alle forfølgelser voksede dog kravet om et samlet Tyskland med folkestyre.

England 1830—48.

I England var de politiske skillelinier endnu de gamle (II s. 157). Whiggerne var de mest forstående over for nye ideer; men hverken de eller toryerne kunne tænke sig at gå med til gennemgribende forandringer. Alligevel bragte tiden 1830—48 flere betydelige reformer:

Metodismen var en pietisk præget kirkelig bevægelse, der var grundlagt i 1700tallet. Metodisterne virkede mest blandt fattige og havde derfor mere social forståelse end tilhængere af de fleste andre religiøse retninger, kvækerne dog undtaget. Wilberforce, der var metodist, kæmpede især mod negerslaveriet, og efter at han var blevet valgt ind i parlamentet, fik han det 1807 til at forbyde slavehandel. Og 1833, kort efter hans død, blev slaveriet forbudt. For ikke at krænke slaveejernes påståede ejendomsret til slaverne bevilgede parlamentet dem fuld erstatning.

Valgloven var hidtil uforandret; men der lød stærke krav om en valgreform. Toryministeren Wellington erklærede imidlertid, at systemet var det bedste, der kunne tænkes. Da fik han mindretal i underhuset, og det whigministerium, der afløste hans, foreslog, at valgkredsene skulle inddeles efter befolkningstallet. Toryerne advarede mod eksperimenter; men historikeren Macaulay udtalte: „Jeg ved kun to måder at styre et land på: Enten må regeringen gøre det, som landet vil, eller den må styre med sværdet. En regering, som har Storbritanniens hær og flåde .... kan muligvis styre Irland med sværdet; men hele Storbritannien! så vild en tanke er aldrig opstået hos nogen mand af noget parti". — Forslaget blev vedtaget med stort flertal i underhuset, men forkastet af overhuset. Dette vakte en voldsom harme; f. eks. vedtog borgerne i Birmingham, at de ville nægte at betale skat, til forslaget var vedtaget, og whigregeringen forlangte af kongen, at han skulle udnævne så mange peers (II s. 280) blandt forslagets tilhængere, at det også fik flertal i overhuset. Over for denne trusel bøjede dette sig. Derved fik mellemstanden hovedindflydelsen i underhuset.

Næsten al jord var stadig på godsejernes hænder. Deres misbrug af jorden gjorde, at tusinder stod ved fabriksportene og tiggede om arbejde, og at industrien savnede et købedygtigt hjemmemarked. Arbejderne konkurrerede hinanden ned på en sulteløn. 1848 var en væveriarbejders ugeløn knap 7,50 kr.; da kostede 4 kg rugbrød 1,14 kr., 1 kg oksekød 2,24 kr. Alle, der kunne det, måtte arbejde med, for at familien kunne eksistere. Særlig var børn efterspurgt. Fabrikanter sendte agenter ud til fattighuse og børnehuse for derfra at skaffe børn til fabrikkerne; man anvendte dem helt ned til 5-års alderen. — Ingen lønarbejder havde råd til at leje en ordentlig bolig, og der var bydele, hvor der kun fandtes een retirade for hver 200 indbyggere.

Lovgivningsmagten greb nødigt ind i, hvad man kaldte frit kontraktforhold. Dog var det 1802 lykkedes tilhængere af Benthams lære (II s. 283) at få parlamentet til at vedtage en lov, hvorefter 12 timers dagligt arbejde blev maksimum for „fabrikslærlinge" (dvs. børn), og 1819 blev lavalderen for fabriksarbejdere sat til 9 år; men denne lov blev ofte overtrådt. Først 1833 blev det forbudt at sætte børn til natarbejde, maksimalarbejdstiden blev sat til 48 timer ugentlig for børn fra 9—13 år, og staten ansatte fabriksinspektører, som skulle sørge for, at loven blev overholdt.

Private skænkede store summer til de nødlidende, og kommunerne ydede hjælp til de fattigste og til arbejdsløse. Men så kunne industrien presse lønnen endnu længere ned. Efter 1834 blev de forsørgede anbragt i fattighuse, hvis behandling af dem bl. a. er skildret af Dickens i „Oliver Twist".

1790 blev det forbudt arbejderne at danne foreninger med det formål at forbedre deres kår. Men da parlamentet 1815 vedtog en lov, som skulle holde kornet i en pris, der var dobbelt så høj som prisen 1790, vakte det voldsomt røre blandt arbejderne. Et protestmøde mod denne lov samlede omk. 50.000 af dem. Regeringen lod militæret gribe ind, nogle blev dræbt, mange kvinder og børn trampet ned. Det fremkaldte en storm af forbitrelse i alle kredse: Englands gamle forsamlingsfrihed var krænket! — Men toryregeringen benyttede lejligheden til at få vedtaget love, som indskrænkede forsamlings- og pressefriheden og gav øvrigheden ret til husundersøgelse. De fik dog den modsatte virkning af, hvad der tilsigtedes: 1824 måtte man igen give arbejderne tilladelse til at danne fagforeninger. — Men 1833 erklærede en whigregering, at disse foreninger faldt ind under loven om „ulovlige sammensværgelser", og 6 fattige daglejere dømtes til deportation i 7 år, fordi de stod i en

forening, der krævede edeligt løfte af sine medlemmer. En protestadresse med 250.000 underskrifter, som i den anledning blev overrakt regeringen, blev afvist. Da vedtog en arbejderorganisation det såkaldte Charte[1], hvori der krævedes almindelig valgret og hemmelig afstemning. „Chartet betyder", udtalte en af chartisterne, „god bolig, god spise, god drikke, godt udkomme og kortere arbejdstid". — Men parlamentet afviste deres krav. Efter 1848 afløstes organisationen af fagforeninger; forinden havde den været en vækker for lønarbejderne og havde skaffet dem en udbredt presse.

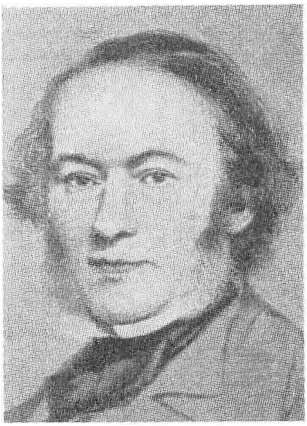

Richard Cobden.

Foreløbig fik kampen mod kornlovene størst betydning. *Richard Cobden* kom som barn bort fra sit hjem og levede under trange kår. Som ung kom han i handelslære, blev senere handelsrejsende og erhvervede sig derpå et katunstrykkeri i Manchester, hvor han blev lederen af den antikornlovforening, som var blevet oprettet der 1838. Når kornet blev billigt, hævdede han, ville folk få råd til bedre klæder og boliger, efterspørgselen ville stige, så der blev brug for flere arbejdere, og det ville føre til lønstigning, så andre lande kunne sælge flere landbrugsprodukter til England og derved få midler til at købe flere engelske varer. Øget efterspørgsel ville atter give øget løn til lige gavn for fabrikant og arbejder. Kornlovenes ophævelse ville medføre frihandel på andre områder, og frihandel mellem landene betød, „at de mure, der adskiller nationer, brydes ned, disse mure, bag hvilke hovmod, hævn, had og skinsyge gemmer sig for nu og da at bryde frem og drukne hele lande i blod."

Mange af de fabrikanter, som bekæmpede kornloven, tænkte, at når arbejderne fik billigere brød, kunne de arbejde for en mindre løn. For Cobden gjaldt det om at skaffe arbejderne bedre kår. Da hans ven, kvækeren John Bright, sad sørgende ved sin hustrus dødsbåre, sagde han til ham: „Der er i dette øjeblik tusinder af hjem i England, hvor hustruer, mødre og børn er ved at dø af sult. Når den første heftige sorg er ovre, vil jeg råde dig til at gå med mig, og vi vil ikke hvile, før kornloven er ophævet". John Bright fulgte opfordringen og blev sagens dygtigste fortaler.

Ofte lejede godsejere mænd til at overdænge dem, der talte mod korn-

[1] Frihedsbrev.

loven, med skældsord, hestepærer, rådne æbler o. lign. Og da det mest var fabrikanter, der havde rejst sagen, mødte arbejderne dem ofte med mistro. Alligevel lykkedes det dem at samle omk. 1.500.000 underskrifter på en adresse, hvori der krævedes frihandel med korn. Førsteministeren svarede: „De ved, det er uigennemførligt!" Et blad skrev derom: „Kan I ikke finde jer i at undvære udenlandsk korn, så væk med jer!"

Nødlidende irske børn.

Både toryer og whigger betragtede det nærmest som en morsomhed, da man første gang i underhuset foreslog at ophæve korntolden. Men 1841 blev Cobden valgt ind i underhuset, og hans ord bed: „Hvis dette land skal ødelægges af et adelsregimente, burde vi hellere straks optage det gamle venezianske system, at adelen åbenlyst tog pengene ud af lommen på folk. Det ville være mere hæderligt." — Da førsteminister Robert Peel udtalte, at kornet burde indføres toldfrit, når der var trang til det, svarede Cobden: „Hvem skal afgøre, når der er trang til korn? Er det dem, der sulter, eller dem, der spiser kostbart hver dag? Det er ikke Deres sag at afgøre, når hungrige folk skal have føde". — 1845 blev et frygteligt hungerår i England; mange døde af sult. Da forstod Peel, at man måtte skaffe de fattige billigt brød. Han foreslog at sætte tolden ned til en ubetydelighed. Partiet sprængtes på spørgsmålet; men forslaget blev vedtaget. Det var Englands første skridt ad frihandelens vej.

I Rochdale i Nordengland fandtes betydelige flonelsvæverier, og 1843 enedes nogle af væverne om at stifte en forbrugsforening for derved at skaffe sig bedre og billigere varer end dem, de kunne købe hos købmændene. Midlerne skaffedes, ved at hvert medlem indskød 2 pence (15 øre) ugentlig, til den nødvendige startkapital var samlet. I 1844 var der samlet ca. 500 kr. af 28 medlemmer, og de stiftede „Rochdale forening af redelige banebrydere". Var startkapitalen lille, så var målene des højere: at frigøre arbejderne fra kapitalismens herredømme ved selv at fremskaffe den nødvendige kapital.

Foreløbig lejede de 28 en lille butik, købte lidt mel, smør og sukker, som betaltes kontant, og ansatte en uddeler, som to gange ugentlig mod kontant betaling uddelte varer til medlemmerne. Butikken åbnedes den 21. december 1844. — Man fulgte de vedtagne principper: uforfalskede

varer, redeligt mål, hensynsfuld behandling, kontant betaling og overskuddets fordeling efter hver enkelts køb. Og brugsforeningen voksede stærkt, så den måtte oprette filialer; mange andre dannedes med den som forbillede. 1863 sluttede de sig sammen og dannede egen grossistforretning, svarende til det senere danske F. D. B.

Rochdale brugsforening oprettede et væveri, hvor udbyttet fordeltes mellem arbejderne; men ellers holdt brugsforeningerne sig særlig til den opgave at skaffe medlemmerne gode og billige varer.

Fra England bredte bevægelsen sig til fastlandet og blev snart så stærk, at den på flere områder blev i stand til at hindre storkapitalen i gennem monopoler at udbytte forbrugerne.

En del mænd og kvinder, som mente, at kirken ikke måtte være ligegyldig tilskuer til den sociale nød, dannede foreningen „Kristne socialister", hvis mål var at „socialisere kristendommen og kristne socialismen". De ville frigøre arbejderne ved, at disse selv overtog virksomhederne, og fik oprettet værksteder og fabrikker, som lededes af arbejderne, der ligeledes delte udbyttet.

Senere oprettede brugsforeningerne i flere lande fabrikker for derved at hindre truster i at udbytte befolkningen.

DANMARK INDTIL 1848

Pengeforvirringen.

1736 havde staten givet en privat bank eneret på at udstede pengesedler, mod at den sikrede fuld dækning for dem. Senere overtog staten selv banken. — Under europæiske krige omkring århundredskiftet rustede Danmark stærkt for at holde sig uden for krigene. Samtidig fremkaldte disse en stærk stigning af vare- og jordpriserne. Havde staten da inddraget en del af handelsstandens uberettigede indkomster og havde ladet grundskatterne følge jordens værdistigning, kunne den let have dækket de øgede rustningsudgifter; men i stedet for udstedte den pengesedler uden tilsvarende dækning, og jordprisstigningen lagde øgede byrder på den ungdom, der overtog ejendomme.

For at hemme denne udvikling fik Chr. D. Reventlow 1802 pålignet en ny grundskat, som også blev lagt på herregårde; men den var ikke stor nok til at holde jordpriserne nede. Og den ny matrikulering af jor-

Rigsbankdalerseddel fra 1814. (Møntsamlingen).

den, han fik sat i gang, blev standset af krigen 1807—14. Under den steg jordpriserne endnu stærkere, og kapere og deres financierer tjente mægtige beløb; men i stedet for at inddrage en del af disse krigsfortjenester lånte staten store summer hos krigsspekulanter, og samtidig udstedte den endnu flere dækningsløse pengesedler for at klare de mægtige statsudgifter. Pengesedlerne faldt og faldt i værdi. I december 1812 var de helt nede på $^1/_{14}$ af deres pålydende.

Da erklæredes seddelbanken fallit 1813. Den udenlandske gæld skulle betales efter pålydende, den indenlandske blev nedskrevet til $^1/_{10}$. Privat gæld blev ansat efter sedlernes værdi, da den blev stiftet.

Der fandtes dengang næsten intet sølv at udmønte penge af. Spekulanter havde i strid med loven opkøbt og ladet omsmelte sølvpenge; folk havde hengemt dem i strømpeskafter i den tro, at sølvet ikke tabte sin værdi. Den nyoprettede seddelbank måtte derfor udstede sedler, som den foreløbig ikke kunne indløse med sølv. For at sikre dem, fik den en prioritet på 6 % i alle landets grundejendomme. Enten skulle denne prioritet udbetales eller forrentes og afdrages med 6½ % af beløbet.

Men nu tvivlede folk på seddelpenge, og snart var de ny sedler nede i $^1/_{10}$ af deres pålydende. 1818 blev banken imidlertid gjort til en nationalbank, der var uafhængig af regeringen og skulle sikre et stabilt pengevæsen. Det lykkedes: 1817 svarede 5 rdl. i sedler til 2 i sølv; 1822 var værdien 5:4, 1835 stod sedlerne i pari.

Jordspørgsmålet.

I 1700tallets sidste halvdel voksede det danske befolkningstal stærkt, dels på grund af fremgangen, men antagelig mest fordi bøndernes forbedrede kår medførte mindre børnedødelighed.

Samtidig blev der langt bedre muligheder for at skaffe nye selvstændige landbrug. Udskiftningen af jorden gjorde det lettere, meget overdrev kom under plov, forbedret dyrkning øgede udbyttet af jorden, og hvor hoveriet blev afløst, ville det være naturligt at bortsælge en del af den længst bortliggende herregårdsjord til oprettelse af nye gårde.

Men i de sidste 25 år af 1700tallet steg jordens pris til mere end det tredobbelte, mens lønningerne kun steg 50 %. For unge blev det mere og mere vanskeligt at oprette egne selvstændige bondehjem, og byerne kunne ikke optage ret mange. — Selv om tidens befolkningsstatistik er mangelfuld i flere henseender, fremgår det tydeligt af den, at befolkningstilvæksten på landet — og dér levede dengang ca. 80 % af befolkningen — kun øgede husmands- og daglejerstanden, der omkring århundredskiftet udgjorde over halvdelen af bondebefolkningen.

Hvor herremænd mistede de hoveriydende gårdmænd, lod de nu i reglen opføre en række daglejerhuse. Der var frit kontraktforhold mellem herremanden og den, der ønskede at blive daglejer hos ham; men den sidste havde næsten altid kun valget imellem at sulte eller at nøjes med de kår, herremanden bød ham. Fæstet var så kortvarigt, at herremanden let kunne frigøre sig for den daglejer, der var ham for selvstændig eller for opslidt til at følge med. Den sidste havde oftest kun fattiggården at ty til.

1807 udstedte regeringen en forordning om forholdet mellem de to parter; den gik især ud på, at „jorddrotten gives sikkerhed for i rette tid at erholde arbejdet forrettet". Rentekammeret foreslog endog, at jorddrotten skulle have tugtelsesret over de hoveriydende husmænd. Det forbød kronprinsen, hvad man hemmeligholdt for befolkningen. — Der fandtes lejekontrakter, „der indeholdt den oprørende bestemmelse, at husmanden skulle møde 2—3 timer før solens opgang og blive lige så længe efter dens nedgang"[1]. Selvejende husmænd med jord var bedst stillet, især hvis de drev lidt håndværk ved siden af. Men alle jordbrugende husmænd skulle dengang leje gårdmændene til at gøre hestearbejdet for dem og fik derfor næsten altid for lidt ud af jorden.

Herregårdene steg mest i pris, så herremændene var ikke interesseret i at frasælge jord, især da de forventede en stadig prisstigning.

Men „for landmanden er ejendommenes prisstigning et tvivlsomt gode .... Alle fremskridtene er kort efter deres gennemførelse blevet kapitaliserede, og al den indtægtsforøgelse, de i fremtiden kunne antages at ville give, bliver straks omsat til en kapital ... som fordres forrentet af fremtidige ejere. — Nutids-landmændene har derfor i deres egenskab af driftsherrer i landbruget ingen fordel af fortidens fremskridt og reformer"[2].

Prioriteterne ansloges i 1788 til ca. 45 % af ejendommenes værdi; 1807 udgjorde de omk. 60 %. Landmandens egenkapital var da forholdsvis hårdere truet, hvis der skulle komme en prisnedgang.

De fattige år.

Efter 1815 kom de fleste soldater hjem, og der kom fart i produktionen af fødemidler. Efter ca. 3 års forløb var verden så forsynet dermed, at priserne faldt tilbage til det gamle leje, dvs. til ofte under det halve af, hvad varerne kostede 1815.

[1] Bergsøe: »Statistik«.
[2] V. Falbe-Hansen: »Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne«.

Danskerne havde gennem et langt tidsrum altid kunnet sælge deres korn til Norge, og i de mange krigsår var der mangel på korn, så priserne var meget høje. Landmændene havde derfor intet gjort for at fremstille en god vare, og på verdensmarkedet betegnedes dansk korn som „skidden sæd". England var nu Danmarks hovedmarked, og der købte man kun det danske korn, når man ikke kunne få nok fra andre lande. 1818 udførtes 700.000 tdr. dansk korn dertil, 1823 kun 15.000 tdr., 1824 500.000 tdr. — Samtidig faldt priserne: 1818 kostede 1 td. dansk rug 14,93 kr., 1819 kun 7,04 kr., og 1824 var den helt nede på 3,94 kr. Så steg den langsomt, så den 1830 var oppe på 10,87 kr. De andre kornsorters priser svingede omtrent i samme forhold.

Hvis skatter og renter var blevet beregnet efter kapitelstakst[1], og lønningerne til embedsmændene i nogen grad derefter, havde de fastlønnede fået bedre kår i opgangstiden og havde måttet bære prisfaldet sammen med bønderne. — Da havde skatterne hindret den stærke prisopgang på ejendomme og den deraf følgende stærkt øgede prioritering i opgangstiden, og de var blevet lettet i krisetiden.

Staten måtte nu overtage mange godser for skatterestancer. Besidderne af len og stamhuse lod den foreløbig administrere deres godser og bære tabet derved.

Fæstebønderne slap tåleligt. Var en fæstebonde blot nogenlunde flittig, var der ingen fordel ved at sætte ham fra gården, fordi han ikke kunne klare sine forpligtelser — for det var der ingen, der kunne. Det medførte, at de ikke brød sig om at blive selvejere, selv om de kunne blive det billigt.

Selvejerbønder måtte sælge op til fire gange så meget korn som før for at klare skatter og renter; overalt solgtes en mængde gårde ved tvangsauktion. Især ramtes de, der havde købt deres gårde efter 1813 i den tid, da sedlerne lå langt under pari, fordi deres gæld ikke blev skåret ned i samme forhold, som kronen steg i værdi. Herregårdene faldt fra ¼ til $^1/_{10}$ af, hvad de kunne koste 1817, bøndergårdene fra ½ til ¼ deraf; jo større de var, jo mere faldt de forholdsvis i prisen; de, der kunne drives uden folkehold, faldt mindst. — Men ved omsætningen faldt prioriteterne, så en ny ejer bedre kunne klare de afgifter, der hvilede på ejendommen.

Prisen på smørret faldt ikke så stærkt som på kornet. Det var før fællesmejeriernes tid. På herregårdene kunne man holde uddannede mejersker og daglig behandle større mælkemængder og derfor frem-

[1] Efter årets kornpriser.

stille bedre smør end ved de mindre brug. Til trods for, at selvejerbønderne gennemgående havde klaret krisen bedre end herremændene, blev det nu en udbredt mening, at det ville være god samfundsøkonomi at lægge bøndergårde under herregårdene og at lade gårdmændene blive daglejere. — Men Frederik VI holdt fast ved forbudet mod at nedlægge bøndergårde.

Krisen havde været hård ved bønderne; flere, også blandt de dygtigste, vandrede som tiggere på landevejene. De øvrige slap kun igennem ved hårdt slid og den yderste nøjsomhed. Det blev selvhjulpne, til tider hårde mennesker med dyb ærbødighed for det daglige brød. Erindringer fra et hjem, hvor faderen og moderen var udgået fra dette slægtled, finder udtryk i Jeppe Åkjærs sang om rugen, der køres ind:

Først bredte mor et klæde
så ømt som nogen højtidsdug;
der måtte ingen træde
med sko i høstens rug;
så fejed' hun med limens rest
hvert snavset strå til side
som for en hædersgæst.

Den kære rug var gæsten,
som gjorde hvert et barn så spændt;
se far han lægger vesten
og ser så indadvendt:
En skælven i et ydmygt sind,
en bøn til altets skaber,
før avlen bringes ind.

Bøndernes fattigdom forplantede sig til byerne. Der blev færre indtægter til håndværkere, industridrivende og købmænd. Sparsommelighed kom overalt i højsædet, og der blev kun ringe brug for den store handel. En stor del af handelsflåden var gået tabt, og de nye skibe, der blev bygget, var mest til indenrigsk kystfart. Flere store handelshuse spillede fallit.

Under disse forhold fandt man sig godt til rette med Frederik VI's landsfaderlige styre. Han søgte virkelig at være en kærlig fader for sit folk. Som kronprins havde han vist sit hjertelag over for de underkuede bønder og viste det stadig over for de små og svage og standsede flere forsøg på at give de stærke øget magt over dem, ligesom han hjalp

af et godt hjerte, hvor der var nød. Han nænnede ikke at straffe embedsmænd for bestikkelighed og besvigelse, for han vidste jo, at deres løn var for knap tilmålt. — Og folket elskede ham.

Jonas Collin (1776—1861).

Blandt de mænd, som i de fattige tider vakte befolkningen til fremdrift, står Jonas Collin i forreste række. Skønt han voksede op i et rigt hjem, blev han opdraget til nøjsomhed og fik en grundig og alsidig uddannelse. Tidlig blev han taget i statens tjeneste og viste sig på alle områder som en dygtig og pligtopfyldende mand. Meget af sin formue ofrede han for at hjælpe kunstnere, digtere og videnskabsmænd. Havde hans hjem ikke taget sig af den sære dreng, Hans Christian Andersen, er det tvivlsomt, om han var blevet den store eventyrdigter.

Ved sit jævne, bramfri væsen havde han let ved at vinde sig venner og folks tillid, og det lykkedes ham derved at få folk til at forsøge nye metoder. Han fik indført svingploven, hvormed man med mindre hestekraft kunne behandle jorden både hurtigere og bedre, og han fik bønderne til at bruge svenskharven, hvormed de langt bedre kunne få jorden sønderdelt end med træharven. Ved præmieuddeling for veldrevet landbrug opmuntrede han fremskridtsivrige bønder, og han fik unge bondesønner til at lære hos de dygtigste landmænd, så kendskabet til landbrugets fremskridt efterhånden kunne blive almindeligt hos bønderne. Han fik bønderne til at rense og købmændene til at tørre kornet, så det kunne blive en efterspurgt handelsvare, og han hjalp til med at oprette almuebiblioteker rundt om i landet. Det skyldtes især ham, at landbruget kom ud af det dødvande, krisen havde ført det ind i.

Den danske folkeskole.

Med den svejtsiske skolemand Heinrich Pestalozzi (1746—1827) som mellemled blev mange af Rousseaus skoletanker omplantet på dansk grund.

Hans fader døde, mens han var lille, men moderen og en gammel tjenestepige gav ham under fattige kår en lykkelig barndom. Som ung besluttede han sig til at studere jura for at kunne værne almuen mod de herskendes undertrykkelse. Men ved at læse Rousseaus „Emil" besluttede han at købe en landejendom, hvor han efterhånden samlede 50 fattige og forsømte børn, som han underviste, lærte at arbejde og vejledede moralsk. Det oversteg dog hans økonomiske evner, så han måtte opgive arbejdet efter 5 års opslidende virke.

Året efter udgav han „Lienhard og Gertrud", en roman, hvor han i tidens sentimentale stil skildrede en svejtsisk landsby, hvori Gertrud lever med sin skikkelige, forfaldne Lienhard og selv opdrager sine børn til arbejdsomhed og gudsfrygt og ved præstens og en ædel godsejers hjælp får landsbyen bragt på

fode. Bogen fik stor udbredelse, og flere fyrster tænkte på at knytte Pestalozzi til deres stater.

Det skete ikke. Men under revolutionskrigene var en svejtsisk landsby næsten blevet ødelagt, og 1787 fik han overladt et kloster, hvor han samlede en stor skare demoraliserede børn, der strejfede tiggende omkring. „En seende ville ikke påtage sig opgaven, til al lykke var jeg blind", sagde han senere derom. Han fik orden og god tone blandt børnene; men året efter tog franskmændene klosteret til hospital. Han havde nu gjort sine erfaringer: „Da jeg forsøgte det umulige, fandt jeg det mulige". Han havde lært at gå ud fra barnets natur: „De ville — de kunne — holdt ud — fuldendte — og lo!"

Han fik atter overladt en skole og begyndte at skrive skolebøger, hvori der hævdes, at „al menneskelig undervisning er ikke andet end at yde naturens famlen efter sin egen udvikling en håndsrækning". Hans skole blev så berømt, at den besøgtes af skolemænd fra andre lande — også fra Danmark, hvor brødrene Reventlows skoler blev stærkt præget af hans skoletanker. — Hans urolige, følsomme sind gjorde, at både hans ideer og hans gerning blev udsat for adskillig berettiget kritik. Men han havde ledet skolegerningen ind i det rette spor og havde ved sit eksempel vist, at det i skolen først og fremmest kommer an på lærernes kærlighed til børnene.

De fleste reformvenner i Danmark var ivrige for folkeoplysning. På en del af krongodset lod kronprinsen således opføre folkeskoler på kongens regning, og mange herremænd oprettede skoler for deres fæstebønders børn. Chr. D. Reventlow ofrede så meget på sine skoler, at godsforvalteren klagede: „Tilsidst bliver han, Vorherre død, så fattig som en kirkerotte".

For at skaffe duelige lærere oprettede præster, der var begejstrede for folkeoplysning, lærerskoler på deres præstegårde. Det var almindeligt, at eleverne spiste i de omliggende bondehjem, hvor de ofte fik kosten mod at hjælpe lidt med arbejdet. Derved fik de uddannelsen billigt og bevarede forbindelsen med og respekten for det legemlige arbejde og dets udøvere. Brødrene Reventlow oprettede begge seminarier på deres godser. Til hjælper fik Chr. D. Reventlow præsten P. O. Bojsen, der var udgået fra et vestslesvigsk bondehjem og var stærkt præget af sin fromme, pietistiske moder. Han gav ikke blot plads til undervisningen i sin præstegård og gjorde sit arbejde gratis, men han lønnede endog selv sin medhjælper. Senere blev han af kongen kaldet til biskop over Lolland-Falster; men han tog kun mod embedet, mod at han måtte blive i sin præstegård og fortsætte uddannelsesarbejdet der.

1789 blev der nedsat en skolekommission, hvori bl. a. Reventlow'erne og biskop Balle fik sæde. Den skulle fremsætte plan om folkeskoler for hele landet og satte målet meget højt; men da den 1814 var færdig med sit arbejde, var folket fattigt og staten forarmet, og fordringerne måtte stilles i forhold dertil.

Folkeskoleloven af 1814 fastslog, at der skulle sikres alle børn nødvendig undervisning. Det lod sig uden større vanskeligheder gennemføre i de frugtbare, tætbefolkede egne, men vanskeligt de fleste steder i Midt- og Vestjylland. Der oprettede man i de fleste sogne een eller flere hovedskoler samt en del biskoler. Børnene fik hel- og hverdagsundervisning om vinteren, men gik de fleste steder kun til skole en halv dag ugentlig om sommeren. Ved hovedskolen blev ansat en fuldt uddannet lærer, som om sommeren forestod hele undervisningen i alle hovedskolens klasser samt i de til den knyttede biskoler. Om vinteren underviste biskolelærere i biskolerne og lærerinder i hovedskolens yngste klasser. De havde i reglen ingen eller kun en smule uddannelse. Men undersøgelser viste, at børn fra disse egne fuldt ud stod mål med børn fra de andre egne.

Det var Chr. D. Reventlows tanke, at en lærers kår omtrent skulle svare til en jævnt velstillet gårdmands.

Til de fleste lærerembeder på landet blev der knyttet en jordlod til et par køer og 5—6 får. Dertil kom gratis hus og brændsel, lidt penge og ofte tillige en ekstra fortjeneste som kirkesanger. Bylærernes kår var vist i reglen noget bedre end landsbylærernes. — Foreløbig havde lærerne ret frie arbejdsvilkår.

Da kom en dansk kaptajn hjem fra udlandet, hvor han var blevet begejstret for den indbyrdes undervisning, som væsentlig bestod i, at de store børn underviste de små, mens læreren dirigerede det hele ved hjælp af fløjte og tamp. Remseri sattes i forståelsens sted, og det blev næsten umuligt for læreren personligt at påvirke børnene. Det hele var militaristisk præget, og Fr. VI, der elskede at eksercere med soldater, beordrede, at man på seminarierne skulle undervise eleverne i systemet. Lærere, som satte sig imod det, kom i højeste unåde, ligeså Chr. D. Reventlow, som nægtede at benytte det i sine godsers skoler.

Senere tabte Fr. VI interessen for systemet, der i alt væsentligt døde med ham.

Skoleordningen blev påtvunget befolkningen, og kun de færreste forstod dengang betydningen af oplysning. Forsømmelser var almindelige. Først da man fik lærere, som under påvirkning af Grundtvig og Kold tog barnet ved hånden, blev stemningen mere forstående over for folkeskolen.

I visse egne vakte det stor forbitrelse, at myndighederne ville ombytte Kingos salmebog med Evangelisk-Kristelig og Pontoppidans forklaringer med Balles lærebog. Flere steder på Sjælland og Fyn stod præst og menighed sammen og opnåede, at det blev ved det gamle. Men

i enkelte sogne i horsensegnen, hvor præst og lærer søgte at påtvinge forældrene det nye, blev de mødt med så kraftig modstand, at myndighederne tænkte på at fratage forældrene retten til deres børn. Det strandede kun på, at man ikke vidste, hvem der skulle betale for børnene. Tilsidst opnåede forældrene ret til at oprette friskoler, hvor de kunne få børnene undervist efter „den rene lære". Da der i et sogn valgtes et flertal af sognerådsmedlemmer blandt disse „stærke jyder", brændte de skolebøgerne i den kommunale skole.

I Viborg stændersal udtalte de vestjyske bønders talsmand, bonden Ole Kirk, at skoleloven af 1814 havde gjort fortræd ved at fratage forældrene ansvaret for deres børns undervisning og ved at sønderrive det bånd, som gennem hjemmeundervisningen blev knyttet mellem forældre og børn.

Frederik VI's sidste år.

Frederik VI vågede nøje over sin enevældige magt, vist ikke så meget af magtsyge, som fordi han følte sit landsfaderlige ansvar. Da det således rygtedes, at han tænkte på at indskrænke trykkefriheden, henvendte mange ansete mænd sig til ham og bad ham om at betrygge folkets åndelige liv og tankens frihed i Danmark. De fik svaret, at han gjorde alt for at virke til statens og folkets vel, og „Vi alene (vil) være i stand til at bedømme, hvad der er begges sande gavn og bedste." — En københavnsk skolebestyrer, dr. Dampe, havde fået stiftet en hemmelig forening, der skulle arbejde for en fri forfatning og, om nødvendigt, fremtvinge den ved hærens hjælp. Han og en medhjælper blev 1821 dømt til døden, men af kongen benådet til livsvarigt fængsel. Dampe slap først ud efter Frederik VI's død.

Frederik VI havde 1815 forpligtet sig til at give Holsten, der jo hørte til det tyske forbund, en stænderforfatning, og under påvirkning af julirevolutionen 1830 rejste Uve Lornsen kravet derom. Han var fra Sild og havde læst ved universitetet i Jena, hvor han begejstredes for et frit, samlet Tyskland. 1830 søgte og fik han landfogedembedet på sin fødeø. Han enedes med en del holstenere om at arbejde for en fællesforfatning for Sønderjylland og Holsten og skulle skaffe tilslutning for tanken i sønderjyske byer. Slesvigske studenter i Kiel havde før vist modvilje mod talen om et Slesvig-Holsten[1], og Lornsen mødte i Flensborg afgjort modstand mod sin idé.

Da vedtog en forsamling på 30—40 holstenere at udgive et skrift, han havde forfattet „Om Slesvig-Holstens forfatningsværk". Det var på tysk og krævede en fællesforfatning for de to hertugdømmer; de

[1] Det var nu almindeligt at kalde Sønderjylland Slesvig.

skulle kun have konge og fjende fælles med Danmark. Lornsen erklærede, at han deri kun havde udtalt, hvad der lønligt bevægede sig hos alle. Det kostede ham et års fængsel, en efter tidens forhold mild straf, hvormed man opnåede at gøre ham til martyr. Efter udstået straf forlod han riget. 1838 fandt man hans lig med overskåret pulsåre ved Genevesøen.

Hans oprørsforsøg satte en sådan skræk i Frederik VI, at han besluttede sig til at give Holsten den lovede stænderforfatning. Og så skulle Sønderjylland og kongeriget nyde samme ret. 1831 meddelte han, at han ville give befolkningen lov til at vælge rådgivende stænderforsamlinger, og 1834 udkom den kongelige forordning om dem: Der skulle vælges stænderforsamlinger henholdsvis for Holsten (med mødested i Itzehoe), Sønderjylland (Slesvig), Jylland(Viborg) og øerne (Roskilde). Godsejerne skulle vælge knap ⅓, borgere med grundejendomme af en vis værdi godt ⅓, og selvejere eller fæstebønder med gårde på over henholdsvis 4 og 5 tdr. hartkorn valgte ca. ⅓. Stænderforsamlingerne skulle udtale sig om de forslag, kongen forelagde dem, og kunne desuden selv fremsætte forslag. Men kongen bestemte, om han ville følge deres råd.

Den politiske interesse rakte dengang næppe stort uden for de stemmeberettigedes rækker, og de fleste var tilfredse med den ret, de havde fået; men viljen til at tale med om politiske spørgsmål var nu blevet vakt. Kongen tålte dog nødig kritik. Da kaptajn A. F. Tscherning således kritiserede hærvæsenet, sendte han ham på en lang studierejse til udlandet for derved foreløbig at blive ham kvit.

Stænderforsamlingerne mødtes hvert andet år: 1835 i Roskilde og Itzehoe, 1836 i Viborg og Slesvig. Alt gik foreløbig meget fredeligt. Sådan ønskede den gamle konge det, og man ville nødig bedrøve ham. 1839 lukkede han sine øjne i fred. Med ham gik det landsfaderlige styre i graven. Man mindedes, hvad han havde været for sit folk, og hørte med bevægelse, at et af hans sidste ord havde været: „Det er koldt; vi må tænke på brænde til de fattige". Bønder fik lov til at bære hans kiste det sidste stykke vej til Roskilde som tak for, at han havde løst deres lænker.

Kravet om en fri forfatning.

Kristian VIII, der efterfulgte fætteren (1839—48), var velbegavet. Han egnede sig godt som konge for finere kredse; men underklassens kår og nye bevægelsers ret havde han ingen forståelse for; helst lempede han sig frem og lappede lidt på de værste fejl, og sin enevoldsmagt gav han nødig afkald på.

Hos unge akademikere og i velhavende borgerlige kredse nærede mange ønske om en fri forfatning, og man håbede, at Kristian VIII, der havde givet Norge en grundlov, ville give Danmark en tilsvarende. — Næppe var han blevet konge, før den 28årige jurist Orla Lehmann fik sammenkaldt til et møde, hvor han fik vedtaget en adresse til ham om en forfatning efter norsk mønster. Den var formet yderst loyalt, og deputationen, der overrakte kongen den, blev venligt modtaget, men fik intet løfte af ham. Flere lignende henvendelser blev afvist, tilsidst ret skarpt. Og på en rejse, kongen foretog rundt i landet, erfarede han, at der stod ingen folkevilje bag disse henvendelser.

Kristian VIII. (Efter maleri af W. Marstrand. Rosenborg).

Regeringen tog foreløbig fat på at ændre administrationen: Hærvæsenet og statsfinanserne blev bragt i bedre orden, og kommunalstyret blev ændret. Det gamle landsbystyre var blevet afløst af kommissioner for henholdsvis fattig-, skole- og vejvæsenet. I stedet for fik man nu valgte sogneforstanderskaber og amtsråd med en lignende valgret som den, der gjaldt ved stændervalgene. — Men forfatningen rørte regeringen ikke ved, og den fandt sig ikke i, at andre talte derom. 1841 spurgte en gårdmand ved et møde på Falster, om det ikke var galt at tage magten fra kongen, og Lehmann, der havde talt, forklarede, at man kunne aldrig være sikker på at få en god konge, og folket burde vælge dem, der skulle bevilge skatter; thi den jævne borger vidste, at „den rette statskasse er hver mands lommer." — Det kostede ham 3 mdrs. fængsel. Men en stor folkemængde hyldede ham ved hans bolig og drog derefter til kongeslottet og udbragte leveråb for ham. Frisindede blade som „Fædrelandet" blev jævnlig beslaglagt eller idømt bøder. — Foreløbig var det dog kun en mindre kreds, der krævede folkestyre. Næsten alle bønder holdt på enevælden.

Bondebevægelsen.

Bønderne var endnu de eneste værnepligtige, herremanden havde stadig jagtretten på bondens jord, bondehartkornet var hårdere beskattet end herregårdsjord og tyngedes hårdt af vejhoveri, omk. de to femtedele af gårdmændene var fæstere, og kun de tre fjerdedele af det hoveri, der fandtes 1788, var afløst. — Men nu krævede bøndernes talsmænd i

stænderforsamlingen ligeret med den øvrige befolkning, ret til at kræve hoveriet afløst og til at købe fæstegårdene. Regeringen gik bl. a. ind på at bortlicitere vejanlæg, og at jagtretten skulle følge ejendomsretten, men afviste de sidstnævnte krav ved at henvise til herremændenes ejendomsret.

Anders Sandøe Ørsted.
(Maleri af C. W. Eckersberg. Statens museum for kunst).

De fleste husmænd var nu værre stillede, end gårdmændene havde været i stavnsbåndstiden, og de havde jo ikke valgret. Både 1838 og 1840 var der dog mænd, som talte deres sag, og 1844 påviste 6 gårdmænd i stændersalen, at mange husmænd ofte i en ung alder måtte vandre på fattiggården. Under henvisning til herremændenes ret afviste A. S. Ørsted hver gang kravet om nedsættelse af en kommission til at undersøge, hvad der kunne gøres for husmændene. David, der var professor i socialøkonomi, udtalte, at selv om man ville gøre noget for at lette husmændenes kår, ville de samme klager lyde om 25 år. Der blev dog nedsat en kommission, som bl. a. foreslog, at arbejdstiden højest blev 12 timer daglig, og at man skulle forbyde legemlig straf mod gifte folk — hvad en godsejer protesterede imod. Men regeringen gjorde intet ved forslaget.

Nu var spændingen imidlertid vokset, og da Drewsen og Balthazar Christensen fremsatte forslag om bønders ligeret med herremænd og forbud mod nyoprettelse af len eller stamhuse, tilføjede de, at det var tvivlsomt, om regeringen havde evne eller vilje til at gennemføre disse reformer. Det kom til en lidenskabelig debat, hvor godsejerne især påberåbte sig deres ejendomsret, og Drewsen svarede: „Er sæden på bondens mark da ikke bondens ejendomsret? Og lader godsejeren den ikke nedtræde og opæde af vildtet! . . Er klappernes kroppe ikke deres ejendom? Og dog har godsejerne forbeholdt sig prioritet i deres rygge!"

1842 udkom „Almuevennen", der blev redigeret af skomager I. A. Hansen. Den omtalte regeringens villighed til at give dispensation til nedlæggelse af bøndergårde, fogders og godsejeres overgreb mod fæste-

bønder, ublu indfæstningssummer; men især optryktes urimelige fæstekontrakter, hvori f. eks. krævedes, at blev lejeren syg, skulle han skaffe en forsvarlig mand i sit sted.

Foreløbig fik Peter Hansen fra Lundby i Sydsjælland (1801—54) størst betydning. På grund af hans gode evner havde præsten givet ham privat undervisning, så han havde flere kundskaber end de fleste bønder. Nu vandrede han fra landsby til landsby, fra gård til gård for at finde dem, der turde samle deres standsfæller. Han begrundede bøndernes ret ud fra katekismen: Vi er alle Guds børn, så har ingen ret til at nedtrykke og pine andre. — 1840 mødte han hos kongen med en adresse fra husmænd på en del godser i præstøegnen. De bad kongen om at hjælpe dem til lettelse i deres tunge kår. Han henviste dem til at forhandle med godsejerne, men fik svaret, at de følte ingen medlidenhed med husmændene. — Skønt arbejdet syntes håbløst, fortsatte Peter Hansen ufortrødent. Et par gange blev han overfaldet, og to godsejere bød ham forgæves 25.000 rdl. for at standse sin agitation. — Og nu begyndte bønderne at samles til store møder. Ved et møde i Ulkestrup 1845, hvor Drewsen, Peter Hansen o. fl. talte, samledes ca. 8000 mennesker, og ikke en eneste var beruset.

Orla Lehmann i fængsel. (Litografi).

Da samledes nogle husmænd og gårdfæstere på to herregårde og stillede deres krav. Skønt der ingen ulovligheder blev begået, indberettede birkedommeren i Nykøbing S. det til regeringen, som om det truede med oprør. — Denne indhentede amtmandens erklæring, som gik ud på, at der kun var tale om mindre uroligheder, „hvor en mindre liberal administration fra ejernes side måske gav nogen anledning dertil". Alligevel udstedte regeringen 1845 det berygtede bondecirkulære, som forbød bondeforsamlinger uden politimesterens tilladelse. Kort efter mødte en deputation hos kongen med en adresse, hvori der krævedes almindelig værnepligt, lige beskatning af alt hartkorn, tiendeafløsning og fæstes overgang til selveje. Han afviste kravet, men bad dem stole på hans landsfaderlige omsorg.

Det var netop det, bønderne ikke længere gjorde. De liberale[1] havde derimod altid talt bøndernes sag i stændersalen og indbød nu deputationen til et møde, hvor de to bevægelsers mænd enedes om at arbejde sammen. Et af deputationens medlemmer, lærer Glerup, der havde mistet sit embede, fordi han ikke ville opgive at arbejde for bøndernes sag, udtalte der: „Bondens sværd skal være hans gode, retfærdige, uafviselige fordring på borgerlig lighed, hans skjold lovmæssigheden i den kamp og den måde, hvorpå kampen føres". — 1846 stiftedes „Bondevennernes selskab", som skulle virke for bøndernes ligeret og forbedring af husmændenes kår. I spidsen for det stod A. F. Tscherning, Lehmann, Glerup, Drewsen og Balthazar Christensen. — Samme år ophævede regeringen på kongens forlangende bondecirkulæret.

Peter Hansens gerning trådte nu mere i baggrunden. Det skyldtes dog ham mere end nogen anden, at husmændenes kår efterhånden bedredes. Ved Kærhave, hvor den første husmandsskole blev rejst, satte de ham en mindesten med indskriften:

Kuet af trælsomme kår,
uden rankhed og ret var hans stand.
Trofast fra hus og til hus
gik han, den ensomme mand,
talte de ord, der slog rod,
fordi det var retfærd, han kræved,
maned til styrke og mod.
Han segned; men standen sig hæved.

Danskheden vågner i Sønderjylland.

Det var overvejende tysktalende præster, der bragte reformationen til Sønderjylland. De anså dansk for et tarveligt bondesprog; men beboerne vedblev længe at holde fast ved deres danske mål; pastor Fischer i Hyrup i Angel tordnede således over dem: „Dette djævlepak holder stadig fast ved sit dumme danske sprog både i hjemmet mellem hverandre indbyrdes og alle vegne." Men når de som i det rent danske sogn Hanved, vest for Flensborg, klagede over, at „vore skriftende, syge og de, der begærer trøst, ikke mere kan blive trøstet i vort danske sprog" — foreslog myndighederne blot at give befolkningen undervisning i tysk. — Det var vistnok på foranledning af Erik Pontoppidan, at Kristian VI forordnede, at ingen præst eller lærer måtte ansættes i Søn-

[1] Navnet på dem, der krævede en fri forfatning.

derjylland, hvis han ikke var kyndig i dansk. Men forordningen blev næsten kun tomme ord.

For at få embede i et af hertugdømmerne skulle man jo nu have studeret to år ved universitetet i Kiel (II s. 240). Der var sproget tysk, og næsten alle, som udgik derfra, foragtede dansk. De fik i mange egne befolkningen til at tro, at ville man være dannet, måtte man tale tysk, og i byerne såvel som på Angel søgte de fleste nu at tilegne sig det tyske sprog. — 1810 forordnede Frederik VI, at dansk skulle være skole-, kirke- og retssprog, hvor det var folkesprog; men det lykkedes de stedlige myndigheder at dysse sagen ned.

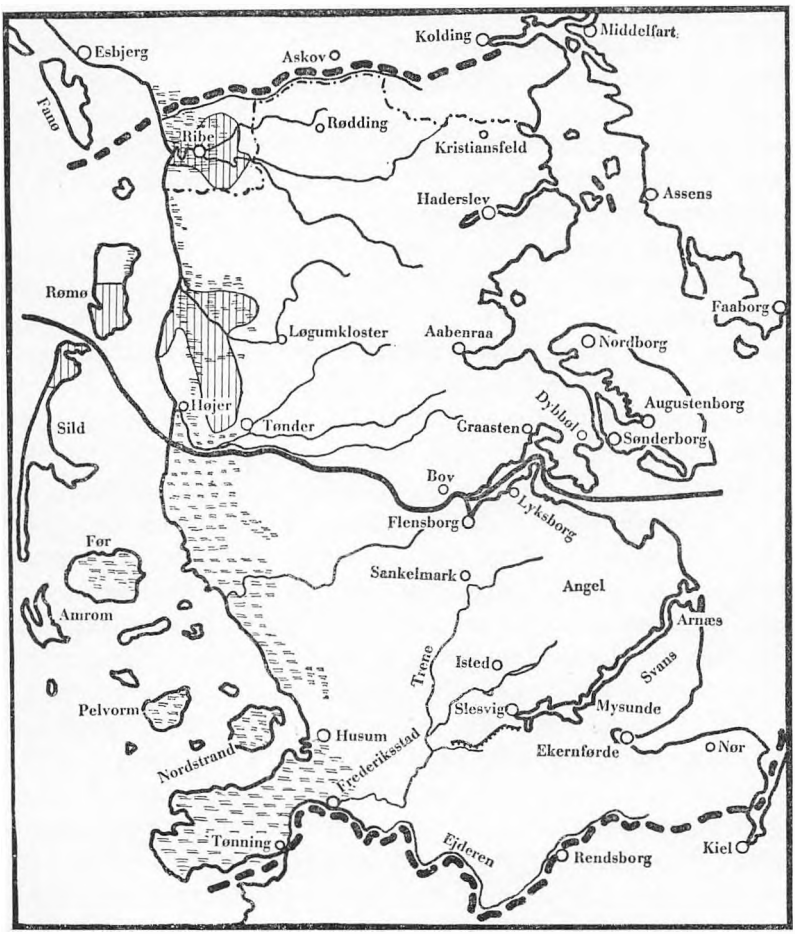

Sønderjylland. Grænser indtil 1864 1864-1920 efter 1920

Omkring 1830 var tysk så at sige enerådende syd for Slien—Danevirke. I Angel var sproget blandet, mest plattysk, i Flensborg talte den jævne befolkning plattysk, de fornemme højtysk. I det sydvestlige Sønderjylland talte de fleste frisisk, i resten af hertugdømmet var folkesproget dansk. Men overalt var retssproget tysk, og kun nord for den nuværende grænse var skole- og kirkesproget dansk; tysk var endda skolesprog i de fleste byer. Og det var almindeligt, at præsterne først gav sig til at lære dansk, hvis de fik embede i Nordslesvig.

Da fik danskheden en forsvarer i professor Christian Paulsen (1798—1854). I hans hjem i Flensborg talte man tysk, men lærte børnene at læse dansk, og Paulsen beundrede både Goethe og Oehlenschläger. 1824 blev han professor i jura ved Kiels universitet, hvor han især interesserede sig for retsvæsenets historie, og da Uve Lornsen udgav sit foran omtalte skrift, svarede han med et på tysk skrevet værk „Om hertugdømmet Slesvigs folkelige ejendommelighed og statsret". Han påviste heri, at i Sønderjylland gjaldt Valdemar Sejrs Jyske Lov (I s. 320), mens Holstens lov var af tysk oprindelse. I den første var den personlige frihed, i den anden statens magt det bærende princip. Derfor burde de to hertugdømmer holdes adskilte. Han kritiserede sprogordningen, som fik mange danske til at tro, at dansk var et tarveligt sprog, og hævdede, at „det folk, som opgiver sine fædres sprog for et fremmed, sønderriver derved sin inderste livstråd". Han foreslog derfor, at hvor dansk var folkesprog, skulle det også være skole-, kirke- og retssprog, endvidere at man skulle fjerne den toldgrænse, som fandtes mellem Sønderjylland og kongeriget. Når dansk og tysk fik ligeret i Sønderjylland, kunne denne landsdel danne en naturlig bro mellem dansk og tysk folkeliv.

Christian Paulsen fandt en meningsfælle i professor Flor, som også var lærer ved Kiels universitet. Han var som ung blevet begejstret for Oehlenschlägers digtning og senere grebet af Grundtvigs højskoletanker. Han frygtede for, at modersmålet og dermed den folkelige egenart skulle dø hos sønderjyderne. Da læste han i et holstensk blad en på tysk skrevet artikel, hvori det hed: „Når skal vort kære modersmål rejse sig af sin dybe fornedrelse og sætte sig i det højsæde, det har ret til?" Han fik opspurgt, at det var skrevet af bogbinder Nis Chr. Nissen i Haderslev, og skyndte sig til ham, „som om han var bange for at komme for sent". Hos ham traf han Nissens meningsfælle, købmand P. Chr. Koch. Flor skaffede dem tilladelse til at udgive et blad, som udkom 1838 under navnet „Dannevirke", hvormed dets mål var angivet. Året efter begyndte den lamme urmager Fr. Fischer at udgive „Aabenraa ugeblad", senere kaldet „Freja". Tyskerne forsøgte forgæves at få ham til at af-

holde sig fra at skrive sine dansksindede artikler. „Han er en så rasende dansker", skrev en af dem om ham, „at hvis dommedagsbasunen ikke bliver blæst på dansk, står han sikkert ikke op af graven."

Da de tysktalende i Sønderjylland særlig fandtes inden for overklassen og mellemstanden, måtte de tysksindede få et stort flertal i stænderforsamlingen. Men ved valgene 1836 og 38 var spørgsmålet dansk contra tysk endnu ikke fremme. 1836 foreslog gårdejer Nis Lorenzen, at hvor dansk var skole- og kirkesprog, skulle det også være retssprog. Han indrømmede, at det kunne volde nogle embedsmænd nogen ulejlighed, men tilføjede, at embedsmændene var til for folkets skyld. Omtrent samtidig foreslog en nordslesvigsk bonde, at der i alle sønderjyske skoler skulle undervises i tysk, og hævdede, at det var et almindeligt ønske hos befolkningen. Ingen af de to forslag blev færdigbehandlet og blev derfor fremsat på ny 1838. Da udtalte Lorenzen, at han kun tilsigtede en foreløbig ordning, indtil befolkningen blev dygtig nok i tysk. Begge forslag blev vedtaget med 21 stemmer mod 18, skønt Lorenzens forslag blev stærkt bekæmpet af hertug Kristian af Augustenborg. — 1840 underskrev Kristian VIII Lorenzens forslag og tilføjede, at det skulle undersøges, om dansk ikke burde indføres som skole-, kirke- og retssprog, hvor det var folkesprog. Men han afviste forslaget om tvungen tyskundervisning i danskprogede skoler. Der måtte tilbydes, ikke påbydes, tre ugentlige tysktimer uden for skoletiden. — Sprogreskriptet vakte glæde i danske, men forbitrelse i tyske kredse. Hertugen erklærede, at det gjaldt ikke for hans godser, og opfordrede hemmeligt embedsmændene til ikke at rette sig efter det. — Og ved stænderforsamlingen 1840 vedtog flertallet at bede kongen om at tage det tilbage — hvad han afviste.

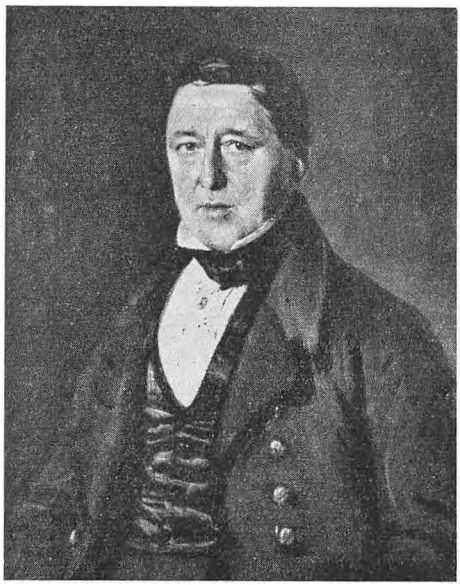

Peter Hiort Lorenzen.
(Maleri af C. A. Jensen. Frederiksborg).

Dermed havde forsamlingens flertal kastet handsken til det danske sprog, og nu blev den taget op:

Peter Hiort Lorenzen (1791—1845) havde en stor købmandsforretning i Haderslev og blev både 1836 og 38 valgt til stænderdeputeret af denne bys borgere. Han tog i stændersalen ordet for afskaffelse af monopoler og lavstvang og for indførelse af næringsfrihed. Især ønskede han en fri forfatning efter norsk mønster og troede foreløbig, at den lettest lod sig gennemføre for hertugdømmerne i fællesskab. Men i 1838 blev han klar over, at Hertug Kristian stilede mod at blive regent over Sønderjylland og Holsten, og han så, at de liberale slesvig-holstenere efterhånden fulgte ham. Han vidste, at så kunne man ikke vente sig en fri forfatning fra den side. På samme tid gjorde Orla Lehmann ham opmærksom på, at kronprins Kristian Frederik havde givet Norge en fri forfatning, så man turde håbe, han ville vise samme frisind, når han blev dansk konge.

1842 lod Hiort Lorenzen sig vælge i Sønderborg som danskhedens talsmand. Under stænderforhandlingerne dette år rettede slesvig-holstenerne voldsomme angreb på forbindelsen med Danmark. Da erklærede Hiort Lorenzen den 11. november, at han for fremtiden ville tale dansk og forlangte at få sine taler gengivet på dansk. Ved næste møde kom det til et voldsomt sammenstød mellem ham og hertugen. Men da protokollen blev læst op ved det påfølgende møde, stod der blot, at han „talte dansk" og „vedblev at tale dansk". Han ville protestere; men forsamlingen forhindrede ham i at få ordet, og præsidenten bød ham forlade salen, men fik svaret: „Jeg viger kun for fysisk vold". Så hævede præsidenten mødet.

Begivenheden satte lidenskaberne i bevægelse både blandt slesvig-holstenerne og hos danskerne. Borgere i Slesvig by bombarderede Hiort Lorenzens tilskoddede vinduer med flasker og sten og råbte: „Landsforræder!" uden at myndighederne søgte at beskytte ham. I Viborg stændersal prøvede A. S. Ørsted forgæves at hindre en misbilligelse af slesvig-holstenernes opførsel. Den blev vedtaget med 46 stemmer mod 3. — De liberale førere havde før talt for det danske sprogs ret i Sønderjylland og kaldte sig nu i reglen nationalliberale. — Størst røre vakte begivenheden i Nordslesvig, hvor de fleste gårdmænds forfædre aldrig havde bøjet ryg for nogen herremand.

Nogle mænd indbød til et folkestævne på Skamlingsbanke, og der samledes den 18. maj 1843 omkring 6000 mennesker. Den unge sønderjyske bonde, Laurids Skau, udtalte ved dette møde, at sønderjyderne har en løve og ikke en abe i skjoldet, og Drewsen overrakte Hiort Lorenzen et drikkehorn, der var lavet af danske markstykker og havde til ind-

skrift den slesvigske stænderprotokols ord: „Han talte dansk og vedblev at tale dansk".

Danske nordslesvigere dannede „Slesvigsk forening" til værn om deres danskhed. Den satte sig som foreløbigt mål at få oprettet en højere bondeskole, et dansk seminarium og en dansk latinskole i Sønderjylland. To af dens bestyrelse, Hans Nissen og Laurids Skau, henvendte sig til kongen med en adresse om dansk og tysk ligeberettigelse i stændersalen, som de bad om at få flyttet til Flensborg. Man havde løjet om dem for kongen, der spurgte om, hvor mange falske navne der stod på adressen. Hans Nissen svarede med at forlange at blive fængslet, til sagen var undersøgt, og Laurids Skau satte sit hoved i pant på, at der ikke var eet eneste falsk navn. Så blev kongen formildet og svarede: „Modtag min forsikring, at jeg skal vide at beskytte jer".

Slesvig-holstenerne havde begrundet deres modstand mod brugen af dansk i stændersalen med, at hverken sekretæren eller flertallet af medlemmerne forstod dansk. De dansksindede medlemmer krævede ligeret med den begrundelse, at flertallet af den befolkning, forsamlingen repræsenterede, var dansktalende. Kongen ønskede at imødekomme begge parter; men her syntes et kompromis umuligt. For nogenlunde at tilfredsstille begge parter bestemte han ved patentet af 29. marts 1844, at de, der over for præsidenten erklærede, at de ikke var det tyske sprog mægtig, måtte tale dansk, hvorefter deres tale skulle oversættes og føres til protokols på tysk. — Men derved gav han det danske sprog den askepotstilling, Hiort Lorenzen ville fri det for, og umuliggjorde det for ham at tale dansk, da alle vidste, at han talte lige så godt tysk som dansk. Slesvig-holstenerne hoverede over patentet, de dansksindede var forbitrede. De tysksindede truede samtidig med at ødelægge Hiort Lorenzens forretning og gjorde livet i skolen så uudholdeligt for hans børn, at han måtte sende dem til Sorø. Han var derfor voldsomt oprevet og fik de dansksindede deputerede til at holde sig borte fra stænderforsamlingen 1844.

Under disse forhold blev der indbudt til det næste skamlingsbankemøde 4. juli 1844. Det samlede omk. 12.000 mennesker, mest sønderjyder. Laurids Skau talte der om modersmålets betydning og udtalte, at man agtede det fjerde bud ringe, hvis man ikke holdt sit modersmål i ære. — Grundtvig mindede om, at Sønderjylland gennem tiderne havde været en vold mod tyskheden, og rådede sønderjyderne til at rejse en dansk folkehøjskole som et åndeligt Danevirke. — Hiort Lorenzen havde fået mødet sat på USA's frihedsdag og talte for en fri forfatning,

der gav danske og tyske ligeret. — Med store overdrivelser erklærede digteren Carl Ploug, at det var kun nogle få dumdristige slesvig-holstenere, der havde kastet „fejde-handsken" til 6 mill. skandinaver. — Og digteren Goldschmidt rådede danskerne til at følge den jødiske devise: „Øje for øje, og tand for tand".

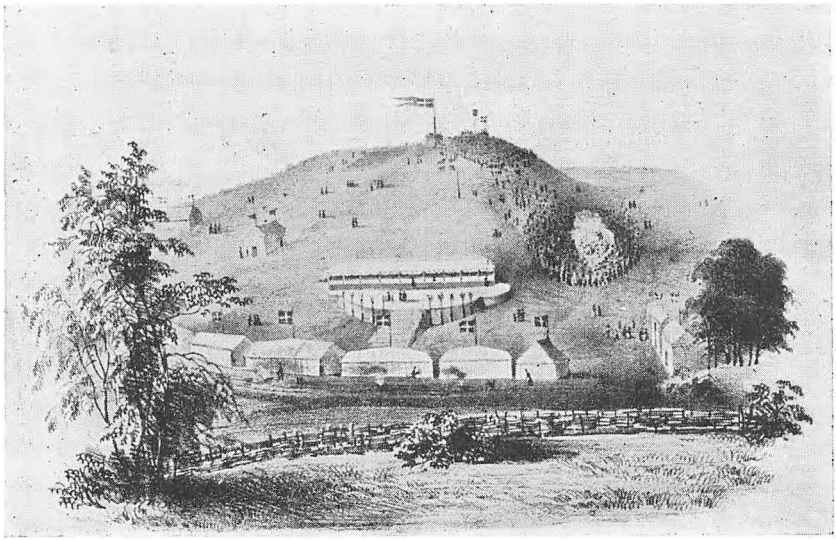

Skamlingsbankefesten 1844. (Litografi).

Den 7. november 1844 åbnede man i Rødding den første danske folkehøjskole. „Den slesvigske hjælpeforening", der var blevet stiftet i København med H. N. Clausen som formand, hjalp den med gaver og lån, og kongen skænkede den redskaber til undervisning i gymnastik og svømning. Ved indvielsen fremsagde forstanderen, Joh. Wegener, de II s. 322 gengivne verslinier af Ingemanns „Valdemar d. Store og hans mænd". Men allerede efter et halvt års gerning forlod han skolen. Så overtog professor Flor forstanderpladsen; han sikrede sig dygtige medhjælpere, som han gav frie hænder, og underviste selv i historie, mytologi, dansk digtning og sprog. — Man prøvede sig frem for at finde den rette form. Oprindelig havde man tænkt sig to års undervisning, og karlene var indkvarteret i de nærmeste hjem. Snart blev det almindeligt med 5 vintermåneders skole, og at karlene boede på skolen.

Det så ud til, at den oldenborgske kongestamme ville uddø med kronprins Frederik, og hertug Kristian af Augustenborg påstod, at han i så fald var nærmeste arving til hertugdømmerne, en påstand, han sør-

gede for at udbrede i hertugdømmerne, i Tyskland og i andre lande. Det lykkedes ham derved at blive den mand, til hvem slesvig-holstenerne knyttede deres håb om et samlet hertugdømme. Og de rasede mod den danske bevægelse, fordi den krydsede deres planer. — Kongen lod da spørgsmålet om arveretten til hertugdømmerne undersøge af danske og tyske jurister og politikere, og flertallet af disse enedes med kongen om det standpunkt, som blev udtrykt i Det åbne Brev af 1846: Sønderjylland, Lauenburg og en del af Holsten havde arveret fælles med Danmark; derimod var det tvivlsomt, om resten af Holsten havde det. Men regeringen ville søge at bevare monarkiet udelt; den lovede ikke at indskrænke Sønderjyllands selvstændighed og at bevare dets forbindelse med Holsten. — Det åbne Brev ændrede intet ved slesvig-holstenernes holdning. Hertugens arvekrav var for dem blot midlet, Slesvig-Holsten var målet. Både den holstenske stænderforsamling og de tysksindede medlemmer af den sønderjyske stænderforsamling protesterede mod Det åbne Brev; det samme gjorde Hertugen og hans broder, prinsen af Nør, og flere andre slægter, der nedstammede fra Kristian I; dog ikke den senere danske konge, Kristian IX. Det lykkedes slesvig-holstenerne at få nationalt følende tyskere til at tro, at der i hertugdømmerne kun levede tysksindede mennesker, som enhver god tysker måtte hjælpe til at befri for danskernes rædselsherredømme.

Endnu var de færreste sønderjyder nationalt vågne. De ønskede alle at bevare et samlet Sønderjylland; men nogle vendte blikket mod syd, andre mod nord. Og de fleste af befolkningen anede endnu ikke, hvor de hørte hjemme eller ønskede at høre hjemme.

Skandinavismen.

Romantikkens digtere og historikere havde vendt blikket mod oldtiden, da Norden var een stamme med samme sprog og tro, og mod den tid, da dronning Margrethe forenede de tre folk. Nordens naturforskere samledes til et fælles møde, og da den svenske digter Tegnér 1829 laurbærkronede Oehlenschläger i Lunds domkirke, udtalte han: „Söndringens tid är förbi, och hon borde ej funnits i åndens fria, oändliga värld".

1842 besøgte 150 studenter fra Lund de danske studenter, som samme år gjorde gengæld. De enedes om det følgende år at besøge Upsalas studenter og søge at få studenter fra Kristiania (Oslo) med. Økonomiske vanskeligheder hindrede dog de fleste af disse i at deltage. Derimod var der mange med fra København og Lund. På vejen samledes de i det

historiske Kalmar slot (I s. 397 ff.), hvor de sang Carl Plougs „Længe var Nordens herlige stamme" med linierne:

Atter det skilte bøjer sig sammen,
engang i tiden vorder det ét.

Ploug mindede om faren fra syd og øst og spurgte: „Svenske mænd .. har I mer at miste?" — Af sang og tale fremgik det der, som i Upsala, at bag bevægelsen lå ønsket om et nordisk forbund.

Carl Ploug. (Daguerreotypi).

Den danske og den svenske regering skræmtes af de dristige ord, der blev talt, og fra russisk side klagedes der over Plougs henvisning til tabet af Finland. Den danske regering anlagde sag mod ham, men han blev frikendt af domstolen.

1845 mødtes 550 studenter fra Lund, Upsala og Kristiania i København, hvor studenter, borgere og bønder kappedes om at feste for dem, og hvor Lehmann fuldstændig henrev dem. „Mit fædreland er det hele, treenige Norden", udtalte han og spurgte dem, om de ville indgå et ubrødeligt fostbroderskab. Efter at han var blevet afbrudt af kraftige jaråb, fortsatte han: „Jeg spørger Dem, om De ved, at et sådant ja er et helligt løfte, for hvilket De sætter i pant Deres manddomsære og Deres sjæls fred?" — „Ja, ja!" — „Nuvel, så spørger jeg Dem da, om De ærligt vil holde, hvad De oprigtigt har lovet, om De vil blive tro ..... i liv og død?" Han afbrødes af jublende jaråb og blev af studenterne båret i triumf gennem salen.

De færreste blev deres ja tro, da det 1848 blev sat på prøve. Men denne studenterskandinavisme gav næring til den forståelse mellem de nordiske folk, som især satte frugt under den sidste verdenskrig.

En religiøs lægmandsbevægelse.

Rationalismen og romantikken var nærmest overklassebevægelser, hvorimod pietismen var trængt dybere ned i befolkningens brede lag,

hvor den overvintrede i små kredse, og hvorfra den i 1800tallets første halvdel brød frem som en gudelig vækkelse.

På Sjælland fik vækkelsen snart forbindelse med en del grundtvigske præster i slagelseegnen — hvorfor Mynster spottende kaldte denne egn „det hellige land". — Senere fik den også forbindelse med indre mission.

På Fyn blev vækkelsen foreløbig en ren lægmandsbevægelse. Der blev Kristen Madsen, Bregnør Mark, hovedmanden. Han blev kristeligt vakt gennem tunge åndelige kampe, og hans taler blev præget deraf. Da han talte ualmindelig godt, blev han nu tit anmodet om at tale ved vækkelsesmøder.

Mange præster fandt, at det var et indgreb i deres område; præsten i Kerteminde klagede til kancelliet over ham og bad det anvende forordningen af 1741 (II s. 291) til at forbyde ham at forkynde evangeliet, „hvortil han dog på ingen måde har de fornødne kundskaber". — Kort efter indberettede sognefogden i Drigstrup, at han havde truffet fire personer hos Kristen Madsen, som læste højt for dem af en postil. Og få dage senere kunne degnen sammesteds meddele, at Kristen Madsen havde talt ved et barselsgilde. — Han blev så 1821 indkaldt til forhør på herredskontoret. I den anledning skrev han til dronningen, som han bad om at tage sig af de vaktes sag. Han skrev, at myndighederne ikke hindrede dem, hvis de ville leve i sus og dus; men ville de læse Guds ord for nogen, som ikke hørte deres hus til, blev de truet med fængsel. Dronningen overgav brevet til kongen, der lod det gå videre til kancelliet, som sørgede for, at Kristen Madsen blev stillet for retten.

Da det pinte herredsfogden at straffe ham, bad han ham om at afholde sig fra gudelige forsamlinger og fik ham til at love det. Men løftet voldte ham samvittighedsnag, og efter samråd med konen gik han til herredsfogden og sagde, at han ikke kunne holde sit løfte, hvorfor han bad om at blive arresteret. Foreløbig lod herredsfogden ham dog gaa fri. — Men snart greb sognefogden ham igen på fersk gerning, og herredsfogden nødtes til at arrestere ham. Da sagen imidlertid trak ud, blev han løsladt mod kaution.

Men nu tog kronprins Kristian, som dengang var guvernør på Fyn, sig af sagen. Han henstillede til kancelliet at holde præsterne til deres pligt angående forordningen af 1741. Det hjalp. De vakte fik i alt væsentligt lov til at virke i fred. Kristen Madsen fortsatte sin gerning til sin død 1829. Da var retssagen mod ham endnu ikke afsluttet.

Hos „de stærke jyder" på horsensegnen (II s. 357) forsøgte præst og

degn i flere sogne at påtvinge menighederne Evangelisk kristelig Salmebog i stedet for Kingos, men mødte bestemt modstand. I Nebsager kirke sang præst og degn således efter den evangelisk kristelige, menigheden efter Kingos salmebog. Men efter at de således havde sunget „flerstemmig" flere søndage i træk, måtte myndighederne give op, og bedre gik det dem ikke i Ø. Snede. — Efterhånden stivnede „de stærke" dog helt i bogstavtrældom, de kasserede således en bibel, fordi bogtrykkeren ikke som i den gamle havde trykt ord som Gud og Jesus med ene store bogstaver.

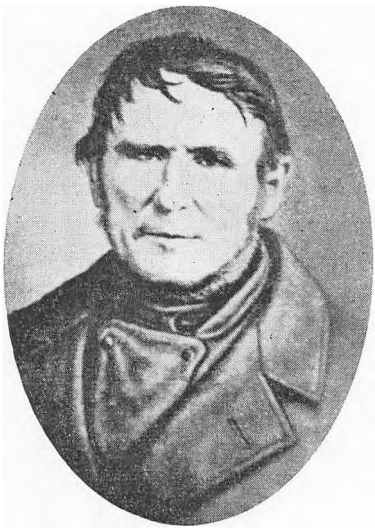

Peter Larsen Skræppenborg. (Fotografi).

Gennem Peter Larsen forplantedes den gudelige vækkelse til Jylland. Som ung fik han plads på gården Skræppenborg, hvor familien hørte til christiansfelderne (II s. 196). Han sluttede sig snart til denne bevægelse og blev forlovet med en af døtrene, som senere ved lodtrækning blev udpeget til at arve hjemmet. Da lærte han Kristen Madsen at kende og lovede at køre for ham til en række møder i Jylland. Men Kristen Madsen blev syg og bad Peter Larsen om selv at tale ved møderne. 1828 kørte han over Horsens og Silkeborg til Salling og gennem Vestjylland tilbage. Han kunne holde en forsamling i ånde i timevis; snart kom folk langvejs fra for at høre ham, og efterhånden blev hans rejser mere omspændende. Det skete, at han blev arresteret for mødernes skyld, og at han da overraskede arrestforvarerne ved om morgenen at synge en af Kingos morgensalmer.

Da lærte han Grundtvig at kende. De blev venner, han blev en af hans trofaste tilhængere og stærkt optaget af det nationale spørgsmål. Og da han senere flyttede til Dons ved Kolding, begyndte han der de efterårsmøder med folkelige og kristelige taler, som snart blev almindelige rundt om i landet. — Hans tilslutning til Grundtvig medførte brud med flere af hans pietistiske venner. Men da han hørte, at en af disse, Peter Kloppenborg i Sønderjylland, lå for døden, kørte han i forrygende snevejr for at få talt med ham, og da hestene ikke kunne længere, gik den gamle mand de to sidste mil for at blive forligt med Peter Kloppenborg, inden denne døde.

NORGE OG SVERIGE INDTIL 1848

Norge.

1814 havde det norske folk sikret sig den frieste forfatning i Europa. Det havde kun konge, fjende og udenrigspolitik fælles med Sverige og var altså mere selvstændigt, end det havde været i forhold til Danmark. Kongen havde kun opsættende veto, så han kunne ikke forbyde en lov, folket ville have gennemført.

Den frie forfatning var Karl XIV Johan en torn i øjet. Han havde ingen sans for nationalfølelse og betragtede Norge som et erobret land, der ville løsrive sig, hvis det fik mulighed for det. Han holdt stadig spioner i landet og prøvede aldrig at lære folket og dets sprog at kende. — Da vedtog stortinget at afskaffe adelen, Karl Johan nægtede at godkende loven og benyttede to gange sit veto; men da stortinget vedtog loven tredie gang 1821, var han ikke i stand til at forbyde den. Han søgte da at få grundloven ændret, så han fik absolut veto, ret til uden lov og dom at afsætte embedsmænd og ret til at grunde en ny arveadel; men stortinget afviste hans krav. Et par gange samlede han endog tropper i nærheden af Oslo; men han vovede dog ikke at bruge dem mod stortinget. — Mange bønder var tilhængere af enevælde, og en af Karl Johans spioner fik storbonden Halvor Hoel til at forsøge et bondeoprør mod stortinget. Hoel fik dog kun samlet nogle hundrede bønder, før han blev standset og idømt slaveri. Og kongen mistede i høj grad nordmændenes tillid ved at benåde ham og tildele ham en årlig pension. — Især vakte han dog deres harme ved at indsætte en statholder i Norge og derved minde dem om, at Norge var et erobret land. Men da han gang på gang havde løbet panden mod stortingets faste modstand, lærte han i nogen grad at bøje af, så det gik tåleligt de sidste år.

De fleste nordmænd var bønder. Men i den første tid efter 1814 valgte de mest embedsmænd til stortinget, og da lød der mange smukke ord om den norske odelsbonde. Så fik bønderne en dygtig og besindig fører i haugianeren A. G. Ueland og foretrak fra den tid ofte talsmænd af

deres egen stand. Og da de krævede sparsommelighed i statshusholdningen, blev tonen inden for intelligenspartiet, der nu dannedes som modvægt mod bondepartiet, en anden: Bonden var uoplyst, smålig og fedtet! Det lykkedes dog Ueland at få vedtaget to vigtige love: om kommunalt selvstyre og om ret til at afholde gudelige forsamlinger med lægmænd som prædikanter.

Henrik Wergeland.

Henrik Wergeland (1808—45).

Henrik Wergeland blev det norske folks store folkeopdrager i 1800tallets første halvdel. Hans fader, Nicolai Wergeland, var en bondefødt præst, som var med i Norges grundlovgivende forsamling og senere arbejdede for tilslutning til Sverige, hvorfor Karl Johan 1816 kaldede ham til præst i Eidsvold. På dette historiske sted voksede Henrik op og tog i arv efter faderen hans frihedskærlighed og danskerhad.

Han havde allerede en lang række værker bag sig, da han som 22årig udgav „Skabelsen, mennesket og Messias", hvori han forkyndte, at verdensudviklingen bevæger sig mod større fuldkommenhed, indtil mennesket gennem døden når til en åndetilstand under en højere form.

Den franske revolution 1830 begejstrede ham, så han skrev digte til dens og til frihedens pris. — For at vække sit folks frihedskærlighed og selvstændighedsfølelse udgav han oplysende skrifter, fik stiftet folkebiblioteker og søndagsskoler og drog fra egn til egn som folkevækker. — Når han rejste ud, havde han lommerne fulde af træfrø, som han strøede ud, hvor han kom til et nøgent sted. „Man ved aldrig, hvad der kan gro", sagde han. — Han hævdede, at folket måtte bygge på gammel norsk kultur og især frigøre sig fra påvirkning af dansk åndsliv. For den rige danske digtning fra århundredets begyndelse havde han ingen sans. Det, at den var dansk, var for ham grund nok til at afvise den. Han

blev derved fører for en norsk retning, som ville frigøre befolkningen fra påvirkning udefra, dog med undtagelse af England og Frankrig.

Han beundrede Karl XIV Johan som søn af den franske revolution og skrev digte til hans ære. Til tak derfor gav denne ham en årlig digtergage, som gjorde det muligt for ham at gifte sig. — Men det vakte en voldsom forargelse hos mange nordmænd, at republikaneren og frihedsforkæmperen modtog pension af den konge, der bekæmpede Norges frie forfatning. Selv flere af hans nærmeste venner kaldte ham nu landsforræder. Han trak sig da tilbage til sit hjem og levede der lykkeligt sammen med hustru, fugle og planter, men pint af at føle sine landsmænds vrede.

J. S. Welhaven.

Norges grundlov nægtede jøder adgang til landet. Ved breve til stortingsmænd og gennem digte rejste han nu en kamp mod denne uret, men stødte på modstand især fra præster og bønder. Først 6 år efter hans død bar dette arbejde frugt. — Efterhånden genvandt han sit folks kærlighed. Da blev han som 36-årig angrebet af en uhelbredelig lungesygdom, som svækkede hans arbejdskraft. Kort før sin død skrev han det smukke digt „Til min gyldenlak". — I de følgende tider blev han symbolet på Norges selvstændighed.

Johan Sebastian Welhaven (1807—73).

Welhaven var som Wergeland præstesøn, men af en slægt, der havde forbindelser både i Danmark og i Tyskland.

I „Norges dæmring", en række digte fra 1834, angreb han det Norge, der ville være „sig selv nok": Den fri forfatning var kun en ramme; det egentlige var åndens frihed og sjælelig forædling. Han anklagede nordmændene for, at de ikke ville gøre det arbejde, som var nødvendigt, hvis de spirer, der lå gemt i folkedybet, skulle komme til udfoldelse. De måtte ikke udelukke sig fra påvirkning udefra; thi kun gennem vekselvirkning med andre folk kunne deres nationale ejendommelighed udvikles.

Welhaven søgte med „Norges dæmring" at vække sit folk til selverkendelse; men de fleste ville ikke forstå ham. Nicolai Wergeland foreslog at brænde bogen ved 17. maj-fester, og enkelte steder gjorde man

det. Man anklagede ham for at være fjende af norskhed og frihed, skønt få har udtrykt deres kærlighed til Norge stærkere end han:

Ak, om jeg kunne
følge fuglens baner,
ville jeg blunde
dog bag mørke graner.
Hist i det fjerne
vinker ingen stjerne
så sødt som drømmene her.

Tabet af hans forlovede lagde dæmpet vemod over meget af hans senere digtning: „Vemoden er glæde med sorgens stilhed om sig og sorg med genskin af glædens lys".

Ved den tid begyndte i Norge en folkelig bevægelse, hvor man søgte tilbage til folkets minder og til det folkelige åndsliv, som bl. a. havde fundet udtryk i folkesagn. Welhaven levede med i denne bevægelse, hvad han gav udtryk for i flere digte og sange, således i sangen „I rosenlund under sagas hal". Han blev også grebet af den skandinaviske studenterbevægelse, hvoraf han ventede sig et åndeligt samvirke til fælles gavn, og det smertede ham, at nordmændene 1864 svigtede danskerne under krigen med Tyskland.

Nationalt gennembrud.

Op mod 1848 havde Norge et stærkt nationalt gennembrud, hvor flere af dets bedste mænd fremdrog den rigdom, der fandtes i folkelivet og folkets minder. P. A. Munch og R. Keyser skrev om Norges og Islands ældste historie og digtning; Asbjørnson og Jørgen Moe samlede norske folkeeventyr, Tidemand og Jørgen Gude malede norske folkelivsbilleder og norsk natur, Halvdan Kjerulf benyttede norsk natur og norske folketoner som motiv til sin musik, og Ivar Åsen rejste landet rundt og studerede folkemålene for senere på grundlag deraf at skabe det norske landsmål:

Lat oss inkje forfederne gløyma
under alt, som me venda å snu;
for dei gav oss ein arv til å gjøyma,
han er større en mange vil tru[1].

[1] I Ivar Åsens »Dei vil alltid klaga og kyta«.

Karl XIV Johan 1818—44.

Bernadotte havde svunget sig op til general ved at tjene først revolutionen og dernæst Napoleon. Men det lykkedes ham at blive anerkendt og opnå ligestilling med de gamle arvelige fyrstehuse ved at hjælpe dem til at besejre Napoleon. Og de gav ham tilslutning til at rive Norge fra Danmark, mod at han afskrev Sveriges ret til Finland og gav afkald på de sidste svenske besiddelser på Tysklands østersøkyst. — Han var klog og herskesyg og betragtede nærmest både Norge og Sverige som erobrede lande, så han gjorde intet for at lære befolkningens sprog og sindelag at kende. Men han anså adelen for at være den mægtigste stand, som det gjaldt om at vinde. „Derfor blev jakobineren en adelskonge, der gennem hemmeligt politi, politiske angiverier og presseundertrykkelse førte krig mod alt, hvad der mindede om liberalisme"[1]. — Især gik det ud over blade og tidsskrifter. Stænderforsamlingen havde givet kongen myndighed til at standse udgivelsen af dem, hvis han fandt dem almenskadelige, og han havde lovet, at denne ret kun ville blive brugt, så længe riget var udsat for ydre og indre farer. Men selv efter at landet var kommet ind i rolige forhold, blev den brugt lige hårdhændet.

Rigsdagen bestod af fire kamre, hvortil adel, gejstlighed, borgere og bønder hver for sig valgte repræsentanter. Den arbejdede derfor tungt, og 1830 blev der foreslået at ændre forfatningen til et tokammer-system, men Karl Johan satte sig bestemt imod det. Han kunne imidlertid ikke begynde krig eller udskrive nye skatter uden rigsdagens samtykke, så den var altid i stand til at bremse hans egenrådighed. Og ved rigsdagen 1840 var den liberale opposition så stærk i alle fire stænder, at han følte sig tvunget til at vælge sig en ny regering. — Den samme rigsdag vedtog at oprette folkeskoler for hele riget. Af andre betydningsfulde reformer må især nævnes bygningen af den 387 km lange, 3 m dybe og 14 m brede Götakanal, der gennem søerne Vänern og Vättern forbinder Kattegat med Østersøen.

Erik Gustav Geijer (1783—1847).

„Det svenske folks historie er dets kongers", skrev Geijer. Hans liv modbeviste denne påstand; thi han fik langt større betydning for det svenske folk end Karl XIV Johan. Han fødtes i et velhavende hjem i Värmland, hvor arbejdsglæde og dyrkning af musik, digtning og dans gik hånd i hånd, og gammeldags gudsfrygt havde til huse. Det var tan-

[1] Johan Ottosen: Vor Historie.

ken, at han først skulle studere og derefter overtage hjemmet; men han valgte at fortsætte studierne.

Efter at han havde taget magistergraden, besøgte han England, hvor han beundrede befolkningens praktiske dygtighed; men det stødte ham, at den altid spurgte om, hvad nytte noget var til; han syntes, den savnede sans for livets skønhed. Disse modstridende indtryk tvang ham til at spørge om meningen med tilværelsen og om fantasiens betydning. Og i en afhandling derom hævdede han, at kvalte man fantasien, stængede man menneskene ude fra den højere verden, og nytten ville da blive eneste ledetråd for ens handlinger.

E. G. Geijer.

Tabet af Finland var gået mange svenskere nær til hjertet, det var gammel svensk jord, der var tabt, og en befolkning, som havde kæmpet tappert for at blive ved Sverige. Under indtrykket deraf var Geijer med til at stifte „Götiska förbundet", som ville søge at vække svenskerne ved at levendegøre deres fortid. Fra den tid stammer flere af Geijers bedste digte, bl. a. „Odalbonden" og „Vikingen".

Han blev professor i historie og samlede en mængde tilhørere, både studenter og andre. Foreløbig brugte han historien til at bevise, hvad han ønskede at få bevist, og i sit værk „Feodalisme og republikanisme" forsvarede han det bestående, deriblandt adelens privilegier; thi ærbødighed for det overleverede var betingelsen for en sund udvikling, det, der havde alderens hævd, skulle bestå, for at sammenhængen kunne bevares. I overensstemmelse dermed forsvarede han i rigsdagen, hvor han repræsenterede universitetet, alle regeringens reaktionære handlinger.

Men historiens tale blev ham for stærk, så han måtte dømme, hvad han før havde forsvaret. Han forstod, at historikeren måtte nærme sig historien i ydmyghed og med et rent sind, og erkendte, at historien er udvikling; men især havde han erfaret, at „der i verden findes tusinde gan-

ge mere godhed, visdom og kærlighed, end menneskene kan forstå". Derfor blev han nu tilhænger af folkestyre med etkammersystem og arbejdede for nærings- og pressefrihed. — Han var hidtil som „odelsbonden" forblevet på samme plet; nu var han som „vikingen" stævnet ud på det store hav. For udviklingen i Sverige betød det, at det liberalistiske parti fik stærk fremgang, og det skyldtes i høj grad ham, at kongen så sig nødsaget til at tage en regering i mere liberal retning. Han tilbød også en ministerpost til Geijer, der svarede, at hans gerning lå andetsteds.

E. Tegnér.

Mange af Geijers venner kaldte hans brud med sin fortid et frafald og anklagede ham for at være blevet revolutionær, hvortil han svarede, at hans hovedformål havde været at spare fædrelandet for en revolution. Der er senere sagt om hans tilslutning til den liberale bevægelse — der jo havde sit udspring fra den franske revolution — at han kristnede den. — Da Karl XIV Johan hørte om hans „frafald", udbrød han bevæget: „Jeg har elsket — jeg elsker Geijer!" Når kongen sine sidste år blev mere venlig over for de liberale og derved i ikke ringe grad vandt folkets yndest, skyldtes det muligvis den indflydelse, Geijer indirekte havde på ham.

Om Geijers minde skrev en af de venner, der brød med ham, at det „bliver stående i den svenske æres tempel som støbt af lutret guld".

Esaias Tegnér (1782—1846).

Esaias Tegnér var præstesøn fra Värmland. Han var kun ti år, da han mistede faderen, og moderen havde ikke råd til at holde ham til bogen; men en ældre broder læste med ham. Han lærte sig både gamle og ny kultursprog, og som 20-årig tog han magistergraden ved Lunds universitet, hvor han kort efter blev lærer.

Der blev han fortrolig med Goethes, Schillers og Oehlenschlägers digtning, og særlig under påvirkning af den sidste skrev han 1820—25 sit be-

rømte digt „Frithiofs saga", der var bygget over en islandsk saga og med rette skaffede ham verdensberømmelse, selv om det let kan påvises, at vikingen Frithiof mest minder om en idealiseret yngling fra Tegnérs egen tid.

Da krigen med Rusland brød ud 1808, søgte han med sine krigssange at vække svenskerne til kamp, og efter nederlaget digtede han om at skabe et nyt Finland i Sverige:

> Låt, Svea, dine berg fördubblad ge sin skatt,
> låt skörden[1] blomstra opp i dine skogars natt;
> led flodens böljer kring som tamda undersåter,
> och inom Sveriges gräns eröfra Finland åter.

Derover slap han dog ikke ønsket om at vinde Finland tilbage. Og det kneb ham at tilgive Karl XIV Johan, at han svigtede Finland og Sverige.

Mens de fleste svenske betragtede Norge som et erobret land, anså Tegnér det, der skete 1814, som en forening af stammebeslægtede folk. Han ønskede nært samarbejde med Danmark, og hans ord, da han laurbærkronede Oehlenschläger (II s. 369), blev på en måde indledning til skandinavismen.

Oprindelig var han begejstret for folkestyre, og ved en universitetsfest 1817 udtalte han om staten: „Den skal være en dannelsesanstalt for menneskelighed og ikke en negerplantage med millioner slaver og en eneste herre med sine underfogder". — Men han var samtidig begejstret for helteskikkelser som Napoleon, Karl XII og Gustav III, og efterhånden blev hans menneskesyn mørkere, nærmest reaktionært, og han rettede skarpe angreb på rigsdagen 1840. For øvrigt svingede hans politiske anskuelser stadig.

1824 blev han kaldet til bisp i Växjö, skønt han ikke var teolog, langtfra rettroende, og „til hans dyder hørte ej den ægteskabelige troskab". — Hidtil havde hans liv været meget harmonisk. Men kort efter blev han angrebet af en leversygdom, så han frygtede, han skulle blive sindssyg, hvad han vist var til tider. Dog skrev han stadig kønne digte og holdt herlige taler, som da han gav sin søn magisterkransen og udtalte om idealet, at „skønt det ej nås, er møjen skøn; thi i livet er stræben mål i sig selv, når det gælder, hvad der er stort og ædelt".

[1] Høsten.

Pehr Henrik Ling (1776—1839).

Blandt de svenske stormænd i 1800tallets første halvdel indtager Ling en særstilling.

Han er født og opvokset i det fattige Småland og mistede tidligt sine forældre. Muligvis havde han et stejlt sind, og stedfaderen skal have taget hårdt på ham, så han som dreng følte sig ene og blev indesluttet. — Han blev senere student i Lund, men opgav snart studierne, vistnok af nød, og ernærede sig en tid som lærer og kontorist.

1799 lod han sig indskrive som student ved Københavns universitet. Mens han opholdt sig her, hørte han og blev grebet af Steffens' forelæsninger, og han læste med begejstring Oehlenschlägers værker. Han sloges i den tid med armod og sygdom og hærdede sin vilje gennem denne kamp. Da gigten således truede med at lamme hans ene arm, tog han undervisning i fægtning, indtil sygdommen var besejret.

I Danmark stiftede han bekendtskab med gymnastik, og da han 1804 blev lærer i fægtning ved universitetet i Lund, gav han sig samtidig til at undervise studenterne i gymnastik. Dette fag havde hidtil væsentlig haft militært sigte. Men nu studerede Ling menneskelegemets anatomi og opfandt et system, som skulle give hele legemet en harmonisk udvikling. Og 1813 henvendte han sig til regeringen om at få oprettet en skole til uddannelse af gymnastiklærere. Det hed i henvendelsen: „Bifaldes mit forslag, har jeg den sikre overbevisning, at Sveriges ynglinge skal dannes til en kraftfuld, hårdfør slægt, deres urgamle forfædre værdige". — Kongen bifaldt forslaget, og samme år blev „Gymnastisk Centralinstitut" oprettet med Ling som leder. Hans tanke var, at gymnastikken skulle være både legemligt og sjæleligt opdragende. Hans mål var „en sund sjæl i et sundt legeme".

Fra centralinstituttet er udgået en mængde lærerinder og lærere i gymnastik. Til Danmark blev den forplantet i 80erne, og fra højskoler og skytte- og gymnastikforeninger bredte den sig ud over landet. Den er senere blevet udvidet og omdannet; men den lingske — eller svenske — gymnastik danner stadig grundlaget for al gymnastik i de nordiske riger, og har derfra bredt sig videre ud til mange forskellige lande.

FEBRUARREVOLUTIONENS FØLGER

Efterdønninger i Frankrig. Napoleon III.

ZAR Nikolaj af Rusland, den østrigske kejser og den prøjsiske konge ville gerne have hjulpet Ludvig Filip mod franskmændene (II s. 342); men den første blev forhindret deri, fordi de to andre fik nok at gøre med deres egne folk.

Dagen efter revolutionen stimlede arbejderne sammen om Paris' rådhus og krævede, at den røde fane skulle afløse Tricoloren. Men digteren Lamartine, der var leder af regeringen, svarede: „Den røde fane er kun slæbt hen over marsmarken i strømme af folkeblod. Tricoloren er draget gennem verden med vort fædrelands navn, ære og frihed", og de bøjede sig for ham.

I tillid til Louis Blancs forkyndelse (II s. 342) strømmede tusinder af arbejdsløse til Paris. Det var umuligt omgående at skaffe arbejde til disse skarer. I de såkaldte nationalværksteder kunne man kun beskæftige dem to dage ugentlig, og det endda mest med nytteløst arbejde. De fire dage gik de på ventepenge og fik så meget, at de lige kunne opretholde livet.

I april 1848 valgtes den forfatningsgivende nationalforsamling. Det viste sig, at de fleste var moderat indstillet. Blandt de mange franske småsparere var der harme over nationalværkstederne, hvorfor nationalforsamlingen ophævede disse. De yngre arbejdere skulle optages i hæren, resten sættes til jordarbejde i provinserne. Pludselig stod ca. 120.000 mand arbejdsløse. Under råbet: „Brød eller bly!" og „Forræderiet skal blive slukket i vore fjenders blod!" rejste de barrikade ved barrikade. Nationalforsamlingen gav da krigsminister Cavaignac diktatorisk myndighed, og efter fire dages blodige kampe var arbejderne besejrede. Mange tusinde af dem var faldet, og af fangerne deporteredes en del til kolonierne. — Derpå bevilgede nationalforsamlingen tre mill. fr. til at sætte økonomiske foretagender i gang. Den vedtog derefter en ny forfatning med etkammersystem og almindelig valgret.

Ved præsidentvalget stod kampen mellem Cavaignac og Louis Napoleon, og så stor tryllekraft havde navnet Napoleon, at han fik over 75 % af stemmerne.

„Jeg vil betragte som fjende enhver, der vil søge på ulovlig vis at forandre, hvad Frankrig har besluttet", udtalte Napoleon, da han aflagde ed på forfatningen.

De fleste medlemmer i den nyvalgte nationalforsamling var kongeligsindede, men uenige om, hvem de ønskede til konge. Omk. ¼ var ra-

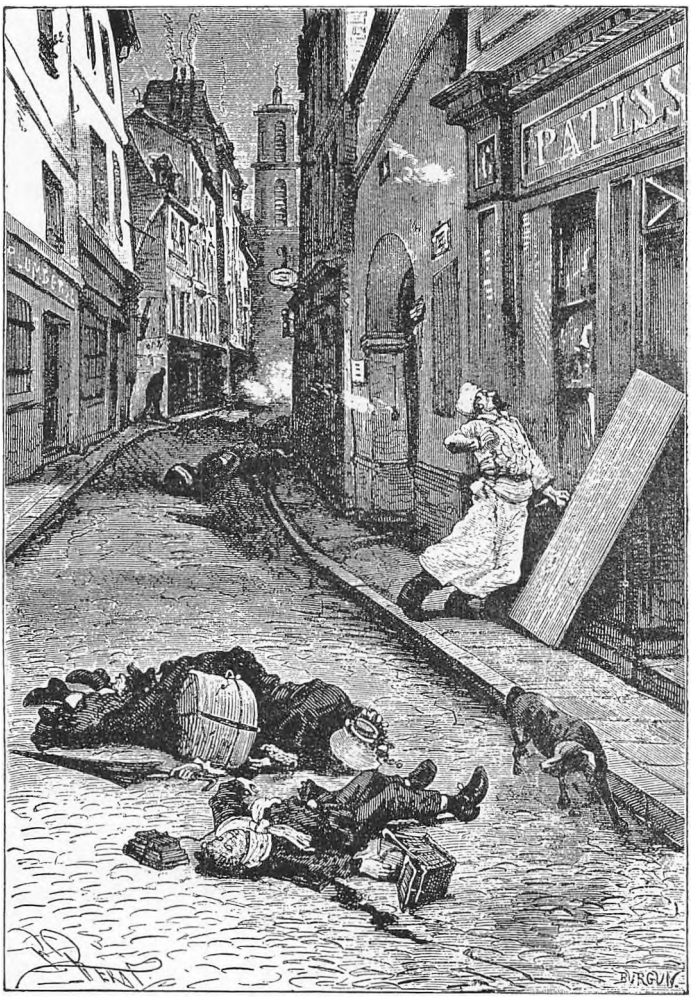

Bladtegning fra en parisisk gade under Napoleons kup, december 1851.

dikalt indstillede. De forsøgte på at gøre oprør, hvad flertallet benyttede sig af til at indskrænke forsamlings- og trykkefriheden. Senere vedtoges en lov, hvorved ca. 30 %, overvejende lønarbejdere, mistede stemmeretten.

Roms borgere havde forjaget den reaktionære pave Pius IX. Nu skaffede Napoleon sig popularitet hos franskmændene, hvoraf det store flertal er katolikker, ved at lade en fransk hær hjælpe ham tilbage og ved senere at gengive kirken dens magt over skolen.

Napoleon erklærede, at han ville arbejde for bedre veje, for jernbaner og for at ophjælpe næringslivet. Men — klagede han — nationalforsamlingen ville ikke følge ham. Han foreslog derefter at give den ændrede valglov sin gamle form, skønt ændringen var vedtaget med hans samtykke. Hans forslag blev forkastet. Han havde derved opnået at stå som underklassens ven i modsætning til nationalforsamlingen. I forvejen havde han samlet en flok lykkeriddere om sig og havde sikret sig, at Paris' kommandant var hans tilhænger.

Natten mellem 1. og 2. december 1851 lod han nationalforsamlingen og andre af sine modstandere arrestere. Et forsøg på at forpurre statskuppet blev slået ned, da han havde sikret sig lønarbejdernes tilslutning. Han lod derpå foretage en folkeafstemning, som med stort flertal gav ham ret til at ændre forfatningen, hvad han benyttede sig af til at fratage nationalforsamlingen dens lovgivningsmagt. Hans mål var imidlertid at blive kejser, hvad han 1852 opnåede ved en folkeafstemning, der gav 7,8 mill. stemmer for og kun ¼ mill. mod ham.

Nationalforsamlingen havde hverken vist evne eller vilje til at løse tidens opgaver. Befolkningens store flertal satte ro og orden over folkestyret og overlod til Napoleon at sørge for det.

Februarrevolutionen i Frankrig forplantede sig „som ild i vissent græs" til de fleste nabolande og videre ud. I de fleste af disse lande var mellemstandens kår så meget forbedret, at den ikke behøvede at samle al sin kraft om tilfredsstillelse af sine materielle behov. Den rejste nu krav om delagtighed i landets styre og krævede grænserne sat i overensstemmelse med nationalitet og folkevilje, ikke efter fyrstens arveret og den europæiske ligevægts idé. Det betød i lande som Tyskland og Italien at få samlet, hvad der var spredt, og i andre, som Østrig, at få splittet, hvad der var samlet.

Tyskland.

I de fleste tyske stater greb borgerskabet i samarbejde med liberale akademikere tøjlerne, og fyrsterne gav i reglen efter mod at bevare fyr-

stenavnet. Der dannedes martsministerier, gaves presse- og forsamlingsfrihed, indførtes borgervæbning og forberedtes forfatningsgivende forsamlinger, alt i reglen uden blodsudgydelser.

I Prøjsen havde Frederik Wilhelm IV erklæret, at han ikke tillod, „at der trænger sig ind mellem Vorherre i himlen og dette land et beskrevet blad[1] ligesom et andet forsyn". — Da stimlede folkeskarer sammen foran slottet, forretningslivet standsedes, så tusinder ville blive brødløse. — Så gav kongen efter og lovede at virke for Tysklands omdannelse til en virkelig forbundsstat med et folkevalgt parlament. — Da faldt et par skud. Folk troede, det var efter kongens ordre, og styrtede rædselsslagne bort, råbende: „Forræderi, forræderi!" Rundt om i Berlin rejstes barrikader. Frederik Wilhelm forfærdedes; men officererne krævede den militære ære opretholdt, og revolutionen var næsten besejret, da kongen gav ordre til at standse blodsudgydelserne og udsendte et ydmygt opråb: „Til mine kære berlinere". Det var natten mellem 18. og 19. marts 1848. To dage efter udtalte han: „Jeg overtager i dag ledelsen i farens stund .... og Tyskland vil slutte sig til mig med tillid".

Gadekamp i Berlin 1848.

Få dage efter begyndte slesvig-holstenerne oprør mod Danmark, og Frederik Wilhelm sendte dem sine soldater til hjælp for derved at vinde folkestemningen og tilbagevinde for hæren den popularitet, den havde sat over styr ved revolutionen i Berlin.

I april 1848 foreslog en del ansete mænd, at det tyske folk skulle vælge et parlament til at give deres land en fælles fri forfatning. Valget gennemførtes, og i maj samme år samledes 586 mænd, som med begejstring tog fat på opgaven.

Den landdag, som var blevet valgt i Prøjsen, var meget moderat og

[1] En grundlov.

ønskede samarbejde med kongen. Men de ledende ved hoffet, især dronningen og kronprinsen, kongens broder, var forbitret over hans eftergivenhed, de mægtige prøjsiske junkere ligeså; generalerne tørstede efter hævn. Så valgte kongen et yderst reaktionært ministerium. Landdagen sendte af den grund en deputation til ham, men fik intet svar. „Det er kongernes ulykke", sukkede et af dens medlemmer, „at de ikke vil høre sandheden". — Tilsidst lavede kongen egenmægtigt forfatningen helt om: Landdagen skulle bestå af to kamre: Herrehuset, hvori kun højadelige og kongeligt udnævnte personer fik sæde — og andet kammer, der valgtes af valgmænd: Vælgerne deltes i tre klasser, som hver repræsenterede samme sum i skat — højest, mellemst og lavest beskattede — og hver valgte lige mange valgmænd, som derpå valgte landdagsmændene. Denne valgform bevarede Prøjsen til den første verdenskrigs slutning.

Alligevel tilbød parlamentet i Frankfurt Frederik Wilhelm den tyske kejserkrone. Men han ville kun tage mod den af sine ligemænd; mod demokrater kendte han intet andet middel end soldater. Så nægtede fyrsterne i de største tyske stater at bøje sig for den forfatning, parlamentet havde vedtaget. Enten måtte parlamentet forsøge oprør eller opløses. Det valgte det sidste. 1849 var alle frihedsforsøg slået ned.

Den østrig-ungarske stat.

I kejserdømmet Østrig boede tyskere omkring Wien og i Tyrol, italienere i Norditalien, tjekkere i Bøhmen, polakker i Galizien, slovakker syd for Karpaterne, magyarer på den ungarske slette, rumænere og tyskere i Transylvanien, serbere, kroater og slovener i det sydlige Ungarn. I de fleste egne var befolkningen i nogen grad blandet. — Nu krævede tyskerne en fri forfatning, tjekkerne genoprettelse af det bøhmiske rige, magyarerne et ungarsk rige, og italienerne løsrivelse fra Østrig og et samlet Italien.

Regeringen sendte en hær mod italienerne, som foreløbig måtte bøje sig. Men i Wien måtte den ofre Metternich og bøje sig for borgernes krav om en fri forfatning.

Tjekkerne valgte et parlament, som foreslog en europæisk kongres til at ordne alle internationale spørgsmål; „thi vi er overbevist om, at de frie folk lettere end betalte diplomater forstår hinanden". Da kejseren imidlertid afviste deres bøn om at fjerne den forhadte øverstkommanderende, fyrst Windischgrätz, gjorde de oprør; men Windischgrätz kvalte det i blod.

Ludvig Kossuth skaffede magyarerne en fri forfatning. Men da disse ikke ville unde de nationale mindretal i Ungarn samme ret, førte det til krig med kroaterne, hvad kejseren benyttede sig af til at opløse den ungarske rigsdag og erklære landet i belejringstilstand. Da forstod frihedsvennerne i Østrig, at deres frihed var i fare; de stormede tøjhuset, hvor de skaffede sig våben, og fangede den forhadte krigsminister, som de hængte. Men nu kom Windischgrätz fra nord, og kroaterne, som kejseren havde søgt beskyttelse hos, fra syd. Wien blev indtaget, og krigsministeren grundigt hævnet. Derpå sendtes hæren mod magyarerne, som imidlertid slog den. Da kom den russiske zar kejseren til hjælp. Kossuth flygtede, og Ungarns hær måtte overgive sig.

Pius IX.

Kejseren havde magten og benyttede den til at skabe een fælles stat af de splittede nationer og til at fratage folket den smule selvstyre, det havde haft før 1848. Magten hvilede på hæren, embedsstanden og gendarmerne, i realiteten mest på kirken, der fik fuldstændig herredømme over skolen. Men der fandtes ingen fælles national følelse til at holde befolkningen sammen.

Italien.

Efter Wienerkongressen (II s. 332 ff.) bestod Italien af kongeriget „Begge Sicilier" (Sicilien og Syditalien), Pavestaten, kongeriget Sardinien, hvortil hørte den nordvestlige del af Italien, nogle større og mindre fyrstendømmer, samt Lombardiet og Venezia, der hørte under Østrig.

Fyrsterne herskede enevældigt; men i mellemstanden lød der stærke krav om en fri forfatning og Italiens enhed. Det kunne ske, at en fyrste blev tvunget til at love sit folk en fri forfatning; men så kom Østrig til hjælp, og straks tog han sit løfte tilbage. 1831 stiftede Mazzini „Det unge Italien" under parolen „Gud og folket". Men et par oprørsforsøg mislykkedes for ham, og han flygtede ud af landet.

Under påvirkning af februarrevolutionen blev fyrsterne imidlertid tvungne til at give deres folk frie forfatninger. Kong Albert af Sardinien havde til regeringens leder valgt grev Cavour, der først ville skaffe befolkningen bedre økonomiske kår, dernæst indføre en mådeholden fri forfatning for tilsidst at få Italien samlet til eet rige.

Da han hørte om oprøret i Wien, fik han kong Albert til at begynde krig mod Østrig; de øvrige fyrster blev af deres folk tvunget til at sende

ham tropper til hjælp, og frivillige strømmede til hans hær. — Men Mazzini, der krævede en republik, faldt ham i ryggen og var måske skyld i, at Østrig sejrede og tvang Albert til at slutte våbenhvile.

Kong Ferdinand af Begge Sicilier brød nu sine løfter og sendte de mænd, som i tillid til hans ord havde dannet en frisindet regering, i sine berygtede fængsler eller til galejerne. „Sådan bliver man herre over en revolution!" sagde han. — Paven var blevet tvunget til at love kirkestaten en fri forfatning, men var derefter flygtet og havde taget løftet tilbage.

Imidlertid opsagde kong Albert våbenhvilen, men blev atter slået af Østrig. Så overgav han regeringen til Sønnen Victor Emanuel i håb om, at hans rige derved kunne nå en tåleligere fred, og drog derpå i landflygtighed. Man tilbød Victor Emanuel gode vilkår, hvis han ville indføre enevælde; men han svarede: „Huset Savoyen svigter aldrig sit ord!" Alle de øvrige fyrster indførte derimod enevælde.

Et gærende Europa.

1852 syntes forholdene i Europa at være, som de var 1848. Ingen grænser var flyttet, og enevælden sad atter i højsædet i alle stater med undtagelse af Danmark og Sardinien. De repræsentationer, man f. eks. havde i Prøjsen og Frankrig, var kun redskaber i fyrstens hånd. Men folkene var nu ikke så villige som før til blot at være undersåtter, de krævede at blive hørt. Og nu talte man mere om nationale end om strategiske grænser.

Ofte brødes den nationale ret dog med gamle historiske krav. Og man havde knap nok fået øje på spørgsmålet om de nationale mindretal, som ville blive tilbage, hvor grænserne blev trukket efter flertallets ønske.

Når undtages Frankrig og England lå det sociale spørgsmål helt i baggrunden. Underklassen var endnu kun i ringe grad vågnet til politisk bevidsthed. Men over halvdelen af Europas befolkning var proletarer, som kun havde fra hånden og i munden, og ikke altid det.

Begivenhederne omkring 1848 havde vist, at sejr eller nederlag for friheden i et land oftest førte til det samme i nabolandene, så folkene havde fælles interesse.

Italien samles.

Cavour forenede en klar forstand med en jernvilje; politisk var han konservativ, men han holdt fast ved den forfatning, kong Albert havde givet folket, så riget kunne blive alle frihedselskende italieneres håb.

Han fik pengevæsenet bragt i orden, jernbaner blev anlagt, industrien støttet ved hjælp af fagskoler osv. Han traf aftaler med flere lande, hvorved omsætningen og velstanden voksede. Han var rettroende katolik, men ønskede stat og kirke adskilt. Da kirken nægtede at gå med dertil, lod han de rige embeder afgive en del til de fattigste og ophævede klostre, som ikke gjorde nytte, hvorimod de, der tog sig af sygepleje, fattigforsørgelse, oplysning o. lign., fik lov at bestå. Snart var kongeriget Sardinien blandt de bedst styrede i Europa og langt forud for de andre italienske stater.

Cavour. (Efter fotografi).

Cavour mente, at Italien kun lod sig samle gennem krig med Østrig, og dertil måtte han have hjælp, hvad han særlig søgte hos Napoleon III, der selv i sine unge dage havde deltaget i den italienske frihedsbevægelse.

Da udbrød krimkrigen 1853. Ved at lade Sardinien deltage deri på Frankrigs side opnåede Cavour det løfte af Napoleon III, at Frankrig mod at få Nizza og Savoyen skulle komme Sardinien til hjælp, hvis det blev angrebet af Østrig. Han rustede derpå stærkt og lod bladene føre et krigersk sprog mod Østrig, hvis regering derfor krævede oprustningen standset. Kravet blev afvist. Så erklærede Østrig krig 1859.

Krigen blev kortvarig. Efter to blodige slag sluttede Napoleon fred med Østrigs kejser. Østrig gav afkald på Lombardiet, men beholdt Venezia. Krigen var upopulær i Frankrig; Napoleon frygtede, at Prøjsen skulle komme Østrig til hjælp, og desuden skal han være blevet rystet ved at se valpladsen efter slaget ved Solferino.

Befolkningen i de mellemitalienske stater gjorde nu oprør mod deres fyrster og stemte med overvældende flertal for tilslutning til kongeriget Sardinien, og fyrsterne måtte fortrække. Nizza og Savoyen blev knyttet til Frankrig, efter at et stort flertal havde udtrykt ønske derom.

Kong Ferdinand af Begge Sicilier var nu død. Cavour rådede hans søn til at give sit folk en fri forfatning og tilbød ham forbund, men blev afvist. Befolkningen kunne nu se, hvad den havde at vente af sin konge.

Og nu kom Garibaldi, Italiens frihedshelt, Cavour til hjælp. Han havde før hjulpet Mazzini, var blevet dødsdømt, men var flygtet og var altid parat til at hjælpe frihedens forkæmpere. Med sine berømte „tusinde" rykkede han ind i Sicilien, hvis befolkning sluttede op om ham, og snart beherskede han hele øen. Kort efter havde han Begge Sicilier i sin magt. Da ilede Mazzini til for at få dannet en syditaliensk republik. — Skulle Italien samles, måtte Cavour gribe ind. I spidsen for sin hær drog Victor Emanuel trods pavens protest gennem Pavestaten og mødtes med Garibaldi, der hilste ham som Italiens konge. Stormagterne var forbitret over, hvad der var sket, men foretog sig intet, og ved en folkeafstemning vedtog Begge Sicilier at slutte sig til kongeriget Italien.

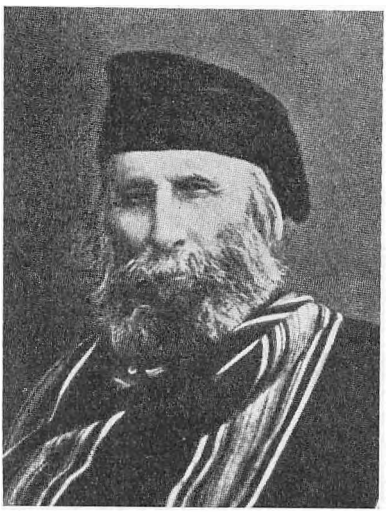

Garibaldi.

Cavour forklarede nu paven, at han ved at give afkald på Rom og det øvrige af Pavestaten ville vinde større åndelig magt, da han derved ikke blev afhængig af nogen beskytter. Men Pius IX gav ikke godvilligt afkald på den verdslige magt, som de franske tropper sikrede ham. — Cavour havde budt sig mere, end hans kræfter kunne svare til. „Jeg orker ikke mere; men jeg må arbejde alligevel. Landet trænger til mig", sagde han til tjeneren, der bad ham unde sig nogen hvile. 1861 døde han. Sine sidste ord udtalte han til præsten, der salvede ham med den sidste olie: „Fri kirke i fri stat!"

Henri Dunant (1828—1910). — Røde Kors.

I nærheden af Solferino opholdt sig under slaget en svejtsisk turist, Henri Dunant. Han tilhørte en rig slægt, og moderen tog ham tidlig med ud til fattige, som hun hjalp. — Som ung brugte han søndag eftermiddag til at læse højt for fanger og skrev dengang: „Lær menneskene at have agtelse for de værgeløse, fangne og sårede, indprent dem afsky for had, grusomhed og ødelæggelse, så vil krigens rædsler blive mindre, og kommende slægter vil betragte krig som vanvid". Han fik stiftet fængselsselskaber til at tage sig af fangerne, når de slap fri, og „Onkel Toms hytte" virkede så stærkt på ham, at han ikke helmede, før han fik stiftet en verdensorganisation til bekæmpelse af slaveriet.

Efter slaget ved Solferino hjalp han med at pleje de sårede. Hvad han der så og oplevede, berettede han om i „Erindringer fra Solferino". Han skildrede de såredes lidelser på slagmarken, hvor man manglede hjælpere og alt, hvad der kunne lindre deres smerter, især vand; han berettede om transporten af sårede med halvt afrevne lemmer, om pinefulde operationer og om dødsrædsler. „Her . . . kan man se og lære", udbryder han, „for hvilken pris det købes, som menneskene højtravende kalder krigshæder, og hvor dyrt denne må betales". — Med beundring skildrede han lægernes kæmpemæssige arbejde for at hjælpe de sårede og omtalte selvopofrende kvinder, der hjalp dem uden at spørge om ven eller fjende. „Vorherre Jesus har ikke sat sådanne skel mellem menneskene, når det gælder at gøre godt", udtalte en grevinde, som tog del i dette arbejde.

Henri Dunant.

Viljen til at hjælpe var ofte god nok; men hjælperne savnede uddannelse. Der faldt omk. 40.000 i slaget, men der omkom næsten lige så mange bagefter på grund af manglende pleje. De fik koldbrand, eller fluer lagde æg i sårene osv. „Hvis der havde eksisteret en international hjælpeforening, da slaget ved Solferino blev udkæmpet, og hvis der havde været frivillige sygeplejere .... hvilken uvurderlig mængde godt kunne de da ikke have udrettet!"

Dunant spurgte, om tiden ikke var inde til at tænke på, hvordan man kunne lindre de såredes smerter. Han foreslog at danne hjælpeforeninger, som lod uddanne frivillige til i krigstid at yde de sårede den nødvendige pleje.

Han foretog lange rejser og ofrede store summer for denne sag, og 1863 dannedes i Geneve, hans fødeby, verdensorganisationen Røde Kors, der fik navn efter sit mærke, et rødt kors på hvid bund. Det følgende år afholdtes efter indbydelse af det svejtsiske forbundsråd en international diplomatkongres i Geneve, hvor 12 stater — hvortil senere alle kulturstater sluttede sig — enedes om, at de steder, hvor det røde kors

vajede, og de mennesker, der virkede i dets tjeneste, skulle være fredlyste i krig.

For een gangs skyld havde statsmændene lært at samarbejde ud fra en fælles, medmenneskelig tankegang.

Man plejede at betragte soldater som numre og tal. Dunant lærte menneskene at se på dem som medmennesker. Hans værk voksede, men selv var han længe glemt. Det meste af sin formue ofrede han for sagen, resten blev han bedraget for. I over 20 år levede han i den yderste nød, så han både sultede og frøs. Sådan fandt en læge ham og udsendte et opråb om at hjælpe den mand, der havde hjulpet så mange. Det virkede; bl. a. skænkede Ruslands enkedronning, Kristian IX's datter, ham en årlig livrente på 4000 fr., og 1901 fik han halvdelen af Nobels fredspris. Men han fortsatte at leve yderst nøjsomt. Hvad der blev tilovers, skulle bruges til fredsarbejdet.

ENGLAND FRA 1848 TIL OMK. 1870

Sociale forhold.

I ENGLAND gik udviklingen i sine egne baner. Den frihedslovgivning, der indledtes med kornlovene af 1846 (II s. 347), fortsattes, så beskyttelsestolden næsten helt afskaffedes. Navigationsakten (II s. 156) ophævedes 1849, og handel og industri blomstrede som aldrig før. Industribyerne voksede og voksede, så der blev brug for mange flere arbejdere. Nationalvelstanden steg, og fødevarepriserne faldt stærkt.

1851 indbød England til den første verdensudstilling og rejste det pragtfulde Krystalpalads, hvor alverden kunne møde og vise, hvad hver enkelt nation formåede. Til den lejlighed blev der skrevet en sang, hvori det hed:

Fri verdenshandlen fra den sidste lænke!
Lad skibet som et vinget fredens bud
til alle egnes havne flyve ud
og blande vår og vinter, syd og nord,
til hver i alles vel sit eget finder,
og ædel fælles stræben alle binder!
Da skal hvert våben gemmes dybt i jord,
naturens love styre statens ror,
og jordens børn tilsammen nyde al dens frugt og flor.

Men lønarbejdernes kår forbedredes foreløbig ikke, skønt mange drog til kolonierne for på den fremmede jord at skaffe sig den eksistens, hjemlandet nægtede dem. Fra Irland kom nemlig en strøm af arbejdere, som stadig holdt lønnen nede på eksistensgrænsen. Især var boligforholdene fortvivlede; thi alt som byerne voksede, steg grundpriserne endnu stærkere, så arbejderne fik ikke råd til at skaffe sig ordentlige boliger.

Manchestermændene[1] vidste intet råd mod arbejdernes nød. Da en fabriksby uden beboernes skyld helt blev ruineret, udtalte John Bright: „Jeg føler så fuldt som nogen for disse mennesker; men vi må alle underkaste os omstændighederne, når de indtræffer".

Men mange var begyndt at tvivle om velsignelsen ved den frie konkurrence. De hævdede, at pengebegær og angst for udkommet drev folk fremad i et umenneskeligt jag. Når industriherrerne påstod, at lønnen ikke lod sig sætte op, mindede man om deres rigdom og luksusforbrug og som modsætning dertil arbejdernes dybe nød. — Digteren Charles Dickens skildrede i stærke farver de fattiges og især deres børns kår. Og lord Ashley, den 7. jarl af Shaftesbury, ønskede for sit land en diktator, som i Jesu ånd kunne tvinge alle til at handle ret. Selv udførte han et mægtigt arbejde for underklassen ved at oprette arbejderboliger, fattigskoler o. lign. — De kristelige socialister og brugsforeningsbevægelsen (II s. 348) virkede i samme retning. — Og nu voksede fagforeningerne sig stærke. Deres ledere var nøje kendt med forholdene både på det hjemlige marked og i udlandet. De vidste, hvornår de kunne stille deres krav, og hvor stærkt buen kunne spændes. Industriherrerne søgte først at slå fagforeningerne ned, men blev snart nødt til at godkende dem og til at forhandle med deres ledere på lige vilkår. Fagforeningerne havde deres egne forsikringer (sygekasser o. lign.) og søgte ikke hjælp hos staten. Men de dannede en lønarbejdernes overklasse og ville ikke vide af samarbejde med de ikke-faglærte. De var nået et spadestik dybere ned i arbejdet for underklassen, men var langt fra nået til bunds.

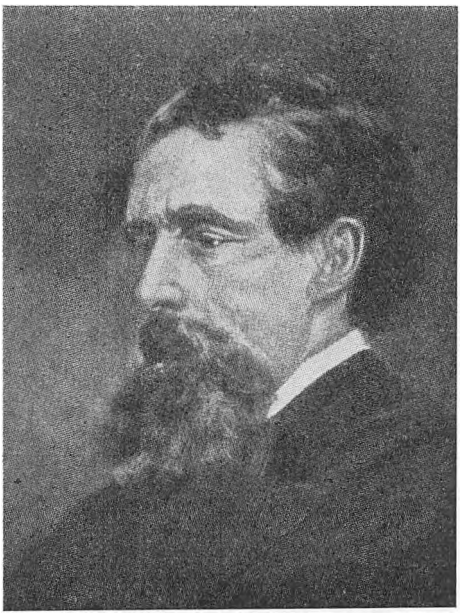

Charles Dickens.

Engelsk politik har altid været følsom over for den offentlige mening. Uden hensyn til principper har man søgt at løse opgaverne, efterhånden som de bankede på parlamentets dør. En tid prægedes politikken

[1] Tilhængere af Cobdens frihandelslære (II s. 346).

især af manchesterbevægelsen, og staten blandede sig da kun lidt i nærings- og åndslivet. Men under påvirkning af mænd som Dickens og lord Ashley gennemførtes flere love til gavn for underklassen. 1847 vedtog parlamentet, at en skole, der holdtes oppe ved privat hjælp, skulle have ⅓ af sine udgifter dækket af staten. Men endnu 1870 fik kun godt halvdelen af de engelske børn skoleundervisning. Da ordnedes skolevæsenet, så ethvert barn kunne få undervisning, og 1881 indførtes undervisningstvang. — 1847 vedtoges, at mænd under 18 år og alle kvinder højest måtte arbejde 10 timer daglig i tekstilfabrikker. Manchestermændene protesterede: det ville umuliggøre for englænderne at konkurrere med andre nationer. — Men kendsgerningerne modbeviste snart deres påstand.

Palmerston.

Nationalisme og retfærdighed.

Da Robert Peel foreslog den store nedsættelse af korntolden, rettede jøden Disraeli et voldsomt angreb på ham. For Disraeli var politik midlet til at komme frem; først havde han forsøgt sig som whig; men da partiet ikke kunne bruge ham, sluttede han sig til toryerne og opnåede at blive valgt 1837. Da Peel mod hans forventning ikke havde optaget ham i sin regering, nærede han et bittert had til ham og fandt nu lejlighed til hævn og til at svinge sig op til fører for de toryer, som holdt på korntolden. Det lykkedes ham dog ikke at få Peel styrtet. Og de følgende 18 år sad whiggerne næsten hele tiden ved statsroret.

Palmerston, for hvem Englands storhed og ære gik fremfor alt, var i den tid fører for partiet. Da rejstes 1850 sagen om en jøde med engelsk borgerret, Don Pacifico, der 1847 havde fået sit hus i Athen plyndret ved et folkeopløb. Han klagede til den engelske regering og skrev en regning over de ødelagte sager, hvor bl. a. et pudevår var sat til 450 kr., og de andre varer i samme forhold. Skønt den græske regering var villig til at yde erstatning, lod Palmerston straks en engelsk flåde blokere Athens havneby

Piræus. Fra fransk og russisk side lød så skarpe advarsler, at det truede med en storkrig. Palmerstons handling blev derfor angrebet i parlamentet; men han mindede om, at i oldtiden behøvede en romer kun at sige: „Jeg er romersk borger!" for hvor som helst at være sikret mod overlast. En tilsvarende ret skulle England sikre enhver britisk borger. Han fik svar af den 41-årige Gladstone: Romerne havde en lov for sig selv, en anden for andre mennesker. Men et kristent folk måtte følge reglen: Du skal handle mod andre, som du ønsker, de skal handle mod dig. — Palmerston forstod imidlertid at slå på de strenge, folk helst hørte. Han opnåede sin tillidserklæring i underhuset og vandt stor popularitet i befolkningen. Don Pacificosagen ordnedes dog ved, at Grækenland betalte manden en rigelig erstatning.

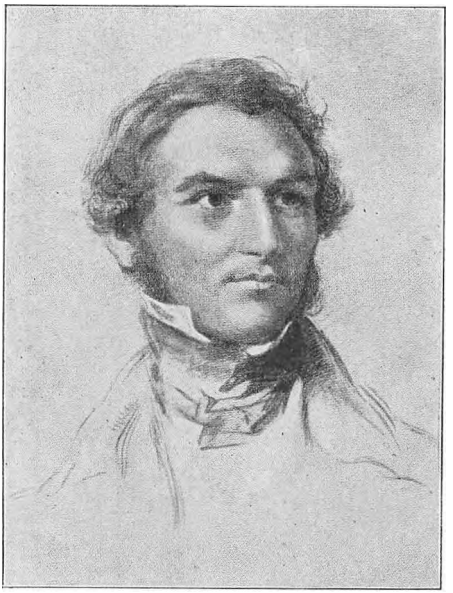

Gladstone som 35-årig.
(Efter tegning af G. Richmond).

William Gladstone (1809—98) var søn af en rig købmand, der selv havde arbejdet sig frem. I hjemmet, der var konservativt, nærede man dyb ærbødighed for Englands storhed og ærværdige institutioner; men gennem samtaler med børnene vænnede faderen dem til at tænke selvstændigt og ikke at godkende noget, fordi det havde hævd. Fra moderen tog William en redelig kristentro i arv.

1832 blev han af hertugen af Newcastle, som beherskede en af de „rådne flækker" (II s. 213), opfordret til at lade sig vælge til parlamentet, hvad han gik ind på. Ud fra sin ærlige overbevisning erklærede han bl. a., at den engelske statskirke burde herske i Irland, fordi den sad inde med sandheden, og han ville ikke gå med til at frigive negerslaverne, før de var oplært i kristendom. — Kun ved hjælp af valgtryk fik hertugen ham valgt.

Gladstone handlede kun ud fra, hvad han anså for ret, og han søgte at vinde folket derfor, men spurgte aldrig om, hvad man helst ville høre. Det var hans kristentro, der i sin tid havde fået ham til at følge Peel i arbejdet for at skaffe de fattige billigt brød, og det var også ud fra den,

han så skarpt havde angrebet Palmerstons tale. — 1850—51 besøgte han Syditalien, hvor han tiltvang sig adgang til de fængsler, hvori kong Ferdinand (II s. 388) havde kastet de mænd, der havde værnet om hans riges fri forfatning. De voldsomme angreb, han derefter i verdenspressen rettede mod Ferdinand, var i høj grad med til at styrke frihedsbevægelsen i Italien.

Skridt for skridt havde han bevæget sig bort fra konservativ og over mod liberal politik, og det, han så i Italien, fik ham til at tage det sidste skridt.

Nu stod han som en af det liberale partis betydeligste mænd. I 1852 blev han finansminister i en liberal regering. Han fik tolden på livsfornødenheder og nydelsesmidler som the enten helt ophævet eller i høj grad nedsat. Indkomstskatten søgte han at holde nede i rolige tider, for at den ikke skulle friste til forøgede statsudgifter. Ved at afholde sig fra andre end højst nødvendige statsopgaver, lykkedes det ham at bringe orden i statsfinanserne og at få nedskrevet skatterne, skønt han fik gennemført betydningsfulde og ret dyre reformer.

Krimkrigen 1853—56.

1853 kom England i krig med Rusland.

Tyrkiet var nu ikke længere Europas skræk, men „den syge mand", der kun levede, fordi stormagterne ikke kunne enes om delingen af boet. Da foreslog Nikolaj I, at England skulle give Rusland frie hænder til, som det hed, at beskytte de undertvungne kristne folk på Balkanhalvøen. Til gengæld skulle England have frie hænder i Ægypten og på Kreta. Men Rusland truede i forvejen Englands herredømme over Indien; fik det nu lov til at beherske Bosporus og Dardanellerne, kunne det også true England i Middelhavet. — England afviste derfor zarens forslag.

Så tilbød zaren sultanen et forbund, som ville gøre denne afhængig af den store, nordlige nabo. Han blev atter afvist. Da begyndte han at samle tropper i Rumænien, der af navn stod under Tyrkiet, men siden 1826 havde været et russisk protektorat. Sultanen krævede, at russerne skulle rømme Rumænien, og da han fik afslag, erklærede han Rusland krig i håb om hjælp fra England og Frankrig.

I England vaktes en stærk krigstemning. Selv Gladstone fandt krigen nødvendig; men han blev meget upopulær, da han krævede, at den skulle betales straks og ikke føres ved hjælp af lån. — Også Frankrig følte sig truet af Rusland. 1854 erklærede både Frankrig, Sardinien og England Rusland krig.

Kampen stod mest om fæstningen Sevastopol på Krim. Blodet flød i strømme, vinteren kostede tusinder livet, kolera ligeså, og en mængde sårede døde på grund af mangelfuld pleje. — Sevastopol faldt 1856. Da var Ruslands krigsmuligheder næsten udtømt; Nikolaj I var død og efterfulgt af Alexander II, der skal være blevet rystet ved at se krigens rædsler. — 1856 sluttedes freden: Rumænien og Serbien blev selvstændige riger. Rusland måtte ikke holde en krigsflåde i Sortehavet, og Tyrkiet skulle holde Dardanellerne lukket for krigsskibe. — Sultanen skulle behandle sine kristne undersåtter godt, hvad han villigt lovede, da han af erfaring vidste, at stormagterne intet gjorde for at få løftet overholdt.

Florence Nightingale.

Florence Nightingale (1820—1910).

Som Dunants navn er knyttet til Solferino, er Florence Nightingales knyttet til krimkrigen.

Hun fødtes i et adeligt hjem, og fra lille vænnede moderen hende til at følge med på besøg hos godsets fattige og syge. Som større kunne hun ikke glæde sig i selskab, hvis hun vidste, at nogen på godset trængte til pleje. Hun ønskede at blive uddannet i sygepleje, og da hospitalsforholdene i England var elendige, søgte hun uddannelse på en diakonissestiftelse i Tyskland og lærte derefter sårbehandling i et katolsk kloster i Paris. Efter at være kommet hjem tog hun fat på sygepleje og søgte både mundtligt og skriftligt at vække englændernes forståelse af denne gerning.

Under krimkrigen gav en engelsk journalist en forfærdende skildring af de såredes lidelser: Lazaretterne var overfyldte, der var mangel på medicin og rent linned, og der var alt for få læger og sygeplejere; soldaterne lå dagevis i deres blodige tøj, plagedes af lus og andet utøj og var ofte ude af stand til at jage rotterne bort; derfor døde mange, som kunne have været reddet. „Er der", spurgte han, „hos os ingen fromme kvin-

der, som er villige til at drage ud at pleje de syge og sårede i Skutaris[1] lazaretter?"

Florence Nightingale tilbød nu krigsministeren sin hjælp. Han tog imod den, gav hende frie hænder og lovede hende de nødvendige midler. En uge efter var hun på vej til Skutari med 38 sygeplejersker.

På lazarettet så det håbløst ud. Og just som hun kom dertil med sine plejersker, strømmede sårede til fra et stort slag; flere af dem måtte lægges på den plørede gårdsplads. Men hun gjorde det tilsyneladende umulige muligt. Hun fik oprettet et højst nødvendigt vaskeri samt et køkken, hvorfra soldaterne fik rigelig og rigtig mad. Flere soldater var gift og havde deres koner med; dem skaffede hun arbejde og en ekstra fortjeneste ved lazarettet. Hun fremskaffede hurtigt skjorter, og hvad der ellers manglede. Kontoromsvøb, som før bl. a. i dagevis havde hindret, at medicinkasser blev åbnet, fejede hun til side. Snart havde hun orden overalt, og sygepasserne, som under det gamle system havde været sløve og ligegyldige, voksede under hendes ledelse.

Selv trøstede hun de døende og opmuntrede dem, der gennemgik en pinefuld operation[2]. Og sent om aftenen gik hun en runde med sin natlampe for at se, om der endnu trængtes til noget. Da kunne det ske, at sårede kyssede hendes skygge, når den gled forbi dem på væggen. En tid var hun alvorligt syg, men da man bad hende skåne sig, svarede hun: „I kan godt have ret; men jeg stoler på Gud!"

Efter at krigen var sluttet, fortsatte hun med at pleje de syge. Ofte skrev hun til faldnes efterladte og oplyste dem om, hvordan de skulle bære sig ad med at få pension. Hendes sidste opgave var at hjælpe soldaterkoner med at komme tilbage, hvad myndighederne søgte at hindre dem i.

Hun nægtede at lade sig føre hjem med militær æresbevisning og at deltage i de fester, man i hjemlandet ville afholde til ære for hende. Stille og ukendt af rejsefæller rejste hun til sit hjem for at hvile ud efter 21 måneders slid, der havde krævet mere af hende end et helt livs gerning af de fleste.

Rundt om i verden beundrede man hende. Dog nærede enkelte præster tvivl om, at hun havde den rette tro, og spurgte, hvilken sekt hun tilhørte. — „En, som desværre er meget sjælden", svarede en forstående præst, „nemlig den barmhjertige samaritans".

Efter krigen var hun legemligt nedbrudt, men kunne dog stadig skrive

[1] Lilleasiatisk forstad til Konstantinopel. Dertil førtes de sårede engelske soldater.
[2] Ved hæren brugte man dengang ikke bedøvende midler.

om den sag, som særlig lå hende på hjerte: Syge- og sundhedspleje for alle, men især for de fattige. Under påvirkning deraf indsamlede man i England penge til et stort Nightingale-fond, hvis midler gik til uddannelse af sygeplejersker og jordemødre.

Englands kinapolitik.

For at bekæmpe misbrug af opium havde Kinas regering søgt at standse opiumsindførsel til landet. Men da rige englændere var interesseret i opiumshandelen, tvang England gennem en toårig krig (1840—42) Kina til atter at åbne for handelen dermed. I 1856 beslaglagde en kinesisk statholder imidlertid et kinesisk sørøverskib, som sejlede under engelsk flag, og fængslede mandskabet. Den engelske handelsinspektør krævede, at statholderen skulle give en ydmygende undskyldning, hvad denne nægtede, og så begyndte handelsinspektøren krig. Da Palmerston godkendte dette, samledes mænd af alle partier i underhuset med Gladstone og Cobden i spidsen om en mistillidserklæring til ham. Palmerstons svar var et nyt valg 1857, hvor han vandt stor tilslutning. Kina blev besejret og måtte tilstå England nye handelsrettigheder samtidig med, at det måtte affinde sig med den kristne mission i landet.

Valgretsudvidelse og reformlovgivning.

1864 vakte Gladstone en storm af forbitrelse blandt både toryer og whigger ved at erklære, at alle myndige borgere havde moralsk krav på valgret, og 1865 fremlagde det liberale ministerium forslag om en valgretsudvidelse, som ville give de mere velstillede blandt lønarbejderne valgret. Modstanderne hævdede, at det ville føre til, at de mange fattige ville benytte sig af det til at plyndre de få rige, og at man ville få en mængde uvidende og fordrukne vælgere, hvis stemmer var til købs. Gladstone svarede, at arbejdernes valgret ville medføre, at parlamentet i stedet for at varetage enkelte klassers interesser ville varetage hele samfundets. — Ved det følgende valg tabte de liberale. Men Disraeli, som derpå dannede en konservativ regering, blev af folkestemningen tvunget til at fremsætte et andet valgretsforslag, som stykke for stykke blev ændret af de liberale under Gladstones ledelse, så det udvidede valgretten endnu stærkere end Gladstones forslag.

Loven næsten fordoblede vælgerantallet. Det var, som en konservativ minister udtalte, „et spring ud i mørket". Ved valget året efter (1868) fik det liberale parti et stort flertal, og Gladstone, der blev før-

steminister, gennemførte de følgende 6 år en mængde betydelige reformer: Trods stor modvilje fra overhuset fik han indført hemmelig afstemning, så stemmekøb blev forhindret. Han fik indført undervisningstvang; men de private skoler blev nogenlunde ligestillet med de offentlige. Straffeloven blev humaniseret, og det blev forbudt at fængsle en mand for gæld. Gammel slendrian ved embedsbesættelse og i retsvæsenet blev afskaffet.

Canada, Australien, New Zealand og Sydafrika havde i 40erne og 50erne fået delvis selvstyre. Dette blev udvidet, så de næsten kun havde kongehus fælles med England. Og friheden knyttede befolkningen i disse lande nøjere til imperiet.

Alabamasagen.

Den engelske regering havde under den amerikanske borgerkrig (II s. 408 ff.) tilladt engelske værfter at bygge krigsskibet Alabama for sydstaterne. Efter krigens afslutning krævede USA erstatning for den skade, det havde voldt nordstaterne. Gladstone, som da var førsteminister, fik sagen bragt for en voldgiftsdomstol, som dømte England til at betale en skadeserstatning på 56 mill. kr. I England rasede man mod dommen, men Gladstone udbetalte summen. „Disse 56 mill.", udtalte han, „er for intet at regne mod værdien af det eksempel, som er givet verden, ved at England og Amerika . . . er gået til en fredelig domstol i stedet for at afgøre trætten med sværdet . . . Derved anerkendes et stort princip, som ventelig i fremtiden vil blive af den uberegneligste værdi for hele menneskeslægten".

Han kom i mindretal ved det følgende valg 1874, hvad hans stilling til Alabamasagen antagelig var hovedårsagen til.

NYE TANKER

Darwin og udviklingslæren.

1859 udkom et værk, som har fået stor historisk og videnskabelig betydning. Det var Darwins: „Arternes oprindelse".

Fra sin bedstefader havde englænderen Charles Darwin (1809—82) arvet anlæg for naturforskning og vilje til at bryde nye veje. Han blev tidligt bekendt med den engelske geolog Lyells tanke, at jordbundsdannelserne var sket under en jævn udvikling, der havde fundet sted gennem millioner af år. Som 22-årig kom han med et opmålingsskib på en flerårig jordomsejling, og han blev på rejsen opmærksom på, at der inden for samme art fandtes mange variationer under forskellige naturforhold. Ved iagttagelser og sammenligninger kom han til det resultat, at de mange variationer måtte kunne føres tilbage til en fælles stamform, men nogen årsagssammenhæng kunne han endnu ikke påpege.

Da læste han Malthus' værk om overbefolkningslæren (II s. 282) og mente deri at finde en forklaring, der kunne overføres på dyre- og plantelivet: Alle levende væsner bringer mere afkom til verden, end der er livsbetingelser for, og deraf følger en stadig kamp for tilværelsen. I et kuld unger er der altid nogen variation, og de unger, der under de givne forhold er bedst skikkede til at klare sig, består og forplanter sig, hvorimod de dårligst skikkede bukker under, før de når at frembringe nyt afkom. Darwin forudsatte nu, at afvigelserne fra stamformen var arvelige, og at der gennem stadig nye variationer, som afveg stærkere fra den oprindelige stamform, i løbet af årtusinder kunne dannes nye stamformer, som atter delte sig i nye. Det lå da nært at antage, at alle levende væsner oprindelig stammede fra een levende celle, som efterhånden var spaltet i to: Planter og dyr — der igen i løbet af millioner af år havde dannet alle de mange stamformer med variationer, som nu fandtes, og at udviklingen ville skride frem til stadig højere former. — I et senere værk „Menneskets afstamning" drog Darwin tillige mennesket ind under udviklingslæren.

Selve udviklingsteorierne var ikke nye. Flere havde været inde på dem, således Darwins bedstefader. 1809 havde franskmanden Lamarck i „Zoologisk filosofi" hævdet, at arterne var blevet til gennem en gradvis udvikling, der især havde sin forklaring i individernes brug eller ikke-brug af deres organer. Således havde f. eks. muldvarpen ved at leve under jorden ikke brug for synet, men for forpoterne. De evner, den udviklede, gik i arv til dens efterkommere, mens de mistede dem, de ikke brugte. De blev derfor blinde, men fik fortrinlige gravepoter.

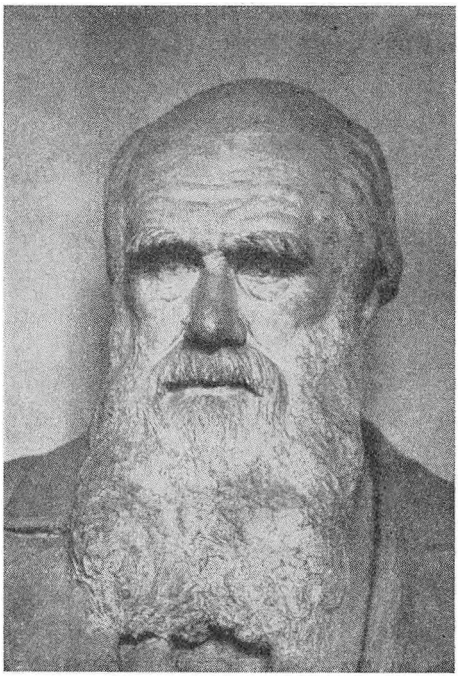

Charles Darwin.

I Lamarcks tid var de fleste naturforskere optaget af at sætte alle levende væsner i systemer og interesserede sig derfor mere for forskellene end for lighederne mellem arterne. Derfor vakte Lamarcks tanker ikke synderlig opmærksomhed i hans samtid; men da Darwin ca. 50 år senere fremsatte sine teorier, blev hans forklaring på udviklingen den almindeligt antagne. Selv udgav han den ikke for at være videnskabeligt bevist, men for at være den mest sandsynlige, og han fandt den nærmest trist. Dog trøstede han sig med, at de levende væsner sikkert ikke led så meget, som de fleste mennesker troede.

Mange af hans tilhængere greb hans lære med stor begejstring. Som Newton havde løst universets gåde, således havde Darwin efter deres mening løst arternes! Det var nu fastslået, at mennesket blot var et højerestående dyr, der som alle andre dyr var af jord. Talen om, at det havde fået indblæst Guds livsånde, var uvidenskabelig. Alt lod sig forklare uden tro på en gud. Mennesket var sig selv nok og måtte frigøre sig fra en indbildt guds herredømme. Man drømte om en stadig fremadskridende udvikling, samtidig med at mange i deres handlinger søgte at vende tilbage til dyrenes naturliv, til trods for at udviklingen netop skulle vise længere bort fra det.

Darwins teori vakte dog også voldsom modstand, navnlig fra kirkelig side. Mange forargedes over den tanke, at mennesket skulle nedstamme fra aber eller abelignende væsner, selv om det lå tusinder af generationer tilbage i tiden. Desuden stred læren mod bibelens skabelsesberetning, og de fleste anså bibelen for ufejlbarlig. Men i de mange lidenskabelige diskussioner, der nu fulgte, trak kirkens mænd oftest det korteste strå.

Udviklingslæren gav rige impulser til den naturvidenskabelige forskning, som imidlertid har bevæget sig længere bort fra både Lamarcks og Darwins antagelser. Mod læren om kampen for tilværelsen har man bl. a. indvendt, at variationerne mellem et kuld unger er så små, at det er tilfældigt, hvilke der når at forplante sig, og hvilke der bukker under forinden. Desuden er det blevet hævdet, at Darwin har forvekslet årsag og virkning: Når arten ikke har anden mulighed for at bestå, må den føde en mængde afkom, men hvis den, f. eks. ved gensidig hjælp, værner om afkommet, føder den kun få unger. Fluer værner ikke om afkommet, det gør derimod f. eks. vilde heste, og et par fluer kan i løbet af en sommer formere sig til en million, mens et par heste kun får et føl årligt.

Udviklingslæren som sådan er nu almindeligt antaget, men man er enig om, at årsagen til udviklingen ikke er så enkel, som Lamarck og Darwin mente. På den anden side indrømmer de fleste teologer, at læren om bibelens ufejlbarlighed ikke lader sig fastholde, og at det mere var tidens teologi end kristendommen, der stred mod udviklingslæren. Striden mellem videnskaben og teologien er således almindeligvis afløst af gensidig forståelse.

Med urette har man ofte sat lighedstegn mellem udviklingslæren og darwinismen. Ved darwinismen forstår man den teori, at udviklingen foregår som en naturlig udvælgelse af arterne gennem kampen for tilværelsen. Darwinismens konsekvens bliver — i lighed med Malthus' lære — en hensynsløs kamp individ mod individ, klasse mod klasse og stat mod stat. Den giver ikke plads for medmenneskelighed og barmhjertighed, og den har medført, at statsmænd i stedet for at søge at skaffe plads i hjemlandet for befolkningstilvæksten oprustede for at skaffe landet kolonier. Den har været baggrunden for Bismarcks jern- og blodpolitik såvel som for den tyske filosof Nietzsches overmennesketeorier.

Marx og marxismen.

Karl Marx (1818—83), socialismens store teoretiker, var søn af en velhavende tysk jøde. I hans fødeby Trier fandtes både vestjøder og østjøder. De første var vandret ind fra Sydvesteuropa, hvor de oftest levede under frie kår, og hvor mange af dem havde ydet betydelig kulturel indsats. — Østjøderne var især kommet fra Rusland, Polen og Østtyskland og var vant til at blive forfulgt og at blive henvist til fattige bykvarterer, de såkaldte ghettoer. De var berygtede for snyderi og åger. Marx forstod tidligt, at de var et produkt af de forhold, de var blevet tvunget til at leve under.

Han blev redaktør af et vesttysk blad, som han gjorde til talerør for fattige og undertrykte, men måtte for sine yderliggående artikler forlade Tyskland. Han tog ophold i Paris og forkyndte nu den materialistiske historieopfattelse: Tilvejebringelsen af eksistensmidlerne og de ma-

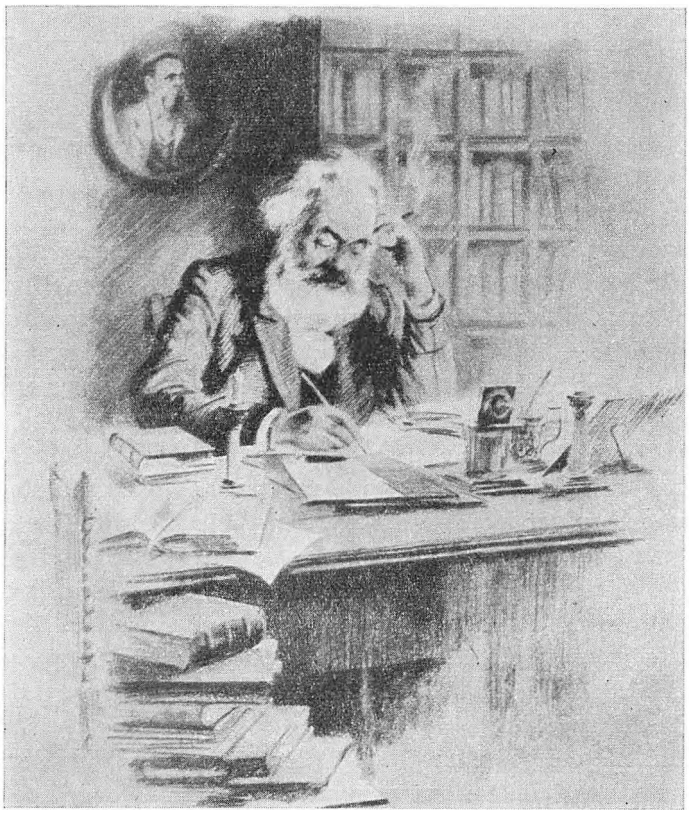

Karl Marx.

terielle goder er hoveddrivkraften for de menneskelige handlinger; den historiske udvikling afhænger derfor af produktionsmidlernes udvikling. Der har altid været to klasser: en udbyttende og en udbyttet, i oldtiden i form af herre og slave, i middelalderen som jorddrot og livegen, i vor tid som kapitalist og lønslave. Udviklingen lader sig ikke ændre; men ved at erkende den kan menneskene hemme eller fremme den.

Marx kom i forbindelse med Engels, der var søn af en tysk fabrikant og i England var blevet vidne til kapitalismens udvikling og arbejdernes dybe nød. Han hadede kapitalismen. I fællesskab udsendte de 1848 „Det kommunistiske manifest".

De hævder deri, at udviklingen skaber et svælg mellem nogle få umådeligt rige og et bundfattigt proletariat, der skal befri menneskeheden fra klassekampen ved at ekspropriere grundejendom, inddrage grundrenten til statsudgifter, afskaffe arveretten, lade staten overtage banker og transportvæsen, oprette nationalværksteder, indføre arbejdstvang, forbyde børns arbejde i fabrikker osv. — Manifestet sluttede med ordene: „Proletariatet har kun sine lænker at tabe. Det har en verden at vinde. Proletarer i alle lande, forener eder!"

Efter modrevolutionen i Frankrig blev Marx forvist fra Paris. Resten af sit liv boede han i London, hvor han levede fattig og syg og kun holdtes oppe af Engels' hjælp til ham og hans familie.

Han fik snart arbejderne til at danne organisationer i de fleste vesteuropæiske lande, og 1864 sluttede de sig sammen i „Internationale" med det formål at skaffe arbejderne den politiske magt og bruge den til at gøre produktionsmidlerne til statsejendom. Der var ved stiftelsen uenighed mellem Marx og Mazzini; den første sejrede, men måtte, som han senere sagde, tilføje „et par fraser om pligt og ret og ditto om sandhed, moral og retfærdighed". For ham drejede det sig udelukkende om magt. Han ønskede derfor at samle magten hos det såkaldte generalråd og at erobre den politiske magt. Det førte til en heftig strid med den russiske anarkist Bakunin, der ville decentralisere magten og holde bevægelsen uden for politik. 1872 trak han og en del flere sig derfor ud af Internationale, der allerede havde vist sig ude af stand til at hindre den fransk-tyske krig 1870—71. 1876 vedtog man da at opløse den.

Marx' hovedværk, „Kapitalen", hvoraf 3. og 4. del først udkom efter hans død, er skrevet i et filosofisk sprog og er vanskelig tilgængeligt for jævne læsere. Dets hovedtanke er, at kapitalisterne behersker verden. Da egennytten er drivkraften i menneskenes handlinger, vil de kun give arbejderne så meget, at de lige kan eksistere. Kapitalprofitten svarer til

udbytningen af arbejderne og er lig forskellen på det, arbejdsproduktet er værd, og den løn, arbejderne får. Stordriften er på alle områder mere økonomisk end smådrift, og derfor vil de store virksomheder knuse de mindre, indtil al kapital samles på nogle få hænder. Da vil arbejderne gennem en revolution overtage kapitalen og gøre den til statseje. Dermed er udviklingen tilendebragt. Liberalismen, der bragte frihed, men øget ulighed, er afløst af den socialistiske stat, der bringer både frihed og lighed.

Der er nedlagt megen viden i „Kapitalen"; men den er ofte svævende og selvmodsigende og efterlader mange spørgsmål ubesvarede: Hvorfor kan arbejderne, der jo frembringer værdierne, ikke selv skabe sig kapital? Hvad gør det muligt for kapitalisten at tage mere for varerne end produktionsomkostningerne? Arbejderne vil gennem deres organisationer kunne hindre udbytningen — hvilket jo også er målet — men derved vil de standse den udvikling, der skulle føre til endemålet: Den socialistiske stat.

I tiden efter 1848 forbedredes lønarbejdernes kår. Den tekniske udvikling gjorde det muligt for kapitalisterne at lønne bedre, uden at kapitalprofitten formindskedes, og den voksende udvandring til oversøiske lande tvang dem til det for at bevare den nødvendige arbejdskraft. Det skete dog ofte, at lønforhøjelsen medførte højere priser, som ramte arbejderne selv.

Marx fik for øvrigt ikke ret i, at stordriften altid vil sejre. Det moderne samfund er for mangesidigt til, at det lader sig ordne efter lineal og matematiske formler. Glæden ved egen virksomhed er således en betydelig, men uberegnelig faktor. Brug af elektrisk kraft medførte, at mindre virksomheder på visse områder blev de store overlegne. Det danske landbrug forenede stordriftens og smådriftens fordele ved bl. a. at oprette andelsmejerier og andelsslagterier og undgik derved at blive udbyttet af kapitalen. Brugsforeningerne oprettede egne fabrikker, arbejderne fællesbagerier osv. — Det blev ikke i lande med fremskreden industri, men i det forholdsvis primitive Rusland, man gjorde det første forsøg på at skabe en moderne socialistisk stat, og det mod flertallets vilje.

Men det skyldtes i høj grad Marx, at arbejderne dannede deres fasttømrede forbund, så de snart blev i stand til at forhandle med kapitalejerne på lige fod, og at de gennem en social lovgivning skaffede sig øget tryghed, bedre oplysning og dermed en højere kultur, så de kunne føle sig ligestillet med de øvrige borgere.

USA — BORGERKRIGEN

Omkring år 1800 levede den største del af befolkningen i USA øst for Alleghanybjergene. Men snart gik der en folkestrøm mod vest. Det var viljestærke, frihedselskende mænd og kvinder, som under hårdt slid og stadige kampe med indianere skabt sig selvstændige hjem.

Efter at Georg Stephenson 1814 havde opfundet lokomotivet, begyndte jernbaneselskaber at anlægge jernbaner, og byer voksede op i fabelagtig hast. 1840 havde Chicago 4500 indb., 1860 godt 100.000.

Geografisk kunne USA deles i tre dele: I *syden* ejede nogle få plantageejere næsten al jorden og lod arbejdet udføre af negerslaver. Her dyrkede man fortrinsvis bomuld, efter at der 1793 var opfundet et redskab til at rense bomulden for frø.

Norden var overvejende beboet af indfødte. Efter at der var fundet rige jern- og kullejer, var man i stigende grad gået over til industri og handel. Her var slaveriet blevet forbudt i begyndelsen af 1800tallet.

Vesten var mest befolket af indvandrede bønder. I de tyndest befolkede egne kunne nybyggere stadig få gratis jord mod at bosætte sig på den og opdyrke den.

USA havde købt Louisiana af Frankrig, Florida af Spanien og havde efter en krig med Mexiko sikret sig Rio Grande som grænseflod. Det var nu Amerikas mægtigste stat, og regeringen betragtede sig som en slags formynder for de andre amerikanske stater.

Fra sydstaterne udførtes en mængde bomuld og tobak. Til gengæld ønskede man der at købe varer fra andre lande billigst muligt. Men nordstaternes industridrivende påstod, at de var nødt til at have toldbeskyttelse mod den europæiske industri. Vestens landmænd var interesserede i at have købekraftige forbrugere og hjalp derfor nordstaterne til at gennemtrumfe en betydelig toldbeskyttelse.

Ved præsidentvalgene stod striden mellem republikanerne, der ville lægge hovedmagten i kongressens og præsidentens hænder, og demokraterne, som holdt på mest muligt selvstyre for de enkelte stater. Syd-

og veststaterne stod oftest sammen om at vælge en demokrat, som i reglen blev udpeget af sydstaterne.

1807 blev det forbudt at indføre negerslaver til USA, og 1820 blev der fastsat dødsstraf for det. I nordstaterne håbede man, at slaveriet efterhånden ville bortfalde i sydstaterne, men plantageejerne påstod, at bomuldsdyrkning kun kunne drives ved hjælp af slaver. Det var længe farligt at være abolitionist (modstander af negerslaveri); en redaktør af et abolitionistisk blad blev dræbt, en anden slæbt rundt i Boston med et reb om livet. Efterhånden vandt abolitionisterne dog større tilslutning, og det vakte harme i nordstaterne, da slaveriets tilhængere fik gennemført en lov, hvorefter negerslaver, der var flygtet over på slavefrit område, skulle udleveres til deres herrer. — 1852 udkom Harriet Beecher Stowes roman „Onkel Toms hytte", der blev læst af tusinder og vakte en voldsom forbitrelse mod slaveriet. Slaveejerne påberåbte sig forfatningen og deres ejendomsret, men fik af en modstander svaret, at naturens lov, som stod skrevet i frie mænds hjerter og samvittighed, stod over forfatningen.

Abraham Lincoln.

1860 valgte republikanerne Abraham Lincoln til præsident. Han var afgjort modstander af slaveriet, og sydstaterne sikrede sig nu våben, soldater og officerer, før han overtog styret, hvorefter de dannede deres egen republik. „Det er den første regering i verden", sagde vicepræsidenten, „der er grundlagt på den store fysiske, filosofiske og moralske sandhed, at slaveriet er negrenes naturlige og normale stilling".

Lincoln var født 1809 i et fattigt hjem og måtte fra 7års alderen selv arbejde med. Han lærte sig selv at regne og skrive og prøvede senere lidt af hvert, var en tid købmand og lærte sig landmåling, men blev senere postmester. Han måtte læse aviserne for folk, tit også breve for modtagerne. Ved selvstudium nåede han at blive sagfører. Hans klogskab, hjælpsomhed og redelighed gjorde, at han blev valgt til medlem af staten Illinois' nationalforsamling.

1845 kom en gammel negerkone til ham. Hun og hendes børn havde fået friheden i Illinois; men da hendes søn var rejst til New Orleans, blev

han grebet af politiet der og solgt til slave. Lincoln undersøgte sagen, og det viste sig, at loven gav politiet medhold. Så købte han slaven fri. — På et noget senere tidspunkt vedtoges det at optage territoriet Kansas som stat. Det medførte en voldsom kamp om, hvorvidt den skulle være slave- eller slavefri stat. Lincoln mødte som negrenes talsmand, og det lykkedes ham at få Kansas gjort slavefri.

Da Lincoln overtog præsidentposten 1861, begyndte sydstaterne borgerkrigen, der blev meget blodig og førtes med stor forbitrelse og had fra begge sider, især dog fra sydstaternes. Af USA's 31 mill. indbyggere levede kun de 9 mill. i sydstaterne, og deraf var 3½ mill. negerslaver. Foreløbig havde de to parter dog omtrent lige mange soldater, og sydstaterne næsten alle officererne; de havde derfor overtaget. Men nordstaterne havde en højt udviklet industri og mange dygtige ingeniører. Efterhånden fik de også uddannet dygtige officerer.

Forgæves tilbød Lincoln erstatning til slaveejerne, hvis de ville frigive slaverne. Så erklærede han efter et års krig, at alle slaver skulle være frie. Han besøgte de sårede, trøstede dem og trykkede deres hænder. En kone havde sin mand og tre sønner ved hæren. Da manden faldt, bad hun om at få den ældste søn hjem. Hun fik det; kort efter døde han. At-

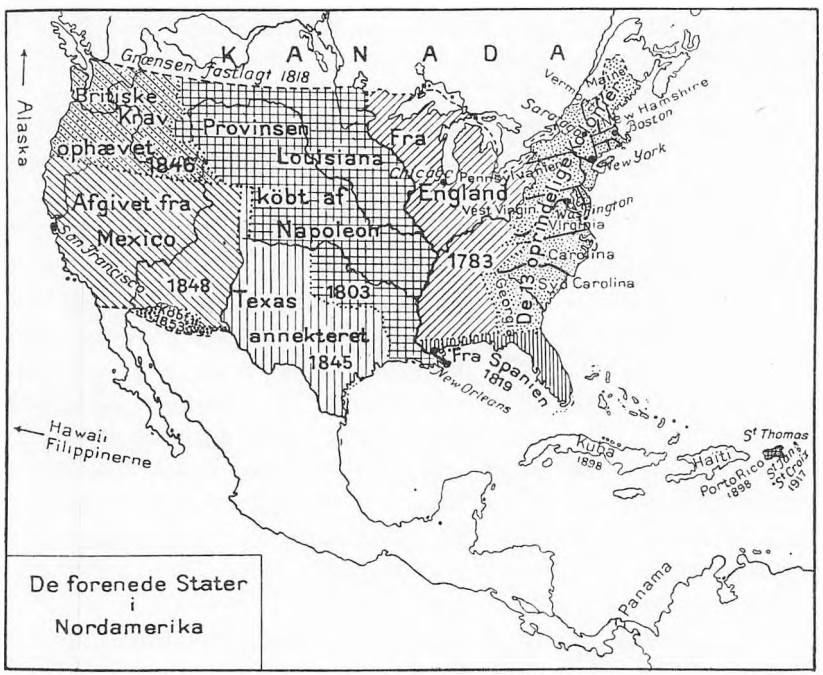

ter gik hun til Lincoln: „Jeg ved, hvad De vil bede om", sagde han og gav den næste søn fri. „Nu har De een og jeg een, så er der delt lige!" — Han genvalgtes 1864 og sagde ved sin tiltræden: „Vi beder til Gud, at vi snart må blive forskånet for denne forfærdelige krig. Men vil Gud, at kampen skal vare, til alle de rigdomme er borte, som er samlede ved slavernes tunge og ulønnede arbejde i hundreder af år, og til hver blodsdråbe, som er sprunget frem under piskeslagene, er sonet ved en blodsdråbe på slagmarken, så vil vi sige: Herren er retfærdig, altid retfærdig!" — 1865 måtte sydstaterne endelig overgive sig. Kort efter faldt Lincoln som martyr for negerfrigørelsen. Booth, en skuespiller fra sydstaterne, skød ham i et teater, hvorefter han sprang ned på scenen, råbende: „Sådan går det altid tyranner!" — Booth blev skudt under flugtforsøg, og nogle medsvorne blev hængt.

Der blev intet gjort for at skaffe negrene selvstændig eksistens. Og uvidende, som de var, og plaget af trælleslid mente de, at frihed betød intet at bestille; de drog rundt som tiggende løsgængere. I sydstaterne søgte man derfor at tvinge dem til at tage plads hos deres forrige ejere, hvad nordstaterne besvarede med foreløbig at nægte sydstaterne selvstyre.

Man gav negrene stemmeret, hyppigt med det resultat, at man i de særlige negerstater lod deres stemmesedler på valgdagen gælde som gratis adgang til cirkus, så de søgte dertil i stedet for til valgstedet. Desuden var det almindeligt, at man nægtede negrene optagelse på valglisterne, forfalskede valgresultater el. lign.

I nordstaterne var skellet mellem neger og hvid lige så skarpt som i sydstaterne, og vedblev at være det helt op mod vore dage. Det har været — og er flere steder endnu — forbudt negrene at komme i hoteller, kupeer, sporvogne o. lign. steder, hvor de hvide plejer at komme.

Man har hævdet, at negrene vel som børn i intelligens står på højde med de hvide, men at de ikke når ud over barnets stade. Dog har de haft en så verdensberømt pædagog som Booker Washington og et stort antal dygtige lærere, præster, sagførere, læger osv. Snarest forholder det sig, som en negerbisp har sagt, at når de fleste negerbørn når en vis alder, skønner de, at selv om de udfolder nok så megen dygtighed, er vejen fremad spærret for dem. Og så giver de op.

RUSLAND 1825—81

Livegenskabet ophæves.

NICOLAJ I havde hersket strengt despotisk med censur og hemmeligt politi. En uforsigtig ytring, besiddelsen af en mistænkelig bog el. lign. kunne koste en mand flere års ophold i Sibirien. Alligevel fandtes der hemmelige selskaber, hvori man drøftede Ruslands problemer; men det var livsfarligt at være medlem af et sådant selskab.

Da blottede krimkrigen systemets råddenskab: Embedsmænd lod sig bestikke, leverandører snød med deres leverancer til hæren osv.

Deri skete en ændring, da Alexander II ved faderens død 1855 overtog styret. Han frigav straks en del politiske fanger og mildnede censuren, så der kunne skrives om nødvendige reformer.

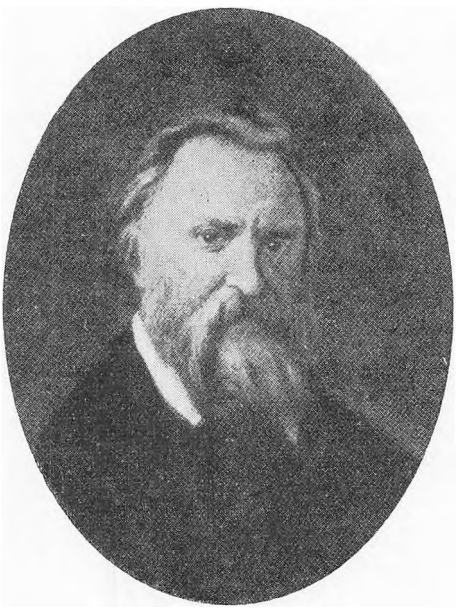

Alexander Herzen.

De fleste af tidens forfattere var *slavofiler*[1], hvis ideal var en enevældig zar og et frit folk uden godsejervælde. I stedet for vesteuropæisk styre ønskede de at bevare miren, som var typisk for russisk jordpolitik: Miren ejede kommunens jord, som den med nogle års mellemrum omfordelte mellem familierne i forhold til deres medlemstal.

I modsætning til slavofilerne mente *zapadnikerne*, at det var nødvendigt for russerne at få del i vesteuropæisk kultur og folkestyre. Mest kendt blandt dem var Alexander Herzen, der havde siddet fængslet som mistænkt for at være med-

[1] Slavofil = ven af slaver, dvs. de slaviske folk.

lem af en socialistisk forening. Nu opholdt han sig i England, hvorfra han udsendte sit blad „Klokken", der ubarmhjertigt blottede det russiske styre og smugledes ind i Rusland, hvor det læstes af de fleste oplyste russere, endog af zaren.

Alle forfatterne bekæmpede livegenskabet.

De livegnes herrer betragtede dem som deres slaver, som de havde ret til at behandle efter forgodtbefindende; dog havde Peter d. Store påbudt, at hvis man ville sælge en livegen, skulle hans familie følge med. Han havde afløst bøndernes grundskatter med en skat på hver bonde og gjort adelen ansvarlig for dens bønders skatter. Til gengæld måtte han give den øget magt over disse. Det blev derfor lov, at enhver bonde enten skulle tilhøre en jorddrot eller også en mir, der i så fald skulle indestå for mirens samlede skatter.

Russiske bønder.

Næsten hele den russiske underklasse var livegne, og største delen af dem var bønder. Først var de blevet bundet til stavnen, for at zaren kunne sikre sig kronens indtægter. Dernæst var adelen blevet forpligtet til at indestå for sine undergivnes skatter og havde til gengæld fået magt over disse. Godt halvdelen af de livegne stod direkte under staten, og disse havde i reglen tålelige kår. Men de, der stod under adelen, var faktisk retsløse. Der fandtes nok love, som i nogen grad skulle beskytte dem; men de fleste embedsmænd gjorde intet for at værne de livegne, og der var ingen offentlig presse til at påtale misbrug. Ejeren kunne uden lov og dom prygle sine livegne, sende dem til Sibirien eller udlevere dem til 15 års tjeneste i hæren. Han kunne sælge dem, men ikke tvinge dem til ægteskab; men man har eksempler på, at han har gjort det ved at lade dem vide, at hvis de ikke bøjede sig for ham, blev de og hele deres familie sendt til Sibirien.

Alexander II ønskede at ophæve livegenskabet, og adelen var villig til det mod at beholde jorden, hvad zaren nægtede at gå ind på. Fyrst Miljutin, der på hans vegne skulle ordne forholdet mellem adelen og bønderne, var slavofil. Han delte jorden mellem de to parter sådan, at

miren skulle betale godsejeren for sin part. Derefter fik hver bonde eget hus med have.

Så ophævedes livegenskabet 1861.

Både godsejerne og bønderne var imidlertid utilfredse med jorddelingen. De første hævdede, at man havde krænket deres ejendomsret, og at de havde fået for lidt for den jord, de måtte afstå til miren. Bønderne mente, at jorden var zarens, og når godsejerne slap for at svare til bøndernes skatter, kunne de ikke kræve erstatning. Friheden tænkte de mindre på, da de følte sig stavnsbundet til jorden.

Mirens stadige omfordeling medførte, at bønderne udpinte jorden i stedet for at forbedre den. De måtte derfor leje jord af godsejeren ved siden af den, de havde fået tildelt af miren, og måtte svare store afgifter deraf til både staten og godsejeren, ofte over halvdelen af deres indtægter. Overalt hungrede de efter at få mere jord.

Polen. Oprøret 1863.

Napoleon I havde 1807 ophævet livegenskabet i det storhertugdømme Warszawa, han oprettede. Men den største del af jorddyrkerne var stadig fæstebønder og måtte gøre hoveri eller svare store afgifter til adelen. De var derfor så hårdt økonomisk trykkede, at de savnede sans for nationale spørgsmål.

Overklassen var delt i to stridende partier og et fåtalligt mellemparti. *De hvide* ønskede i forståelse med den russiske regering at skaffe Polen en mere selvstændig stilling inden for riget. En del af dem ønskede desuden at skaffe bønderne bedre og friere kår. Om *de røde* er sagt, at de besvarede enhver venlighed fra russerne med en næve, knyttet om en dolk. Til dem hørte en del yderliggående adelsmænd og de fleste gejstlige. De sidste var romersk-katolske, og det pinte dem at stå under den græsk-katolske zar.

M. N. Katkov.

Alexander II gav polakkerne eget statsråd, eget undervisningsvæsen og kommunalt selvstyre, og indsatte sin liberalt indstillede broder Konstantin som statholder over dem. Mellempartiets fører, grev Wielopolski, fik ledelsen af administrationen. — De røde svarede med mordforsøg mod begge de to mænd. For at kvæle det truende oprør i fødslen lod Wielopolski øvrigheden udtage soldater, idet han derved ville sikre sig

de „røde" studenter". Han lod russiske soldater trænge ind i husene for at gribe dem; men de var advarede i tide og flygtede.

Da udbrød oprøret 1863.

Oprørerne, der både manglede tidssvarende våben og øvede soldater, håbede på hjælp fra vesteuropæiske stater; men Østrigs, Frankrigs og

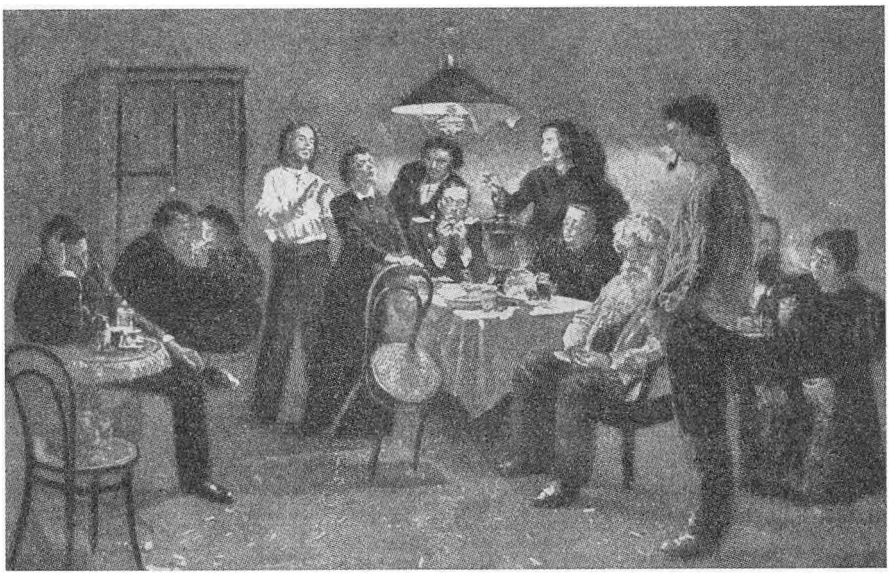

Alexander II's død besluttes.
(Fantasibillede med flere fremtrædende nihilister af V. Makovsky).

Englands regeringer nøjedes med at tale Polens sag i Rusland, og Prøjsen stillede sig på Ruslands side, så oprøret blev slået ned.

Derefter blev Miljutin sat til at ordne de polske landboforhold. Han overlod fæstejorden til bønderne. De adelsmænd, der ikke havde deltaget i oprøret, fik nogen erstatning for jorden, de, der havde været med, fik intet, og bønderne fik uden at betale for det adgang til skove og græsgange, som adelen før havde tilrevet sig.

I Rusland ændredes stemningen. Herzen, der i „Klokken" havde talt polakkernes sag, fik mindre indflydelse. Man lyttede mere til slavofilen, redaktør Katkov, der arbejdede for at få hele riget russificeret og hidsede stemningen op mod de polske oprørere. Mange blev henrettet, andre sendt til Sibirien; klostre blev nedlagt, kirken lagt ind under den russiske statsmagt, og skole- og embedssproget blev russisk. — Men bøndernes kår bedredes; de begyndte at få del i folkets åndsliv og krævede national frihed.

Reaktion og modreaktion.

Reaktionen var atter kommet til magten i Rusland. Censur og hemmeligt politi triumferede på ny.

Men befolkningen var ikke længere så villig til at lade sig køre i stramme tøjler. Et „underjordisk Rusland", mest bestående af unge mænd og kvinder, ofte fra de højeste samfundslag, ville nu virkeliggøre, hvad deres fædre blot havde talt om, bl. a. ved at gå ud til fabriksarbejdere og bønder, klædt som disse, for at vinde dem for revolutionen. Nihilister[1] har man kaldt dem, fordi de intet ville bevare af det gamle, men opbygge et helt nyt samfund. Mellem dem og det hemmelige politi stod en stadig kamp, hvor man ofte ikke vidste, hvor fjenden var skjult og faren størst. Mange nihilister fik kortere eller længere fængselsstraffe eller blev forvist til Sibirien; en del satte livet til. Men de højeststående embedsmænd og det hemmelige politis mænd svævede også i stadig livsfare. 1878 faldt St. Petersborgs politidirektør for en kvindes hånd, og 1881 faldt Alexander II for en nihilists bombe. Styret syntes at hvile på en vulkan.

[1] Nihil = intet

BISMARCK GØR TYSKLAND TIL EET RIGE

TYSKLAND var stadig splittet; men i 50erne forberedte den mand sig, som skulde samle det.

Det var Otto v. Bismarck (1815—98).

Han var godsejersøn fra det nordøstlige Prøjsen, en egn med en fåtallig klasse junkere, der var vant til at kommandere, og talrige arbejdere, som havde lært at lystre. Faderen var „glubsk til at æde og drikke, men mådelig til at tænke", moderen en smuk, begavet og selvoptaget dame, som ikke forstod sig på at opbygge et hjem. Fra hjemmet arvede han junkernes herremoral; men det gav ham ingen medmenneskelig eller kristelig påvirkning. En gammel røgter fortalte ham om, hvordan franske soldater 1806 havde huseret på godset, og nedlagde i hans sind de frø, der bar de blodige frugter 1870—71.

Før han blev 7 år, blev han sendt på skole i Berlin, 1832 blev han studetn, og hans studentertid gik med drik og dueller. Han tog dog sin juridiske eksamen og skulle gå embedsvejen; men han kunne ikke bøje sig for sine overordnede. Skulle han spille, ville han selv lave musikken, erklærede han.

Han fik da et af faderens godser og viste sig som en dygtig landmand, men erhvervede sig samtidig navnet „den gale Bismarck" for sine vilde jagt- og drikkegilder. Da forelskede han sig i en pietistisk adelsdame og måtte omlægge sin livsførelse, hvis han ville vinde hende. Han oplevede nu en slags omvendelse og kaldte sig kristen, men holdt sit gudsforhold uden for sin politik. Hans hjemliv blev lykkeligt; men det afholdt ham ikke fra at begynde krige, som ødelagde tusinder af hjem.

Begivenhederne i Berlin 1848 (II s. 385) harmede ham. Han væbnede sine bønder, drog til Potsdam og tilbød kongen hjælp mod oprørerne. Kongen vovede dog ikke at tage mod tilbudet, og forbitret trak Bismarck sig tilbage til sit gods. Kort efter spurgte kongen ham om stemningen på hans egn og fik svaret: „Efter at kongen har svigtet sin hær og sat

sig i spidsen for revolutionen, er den blevet dårlig". Kongen forstod nu, at han „kun var brugbar, når bajonetter råder uden skranker".

Snart tog han ham i brug ved forbundsdagen i Frankfurt, der bestod af diplomater, som udvalgtes af fyrsterne. Bismarck fik ikke stor respekt for de øvrige diplomater. „Måtte Herren bevare mig ydmyg", skrev han til sin hustru. „Her er fristelsen stor til at føle sig selvtilfreds". — Østrig dominerede helt i forbundsdagen; men Bismarck forstod, at det svækkedes af sine mange nationaliteter; det måtte ud af forbundet, og Prøjsen skulle være den ledende magt deri. Fra nu af førte han sin politik med det for øje. Foreløbig gjaldt det for ham at vinde Ruslands venskab, så han kunne få ryggen fri til sin planlagte politik. Trods folkets uvilje stillede han Prøjsen ved Ruslands side under det polske oprør, og senere lykkedes det ham som Prøjsens gesandt i Rusland helt at vinde Alexander II's venskab. — 1861 blev Wilhelm I konge af Prøjsen. Efter at han forgæves havde søgt at få landdagen til at bevilge penge til at styrke og udvide hæren, henvendte han sig til Bismarck, der lovede at gennemtrumfe hærordningen på trods af landdagen (1862) og få dage efter lod finansudvalget vide: „Tidens store spørgsmål løses ikke ved taler og flertalsbeslutninger, men ved jern og blod". Da landdagen nægtede ham de krævede midler, sendte han den hjem og tog pengene. Kongen frygtede for, at dette kunne koste dem begge livet, hvortil Bismarck udtalte: „Kan vi lade vort liv på en hæderligere måde? Jeg i kampen for min konges sag, og Deres Majestæt, idet De med Deres blod besegler de Dem af Guds nåde forlenede rettigheder". — Han fik derefter skabt verdens bedst udrustede og organiserede hær, som han først anvendte mod Danmark

Otto v. Bismarck.

med det mål for øje at lægge Sønderjylland og Holsten under Prøjsen. Han indrømmede senere, at Prøjsen aldeles ingen ret havde til disse hertugdømmer; men „dat møt wi hebben" (Det må vi ha'). — 1852 havde Rusland, England, Frankrig, Østrig og Prøjsen i den europæiske ligevægts navn garanteret Kristian IX af Danmark og hans arvinger ret til de to hertugdømmer. Bismarck måtte have denne garanti gjort værdiløs. Zarens velvilje havde han vundet; han sikrede sig nu Østrigs tilslutning og skabte uvenskab mellem Frankrig og England. Han var sikker på, at ingen stormagt ene ville vove en krig med Prøjsen for Danmarks skyld. Nu gjaldt det blot om at finde en krigsgrund.

Wilhelm I.

Den danske regering havde lovet ikke at knytte Sønderjylland nærmere til Danmark, end Holsten blev. Bismarck lod, som om dette løfte ikke interesserede ham, og under trykket af tysk indblanding vedtog den danske rigsdag en forfatningsændring, der var et brud på løftet. Sammen med Østrig krævede han loven taget tilbage, men hindrede den danske rigsdag i at gøre det, hvorpå de to stormagter erklærede Danmark krig og erobrede hertugdømmerne.

Hertug Kristian af Augustenborgs søn, prins Frederik, meldte sig nu med krav på arveret til dem. Bismarck havde benyttet hans påståede arveret i sit diplomatiske rænkespil, men lod ham nu vide: „Den kylling, vi selv har udklækket, kan vi også selv vride halsen om på" — og lod derpå prøjsiske kronjurister undersøge sagen. De erklærede, at Kristian IX havde arveret til hertugdømmerne, og da han havde overdraget sin ret til Prøjsen og Østrig, besad de dem nu med rette.

Bismarcks næste opgave var at få dem lagt under Prøjsen og at tvinge Østrig ud af det tyske forbund. Prøjsen havde dengang 18 mill. indb., Østrig 35 og de fleste forbundsstater på sin side. Og Wilhelm gik nødigt med til en broderkrig med Østrig. Bismarck lovede Italien Venezia, hvis det under en eventuel krig hjalp Prøjsen mod Østrig, og han vandt tyskerne ved i forbundsdagen at foreslå et tysk parlament,

valgt ved almindelig valgret — hvad fyrsterne modsatte sig. Og da Østrig tog sig af prins Frederiks sag, fik han Wilhelm I til at erklære det krig (1866).

Ved Königgrätz, hvor prøjserne kæmpede mod en talrig overlegen østrigsk hær, led østrigerne et knusende nederlag med et tab på 44.000 mand mod Prøjsens 9000. Østrig bad nu om fred, og Bismarck, der ønskede at vinde det som forbundsfælle, tvang kongen og generalerne til at afholde sig fra erobringer og nøjes med, at Østrig overlod Italien Venezia og trak sig ud af det tyske forbund.

Slesvig-Holsten, Hannover og tre andre fyrstendømmer blev nu opslugt af Prøjsen. De andre forblev urørte, for at de ikke skulle tænke på hævn. Med de øvrige nordtyske stater sluttede Prøjsen et forbund med en fælles rigsdag, valgt ved almindelig valgret, og med de sydtyske stater sluttede det en told- og forsvarsunion.

Wilhelm I ville benytte sejren til at indskrænke landdagens magt; men Bismarck havde brug for dens velvilje. Han opnåede dens tilgivelse for at have brugt ubevilgede midler og fik nye, mægtige bevillinger til hæren. Han var nu rigskansler for Nordtyskland og dets populæreste mand.

Bismarcks næste mål var at knytte hele Tyskland sammen, og midlet var efter hans mening en sejr over Frankrig; men medens han

Prøjsens vækst gennem tiderne.

forberedte den, måtte han have fred og talte derfor nu som fredsven: „Krig bliver altid krig; nøden i det af fjenden hærgede land, alle enkers og faderløses klager, det er altsammen noget så forfærdeligt, at jeg for min del kun i yderste nødstilfælde griber til det middel".

Fransk karikatur, der forestiller Bismarck malende de to provinser Elsass Lothringen med berlinerblåt.

Napoleon III regnede også med krig og søgte derfor forbundsfæller hos nabostater; men Østrig holdtes tilbage af Rusland, den danske regering vovede sig ikke til slig hasardpolitik, i England sad den fredsvenlige Gladstone ved roret, og ville Napoleon vinde Italien, måtte han trække de franske tropper bort fra Rom, hvad han ikke vovede for de franske katolikker.

1870 var Bismarck færdig til krigen. Det gjaldt kun om at få Frankrig til at erklære den, så forsvarsforbundet kunne træde i kraft. Da fik en slægtning af Wilhelm I tilbud på Spaniens trone; men da Napoleon III erklærede, at hans ja ville betyde krig med Frankrig, afviste han tilbudet. Mens Wilhelm I opholdt sig i Ems, havde en fransk udsending en samtale med ham angående sagen. De skiltes under høflige former, og kongen gav Bismarck telegrafisk oplysning derom. Under overværelse af general Moltke og krigsminister Roon ændrede Bismarck telegrammet, så det ville ophidse det franske folk, og sendte det sådan ud i verden, og Roon udbrød begejstret: „Den gamle gud lever endnu og vil

ikke lade os forgå i skam". — Bismarck nåede sit mål. Forgæves søgte besindige franske politikere at tale befolkningen til fornuft. Førsteministeren erklærede, at han med let hjerte tog ansvaret for en krig, og mængden råbte: „Til Berlin, til Berlin!"

Bismarck oplyste nu verden om, at Napoleon III havde gjort krav på det tyske land vest for Rhinen, og smeltede derved tyskerne sammen i had til Frankrig.

Frankrigs militærvæsen var i vild uorden, i Prøjsen gik alt efter en snor. For Moltke var krig ikke „modet og den blanke klinge", men et skakspil, hvori han benyttede soldater og våben som brikker. — Franskmændene kæmpede tappert, men led nederlag over for tyskernes bedre våben og Moltkes overlegne ledelse. Snart var halvdelen af hæren indesluttet i fæstningen Metz. Napoleon og overgeneralen var enige om, at resten af hæren burde trækkes tilbage til Paris; men da kejserinden og krigsministeren erklærede, at det ville medføre kejserdømmets fald, valgte de at redde dette fremfor landet. Kort efter led hæren et afgørende nederlag ved Sedan, hvor Napoleon måtte overgive sig og hele hæren.

Deputeretkammeret afsatte nu kejseren og dannede en provisorisk regering, der søgte fred med Tyskland. Men på Bismarcks krav om landafståelse svarede den, at den ikke ville afstå en tomme af Frankrigs jord. Paris blev indesluttet; men Gambetta fik samlet en ny hær på 600.000 mand. De kæmpede tappert, men manglede både øvelse, dygtige officerer og gode våben, så de bukkede under for de mindretallige tyske soldater. — Den hær, der var indesluttet i Paris, var dobbelt så talrig som belejringshæren, men led under samme mangler som Gambettas hær. Forgæves forsøgte den at sprænge belejringsringen. Tilsidst tvang sulten den til at overgive sig. Kort efter måtte Frankrig bede om fred (i febr. 1871). Det måtte afstå Elsass og Lothringen og betale 5 milliarder guldfrance i skadeserstatning. Indtil de var betalt, skulle der stå tyske tropper i Frankrig. Betalingen skete i løbet af to år.

Mens tyskerne belejrede Paris, blev Tysklands enhed proklameret i Versailles, og Wilhelm I udråbt til Tysklands kejser. Bismarck havde nået sit mål ved hjælp af jern og blod.

DANMARK 1848—64

Martsdagene 1848.

FREDERIK VII (1848—63), der efterfulgte faderen Kristian VIII, havde været gift to gange; men begge hans hustruer havde krævet skilsmisse på grund af hans ubehøvlede væsen. Ved sin tronbestigelse levede han sammen med Louise Rasmussen, der havde et barn ved en forhenværende elsker. Det forargede de finere kredse, især fordi han ikke havde en fyrstelig hustru ved siden af, og end større forargelse vakte han ved senere at gifte sig med hende og give hende titlen grevinde Danner. De fornemme kredse fandt ham grov; men han havde let ved at vinde jævne mennesker, og i store øjeblikke kunne han optræde med kongelig værdighed. „Der er to personer i Frederik VII, en sjover og en konge. Taler man til sjoveren, så kommer sjoveren; men taler man til kongen, så kommer kongen", blev der sagt om ham. — Under de givne forhold passede han godt til sit folk: han overgav det villigt magten og stod sammen med det i farens stund.

Frederik VII.
(Maleri af D. Monies. Frederiksborg).

Få dage efter sin tronbestigelse meddelte han folket, at han agtede at at give det en fri forfatning med en rigsdag, hvortil der skulle vælges lige mange fra kongeriget og fra hertugdømmerne. Enkelthederne skulle først nærmere drøftes. Meddelelsen fremkaldte skarp kritik: Slesvighol-

stenerne krævede en fællesforfatning for Sønderjylland og Holsten, og Sønderjylland optaget i det tyske forbund. De nationalliberale ville have en fællesforfatning for Danmark og Sønderjylland til Ejderen. Grundtvig mente, at tiden ikke var inde til en endelig løsning af dette spørgs-

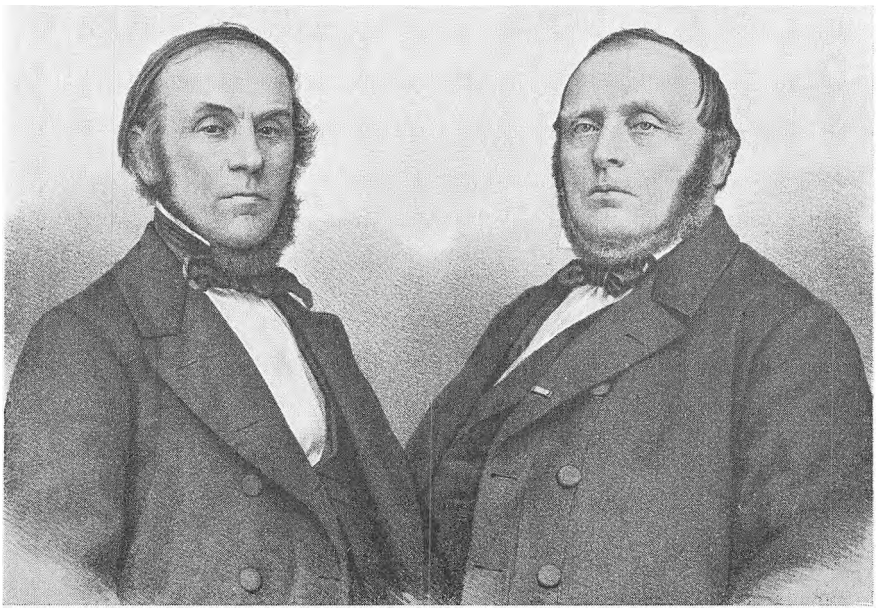

Ahlmann og Krüger, Nordslesvigs første rigsdagsmænd.
(Samtidigt litografi).

mål: „Det danske land går i det allerhøjeste kun så vidt, som man taler dansk, og i grunden ikke længere, end man vil blive ved med at tale dansk, altså til etsteds, man ved ikke hvor, midt ind i hertugdømmet Slesvig". Han foreslog foreløbig at give dansk og tysk lige ret i Sønderjylland og at give befolkningen tid til at afgøre, hvor den ønskede at gå hen.

Da førte dønningerne fra februarrevolutionen begivenhederne ind i et tempo, som hindrede en rolig overvejelse: Den 18. marts 1848 samledes hertugdømmernes stænderdeputerede i Rendsborg, hvor slesvig-holstenerne vedtog at sende en deputation til regeringen med krav om en fælles fri forfatning for hertugdømmerne og Sønderjyllands optagelse i det tyske forbund. En af dem, sagfører Th. Olshausen, skældte danskerne ud for et „dovent, dorsk og usammenhængende folk".

Der var mødt to dansksindede stænderdeputerede, som stemte mod kravet. Den ene af dem, Hans Krüger, udtalte, at slesvig-holstenerne

overså, at langt over halvdelen af Sønderjyllands indbyggere var dansktalende og dansksindet; de ville ikke ind i det tyske forbund, men ønskede tværtimod at knyttes fastere til Danmark. Slesvig-holstenerne tog intet hensyn til hans ord; men han havde fastslået, at de ikke talte på sønderjydernes vegne.

Hertugen af Augustenborg var ilet til Berlin for at sikre sig prøjsisk hjælp, hvis der blev oprør. Og Prøjsens udenrigsminister erklærede, at en krig med Danmark ville være en sand himlens lykke, da den ville give de prøjsiske tropper oprejsning for forsmædelsen i Berlin. Prins Frederik af Nør, hertugens broder, rådede i et brev Frederik VII til at opfylde deputationens krav og anmodede om at blive hertugdømmernes statholder og kommanderende general for at sikre dem mod anarki. — Men dansksindede nordslesvigere bad kongen besætte Sønderjylland med pålidelige tropper og give Danmark og Sønderjylland en fælles fri forfatning således, at Sønderjyllands provinsielle selvstændighed bevaredes.

Meddelelsen om rendsborgmødet kom til København den 20. marts om formiddagen. De nationalliberale førere lod straks Københavns borgerrepræsentation indkalde om eftermiddagen og indbød til folkemøde i Kasino om aftenen. — Borgerrepræsentationen vedtog at anmode kongen om at vælge en regering, der kunne „redde Danmarks ære og grundlægge landets frihed" — og tilføjede: „Vi anråber Deres Majestæt om ikke at drive nationen til fortvivlelsens selvhjælp!"

Kasino var fyldt til trængsel, længe før mødet skulle begynde, og forsamlingen sang med begejstring „Danmark, dejligst vang og vænge". Lehmann og de andre nationalliberale talere rev fuldstændigt forsamlingen med sig. Næsten enstemmigt vedtog man en resolution, som afviste slesvig-holstenernes krav og i stedet for krævede en fri forfatning for Danmark og Sønderjylland i overensstemmelse med de foran omtalte sønderjyske ønsker. Endelig anmodede man kongen om uopholdeligt at omgive tronen med mænd, der havde nationens tillid. — Det blev i forsamlingen foreslået straks at gå til kongen; men Carl Ploug udtalte: „Det er jo ingen mørkets gerning, vi har for".

Frederik VII havde arvet sin faders ministre. Da han nu fik meddelelsen om kasinomødet, gav han dem afsked og gav ungdomsvennen Bardenfleth fuldmagt til at forberede dannelsen af en ny regering. Han sendte straks bud efter D. G. Monrad, der var anset for den klogeste og besindigste af de nationalliberale førere.

Op på formiddagen den 21. marts samledes mægtige folkeskarer, som med magistraten og borgerrepræsentationen i spidsen bevægede sig op

til slottet, der efter kongens befaling ikke var besat med militær. På vejen mødte mængden den afgåede minister A. S. Ørsted, enevældens håndgangne mand, som roligt gik mod strømmen, og ingen krænkede ham med ord eller handling. — Snart samledes 15—20.000 på slotspladsen, mens borgerrepræsentationen havde foretræde hos kongen, hvor adressen blev læst op. Kongen svarede, at ministeriet var opløst, og sluttede: „Når det danske folk kun vil have tillid til den danske konge og stå ham bi i liv og død, så vil jeg også stå det bi som dets tro leder. Gud være med eder alle!" — Da forsamlingen fik at vide, at ministeriet var blevet afskediget, genlød pladsen af hurraråb for kongen. Derefter gik enhver til sit.

D. G. Monrad.
(Fotografi fra ca. 1860).

Man ønskede ikke helt at bryde med det gamle, og det lykkedes at få den konservative grev A. W. Moltke til at danne regering. Han var forstående over for det nye, vellidt og med evner til at mægle. Der blev optaget både konservative, nationalliberale og en bondeven, oberst A. F. Tscherning, i ministeriet. — Regeringens første opgave blev at svare den slesvig-holstenske deputation, der blev modtaget med truende miner i København, hvorfor studenterne, der var borgernes yndlinge, påtog sig at beskytte dens fem medlemmer. Blandt dem var Olshausen, og da meddelelsen om hans udtalelser kom til København, blev stemningen så harmfuld, at man fandt det rådeligst at føre deputationen ud på et skib.

Lehmann og Monrad havde en samtale med et par af dem, hvor de forhandlede om en deling af Sønderjylland i en dansk og en tysk del. Monrad mente, at det måtte man måske ende med; men man kunne ikke begynde dermed. — Næsten ingen nationalt vågen dansker kunne

tænke sig at opgive den gamle historiske ejdergrænse. Deputationen syntes villig til at gå ind på en deling, og den oprørsregering, der dannedes, ligeså, indtil den var sikret prøjsisk hjælp, men så vendte den tilbage til dogmet „evig tilsammen udelte". — Og hverken dansk- eller tysksindede sønderjyder kunne tænke sig en deling. — Ministeriet var faktisk forpligtet af kasinoresolutionen, og svaret blev i overensstemmelse dermed, dog med den tilføjelse, at kongen ville give Holsten en i sandhed fri forfatning og støtte bestræbelserne for et folkeligt tysk parlament. Det blev afgivet den 24. marts.

A. W. Moltke.
(Tegning af Gertner. Frederiksborg).

Treårskrigen 1848—50.

Den 23. marts, endnu før deres deputation havde fået svar, samledes de slesvig-holstenske ledere i Kiel og dannede en provisorisk regering, som fortalte, at Frederik VII var i københavnerpøbelens vold, og erklærede, at den ville nedlægge regeringen, når han blev fri. Prinsen af Nør overtog kommandoen over byens garnison, men de fleste af officererne nægtede at tjene under ham, hvorimod soldaterne og mange frivillige, især studenter, fulgte ham. Med dem drog han til Rendsborg, hvor han ligeledes overtog kommandoen og fortalte historien om Frederik VII's ufrihed. En ung officer erklærede, at det var løgn; men soldaterne, der for størstedelens vedkommende var fra egnen, sluttede sig næsten alle til oprørshæren; derimod nægtede de fleste officerer det og skyndte sig mod nord for at tjene i den danske hær. En del af dem blev tvunget til at love ikke at tjene mod oprørshæren, før de fik tilladelse til at drage bort. I Rendsborg fandtes en rigelig forsynet krigskasse, som prinsen tog, og en mængde våben, hvormed han forsynede de tilstrømmende frivillige.

Den provisoriske regering henvendte sig til det tyske forbund (II s. 385) om at få Sønderjylland optaget i det og erklærede, at den var overbevist om, at havde Frederik VII været i dens midte, ville han selv

have anmodet derom. Ansøgningen blev næsten enstemmigt vedtaget; dog nærede enkelte betænkeligheder ang. Nordslesvig. Frivillige fra Tyskland strømmede til den slesvig-holstenske hær. Skønt de fleste soldater i oprørshæren var uøvede, og de manglede officerer, sendte prinsen 7000 nordpå. „På ærens dag er jeg hos jer!" erklærede han i sin proklamation til dem.

A. F. Tscherning.
(Maleri af C. A. Jensen. Frederiksborg).

Den slesvigske forening mindede sønderjyderne om, hvordan Prøjsens konge lod sine soldater skyde på folket, medens „Danmarks Frederik" ikke brugte een eneste soldat mod folket. — Nordslesvigske bønder hindrede forsøg på at rejse oprørsbanneret i deres landsdel, og Hans Krüger ordnede og ledede efterretningstjenesten for den danske hær.

Bønderne var de eneste værnepligtige; men der meldte sig mange frivillige, deraf en del fra Norge og Sverige. Da hæren manglede heste, forærede sjællandske bønder den mange flere, end den havde brug for. — Tscherning havde hurtigt en hær på 11.000 mand parat. I spidsen for den satte han general Hedemann, og stabschef blev den kun 36-årige kaptajn Læssøe.

Hærene stødte sammen ved Bov, nær Flensborg. Den danske hær var langt overlegen i tal, uddannelse og ledelse, og snart var oprørshæren på flugt sydpå. Dermed havde oprøret været knust, hvis slesvig-holstenerne ikke havde fået hjælp.

Men nu kom både Prøjsen og det tyske forbund dem til hjælp. Snart stod 10—12.000 danske soldater ved Danevirke over for en samlet hær på 30.000 mand. Påskedag den 23. april kom det til et blodigt slag. Danskerne kæmpede tappert og blev ledet med overlegen dygtighed; men over for en hær på 17.000 mand måtte de trække sig lidt tilbage. Det

voldte stor sorg i Danmark, at hæren derefter blev ført tilbage fra „Thyras brustne led", hvad Læssøe anså for nødvendigt, hvis den ikke skulle risikere at blive omgået. Foreløbig førtes den over til Als.

I maj rykkede den prøjsiske general Wrangel ind i Nørrejylland. Danskerne, der var herrer på havet, svarede med at blokere de tyske havne. Så lod Wrangel udskrive en stor brandskat i Jylland; men inden han fik noget af den inddrevet, befalede den russiske zar, at han skulle trække hæren ud af Jylland.

Den danske hær var imidlertid vokset til 20.000 mand, og i to slag slog den en talmæssig overlegen tysk hær ved Dybbøl og Nybøl og satte sig fast på Sundeved.

Østrig, Frankrig, England og Rusland havde garanteret det danske kongehus besiddelsen af hertugdømmerne; derfor henvendte regeringen sig til dem om hjælp. De to første stater havde nok at gøre med de revolutionære bevægelser. Zar Nicolaj I, der var forbitret over, at Prøjsen var kommet oprørere til hjælp, tvang dets hær ud af Jylland. Men føre krig med Prøjsen ville han kun, hvis han kunne få England med. Englands dronning, Victoria, havde imidlertid stor indflydelse på landets udenrigspolitik og lod sig lede af sin tyskfødte mand. Derimod lovede Sverige-Norge at sende en hjælpehær på 15.000 mand, hvoraf de første 4000 ankom til Fyn den 8. juni.

Den 2. juli enedes Danmark med Prøjsen om en våbenstilstand; men det tyske forbund nægtede at bøje sig for aftalen, og underhånden lod Prøjsens regering overgeneralen vide, at han skulle gøre ligeså. Da greb Rusland og England ind over for Prøjsen, så våbenstilstanden indtrådte den 26. august.

Ved de påfølgende fredsforhandlinger foreslog England en deling af Sønderjylland, og de nationalliberale ministre mente, at Danmark burde gå ind derpå, hvis man kunne bevare det, der var dansk, for Danmark. Men både konge og folk holdt på ejdergrænsen. Ved en hærrevy, hvor kongen var til stede, sang man med henblik på delingstanken: „Det skal ej ske!" Da rejste kongen sig og udbrød under forsamlingens jubel: „Det skal ej ske!" — Så trådte de nationalliberale ministre tilbage i november, og et ministerium af mere konservativt tilsnit afløste martsministeriet. Det søgte forgæves at få skabt en fred, grundet på Sønderjyllands selvstændighed.

Våbenstilstandsaftalerne viste sig meget ugunstige for de danske sønderjyder. Slesvig-holstenerne fik lov til at regere i de to hertugdømmer og udskrev skatter til deres krigsførelse. Da nordslesvigske bønder ikke ville bøje sig for dem, kom det ved Brøns til en træfning mellem dem og

en slesvig-holstensk soldaterafdeling. Bønderne led nederlag; det kostede dem godt 30 sårede eller døde. En mindesten over dem bærer indskriften:

Ej mindet om en glimredag,
men om et trofast hjertelag.

Tilsidst opsagde regeringen våbenstilstanden, og krigen begyndte den 8. april 1849. — General C. F. Hansen var i november 1848 blevet krigsminister efter Tscherning, der havde fået indført almindelig værnepligt og hæren bragt op på 41.000 mand. — Den tyske hær var på 66.000 mand, hvoraf de 20.000 var slesvig-holstenere. — Den kunne let suppleres op; det kunne den danske ikke.

F. A. Læssøe.
(Tegning af L. A. Smith. Frederiksborg).

Krigen begyndte med, at to krigsskibe, „Kristian VIII" og „Gefion", løb ind i Eckernførde fjord for at true med dansk landgang; men tyske kystbatterier sprængte „Kristian VIII" i luften og tvang „Gefion" til overgivelse. Skylden var nærmest krigsministerens, men han kastede den over på hærledelsen og fjernede Læssøe fra stabschefposten. — Danskerne måtte trække sig tilbage: en hærafdeling anbragtes på Als, og over for den lagde fjenden en del af den tyske hær. En anden dansk hærafdeling blev trukket ind i fæstningen Fredericia, hvor den blev belejret af den slesvig-holstenske hær. Den norskfødte general Rye trak sig nordpå, forfulgt af en tre gange så stor prøjserhær. Han skulle holde sig i nær kontakt med den uden at lade det komme til slag. Som hjælper havde han fået Læssøe.

Efter et par måneders forløb stod prøjserhæren ved Århus. Hovedparten af de danske tropper blev nu ad søvejen ført til Fyn. Natten mellem mellem den 4. og 5. juli førtes de over til Fredericia, hvorfra 19.000 danske stormede slesvig-holstenernes skanser, der var besat med 14—15.000 mand. Efter en hård kamp blev slesvig-holstenerne jaget på flugt; men general Rye faldt.

Fire dage efter slaget ved Fredericia sluttedes der våbenhvile med Prøjsen, hvis konge ikke mere havde brug for krigen med Danmark. Under denne våbenhvile besatte slesvig-holstenerne Holsten, prøjsiske

Troppernes indtog i København september 1849.
(Maleri af D. Monies. Frederiksborg).

tropper Sydslesvig til en linie Flensborg—Tønder, og norsk-svenske tropper Nordslesvig.

Delingstanken blev atter taget op; men både kongen, flertallet af regeringen og folket var imod den, især efter sejren ved Fredericia. — Så forhandlede man om Sønderjyllands selvstændighed; men Prøjsen ville ikke gå med til, at det skulle have toldgrænse og forsvar fælles med Danmark. Tilsidst sluttedes der fred med Prøjsen og det tyske forbund

(den 2. juli 1850), idet man udskød afgørelsen af Sønderjyllands stilling til senere forhandlinger.

Slesvigholstenerne havde ikke været med ved fredsslutningen og var bitre over at være blevet svigtet af Tyskland. De besluttede at forsøge selv at gennemtvinge deres krav. Deres hær var nu på 34.000 mand, hvoraf ⅓ var frivillige. Den danske hær var på 40.000 mand.

Den 25. juli stod det blodige slag ved Isted, hvor danskerne havde 850 døde og 2400 sårede. Der faldt den norske general Schleppegrell og Læssøe. Læssøe havde fået den opgave at drive fjenden ud af Grydeskov for at sprænge hans hær i to dele. Han holdt på en udsat plads for at overse kampladsen. Der blev han dødelig såret. Da man ville bære ham bort, sagde han: „Lad mig ligge! Hils min mor! Og vil I gøre jeres oberst en tjeneste, før han dør, så tag skoven!" Den blev taget, og dermed var slagets udfald givet.

Danskerne tog nu stilling ved Danevirke og dækkede fløjene ved Mysunde og Frederiksstad, som slesvigholstenerne forgæves søgte at gennembryde. Tilsidst enedes Prøjsen og Østrig om at afvæbne den slesvigholstenske hær og opløse dens regering.

I januar 1851 kunne landsoldaten drage hjem til fredens syssel. Han syntes kun lidet præget af krigens råhed. Bedst fandt han udtryk for sin stilling til krigen i sangen „Dengang jeg drog afsted". Helst blev han hjemme; men:

Ve, det usle drog,
der elsker ej sit sprog
og ej vil ofre liv og blod for gamle Danebrog.

Hverken Vermehrens „Reservesoldatens afsked", Bissens „Landsoldaten" eller D. Monies' billede af soldatens hjemkomst vidner om krigsbegejstring. Landsoldaten havde gjort sin pligt; mere var der ikke at sige om den ting, sådan følte de fleste af disse soldater det.

Grundlovens tilblivelse.

Under krigen blev kongeloven afløst af grundloven. Ved almindelig valgret valgtes i eenmandskredse 114 medlemmer til en grundlovgivende rigsforsamling, hvortil kom 38 kongevalgte. Både i regeringen, blandt konservative og nationalliberale var der ængstelse for almindelig valgret. Men Orla Lehmann havde offentligt udtalt, at de nationalliberale stod på den almindelige valgrets grund, Monrad gjorde det, og de bandt partiet til det samme. Dertil kom, at man jo ikke godt kunne

kræve, at soldaterne skulle ofre liv og blod for fædrelandet, og samtidig formene dem valgret.

Bestemmelsen om de kongevalgte var taget med, for at man kunne sikre sig bistand fra kyndige mænd, som ikke var blevet valgt. Men bondevennerne opfattede det som en hån mod den jævne mand. Det medførte en bitter strid, som sprængte det samarbejde, der få år før var kommet i stand mellem bondevennerne og de nationalliberale.

Ved valget stemte kun omk. ⅓ af de stemmeberettigede. Endnu var underklassen som helhed ikke politisk vågen. I Jylland, hvor bønderne havde flertal i næsten alle kredse, valgtes kun 7—8 gårdmænd blandt de 49 folkevalgte. På Sjælland stod hårde kampe mellem bønderne og „de kjoleklædte". Ofte kastede de sidste sten efter bønderne, når disse sejrsglade kørte hjem fra valget.

I præstøkredsen opstillede de nationalliberale professor H. N. Clausen (II s. 318). Mod ham opstillede bønderne væver Hans Hansen, der engang havde siddet i varetægtsarrest, hvilket de nationalliberale benyttede til at rette voldsomme angreb på ham, skønt han bevisligt havde været uskyldig. Måske gjorde angrebene sit til, at Hans Hansen blev valgt; men i nationalliberale kredse så man i dette valg et bevis på, at bønderne ikke var modne til at få valgret. — På grund af den opsigt, valget vakte, trak Hans Hansen sig imidlertid tilbage, og Grundtvig lod sig derefter opstille i kredsen. Mod ham opstillede bondevennerne en sognefoged, som Grundtvig i sin tid havde konfirmeret. Mindet derom virkede så stærkt på sognefogden, at han på valgdagen bad alle om at stemme på Grundtvig, som derpå blev næsten enstemmigt valgt.

Blandt de valgte var der 33 konservative, 32 nationalliberale og 44 bondevenner. Ved kongevalgene ændredes tallene til henholdsvis 54, 43 og 47. Når der var så få bondevenner blandt de kongevalgte, skyldtes det antagelig, at disses mest kendte og ansete mænd var valgt i forvejen.

Kongen åbnede rigsforsamlingen og udtalte sin glæde over at se sig omgivet af sit trofaste danske folks udvalgte. Han sluttede med at ønske Guds velsignelse over forsamlingen og dens gerning, „at den må vorde til ære, held og lykke for vort elskede fædreland".

Grundlovsforslaget var udformet af Monrad og byggede på almindelig valgret og et tokammersystem. Derom stod der en hård kamp i rigsforsamlingen. Bondevennerne ønskede etkammersystem og almindelig valgret; de konservative og nationalliberale krævede to kamre, de første tillige indskrænket valgret, i det mindste til det ene kammer, da de frygtede, fattigmanden ville bruge valgretten til at krænke ejendomsret-

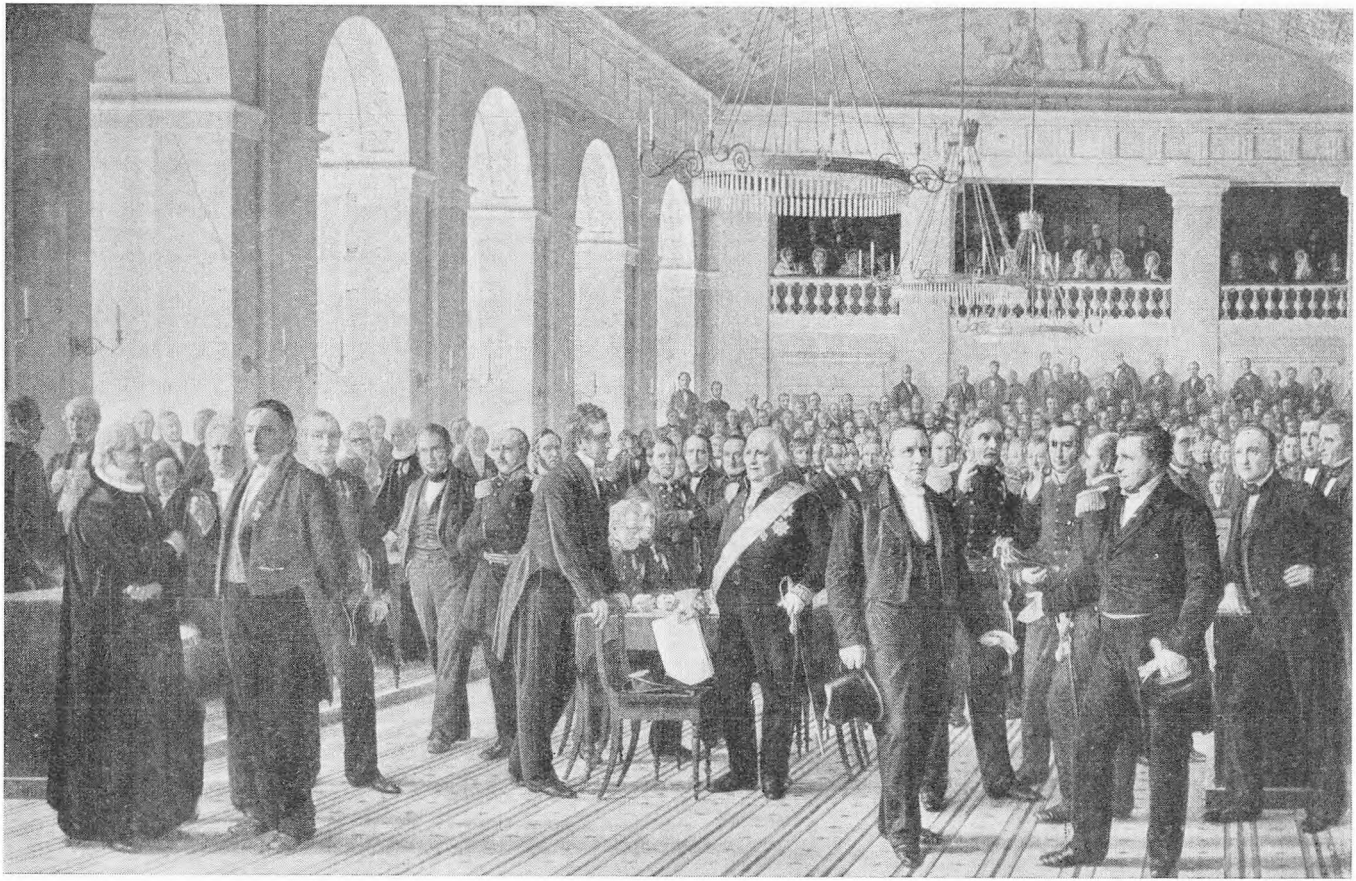

Den grundlovgivende rigsforsamlings første møde.
(Maleri af C. C. Constantin Hansen. Frederiksborg).

ten. Også mange nationalliberale var, især efter præstøvalget, ængstelige for den almindelige valgret. — Grundtvig, der stod uden for partierne, men nærmest hørte til bondevennerne, frygtede, at de enkelte stænder skulle bruge valgretten til hver at varetage sine interesser og sådan rive sig løs fra „den fælles folkeånd". Men han fandt det farligt at fratage folket den valgret, som det uanmodet havde fået, og „vi vil dog ikke sige misbrugt ved at vælge os."

Novemberministeriet, der afløste martsministeriet, lovede, at den ikke ville kræve ændringer i Monrads forslag; men både det og mange nationalliberale var modstandere af almindelig valgret. — Da greb Monrad ind. Han var blevet biskop over Lolland-Falster, men drog til København for at bearbejde de nationalliberale både med mund og pen: Når de krævede, at kun de, der betalte skat, skulle have valgret, betonede han, at de fattige betalte skat i form af told og værnepligt — og når de frygtede, at de fattige ville benytte valgretten til at krænke ejendomsretten, mindede han om, at det lidet, de ejede, havde de lige så kært, som rigmanden havde sit. — „Et tokammersystem, bygget på klassevalg, har ingen opløsning på sine modsætninger", hævdede han.

Tilsidst stod valget mellem det monradske forslag med mindre ændringer, bl. a. at landstingsmedlemmerne skulle besidde en vis formue — og bondevennernes krav om etkammersystem. Da besluttede de sidste, at de for at redde grundloven ville stemme på de nationalliberales forslag.

Grundlovsforslaget blev vedtaget med næsten alle stemmer. A. S. Ørsted og biskop Mynster erklærede dog, at de ikke kunne stemme for det, og Grundtvig undlod at stemme for et „pengekammer", hvor valgbarheden afhang af pengepungen.

Den 5. juni 1849 underskrev Frederik VII grundloven.

Enevælden var dermed afløst af folkestyre, domstolene sikret mod regeringsovergreb. Der var nu tale-, tros-, trykke-, forenings- og forsamlingsfrihed; ejendomsrettens, boligens og enkeltmands ukrænkelighed var kun begrænset af næstens ligeret og samfundets sikkerhed. — Endelig indeholdt grundloven løfteparagraffer, hvorefter len og stamhuse skulle overgå til frie ejendomme, og retsplejen skulle adskilles fra forvaltningen, så ingen kunne være både anklager og dommer i samme sag. — Der gik over 50 år, før disse løfter blev indfriet.

Sønderjylland 1850—64.

Regeringen stod 1850 over for den vanskelige opgave at komme til forståelse med oprørerne. De embedsmænd, der havde deltaget i oprø-

ret, måtte fjernes, og man kunne ikke benytte andre, der var uddannet i Kiel; følgelig måtte man tage embedsmænd med dansk uddannelse; de fleste af dem så på slesvig-holstenerne som fjender, og blev af disse anset for fjender. — Sønderjylland deltes i en nordlig dansk, en sydlig tysk og en mellemste blandet del. I denne del bestemte folk selv, hvilket retssprog de ville benytte; i kirkerne prædikedes der hver anden søndag på dansk, hver anden på tysk; men skolesproget var dansk med nogen undervisning i tysk. En lignende ordning gjaldt i de nordslesvigske byer; men flensborgerne, som overvejende var tysktalende, men dansksindede, fik tysk rets-, kirke- og skolesprog med en dansk kirke og en dansk skole. — En del danske, mest grundtvigianere, hævdede, at forældrene i de blandede distrikter selv burde bestemme, hvordan deres børn skulle undervises, og under tryk fra engelsk side ændrede regeringen 1861 skoleordningen i den retning.

C. A. Bluhme.
(Tegning af Gertner. Frederiksborg).

Helstat eller ejdergrænse.

Der skulle nu for Danmark, Sønderjylland, Holsten og Lauenborg vedtages en fællesforfatning, som Østrig og Prøjsen kunne godkende. Regeringen søgte at vinde zar Nikolajs gunst, og han lod den vide, at den måtte fjerne „ministrene fra gaden". 1852 lod kongen derfor udenrigsminister C. A. Bluhme danne en konservativ regering, hvorom der er sagt, at „det var, som Kristian VIII's gamle ministerium var opstået"[1].

Før Bluhme dannede regering, havde han som udenrigsminister aftalt med Prøjsens og Østrigs regeringer, at hertugdømmerne ikke måtte indlemmes i kongeriget, og at Sønderjylland ikke måtte knyttes nærmere til Danmark, end Holsten blev. 1852 lykkedes det ham at få Rusland, England, Frankrig, Prøjsen, Østrig og Norge-Sverige til i den såkaldte Londonertraktat at godkende prins Kristian af Glücksborg og hans

[1] J. Ottosen: Vor Historie.

efterkommere som arvinger til det danske monarki og at erklære, at det var i den europæiske ligevægts interesse, at dette monarki forblev udelt. — For 6 mill. kr. afkøbte Danmark samtidig hertugen af Augustenborg hans godser og eventuelle arvekrav på hertugdømmerne.

Nu kunne man tage fat på den fælles forfatning for hele riget. A. S. Ørsted, der 1853 havde afløst Bluhme, krævede, at rigsdagen skulle give ham eneret til at bestemme den, men modtog i stedet for en mistillidserklæring, som han besvarede med bl. a. at sætte oppositionsførerne Hall og Monrad fra deres embeder for derefter først egenmægtigt at give hertugdømmerne, der siden 1850 var blevet styret enevældigt, forfatninger, som omtrent svarede til stænderforfatningerne (II s. 358) — og derefter at udstede en fællesforfatning, som næsten lagde hele magten i kongens hånd. Rigsdagen, der trådte sammen i oktober 1854, vedtog at anklage ham for rigsretten og gav ham en næsten enstemmig mistillidserklæring. — I folketinget stemte kun Grundtvig imod den, fordi han fandt den for spag. — Ørsted opløste da folketinget og gav embedsmændene ordre til at støtte regeringens planer; men han led et knusende nederlag.

Zar Nikolaj havde imidlertid nok at gøre med krimkrigen, så Frederik VII kunne uden at tage hensyn til ham afskedige regeringen. Han valgte derpå en mere mådeholden, hvori Hall fik stor indflydelse. Den ny regering følte sig bundet af Bluhmes løfte til Prøjsen og Østrig, og de nationalliberales kærlighed til den almindelige valgret var meget kølnet. Regeringen gav hertugdømmerne nye forfatninger med en valgmåde omtrent som til stænderforsamlingerne, så tysksindede fik stadig mange flere deputerede valgt, end stemningen i befolkningen berettigede dem til, hvilket vildledte den offentlige mening i vore nabolande. Desuden fik regeringen 1855 trods stærk modstand fra bondevennerne gennemført en fællesforfatning, rigsrådet, for de fælles anliggender, hvortil kongen valgte 20 medlemmer, rigsdagen og hertugdømmernes stænderforsamlinger 30, og de rigeste vælgere, i alt knap 6000, andre 30. — Grundloven gjaldt nu kun for Danmarks indre forhold: Skole, kirke, kommunalstyre o. lign.

Fællesforfatningen viste sig snart ubrugelig: Slesvig-holstenerne talte tysk; de færreste af dem forstod dansk; danskerne talte selvfølgelig dansk, og forhandlingerne bestod mest i skænderier. Så klagede slesvig-holstenerne til de tyske magter, som benyttede lejligheden til stadige indgreb. 1858 udeblev de tyske medlemmer, og den tyske forbundsdag truede med at lade tyske tropper besætte Holsten. Hall ophævede da fællesforfatningen for Holstens vedkommende, hvor enevælden derefter gjaldt for de fælles anliggender. — Nu havde tyskerne selv gen-

nemtvunget, at Sønderjylland var blevet nærmere knyttet til Danmark, end Holsten var. — Men så klagede de tyske magter over den behandling, danskerne gav de tysksindede sønderjyder.

1861 truede det med krig, og i Danmark var der en stærk stemning for at tage den i stedet for at gøre nye indrømmelser. Ved et skandinavisk studentermøde havde kong Oskar I af Sverige-Norge udtalt: „Vore sværd står rede til fælles forsvar" — og samme år foreslog han Frederik VII et forsvarsforbund, hvad den danske udenrigsminister afviste. — En adresse, hvori der krævedes en fælles forfatning for Danmark og Sønderjylland, fik over 70.000 underskrifter, deriblandt næsten alle rigsdagsmænds. Og Hall mente, det var den eneste udvej til at undgå det tyske forbunds indblanding i Danmarks indre forhold.

C. C. Hall. (Fotografi).

Men efter indstændig anmodning fra stormagterne gik han ind på at forhandle med Prøjsen og Østrig. Der syntes en tid at være gode muligheder for at opnå en deling af Sønderjylland, så en mindre, tysk del lagdes til Holsten, den større, danske del til Danmark — med en løselig forbindelse mellem de to rigsdele. Men de fleste danske holdt på ejdergrænsen, og sønderjyderne kunne ikke tænke sig en deling. „Nogle følte sig som tyske, andre som danske; men alle følte sig som slesvigere", skrev Monrad senere derom.

1863 syntes situationen gunstig for ejderpolitikken: Der forhandledes om et våbenforbund med Norge-Sverige. Palmerston, der dengang var Englands førsteminister, havde fremsat udtalelser, som tydede på, at England og Frankrig ville komme Danmark til hjælp, hvis det blev angrebet af Tyskland. Og Bismarck lod, som om han var stemt for en fredelig nyordning.

Så foreslog Hall et fælles rigsråd for Danmark og Sønderjylland med et folketing valgt som rigsdagens, og et landsting, valgt dels af kongen, dels af den mest velhavende del af befolkningen. Helstatsmændene ad-

varede: det var et afgjort brud på løfterne fra 1852; men Hall svarede, at situationen var gunstig for Danmark. Han påtog sig gerne ansvaret for at gennemføre loven. — Den blev vedtaget 13. november 1863.

To dage efter døde Frederik VII på Lyksborg slot.

Stillingen var langtfra så gunstig, som Hall mente. Bismarck ønskede krigen, og som forholdene lå, ville han altid kunne skaffe sig et påskud. Nu havde han fået Hall lokket til at skaffe ham det.

Monrad, der var blevet optaget i Halls regering 1859, skrev senere om novemberforfatningen: „Der fortælles, at dyrene, når de længe er blevet forfulgt, stundom pludselig vender sig om imod hundene, selv om døden derved bliver dem vis". Sådan var ministeriet blevet jaget; det følte, at nu måtte det briste eller bære. „Der er et mod, fortvivlelsens, der stundom sejrer, men oftere ligger under. Dette mod fyldte ministeriet". — Han indrømmede dog: „At lade det komme til krig med to stormagter under Frankrigs ligegyldighed og mod Ruslands og Englands råd, det var uforstandigt. Og folkebevægelsen? Et ministerium skal ikke beherskes af, men lede bevægelsen".

Indre politik.

I mellemkrigstiden prægedes lovgivningen mest af bondevennerne og de nationalliberale. De konservative bestod overvejende af ældre embedsmænd, velhavende borgere og storbønder. De havde kun få repræsentanter i rigsdagen, men betydelig indflydelse ved hoffet. De nationalliberale havde hele tiden flertal i rigsdagens landsting og skiftedes med bondevennerne til at have det i dens folketing. Næsten hele tiden sad de nationalliberale eller de konservative eller mænd af begge partierne ved statsroret.

De fleste nationalliberale førere så ned på den kropsligt arbejdende mand. Når man 1848 havde udført „det dristige vovestykke" at overdrage magten til den jævne mand — udtalte Orla Lehmann 1860 — så var det med det håb, at „de begavede, de dannede og de rige" ved „agtelsesfuld og kærlig omhu" skulle vinde almuen, så den overdrog dem styret. Da det ikke altid skete, gled de nationalliberale efterhånden over i de konservatives rækker. Det var da ikke så mærkeligt, at bondevennerne nærede mistro til „de kjoleklædte": konservative og nationalliberale. — Især rettede oberst Tscherning ofte hvasse angreb på „det lærde lav", hvorved han nærmest tænkte på de nationalliberale.

1855 gennemførtes loven om sogneråds- og amtsrådsvalg: Den „større halvdel" af sognerådet — f. eks. 5 af 9 medlemmer — valgtes af den højest beskattede femtedel af vælgerne; den „mindre halvdel" ved al-

mindelig valgret. Da de væsentligste direkte skatter dengang var hartkornsskatter, fik det store hartkorns mænd hovedindflydelse i sognerådene og i endnu højere grad i amtsrådene. — Efter loven af 1860 om byrådsvalg måtte de højestbeskattede derimod nøjes med at vælge den „mindre halvdel" af byrådsmedlemmerne. — Byernes håndværkere havde hidtil haft næsten eneret på alt håndværksarbejde, og gennem deres lav fastsatte de arbejdsregler, lønninger og varepriser. Nu forbød grundloven „alle indskrænkninger i den fri og lige adgang til erhverv". De jamrede derover; men de ulykker, som de spåede ville følge deraf, udeblev. Byernes købmænd havde eneret på handel med købmandsvarer. Bønderne klarede sig dels ved væsentligt at nøjes med at bruge egne produkter, dels ved at handle med bissekræmmere, hvis handel var ulovlig. Men folk holdt hånden over dem og morede sig, når de snød betjenten. 1857 fik høkeren lov til at handle uden for 1 mil fra nærmeste købstad, og købmænd i en afstand af 1½ mil. Senere gjorde brugsforeningerne „læbæltet" værdiløst for byernes købmænd, og 1920 afskaffedes det. — Af de produkter, bønderne solgte til byerne, måtte de betale en afgift, konsumtion, ved byporten. Den var forhadt af både land- og byboere, og jo dygtigere folk var til at narre betjenten, des mere beundrede man dem. Da den blev ophævet 1851, forsvandt samtidig et stykke romantik.

Satirisk tegning i »Folkets nisse« 1856.

Det blev forbudt jorddrotten at øve hustugt over husmanden og hans hustru og at kræve pligtarbejde ved overdragelse af fæstehus; men det lykkedes ikke at få vedtaget en lov om, at fæstet skulle være livsvarigt. — Det blev lov, at den selvejer, som ikke havde jagtret på sin jord, kunne kræve at få det mod vederlag; men godsejerne forhindrede, at fæstebønder fik samme ret. — Herregårdshartkornet blev nu lige beskattet med bondehartkornet. Godsejerne fik erstatning for statsskat-

ternes vedkommende. Hoveriet forsvandt efterhånden. Endnu i 1849 ydedes det af $^1/_{10}$ af bondejorden, 1861 af $^1/_{30}$ af det.

1850 fandtes endnu 22.000 fæstegårde. Det var blevet almindeligt, at godsejerne udfæstede dem ved auktion, og da man var inde i en opgangstid, var indfæstningen ofte meget høj. Døde fæstebonden, kunne hans eventuelle enke blive ved gården, hvis hun ikke giftede sig igen; gjorde hun det, skulle der betales ny indfæstning; fæstebondens arvinger fik ingen erstatning for forbedringer.

Der var enighed om, at fæsteforholdet burde afskaffes. Men hvem var ejer af fæstejorden? Ørsted hævdede, at det var godsejeren. Tscherning mente derimod, at han kun havde højhedsret. Når han slap for at svare til fæstebøndernes skatter, mistede han denne ret. Og den ansete jurist, professor J. E. Larsen, skrev, at det ville være en skrigende uret først at tvinge mange slægtled af bønder til under ugunstige vilkår at slide for jorddrotterne og derefter at drive deres efterkommere fra jorden. — Grundtvig betragtede hele jordspørgsmålet fra et etisk-religiøst synspunkt: „Ethvert folk er sit fædrelands rette grundejer og kan aldrig ved nogen lov tabe sin ejendomsret". Kun nytten og brugen kunne gøres til genstand for salg og køb. En lov, der gav kongen eller „en slump herremænd" ret til at lade jorden ligge øde hen, så folket måtte sulte, var „lige så uretfærdig som .... ugudelig og burde uden videre afskaffes".

1851 foreslog Monrad en tvangsafløsning af fæstet. Året før havde store grundejere dannet en forening, som påvirkede hoffet og regeringen mod tvangsafløsning. I disse kredse frygtede man at støde den reaktionære russiske regering og tog derfor hensyn til de hjemlige reaktionære kræfter.

Efter flere forgæves forsøg lykkedes det Monrad at få vedtaget en fæstelov, hvorefter en afdød fæsters arvinger skulle have tilbagebetalt en forholdsvis del af indfæstningen, hvis der ikke var gået 30 år, siden fæstet tiltrådtes. Desuden skulle fæsteren eller hans arvinger have erstatning for forbedringer af fæstet. Lehmann fik tilføjet, at hvis en godsejer solgte 9 fæstegårde, måtte han lægge en tiende ind under herregården. Det var i en tid med en stærk befolkningstilvækst, og bondevennerne gik kun modstræbende med til denne bestemmelse. Loven var antagelig medvirkende til, at meget fæstegods i den følgende tid blev selveje. Men samtidig lagde godsejerne mange fæstegårde ind under hovedgårdene.

Før 1848 var den første jernbane fra København til Roskilde blevet anlagt; den blev kort efter forlænget til Korsør, og 1861 vedtoges det at

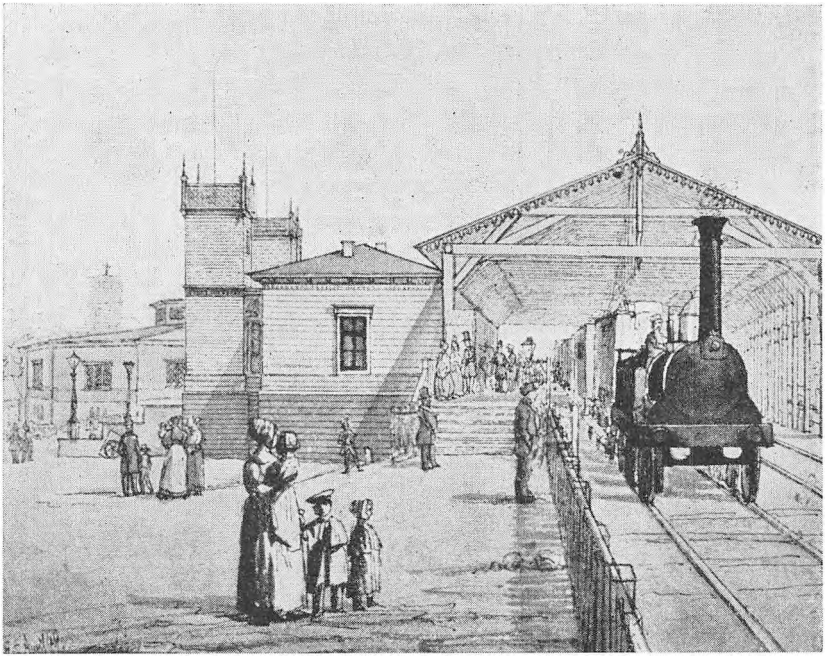

Københavns første banegård.
(Tegning af H. C. Ley. Jernbanemuseet).

føre den over Fyn til Fredericia og videre til Ålborg med en tværbane fra Langå til Holstebro.

Øresundstolden blev afskaffet 1857, idet de interesserede parter gik ind på at betale Danmark 67 mill. kr. i afløsningssum. Danmarks selvstændighed var derved bedre betrygget, da de stormagter, der havde interesser i Østersøen, nødigt så en stormagt besidde nøglen dertil.

Den økonomiske udvikling.

I tiåret 1850—60 steg befolkningen fra 1.422.000 til 1.608.000. — Efter at England havde ophævet korntolden, solgte bønderne mere korn dertil, og store guldfund i Californien drev prisen i vejret. Kornet steg derfor stærkt i pris, hvad der opmuntrede bønderne til at dræne de sure jorder og til at mergle. Men jorden blev udpint, da den langtfra fik erstatning for de afgrøder, der fjernedes, og de gødningsstoffer, merglen frigjorde. Det hed derfor, at merglen gjorde en rig far, men en fattig søn.

Pengerigeligheden gjorde, at mange bønder opførte bedre bygninger, og at adskillige fæstebønder fik både råd og mod til at købe gårdene

til selveje. 1850 fandtes der 65.500 bøndergårde i Danmark. 1860 var de steget til 68.000; men for at holde trit med befolkningstilvæksten skulle de være steget til 70.000. I samme tidsrum steg husmandsbrugene fra 108.200 til 136.900 — mens befolkningsantallet voksede 13 %, voksede husmandsbrugene altså godt 26 %. — De fleste husmænd fik kun tab af prisstigningen, da de ingen produkter havde at sælge, men delvis måtte ernære sig ved at gå på dagleje, og lønningerne langt fra holdt trit med prisstigningerne. Fra 1849—63 steg ejendommene omtrent til det tredobbelte i pris, mens lønningerne kun steg 40 %. Der var nemlig rigelig arbejdskraft, så arbejderne drev lønnen ned for hinanden. Jo billigere arbejdskraften blev, des mere kunne ejendommene forrente, og des dyrere blev de. Den mur, der skilte arbejderne fra jorden, blev da højere og højere. Prisstigningen på landbrugsprodukterne medførte, at der betaltes endnu mere for ejendommene, end de kunne forrente, så alle forbedringer og fremskridt var mere end forud prioriteret. De nye ejere fik derfor ingen fordel deraf.

Foreløbig havde kun herremænd oplysning og midler til at gøre landøkonomiske forsøg og studere fremskredet landbrug i udlandet. Men 1847 kom B. S. Jørgensen hjem fra en studierejse i forskellige lande og begyndte på Polyteknisk Læreanstalt at holde forelæsning i landøkonomi. Da Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole blev oprettet 1858, blev han lærer i teoretisk og praktisk landbrug. Der lagde han grunden til det samarbejde mellem videnskaben og det praktiske landbrug, som bar så rige frugter i de følgende årtier.

Smørproduktionen kunne foreløbig kun drives med udbytte på herregårdene, og kartoffelavl, roeavl og tidlig såning af vintersæden umuliggjordes, hvor man fulgte den gamle skik at slå kreaturerne løse og lade dem gå overalt, når høsten var i hus. Ofte stod der i disse og de nærmest følgende år hårde kampe mellem fremskridtsivrige og gammeldags bønder om denne skik, som dog afskaffedes lidt efter lidt.

Ejere af større husmandsbrug brugte ofte køer som trækkraft, så de blev uafhængige af gårdmændene; men de fleste husmænd lejede eller lånte heste af disse og fik derfor sjældent arbejdet rettidigt udført, især kneb det i regnfulde eftersomre. De husmænd, der drev håndværk ved siden af husmandsbruget, var som oftest nogenlunde økonomisk stillet. Men der var endnu flere ejere af små husmandsbrug, end der var gårdmænd, og de, der væsentligt måtte ernære sig som daglejere, var elendigt stillet.

Byerne var stadig mest præget af småhåndværk og småhandel; dog grundedes der i mellemkrigsårene en del industrier, som siden voksede

sig store. Købmændene havde hidtil mest fået deres udenlandske varer fra Hamborg, og deres gårde lignede næsten småkroer, hvor bønderne spændte fra og fik deres kaffe og det billige danske kornbrændevin. Under påvirkning af treårskrigen flyttede mange imidlertid deres handel til England; engelske dampskibe førte engelske varer til Danmark og tog dansk korn, smør og stude med tilbage.

Snart satte Tietgen fart i dansk handel og industrivirksomhed. Som 20-årig fik han 1849 plads ved et dansk handelsfirma i Manchester, hvor han benyttede sin fritid til at studere engelsk bankteknik, og 1857 overtog han stillingen som direktør for den nyoprettede Privatbank i København. — Den prisstigning, der fulgte efter opdagelsen af guldlejerne i Californien, medførte, at der oprettedes mange virksomheder, og en mægtig grundspekulation fulgte i kølvandet. Men 1857 kom tilbageslaget, og mange foretagender truedes med fallit. Blandt disse var Hendrik Pontoppidans bankiervirksomhed i Hamborg. Den havde forretningsforbindelser med og tilgodehavender hos mange danske forretninger, for hvilke dens fallit kunne blive en katastrofe. Da sendte grosserersocietetet Tietgen til Hamborg for at undersøge forretningens forhold. Han kom dertil om aftenen, og samme nat telegraferede han, at virksomheden var solid nok, men manglede frigjort kapital. Det fik den, og få år efter tilbagebetalte den lånet. Flere købmænd i København kom ud for lignende vanskeligheder, også dem hjalp Tietgen gennem Privatbanken.

C. F. Tietgen.

Folkeskolen.

I folkeskolerne sad ramseriet og åndløs terperi fra den indbyrdes undervisning (II s. 356) mange lærere i blodet. Den grundtvigske seminarieforstander Ludvig Chr. Müller skrev således 1849 om skolerne, at de „ødelægger børn i hundredvis og gør folket led og ked af al undervisning . . . Børnene har ikke mere begreb om, hvad de udtaler, end en papegøje eller stær".

1856 fik Monrad gennemført en skolelov, hvorefter skolestuerne blev sundere og klasserne mindre, så det blev overkommeligt for læreren at tage sig af det enkelte barn; lærerne fik ordentlige boliger og anstændig

løn, og de og deres enker sikredes en nogenlunde sorgfri alderdom. Til gengæld stilledes der større krav til læreruddannelsen.

Da Monrad fremlagde forslaget, udtalte Grundtvig: „Det, som det først og fremmest kommer an på, er at få en skole, som det er værd at sætte børnene i!" — Det afhang af lærererne, om den blev sådan. Og nu virkede ved flere seminarier mænd, som var påvirket af de grundtvigske skoletanker. Mange af de lærere, som udgik fra disse seminarier, lod sangen tone i skolerne og fortalte, så børnene lyttede.

Christen Kold.

Christen Kold (1816—70).

I mellemkrigstiden begyndte Kold den skolegerning, som siden satte sit præg på den danske folkeskole, men dog især på højskolen. Han fødtes i et småkårshjem i Thisted, hvor faderen opdrog børnene til flid og nøjsomhed. Om moderen fortæller han, at hvis børnene under deres leg kom i strid, tog hun dem ofte ind til sig og fortalte dem en historie. Så var striden glemt, og legen kunne fortsætte. Som 18-årig søgte han optagelse på Snedsted seminarium. Forstanderen fandt ham for tynd i papirerne, men seminarielærer Algren sagde: „Lad os optage ham alligevel, for det er en aparte fyr".

En tid pintes han af anfægtelser og syntes ikke, at han var kristen. Da hørte han Peder Larsen, Skræppenborg, vidne så stærkt om Guds kærlighed, at al hans tvivl og sorg bortvejredes.

Et års tid efter eksamen blev han huslærer for et par gårdmænd i Forballum i Nordslesvig. Efter skik og brug lærte han børnene religion på ramse; men blandt børnene var en lille pige, som var tungnem og sad og græd over sin lektie. Han kunne ikke forstå, at glædesbudskabet skulle være en plage for børnene; da slog det ned i ham: Du kan fortælle børnene bibelhistorien, som mor fortalte os søskende historier! Næste dag tog han fat. — Det blev begyndelsen til, hvad man har kaldt den grundtvig-koldske skole.

Ved den følgende eksamen forargede det provsten, at børnene ikke lærte religionen på ramse; og da Kold fandt det unyttigt, spurgte provsten ham, om han ville eller ikke ville lære børnene det på den måde.

Kold svarede roligt, at han ville ikke. Så klagede provsten til kancelliet, som lod sagen gå til bispen i Ribe. Denne ville helst give Kold ret, men sukkede: „Herregud, loven er over os alle —" og rådede ham til at få de skarpe kanter slebet af, hvortil Kold bemærkede, at så ville han trille væk. — Følgen blev, at enhver skole i kongeriget var lukket for Kold, og da han søgte plads i en sønderjysk skole, blev han afvist af præsten, fordi han ville lære børnene at elske deres fædreland Danmark.

Fortvivlet derover drog han 1842 til Smyrna i Lillasien, hvor han ernærede sig ved bogbinderi og forblev i 5 år; der lærte han — som han siden sagde — at tie og at få et videre syn over menneskeslægten. I begyndelsen havde han så lidt arbejde, at det så ud til, han skulle dø af sult. Da kom en svensk skibsfører tilfældig til ham for at få en skibsjournal indbundet, og siden fik han arbejde nok. Han følte, at det var ved Guds forsyn, han var blevet reddet.

Efter hjemkomsten blev han kendt med Grundtvigs verdenshistorie, som gav ham syn for Guds førelse med menneskeheden. Han blev huslærer hos pastor Vilhelm Birkedal i Ryslinge, hvor han underviste nogle drenge i konfirmationsalderen.

Da fik han brev fra Algren, der nu læste til præst. Der var blevet dannet et selskab for at få en højskole rejst, og Algren havde foreslået ham som forstander. Kold fulgte opfordringen, og efter at han havde drøftet sagen med Grundtvig, skaffede denne ham de nødvendige penge, i alt 600 rdl.

Han lod nu i Ryslinge opføre en bygning, der kunne tage ca. 20 elever og begyndte 1. november 1851 med 15 karle. Han og læreren både spiste sammen med dem og delte sovekammer med dem. Der undervistes i regning og dansk; men foredrag, sang og oplæsning ansås for det væsentligste. Kold brugte især bibelen og Grundtvigs verdenshistorie, men talte mest ud fra egen livserfaring. Han ville først oplive, så oplyse og søgte at sætte eleverne i gang, så de aldrig mere gik i stå.

Snart blev hans skolebygning for lille; og da han havde holdt friskole om sommeren i Dalby ved Kerteminde, flyttede han 1853 sin højskole dertil. For vinteren 1855—56 fik han 400 rdl. af Sorø Akademis rige midler til sin højskole. Da søgte hans modstandere der på egnen at få regeringen til ikke at støtte skolen. Amtmanden og provsten lod derfor afholde en eksamen, hvorefter amtmanden sørgede for, at skolen beholdt understøttelsen. 1862 måtte hans skole atter udvides. Så flyttede han den til Dalum ved Odense, hvor han opnåede at få over 100 elever. Da han nu ikke mere behøvede statstilskud, gav han afkald på det. Fra sommeren 1862 holdt han om sommeren 3 mdr. skole for unge piger.

Efter 1848 oprettedes der rundt om i landet en del friskoler, og ofte uddannede Kold lærere til dem. Han lagde ikke så stor vægt på kundskaber og færdigheder som på at opdrage lærerne til folkevækkere, og under trange kår, men med ildhu virkede mangen friskolelærer i sin lille kreds. Fra 1865 holdt Kold desuden i sommerferien kursus i børneopdragelse; til disse kursus mødte ofte en hel del folkeskolelærere.

Kold gav den danske folkehøjskole sit præg og den form, som den siden i det væsentligste beholdt.

Kamp for kirkelig frihed.

1839 havde baptisterne dannet en lille menighed i Danmark. De søgte om trosfrihed; men de fleste bisper frarådede det, og under påvirkning af biskop Mynster forordnede Kristian VIII, at hvis forældrene ikke lod deres børn døbe før en fastsat tid, skulle disse tvangsdøbes. 1843 blev P. Chr. Kierkegård i Pedersborg ved Sorø beordret til at tvangsdøbe et baptistbarn, hvad han nægtede. Mynster bad ham indstændigt foretage dåben: var loven urigtig, faldt ansvaret på ham, der havde givet den, en gejstlig skulle fremfor alt adlyde kongen. Men Kierkegård fastholdt sit nej. Mynster fik da en anden præst til at foretage tvangsdåben. 1845 stod man i samme situation. Da flygtede moderen med barnet, som skulle tvangsdøbes. Provsten befalede Kierkegård at tvangsdøbe det eller at tage sin afsked. Han nægtede begge dele. — Nu vakte sagen opsigt. Københavns præstekonvent protesterede mod tvangsdåben, og A. S. Ørsted advarede mod den. Så tog kongen forordningen tilbage. Efter hans død søgte Mynster at redde tvangsdåben; men det strandede på kultusministeriets modstand. Og grundlovens paragraf om trosfrihed forhindrede, at dåbstvang kunne finde sted.

Under grundlovsforhandlingerne hævdede Grundtvig, at kun i frihed kunne kristendommen trives, derfor måtte kristne både kræve og give frihed. Når man pegede på de farer, som fulgte med friheden, svarede han: „Frihed duer til alt godt, tvangen til intet godt i åndens verden; derfor vælger vi friheden med alle dens farer".

I rigsdagssamlingen 1850—51 foreslog assessor Spandet, at folk frit skulle kunne vælge mellem borgerlig og kirkelig vielse, og at forældre måtte bestemme, om de ville lade deres børn optage i noget trossamfund. Forslaget vakte forfærdelse i befolkningen; og mange præster samlede adresser imod det; i en af disse erklærede man, at man ville blive ved sin kristne tro. — Forslaget blev forkastet.

Loven forbød folk at lade sig betjene af andre end deres sognepræst, og Balthazar Christensen og Glerup havde forgæves søgt at få retten til

sognebåndsløsning indsat i grundloven. Da skete det, at man i et sogn bad pastor Birkedal, Ryslinge, og en anden præst komme dertil for at tage kampen op med nogle baptister. Sognets præst forbød dem at komme; men skønt det så var ulovligt, kom de alligevel, hvorfor han klagede over dem til bispen. Da fik Hall 1855 vedtaget loven om sognebåndsløsning: Enhver kunne derefter vælge den præst, han ønskede, til at foretage dåb, konfirmation, altergang, vielse og begravelse.

Den kommission, som var nedsat for at behandle spørgsmålet om sognebåndsløsning, søgte samtidig at skaffe folkekirken en forfatning for derved at „give folkekirken mæle", men mødte stærk modstand, især fra grundtvigsk side, hvor man hævdede, at folkekirken er en borgerlig indretning, som må underkastes rigsdagen. — Forsøget på at få gennemført en kirkeforfatning mislykkedes både dengang og senere.

Søren Kierkegård.

Rationalisterne forkyndte, at blot menneskene levede et dydigt liv, var de sikre på deres salighed. Romantikerne skabte en treenighed af teater, universitet og kirke og hyggede sig i religiøse skønhedsdrømme. Da ruskede Søren Kierkegård dem ud af både trygheden og hyggetilværelsen.

Hans fader, Michael Kierkegård, var fra Vestjylland og tilhørte en begavet slægt med hang til tungsind. Han drog som voksen til København, hvor han oparbejdede en stor forretning, som han solgte, da han var 40 år, hvorefter han resten af sit liv levede af renterne.

Søren Åbye Kierkegård fødtes 1813, „i det gale år, da så mangen anden gal seddel blev sat i cirkulation". Hans moder tog sig kærligt af hjemmet. Han omtaler hende ikke, men har vistnok tænkt på hende, når han i sine værker omtaler kvindens betydning for hjemmet. Faderen brugte sin meste tid til at læse filosofi og Nye Testamente og til at opdrage sine to sønner: Søren og den 8 år ældre Peter Christian. Han opøvede især deres forestillings- og tænkeevne. Men i deres gudsforhold blev de oplært til fuldkommen lydighed. Selv stod han næsten for dem som en gud, hvem de skyldte den dybeste ærbødighed.

Søren var spinkel, lidt skæv af legemsbygning, og hans skolekammerater spottede ham for den bondedragt, faderen lod ham gå i. Han forsvarede sig ved at latterliggøre dem, så han var frygtet, men ikke elsket af kammeraterne.

Som student opdagede han, at hans forældre havde stået i forhold til hinanden før brylluppet, og hans fader fortalte ham, at han som dreng engang, da han sulten og forfrossen vogtede kreaturer, havde forbandet

Gud. Hvordan det rystede sønnens sjæl, har han skildret i „Salomos drøm“[1]: Salomo, der har beundret sin fader David, ser ham sønderknust af anger. Det greb ham, så han blev en prædiker, men ingen troende, vellystig, men ikke angrende, sønderknust, men ikke oprejst; thi

Søren Kierkegård. (Tegning af H. P. Hansen. Privateje).

„viljens kraft havde forløftet sig på, hvad der lå over ynglingens kræfter.“ — Søren Kierkegård kastede sig i fortvivlelse ud i tarvelige forlystelser. Men pludselig brød han af, forsonede sig med faderen og tog, for at opfylde hans ønske, den teologiske eksamen.

Samtidig forlovede han sig med den 17årige Regine Olsen, en god og smuk pige, som han håbede skulle fri ham for det tungsind, han førte tilbage til faderens barndomssynd. Han erfarede snart, at det var umuligt og følte sig som en spedalsk, der smitter andre med sin ånde[2]. Da han talte med hende om at hæve forlovelsen, bad hun ham „for Guds skyld“ ikke at gøre det. Så følte han sig forpligtet til at opføre sig så hensynsløst over for hende, at hun måtte bryde med ham.

[1] I »Skyldig — ikke skyldig«, 3. del af »Stadier på livets vej«.
[2] Se »En spedalsks selvbetragtninger« i »Skyldig — ikke skyldig«.

Alle disse oplevelser bestyrkede ham i, at han var „den enkelte undtagelse", hvem Gud havde givet den opgave at forkynde, hvordan man skal leve et kristenliv. Han udgav i den følgende tid en række opbyggelige taler, der indeholdt stor skønhed og dybde, men langt fra vakte den opsigt, som hans filosofiske værker gjorde.

I „Enten-eller" og „Stadier på livets vej" viser han forskellige livssyn og måder at leve livet på, idet han overlader til læseren selv at dømme og vælge: Man kan leve æstetisk, hvilket for Kierkegård er ensbetydig med at sætte målet i nydelse — etisk, dvs. være pligtmenneske — eller religiøst, dvs. som kristen.

I „En forførers dagbog"[1] skildres forelskelsen fra dens første fine begyndelse, til det ender med, at Johannes Forføreren forfører den unge pige — og dermed punktum: „Når en pige har bortgivet alt, da er hun svag, da har hun tabt alt . . ." — I „Stadier" udtaler Victor Emerita, at mangen mand er blevet geni ved en kvinde, men ikke ved hende, han blev gift med; ved hende blev han blot etatsråd — en anden blev digter ved en kvinde, men ved sin hustru blev han blot fader. Derfor: Gift dig ikke! Kvinden, som forhen var „kejserinde i elskovens vidtudstrakte overdrev", bliver da til „madam Petersen på hjørnet af Badstuestræde." — Kun øjeblikket, da man helt nyder livet, giver det værdi. Dagliglivet er tomt. Livet er uden sammenhæng og mening. „Hvad er livet andet end afsindighed, og troen end dårskab, og håbet end galgenfrist, og kærlighed end eddike i såret", lader Kierkegård en anden æstetiker sige.

Assessor Vilhelm er repræsentant for den etiske livsform. Han er udpræget pligtmenneske. Modsat æstetikeren, der påstår, at geniet er hævet over pligtens krav, hævder Vilhelm, at talentet er et kald, og er en mand utro mod det, da er det ingen trøst, at hans talent er stort, mens der er oprejsning i at følge sit kald, selv om ens talent måske kun er ringe. — Hvor æstetikerens forhold til kvinden kun er som et fyrværkeri, er etikerens som en arnelue. „Den, der egentlig vil tale om kvindens styrke eller svaghed, må . . . se hende, når hun står fuld rustet, og dette er som hustru og moder", hun er „på nødens dag mere poetisk end den unge pige." — „Som brud er kvinden skønnere end som ung pige, som moder skønnere end som brud, som hustru og moder er hun et godt ord på rette sted."

Etikeren sammenligner det religiøse med et svømmebælte. Man kunne da tænke sig, at Kierkegård ville bestemme det religiøse som det, der hjælper et menneske til at leve etisk. — Men

[1] »Enten — eller« 1. del.

hans samvittighed havde tvunget ham til at bryde med Regine og dermed hindret ham i at virkeliggøre den højeste form for etisk livsførelse: ægteskabet! Det personlige forhold til Gud blev derfor udgangspunktet for hans fremstilling af det religiøse. I „Frygt og bæven" skildres det i Abraham, der efter Guds bud skal ofre Isak. Det er et personligt forhold mellem Abraham og Gud, som ikke kan forklares noget menneske. Abraham var „etisk set en morder". Troen kan altså hellige den mest uetiske handling, den er en korsfæstelse af al fornuft, et paradoks (urimelighed), der må gribes med uendelig lidenskab. — I „Skyldig — ikke skyldig" gengiver Kierkegård sin forlovelseshistorie i erindringen, som det tunge spørgsmål om skyld eller ikkeskyld, ingen slipper uden om. Han ved kun, at „for Gud har vi altid uret", han drives ud til „det yderste hav", hvor der kun er den trøst, at „salig er forståelsen med Gud".

I „Afsluttende uvidenskabelig efterskrift" (1846) samler han sit syn på kristendommen i visse hovedpunkter: Kristendom er i strid med både forstand og etik. — Kristendommen er et personligt forhold mellem den enkelte og Gud. Massens tro kan man ikke bygge på, thi massen har næsten altid uret: Ene med Kristus ville ingen have vovet at træde frem og spytte på ham. Men da de blev mængde, da havde de mod til det. Nej, kristendom er at være ene med Gud i en båd på de 70.000 favne vand. — Kristendommen er et eksistentielt forhold, ikke et tænkt: Leviten, der kom forbi ham, der lå slagen og plyndret på vejen, red måske og tænkte på at hjælpe lidende; men dermed var han endnu ikke eksisterende. — Især er kristendom dog et lidenskabeligt forhold: Den, der har den sande viden om den sande Gud, men beder uden inderlighed, han „beder i usandhed til den sande Gud og tilbeder derfor i sandhed en afgud"; men den, der lidenskabeligt tilbeder et afgudsbillede, „beder i sandhed til Gud, skønt han tilbeder en afgud".

Kierkegård havde prøvet at leve som æstetiker, da han under trykket af faderens synd forsøgte at leve i nydelser. I hans forlovelsestid havde den etiske livsform stået for ham som en mulighed. Men den religiøse veg han tilbage for — „Som en fugls angstfulde flugt foran et uvejr, således har jeg udtrykt, her er uråd: Jeg har ikke troen!" — Han levede da på den måde, der var ham den foragteligste: som betragter af livet, selv om han var en lidenskabelig betragter.

Da skete der noget, som i høj grad oprev ham: Digteren Meïr Aron Goldschmidt udgav vittighedsbladet „Korsaren", der ofte roste Kierkegårds værker. Det pinte ham, fordi han hadede den måde, hvorpå det sa-

tiriserede over samtiden. Han bad derfor om at blive udskældt i det, og blev derefter en stadig skive for dets vittighed. Men den satire, som han selv var en mester i at anvende, pinte ham grænseløst, nu den vendtes mod ham: „Hvad er dog selv det at brændes ved en sagte ild, eller at radbrækkes, eller som i andre lande indsmurt i honning at kastes for insekter . . . i sammenligning med den grusomhed: at grines ihjel."

Da læste han nogle skrifter af en præst, der bekendte, at han havde virket i sit kald i flere år uden at være kristen. Det gav hans tro på folkekirken et knæk.

I „Sygdommen til døden", „Indøvelse i kristendom" og „Til selvprøvelse" spørger han nu, hvad det vil sige at være et kristent sandhedsvidne, og svarer, at det er frivilligt at lide. Men hvad skulle få menneskene til at vælge lidelsens vej? — Det skulle anfægtelsen: Angsten for at miste Gud! „Anfægtelsens rædsel er en frygtelig tugtemester, der giver kurage. — Forfærdelsen rejser sig. Alt, hvad der ganske tilhører den givne virkelighed, væbner sig mod denne anfægtelsens mand, hvem man dog ikke kan gøre bange, og, forunderligt nok, fordi han er så bange — for Gud".

Kierkegård var klar over, at han ikke selv var et sandhedsvidne, og han turde heller ikke opfordre andre til at blive det. Man skulle blot indrømme, hvor langt man var fra det kristne ideal og leve et hæderligt, borgerligt liv. „Om der fordres videre af ham, vil Gud vel lade ham forstå og i så fald også hjælpe ham videre." Denne erkendelse af sin afstand fra den sande kristendom ventede Kierkegård sig af kirken. Men han fik intet svar.

Da døde Mynster 1854, og i sin mindetale over ham kaldte professor Martensen ham et sandhedsvidne. Kierkegård følte dette, „som var han ramt i hjertet, og våbnet vredet rundt i såret"[1]. Det syntes ham, som alt, hvad han havde gjort for at vise afstanden mellem kristendommen og kirken, var frugtesløst.

„Var biskop Mynster et sandhedsvidne?" spurgte han i „Fædrelandet". Han erklærede sig overbevist om, at Mynster selv ville have erkendt, at det var han ikke. Thi hvad var et sandhedsvidne? „En mand, . . . ukendt med alt, hvad der hedder nydelse, . . . indviet i alt, hvad der hedder lidelse . . . i inderlighedens kamp, i frygt og bæven, i skælven, i anfægtelse, i sjæleangst, i åndskvaler . . . miskendt, forhadt, afskyet, så bespottet, forhånet, udgrint . . . tilsidst korsfæstet eller halshugget eller

[1] Professor Kr. Kroman.

brændt eller stegt på en rist." — At kalde Mynster et sandhedsvidne, det var værre end kætteri, det var at lege med kristendommen.

Artiklen vakte voldsom forargelse og fremkaldte en mængde indlæg. Hvad ville Kierkegård, spurgte man. „Hvad jeg vil", svarede han, „ganske simpelt, jeg vil redelighed .... er én den nådige, nu vel, så lad mig vove at forlange af ham, at han skal tilgive mig al min gæld; men var end hans nåde guddommelig nåde, dette er for meget forlangt, at jeg ikke engang skal være sand, betræffende hvor stor gælden er".

Søren Kierkegård. (Karikaturtegning af W. Marstrand. Frederiksborg).

I en række stridsskrifter, „Øjeblikket", fulgte i den følgende tid det ene voldsomme angreb efter det andet på „den officielle kristendom". I skriftet „Det officielle — det personlige" hedder det således: „Tænk dig et menneske, som .... stille, alvorlig, dog dybt rystet, siger til dig: Bed for mig, oh, bed for mig! — ikke sandt, det ville gøre et forfærdeligt indtryk på dig .... Når du derimod læser f. eks. i et „hyrdebrev": Brødre, indeslutter os i eders forbønner, ligesom vi uafladeligen nat og dag beder for eder og omfatter eder i vore forbønner! — hvoraf kommer det, at dette formodentlig slet intet indtryk gør på dig?" — Dette officielle er Gud mere modbydeligt, end om en kvinde opdagede, der friedes til hende efter — en formularbog.

Et andet skrift „Først Guds rige" indledes med ordene: „Cand. theol. Ludvig From — han søger. Og når man hører, at en teologisk kandidat søger, behøver man da ikke nogen levende indbildningskraft for at forstå, hvad det er han søger, naturligvis Guds rige, som man jo skal søge først." — Men nej, han søger et embede for at blive gift. Han får et, men da det er 150 rigsdaler mindre, end han havde troet, vil han trække sig tilbage, hvad en bekendt får ham fra. Han bliver så ordineret af en provst, der taler over teksten „Se, vi har forladt alle ting og fulgt dig" — skønt han kender historien med de 150 rdl. Og den unge præst holder en efter bispens mening udmærket prædi-

ken over teksten „Søg først Guds rige". — „Det er den art gudstjeneste man — under ed! — vover at byde Gud, den rædsomste forhånelse."

Under slige lidenskabelige angreb sled Kierkegård sig op. Der er sagt, at hans ideal ofte var mere kierkegårdsk end kristeligt. Målt med det fandt han tilsidst, at „kristendommen er slet ikke kommet ind i verden; det blev ved forbilledet og højest apostlene."

Sjæleligt opslidt lod han sig indlægge på et hospital, hvor han døde 1855.

Hans eneste ven, pastor Emil Boesen, besøgte ham på dødslejet; til ham sagde han: „Hils alle mennesker; jeg har holdt meget af dem allesammen." Han bad om på sin gravsten at få sat Brorsons vers:

Det er en liden stund,
så har jeg vunden,
så er den ganske strid
med et forsvunden,
så kan jeg hvile mig
i rosendale
og uafladelig
min Jesum tale[1].

Søren Kierkegård regnes for en af verdens største religiøse tænkere. Han fik mange til at bryde med kristendommen, idet de hos ham søgte oplysning om den og fandt den over evne. — For danske kristne fik Grundtvig langt større betydning ved sin betoning af forbindelsen mellem det menneskelige og det kristelige. Kierkegårds betydning ligger især i hans strenge krav om redelighed, om erkendelsen af afstanden mellem sand kristendom og det, et menneske når, samt i hans betoning af, at kristendom er et personligt forhold mellem Gud og den enkelte, og et inderlighedsforhold, ikke videnskab, men lidenskab.

Krigen 1864.

Kristian IX (1863—1906) var helstatsmand; han havde ingen sympati for folkestyre og frygtede for følgerne af novemberforfatningen. Mange mente, han var tysksindet, og krævede, at han som bevis på sin danskhed skulle underskrive den. Under pres fra Hall og folkestemningen underskrev han den 18. november 1863.

[1] Af salmen »Halleluja, jeg har«.

Næppe var det sket, før Bismarck fik Østrig med til at protestere mod bruddet på løfterne fra 1852 (II s. 436). Gesandter fra England, Rusland og Frankrig henvendte sig nu på deres regeringers vegne til Hall og bad ham indstændigt om at få forfatningen taget tilbage. Samtidig lod de ham vide, at forholdet til Tyskland ikke blev godt, så længe Danmark havde en demokratisk regering, og at Danmark under en eventuel krig ikke kunne forvente hjælp fra nogen stormagt eller fra Norge-Sverige, hvad han undlod at meddele rigsrådet, til det var for sent at tage forfatningen tilbage.

General de Meza.
(Maleri af Aug. Schiøtt. Frederiksborg).

Kongen, der var klar over situationen, afskedigede nu Hall og lod Monrad danne en ny regering den 31. december. Men da kunne forfatningen kun tages tilbage ved indkaldelse af det nye rigsråd. — Den 16. januar 1864 sendte Prøjsen og Østrig Danmark et ultimatum: Inden to dage skulle forfatningen være ophævet! Det lod sig kun gøre ved et grundlovsbrud. Monrad lovede hurtigst muligt at få forfatningen taget tilbage på lovlig vis; England forsøgte en sidste mægling. Men Bismarck ville have krigen. Det danske forsvar var i dårlig orden; men selv om Danmark havde været nok så godt forberedt, ville det ikke have nyttet over for overmagten. — Ved Danevirke stod en dansk hær på 40.000 md. under general de Meza, mod en hær på 57.000 md., hvad fjenden anså for tilstrækkelig til at besejre Danmark. — Et par fjendtlige angreb blev slået tilbage. Men stillingen var for udsat. Nogle frostnætter ville bl. a. gøre det muligt for fjenden at gå over de oversvømmede strækninger i vest og falde danskerne i ryggen. De Meza havde ordre til ikke at udsætte hæren for tilintetgørelse, og et krigsråd vedtog at trække den tilbage. Det skete natten mellem 5. og 6. februar til stor sorg for soldaterne. „Forræderi!“ hviskedes der blandt dem. Det faldt i med isslag og sne; udmattede og forvågede, men i god orden, slæbte de sig tilbage.

Da fjenden om morgenen opdagede tilbagetrækningen og forfulgte den danske hær, opholdt Max Müllers brigade ved Sankelmark og Oversø en tre gange så talrig angriber, til den danske hovedstyrke var i behold. — En del af den danske hær tog stilling ved Dybbøl, en del i Fredericia, resten trak sig op i Jylland.

Tilbagetoget vakte både smerte og harme overalt i Danmark. Mange mente med urette, at kongen var landsforræder. Efterhånden lykkedes det dog Monrad at berolige folkestemningen; men han måtte bøje sig for krigsministeren og afskedige de Meza, der blev afløst af general Gerlach.

Østrigerne rykkede nu op i Jylland, som de besatte helt til Limfjorden. Men hovedkampen stod om Dybbøl, hvor skanserne var i dårlig stand. De glatløbede danske kanoner kunne ikke skyde så langt som de riflede tyske, der uskadte overdængede forsvarerne. Især var skanserne dårligt dækkede mod Broager, fordi den militære sagkundskab havde hævdet, at ingen kanoner ville være i stand til at nå dem derfra. De prøjsiske bagladerifler viste sig også at være betydeligt bedre end vore forladere. — Hæren havde kvarter på Als, hvorfra afløsningen fandt sted hver nat. Soldaterne vidste, når de afløste, at det ville bringe betydelige tab, uden at de kunne skade fjenden. Alligevel holdt de ud.

Den 18. april stormede prøjserne efter et voldsomt bombardement. Danskerne forsvarede sig tappert, men måtte tilsidst trække sig over til Als efter et tab på 1900 døde og sårede og 3000 fangne. Prøjsernes tab var 1200 døde og sårede.

Det sejge og tapre forsvar af Dybbøl havde vakt beundring rundt om i Europa; men hverken militært eller politisk blev der vundet noget trods de store tab. Derimod knyttede forsvaret de danske sønderjyder endnu fastere til moderlandet.

Danskerne blokerede de tyske havne, og da en østrigsk flådeafdeling blev sendt op i Vesterhavet for at sprænge blokaden, tvang en omtrent tilsvarende dansk flåde under kommandør Suenson den til at søge ly under Helgoland, som dengang var engelsk. Sejren vakte stor glæde i Danmark og jubel i England, men fik ingen militær betydning.

7 dage efter Dybbøls fald begyndte en stormagtskonference i London at forhandle om en fredsordning. De danske forhandlere var vanskeligt stillet, fordi kongen regnede med, at vi kunne gå tilbage til at opfylde løfterne fra 1852, eventuel knytte hertugdømmerne sammen i personalunion med Danmark. Den nationale side af spørgsmålet havde han næppe forudsætninger for at forstå. — Regeringens mål var derimod ejdergrænsen. — Napoleon III foreslog at dele Sønderjylland på grund-

lag af en folkeafstemning. De danske forhandlere kunne højest gå med til en grænse Slien—Danevirke. Tyskerne krævede, at grænsen skulle gå nord om Flensborg og Tønder. Der blev foreslået en voldgift, som skulle afsætte en linie mellem de to omtalte; men Østrig—Prøjsen ville

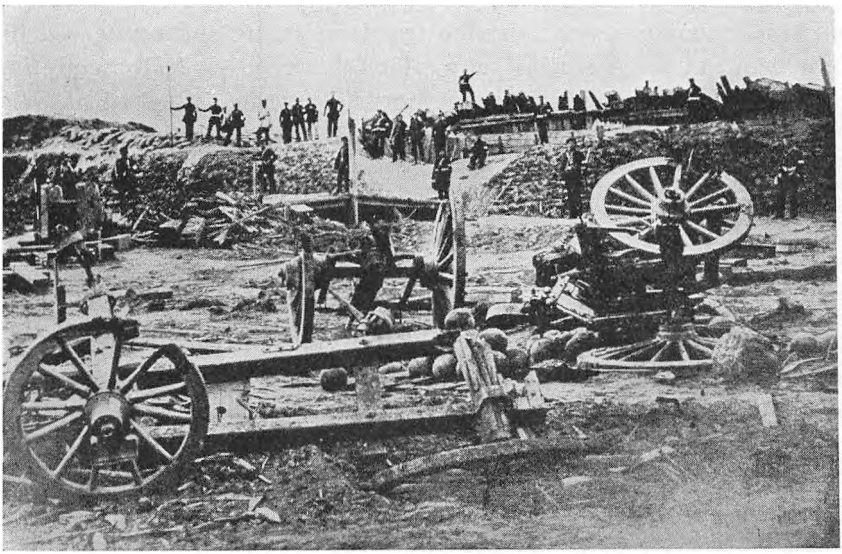

Skanse IV efter stormen 18. april 1864.

ikke love at bøje sig for voldgiftskendelsen. Så fik Kristian IX regeringen til at forkaste forslaget (den 22. juni), hvorved han fik hovedskylden for, at krigen blev fortsat.

Den 12. maj var der blevet sluttet en våbenstilstand; den 25. juni brød krigen atter ud. Fire dage efter gik prøjserne i små både over til Als, der burde og kunne have været forsvaret som den sidste del af Sønderjylland. Men krigsministeren havde frataget forsvaret de fleste af de tropper, der skulle bruges dertil, og kommandøren på „Rolf Krake", som kom til under overgangen, trak skibet tilbage, vist fordi han mente, det var for sent at hindre overgangen, så skibets opgave måtte blive at føre de flygtende soldater over til Fyn. — På ny lød røster om forræderi.

Men nu var de fleste trætte af krigen. Den 8. juli lod kongen Bluhme afløse Monrad. Han tilbød Prøjsen—Østrig ny forhandlinger; men de krævede, at kongen skulle afstå sine rettigheder til hertugdømmerne til de to magter, hvad han måtte gå ind på.

Fredsslutningen skulle godkendes af rigsrådet. Monrad talte ind-

trængende imod: En sådan fred ville medføre, at Danmark stykke for stykke blev opslugt af Tyskland. Hellere måtte da hele Danmark straks gå ind i det tyske forbund; thi så var der håb om, at folket kunne bevare sin folkelighed og igen samlet fries fra fremmedherredømmet. — N. J. Termansen kunne for sin samvittigheds skyld ikke sige ja til en fred, som skilte mange tusinde danske fra deres fædreland og derved hindrede dem i at leve deres folkeliv efter Guds vilje. — Hall stemte for i håb om, at sejrherrerne ville give nordslesvigerne frihed til at vælge, hvilket rige de ville tilhøre, eller at disse i al fald ville bevare deres danskhed.

Afståelsen blev vedtaget i rigsrådets folketing med 75 stemmer mod 21, i dets landsting med 55 for, 4 imod.

Så kom soldaterne hjem. Trods det håbløse forsvar havde de kæmpet mindst lige så tappert som soldaterne i treårskrigen, så det var ufortjent, at de ved hjemkomsten blev overøst med hån af mange københavnere, der jo ikke selv havde været med. — Mangen soldat glemte aldrig den modtagelse, københavnerne havde givet dem.

INDHOLDSFORTEGNELSE

til anden del.

Renæssancen og humanismen 5

Tyrkerne indtager Konstantinopel 5
Petrarca og Boccaccio 6
Opløsning 7
Lorenzo il magnifico 9
Savonarola 9
Renæssancen ved pavehoffet . 10
Machiavelli: Fyrsten 11
Kunstens genfødelse: Leonardo, Michelangelo, Rafael 12
Palestrina 14
Rom indtages 14
Humanismen i Tyskland 15
Erasmus fra Rotterdam 16
Humanismen i Danmark. Morten Børup, Poul Helgesen, Christiern Pedersen 17

De store opdagelser 20

Spanien i 1400tallet 20
Portugal 21
Opdagelser i Asien 21
Søvejen til Indien opdages 23
Columbus 25
Cortez i Mexiko 29
Balboa når ud til Stillehavet .. 31
Inkariget opdages. Pizarro 31
Magellan 33
Andre opdagelser 34
Las Casas 35
Opdagelsernes betydning 36

Reformationen 38

Martin Luther 38
Zwingli 51
Calvin 53
Gendøbere 54

Reformationstiden i Norden 56

Kristian II 56
Sociale forhold 64
Frederik I 67
Senkatolicismen 70
Frederik I og protestantismen . 70
Reformationens gennembrud. Hans Tausen 71
Grevens Fejde 75
Kristian III 78
Norge 80
Island 80
Sverige i Gustav Vasas tid 81
Peder Palladius 83

Religionskrigenes tid 85

Karl V's sidste tid 85
Jesuitterne 85
Religions- og erobringskampe i Sydeuropa 88
Filip II af Spanien 88
Hollands frihedskrig 89
Filip II's Spanien 92
Religionskrige i Frankrig. Henrik IV 93

England 97
Henrik VII og Henrik VIII 97
Edvard VI's tid 99
Den blodige Marie 100
Dronning Elisabeth og hendes tid 101
Shakespeare 104

Trediveårskrigen i Tyskland 107

Nederlandene den første tid efter 1648 114
Grotius — Rembrandt 114

Norden til omk. 1660 116
Frederik II 116
Kristian IV 120
Bonden og jorden 125
Adelen 1536—1660 128
Borgerskabet 129
Kirken og menighedslivet 130
Hekseforfølgelser 132
Salmedigtning 133
Sverige 1560—1654 134
Gustav II Adolf 135
Dronning Kristinas tid 137

Et nyt verdensbillede 138

Vesteuropa indtil oplysningstiden 140
Ludvig XIII og Richelieu 140
Solkongen Ludvig XIV 143
Colbert 144
Ludvig XIV's første krige 146
Huguenotforfølgelsen 147
Nye krige 148
La Fontaine — Molière 149
Pascal 150
Kampen mellem konge og parlament i England 151
Cromwells styre 154
De sidste stuarter: Karl II og Jakob II 156
Vilhelm III af Oranien 158
Engelske tilstande i 1600tallet . 159
Engelsk åndsliv 160

Rusland til Peter d. Stores død 1725 163
Før Peter d. Store 163
Peter d. Store 164

Norden indtil oplysningstiden 167
Danmark før krigen med Karl X Gustav 167
Krig med Karl X Gustav 168
Rigsdagen 1660. Enevælde 171
Kongeloven. Hannibal Sehested. Christoffer Gabel 173
Leonora Christina Ulfeldt 175
Griffenfeld 177
Reformer i Kristian V's tid ... 181
Frederik IV 182
Enevældens styre 184
Jorddrotterne 186
Bøndernes økonomiske kår og retsstilling 187
Stavnsbånd og milits 189
Enevoldsstyret i Norge 190
Kingos salmedigtning 190
Hans Egede 191

Pietismen 194
Pietismen i Danmark 196
Salmedigteren Brorson 198

Sverige 1660—1772 200
Karl XI 200
Heltekongen Karl XII 201
Frihedstiden. Huerne og hattene 202
Linné 203
Swedenborg 203

Oplysningstiden 205
Isaac Newton 205
Betydningen af Newtons opdagelse 206
Montesquieu 207
Voltaire 207
Rousseau 209
Socialøkonomisk tænkning: Quesnay og Adam Smith ... 211

England bliver kolonimagt 213
William Pitt 213
Det nordamerikanske kolonirige grundlægges 214
Georg III 216
De amerikanske koloniers frihedskrig 217
USA's forfatning 220

Den oplyste enevælde 222
Det habsburgske rige 222
Prøjserriget skabes 222
Oplyst enevælde i Østrig 224
Tyske tænkere 225
Moses Mendelssohn 226
Lessing 226
Immanuel Kant 227
Oplyst enevælde i Rusland 228
Polen deles 229

Oplysningstiden i Danmark 233
Ludvig Holberg 233
Danske filosoffer i oplysningstiden 236
Rationalismen 237
Frederik V's regeringstid 239
Kristian VII's første regeringsår. Struensee 241
Guldbergs periode 243
Livet i landsbyen 245
Der skabes en offentlig mening til fordel for bonden 247
Første forsøg 248
En overgangstid 249
De store landboreformer 249
Reformernes frugter 254
Anden frihedslovgivning 255

Den store franske revolution — Napoleon 256
Forspillet 256
Ludvig XVI's første regeringsår 258
Nationalforsamlingen 260
Den lovgivende forsamling ... 264
Nationalkonventet 268
Reaktionen 270
Napoleon Bonaparte 271
Mod verdensmagten 275
Faldet 277

England omk. 1800 280
Jordspørgsmålet 280
Den industrielle udvikling 281

Norden indtil 1814 285
Gustav III af Sverige 285
Forsøg på en international ret. Slaget i Kongedybet 1801 .. 286
Danmark og Sverige 1807—14 . 288
Norge til 1807. — Hans Nielsen Hauge 291
Norge 1807—14 292

Rationalisme og romantik 296
Goethe og romantikken i Tyskland 296
Rationalisme og romantik i Danmark 301
Johan Herman Wessel 302
Johannes Ewald 302
Adam Oehlenschläger 305
H. C. Ørsted 308
Rasmus Kristian Rask 310
Bertel Thorvaldsen 312
N. F. S. Grundtvig 314
Bernhard Severin Ingemann .. 321
Steen Steensen Blicher 323
Johan Ludvig Heiberg 325
Eventyrdigteren H. C. Andersen 326
Frederik Paludan-Müller 328
J. P. Mynster 330

Europa 1814—18 332
Wienerkongressen 332
Spanien og Portugal 333
Uro i Italien 334
Grækernes frihedskamp 335
Den anden revolution i Frankrig 336
Holland og Belgien skilles 338
Ligevægtspolitik 339
Polens frihedskrig 1830 339
Frankrig 1830—48 340
Tyskland 1830—48 343
England 1830—48 344

Danmark indtil 1848 349
Pengeforvirringen 349
Jordspørgsmålet 350
De fattige år 351
Jonas Collin 354
Den danske folkeskole 354
Frederik VI's sidste år 357
Kravet om en fri forfatning .. 358
Bondebevægelsen 359
Danskheden vågner i Sønderjylland 362
Skandinavismen 369
En religiøs lægmandsbevægelse 370

Norge og Sverige indtil 1848 373
Norge 373
Henrik Wergeland 374
Johan Sebastian Welhaven 375
Nationalt gennembrud 376
Karl XIV Johan. Konge 1818—44 377
Erik Gustav Geijer 377
Esaias Tegnér 379
Pehr Henrik Ling 381

Februarrevolutionens følger 382
Efterdønninger i Frankrig. Napoleon III 382
Tyskland 384
Den østrig-ungarske stat 386
Italien 387
Et gærende Europa 388
Italien samles 388
Henri Dunant. — Røde Kors .. 390

England fra 1848 til omk. 1870 393
Sociale forhold 393
Nationalisme og retfærdighed . 395
Krimkrigen 397
Florence Nightingale 398
Englands kinapolitik 400
Valgretsudvidelse og reformlovgivning 400
Alabamasagen 401

Nye tanker 402
Darwin og udviklingslæren ... 402
Marx og marxismen 405

USA — Borgerkrigen 408

Rusland 1825—81 412
Livegenskabet ophæves 412
Polen. Oprøret 1863 414
Reaktion og modreaktion 416

Bismarck gør Tyskland til eet rige 417

Danmark 1848—64 423
Martsdagene 1848 423
Treårskrigen 1848—50 427
Grundlovens tilblivelse 432
Sønderjylland 1850—64 435
Helstat eller ejdergrænse 436
Indre politik 439
Den økonomiske udvikling 442
Folkeskolen 444
Christen Kold 445
Kamp for kirkelig frihed 447
Søren Kierkegård 448
Krigen 1864 454